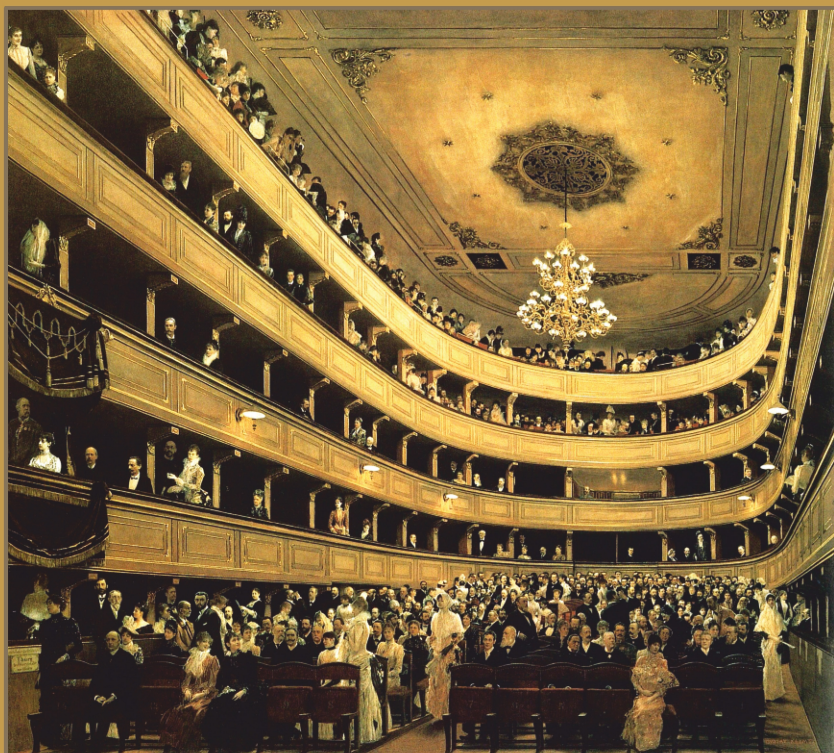

BENŐ ESZTER

A műfordítás poétikája

Dóczi Lajos kultúraközvetítő szerepe

ERDÉLYI
MÚZEUM
EGYESÜLET
KOLOZSVÁR

297

ERDÉLYI
TUDOMÁNYOS
FÜZETEK

BENŐ ESZTER
A MŰFORDÍTÁS POÉTIKÁJA

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

297

ISSN 2068-309X

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

297

BENŐ ESZTER

A MŰFORDÍTÁS POÉTIKÁJA

Dóczi Lajos kultúráközvetítő szerepe

Kolozsvár, 2021

Támogatók:

nka
Nemzeti Kulturális Alap

© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2021
© Benő Eszter, 2021

Felelős kiadó
BIRÓ ANNAMÁRIA

Korrektúra
ANDRÁS ZSELYKE

Nyomdai előkészítés
VIRÁG PÉTER

Borítóterv
BODÓ ZALÁN

Nyomdai munkálatok
F&F INTERNATIONAL Kft., Gyergyószentmiklós

Felelős vezető
AMBRUS ENIKŐ ügyvezető igazgató

DOI: <https://doi.org/10.36240/etf-297>

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
BENŐ, ESZTER

A műfordítás poétikája : Dóczi Lajos kultúraközvetítő szerepe / Benő Eszter.
- Cluj-Napoca : Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2021
Conține bibliografie
ISBN 978-606-739-188-6

TARTALOM

BEVEZETÉS	9
1. ELMÉLETI HÁTTÉR	15
1.1. A műfordító egyéni idiolektusa és az egyenértékűség megvalósulása	15
1.2. A pragmatikai adaptáció fogalma	19
1.3. A kompenzáció és a szemantikai dúsítás lehetőségei	22
1.3.1. Az állandósult szókapcsolatok metaforikus értéke és fordítása	23
1.3.2. A költői nyelv és expresszivitás fogalma	26
1.3.3. Az idegen szók stilisztikai értéke	27
1.4. Az újrafordítás elméleti kérdései	28
1.5. A drámafordítás sajátosságai	31
2. DÓCZI LAJOS ÉLETE, MUNKÁSSÁGA ÉS SZEMÉLYISÉGE, IDENTITÁSA(I).....	35
2.1. Élete és munkássága	35
2.1.1. A gyermekévek	36
2.1.2. A tárcaíró	39
2.1.3. Az író	45
2.1.4. A műfordító	48
2.1.5. A közéleti szereplő	50
2.2. Kétnyelvűsége és nemzeti identitása	52
2.2.1. Dóczi Lajos, korának típusfigurája	53
2.2.2. Egy zsidó írói nemzedék képviselője	56
2.2.3. Két nyelv és két kultúra vonzásában	64

3. FORDÍTÁSI ELVEK A XIX. SZÁZADBAN	75
3.1. A műfordítás célja, szükségessége. A műfordítás és a nemzeti irodalom kapcsolata.....	76
3.2. Mit érdemes lefordítani.....	77
3.3. Alapvető követelmény: eredetiből fordítani	77
3.4. A műfordító személyéhez fűződő elvárások	78
3.5. A fordítói hűség mibenléte, tartalom és forma viszonya	79
3.5.1. Az anyagi hűség (tartalmi hűség)	81
3.5.2. Az alaki hűség (formai hűség).....	83
3.5.3. A hangulati hűség	86
3.5.4. Az egyenértékűség (ekvivalencia) korabeli fogalma	87
3.6. Nemzeti ízléshez idomítás (honosítás) vagy idegenszerűség	88
3.7. A műfordítói és a költői munka kapcsolata	89
3.8. Az újrafordítás kérdése	89
3.9. A drámafordításról	91
4. A MAGYAR FAUST.....	93
4.1. A magyar <i>Faust</i> -fordítások áttekintése.....	95
4.2. Dóczi Lajos <i>Faust</i> -fordításának a története.....	100
4.2.1. Az első próbálkozás: <i>Faust</i> húsvéti jelenetének fordítása	101
4.2.2. A <i>Faust</i> I. része, 1873	102
4.2.3. A <i>Faust</i> ősbemutatója a Nemzeti Színházban, 1887	102
4.2.4. A <i>Faust</i> I. átdolgozott kiadása, <i>Faust</i> II. részlete, 1900	103
4.2.5. Az átdolgozott kiadás a színpadon.....	106
4.3. Dóczi Lajos fordítói megoldásai a <i>Faust</i> ban.....	106
4.3.1. A pragmatikai adaptáció formái a <i>Faust</i> -fordításban	107
4.3.1.1. A földrajzi nevek adaptációja.....	107
4.3.1.2. A személynevek fordítása	113
4.3.1.3. A kihagyás mint adaptációs eljárás.....	120
4.3.1.4. A magyaros jelleg erősödése különböző kifejezésekben, beszédhelyzethez kötött formulákban.....	121
4.3.2. A kompenzáció és a szemantikai dúszítás formái Dóczi Lajos <i>Faust</i> -fordításában	128
4.3.2.1. A frazémák fordítása	129
4.3.2.1.1. Frazeologizálás.....	129
4.3.2.1.2. Variatív megfeleltetés.....	135
4.3.2.1.3. Teljes átalakítás	138
4.3.2.1.4. Módosított szerkezetű, szabadon alkalmazott frazémák.....	139
4.3.2.1.5. Átvitt értelmű, frazémaszerű kifejezés alkotása	142

4.3.2.2. Ikerszók	145
4.3.2.3. Expresszív igei kifejezések	146
4.3.2.4. Expresszív, egyéni szóalkotások	150
4.3.2.5. Idegen eredetű szavak a Faust-fordításban	155
4.3.2.5.1. A forrásnyelvi szövegben lévő idegen szó helyett a célnyelvi szövegben magyar kifejezés áll.....	155
4.3.2.5.2. A forrásnyelvi és célnyelvi szövegben is szerepel az idegen szó.....	156
4.3.2.5.3. A forrásnyelvi szövegben nem, a célnyelviben idegen szó szerepel.....	159
4.3.3. Germanizmusok	164
4.3.4. Forma és rímkényszer	167
4.4. Faust fordítói dilemmája: a „logosz” fordítói változatai.....	175
4.5. A kényes kérdés: „Hogy állasz a vallás ügyébe?” Egy <i>Faust</i> -jelenet fordítási változatai	186
4.6. A fausti kettősség	198
 5. AZ EMBER TRAGÉDIÁJA NÉMETÜL	207
5.1. Az <i>ember tragédiája</i> német fordításai	209
5.2. Az <i>ember tragédiája</i> Dóczi Lajos fordításában a német színpadokon, és a „magyar fausztáda” vádja	213
5.3. Dóczi Lajos <i>Tragédia</i> -fordítása könyv alakban.....	218
5.4. Dóczi Lajos fordítói eljárásai a <i>Tragédiában</i>	222
5.4.1. A fordítás formai jellemzői	222
5.4.2. „Hozsána néked, Eszme!” Az eszme fogalom Madách drámai költeményében.....	240
5.4.3. A zárószín a fordítások tükrében.....	251
5.4.3.1. „Világosíts fel!”	252
5.4.3.2. „De, óh, Uram! ki fog feltartani, / Hogy megmaradjak a helyes uton?”	259
5.4.3.3. „Mondottam ember, küzdj, és bízva bízzál!”	264
5.4.4. Aforizmatikus tömörségű, epigrammatikus sorok a drámában.....	267
5.4.4.1. Az idő és boldogság	267
5.4.4.2. Család és tulajdon.....	269
5.4.4.3. Szellemi törvények	272
5.4.4.4. Egyén és történelem	273
5.4.4.5. Az ember célja	274
5.4.4.6. Az emberi jellem	276
5.4.4.7. Egy epigrammaszerű részlet.....	279
5.4.5. A nő alakja a monológokban	280

5.4.5.1. A nőiség mibenléte	282
5.4.5.2. A szerelmes nő	284
5.4.5.3. Az anya és gyermeke.....	288
5.4.5.4. „Csecsebecs” vagy „nemtő”?	290
 6. DÓCZI LAJOS MŰFORDÍTÓI ELVEI ÉS FORDÍTÁSAINAK FOGADTATÁSA	295
6.1. Dóczi Lajos műfordítói elvei a paratextusok tükrében	296
6.2. Dóczi Lajos és fordítói eljárásai a méltatások kontextusában	303
6.3. Dóczi Lajos fordításának későbbi recepciója.....	314
 7. ÖSSZEGZÉS.....	319
 FÜGGELÉK.....	327
 BIBLIOGRÁFIA.....	365
 Rezumat.....	385
Zusammenfassung.....	387

BEVEZETÉS

Dóczi Lajos az Osztrák–Magyar Monarchia dualista államában a német és a magyar kultúra közötti közvetítő szerepét vállalja magára. Két nyelv birtokában egyaránt közvetít a hivatali és az irodalmi életben: Andrássy miniszterelnök sajtófelelőseként, német és magyar lapokban publikáló újságíróként, valamint műfordítói munkássága során, amikor magyar és német nyelvre is fordít. Dóczi Lajos saját irodalmi alkotásaira a hagyományhűség, a romantikához való ragaszkodás jellemző, az újabb irodalmi irányzatoktól való vonakodás, és Fürst Ilona szerint ez a *noli me tangere* „életfilozófia” tulajdon műveinek gyorsabb elavulását eredményezi, ellenében fordításainak hosszabb életével (Fürst 1932: 100). A műfordítás tehát alkotói tevékenysége legmaradandóbb részének minősül, ennek ellenére műfordítói munkásságának szegmense feltáratlan. Életrajzáról, munkásságáról két hosszabb lélegzetű összefoglaló tanulmány is született, továbbá kisebb tanulmányok méltatják elsősorban mint a Monarchia köztisztületben álló személyiségét, politikai közvetítőjét, és csupán másodszorban mint sokrétű tevékenységet folytató író és kulturális közvetítőt. Dóczi Lajos műfordítói tevékenységének tényleges elemzésére, fordítói habitusának vizsgálatára ez ideig nem került sor.

A jelen kutatás e hiány pótlására törekszik. Tárgyát az életmű szempontjából két reprezentatív műfordításnak a vizsgálata képezi: Goethe *Faust* és Madách Imre *Az ember tragédiája* című drámájának fordítása magyarra, illetve németre. A két művet összekapcsolja rokon eszmeisége – Dóczi Lajos maga ajánlja a *Faust* előszavában az olvasónak, hogy „sorozza be Faust-ot magyar könyvesházába az »Ember tragédiája« mellé, mely Faustnak természetes gyermeke” (Dóczi 1900: 20). Azonkívül, hogy a *Faust* és a *Tragédia* szellemrokonok – Erika Fischer-Lichte szavaival „az ember nembeliségének szimbólumai” (Fischer Lichte 2001: 370) –, mindkét drá-

ma a szerzőjének kiemelkedő alkotása, a fordító tevékenységének pedig jelentős teljesítménye.

Könyvemben arra keresem a választ, melyek Dóczi Lajos átültető stílusának a sajátosságai, milyen fordítói stratégiákat követ, milyen módon hozza létre az eredeti és a fordított szöveg bizonyos mértékű egyenértékűségét. A felvetett kérdés a későbbi fejezetekben konkrét fordítási kérdésekre bontva jelenik meg.

A bevezetőt követő elméleti fejezet inkább leíró, mintsem problémafelvető jellegű. A fejezet azokat a teoretikus kiindulópontokat, fordításelméleti fogalmakat és szempontokat ismerteti, amelyek a gyakorlati elemző fejezetekben a forrás-, illetve célnyelvi szövegek vizsgálata során érvényesülnek. Ilyen fordításelméleti fogalmak, terminusok az ekvivalencia, a honosítás és idegenítés, a pragmatikai adaptáció, a szemantikai dústítás és kompenzálás, az újrafordítás fogalma, a drámafordítás sajátosságai. Ugyanakkor az expresszivitás és érzelmkifejezés kifejezőeszközeire, a költőiség megvalósulási módjaira is kitérek.

A második fejezet Dóczi Lajos életrajzát, szakmai tevékenységét, irodalmi és műfordítói pályáját mutatja be, valamint nemzeti identitásának a kérdését értelmezi. Ez a fejezet a korábbi tanulmányokhoz képest (Fürst Ilona, 1932; György József, 1932) azáltal nyújt többletet, hogy árnyaltabban jellemzi Dóczi Lajos pályáját, felhasználva kortársainak a korabeli sajtóban közölt, életrajzi jellegű írásait, emlékezéseit, méltatásait, valamint Dóczi Lajos visszaemlékezéseit, vallomásait. Mindez intenzív és időigényes sajtótörténeti kutatásokat tett szükségessé, viszont ezek révén világosabb rálátást nyerünk önazonosságának alakulására, a nemzeti identitását formáló tényezőkre, szocializációs tapasztalataira, családi kapcsolataira és etnikai viszonyaira. Nyelvi, kulturális identitásának az ismerete elengedhetetlen műfordítói énjének, műfordítói profiljának és kulturális attitűdjének megrajzolásához.

Az életrajzi fejezetet egy szintetizáló jellegű rész követi, a XIX. század fordítói elveinek az áttekintése, hiszen Dóczi Lajos műfordítóként a korabeli és az azt megelőző fordítói hagyományra építve egy bizonyos fordítói paradigmában tevékenykedik. Ennél fogva tevékenysége, fordítói módszere, attitűdje nem értékelhető pusztán önmagában, hanem a korabeli fordítói elvek és gyakorlatok viszonyában. Valamely műfordítás textusának a vizsgálata igen összetett kérdés. A műfordító egyrészt a maga korában létezik, így korának fordítói normáitól nem független, másrészt saját egyéniséggel, világlátással, értelmezési horizonttal rendelkezik. Minden fordítás korának a nyelvezetén, a korabeli normákat követve szólaltatja meg a forrásnyelvi szöveget, ugyanakkor a fordításon rendszerint a fordító sajátos stílusa is érezhető.

A könyv célja Dóczi Lajos műfordítói eszményének, koncepciójának, valamint fordítástechnikájának, fordítói gyakorlatának a feltárása a két dráma célszövegének elemzése révén. A negyedik és ötödik fejezet a két dráma célnyelvi szövegének, a kiválasztott szövegtörzshöz a leíró és összehasonlító, komparatív-kontrasztív elemzésére fókuszál.

A negyedik fejezet tárgya Goethe *Faust* c. drámájának magyar fordítása. A *Faust* vizsgálata céljából egy olyan szövegtörzshöz hoztam létre, amely Dóczi Lajos (1900/1906), Komáromy Andor (1887), Szabó Mihály (1888), Palágyi Lajos (1909), Kozma Andor (1924), Franyó Zoltán (1956), Sárközi György (1956), Jékely Zoltán (1971), Márton László (1994/2016) fordításait foglalja magában. Egy-egy szövegrészlet jellemzőinek feltárásakor Báthori Csabának a 2000 folyóiratban megjelent *Faust*-részletét (1993), valamint Efraim Israelnek [Hap Bélának] a Magyarul Babelben internetes irodalmi antológiában megjelenített (2017/2018) *Faust*-fordítását is bevonom az összehasonlító vizsgálatba. Vizsgálataim kiterjednek Dóczi Lajos célszövegének a kontextusára: recepciójára, hatástörténetére, a korabeli kritika véleményére, de a korabeli magyar fordítások történetére, kritikai fogadtatására is. A konkrét textusok elemzése Dóczi Lajos célnyelvi szövegén kívül elsősorban a kortársainak, de a fordítói hagyomány alakulásának mintegy következtetésekként a későbbi fordítókhoz a célnyelvi szövegváltozatait is felöleli, amennyiben segítenek meghatározni Dóczi Lajos fordítói eljárásainak jellemző vonásait. A komparatív elemzések világosabbá teszik Dóczi Lajos fordítástechnikai sajátosságait. A korábbi és későbbi fordításokkal való összevetés – akárcsak a *Tragédia* esetében – nem értékelő, hanem leíró jellegű, ahogy ez a fordításelemzésekben ma már természetes követelmény, és a fordítói döntések motiváltságának jobb megértését szolgálja.

Az ötödik fejezet tárgya *Az ember tragédiája német fordításának az elemzése*. A vizsgált szövegtörzshöz tartozik Dóczi Lajosnak (1981), valamint néhány kortársának a műfordítása, mint Alexander Dietze (1865), Sponer Andor (1887), Planer Jenő (1891) fordítása, továbbá Mohácsi Jenő (1930) kanonizáltnak tekintett műfordítása. A *Tragédia* zárómondatának vizsgálatakor Hans Thurn (2005) temesvári műfordító átvételét is bevonom az elemzésbe. A vizsgálataim ebben a fejezetben is kiterjednek Dóczi Lajos célszövegének a kontextusára: recepciójára, hatástörténetére, a korabeli kritika véleményére, valamint a korabeli német *Tragédia*-fordítások történetére is.

Dóczi Lajos fordításai a maguk idejében egyaránt szolgálják a színjátszás és az olvasóközönség érdekét. A *Metzler Literatur Lexikon* könyvdramaként tartja számon *Faustot*, a *Világirodalmi lexikon* pedig *Az ember tragédiáját* sorolja be a könyvdramára címszóhoz, mint nem színpadi előadásra,

de olvasásra szánt irodalmi művet. A könyvdrama olyan filozófiai problémákat boncolgat, melyeket csupán a figyelmes olvasó érthet meg a maguk mélységében. Jellemzője, hogy bizonyos mozzanatai színpadilag nem valósíthatók meg, bizonyos gondolatai pedig sosem kerülnek előadásra (Metzler Literatur Lexikon 2007: 431, Rónai Mihály András 1979: 548). Könyvemben mindkét drámára elsődlegesen mint könyvalakban megjelent, olvasásra szánt könyvdramára tekintek. Hogy a fordítás az olvasóközönséget kívánja megcélolni, amellet szól az a tény, hogy Dóczi Lajos *Faust*-, illetve *Tragédia*-fordítása több kiadást is megért.¹ Ugyanakkor mindkét dráma ősbemutatója Dóczi Lajos átültetésében kerül színpadra, így színháztörténeti jelentőségekre is kitérek.

Dóczi Lajos fordítói elveire nem csupán fordítói gyakorlatának elemzéséből következtethetünk implicit módon, a műfordításról vallott nézeteit közvetlenebbül, a paratextusokban is megfogalmazza. Külön tanulmányban vagy cikkben nem értekezik fordítói eljárásairól, elveiről, azonban fordításköteteinek előszavaiból, lapalji jegyzetekből következtetni lehet a nézeteire. Ezeknek a vizsgálatára kerül sor a hatodik fejezetben. Ez a rész nem csupán a paratextusok vizsgálatát öleli fel, de a két drámafordításnak a napilapok és folyóiratok bírállataiban és dicsérreteiben tükröződő fogadtatását is ismerteti. Röviden kitérek Dóczi Lajos fordításának mai recepciójára is.

A kutatás alaphipotézise, hogy Dóczi Lajos otthonosan mozog mindkét nyelvben, nagy műgonddal fordít, a magyar és német nemzet, illetve kultúra közötti közvetítő szerepet hivatásának tekinti, és a maga korában jelentős tevékenységet fejt ki, annak ellenére, hogy fordításait a korabeli kritika néha elmarasztalja, az utókor a szépirói nyelvezet (egyébként természetes) változása miatt elavultnak tekinti.

Minden nyelvközi vizsgálatnak elengedhetetlen része az egybevetés módszere, a nyelvi szintek tanulmányozása. Az elemzések során a konfrontatív módszer két válfaját, a komparatív és a kontrasztív módszert használok, feltárva a forrás-, illetve célnyelvi szöveg(ek) közti hasonlóságokat, egyező vonásokat, illetve különbségeket, szembenállásokat (Balázs

¹ *Faust*/ Göthe tragédiája; ford. Dóczi Lajos. Pest, Ráth: 1873; Új kiad. Budapest: Ráth, 1883, 3. átdolg. Kiad. Budapest: Wodianer, [1900], Budapest: Wodianer, [1901], Goethe drámai műveiből: Faust, Iphigenia Taurisban/ ford. Dóczi Lajos, Csengeri János, Budapest: Lampel, 1906; Faust/ Göthe tragédiája; ford. Dóczi Lajos. Budapest: Lampel, [1907], Faust / Wolfgang Johann Goethe; Ford. Dóczi Lajos, Budapest: Lampel, [post 1920], Faust/ Goethe; ford. Dóczi Lajos [Budapest]: Franklin, [1930].

Die Tragödie des Menschen: dramatisches Gedicht/ Emerich Madách; Übers. Ludvig Dóczi. Stuttgart, Cotta, 1891; 2. Auflage 1892; 3. Auflage 1893. Magyar Országos Közös Katalógus. <http://www.mokka.hu>. 2020. 03. 24.

1980: 9–10). A leíró és összehasonlító, komparatív-kontrasztív elemzésre kiválasztott szövegrészletek mindkét mű esetében reprezentatívnak tekinthetők. A reprezentatív szövegrészletek kiválasztásában több szempont játszott szerepet: bizonyos nyelvspecifikus sajátosságok, az idegen kultúrát, gondolkodásmódot tükröző szöveghelyek (pl. reáliák, idegen kifejezések), a formai jegyek (kötött rímes forma érvényesítése a *Tragédia*-fordításban) vagy nyelvi-stilisztikai vonatkozásban feltűnő jegyek (sajátos stíluszínezet, idegen kifejezések, népies jelleg) hívták fel magukra a figyelmet. Ugyanakkor a vizsgált szöveghelyek a mű tartalmi-gondolati szempontjából kulcsfontosságú, karakterisztikus, a műelemzések során gyakran idézett részletek (logosz jelenet, a fausti kettősséget elénk táró monológ, a szállóigészerű, epigrammatikus részletek, a 15. szín néhány monológja, a *Tragédia* zárómondata).

Miközben bizonyos fordítási megoldásokat is kiemelek (a szavak, szó szerkezetek, mondat szerkezetek szintjén), valójában a fordítás szövegszintű elemzését tűzöm ki célul, hiszen az ekvivalencia szövegszinten valósul meg. Vannak-e a célnyelvi szövegben archaizmusok, sorkihagyások, esetleg betoldások, fura szórend, szócsonkítás, kerékbe tört nyelv, félrefordítások, régiességből adódó értelmi homályosság, nehézkesség? Illetve hogyan valósul meg az egyes nyelvi elemek közti eltérés ellenére a fordítás és az eredeti mű tartalmi, esztétikai, hatásbeli egyenértékűsége?

A fordítói tevékenység tárgyának, a célnyelvi szövegnek a fordításelméleti megközelítése leíró, nem előíró jellegű. Egy adott szöveg átültetés nélkül is sokféle értelmezésre ad lehetőséget, a szöveg megértése után a fordító szintén több célnyelvi eszköz közül választja ki a legmegfelelőbbet. Klaudy Kinga szerint a szubjektívnek hitt fordítói döntések mögött gyakran objektív magyarázat, törvényszerűség áll, és a fordításkutatás tulajdonképpeni célja ezeknek a törvényszerűségeknek a feltárása (Klaudy 1999: 69).

A fordításelméleti megközelítés deskriptív jellegű, a megfigyelt fordítói eljárásokat, módszereket, a fordítás szövegépítési kérdéseit, minőségét rögzíti, ismerteti. Éppen ezért magatartásomat a szemlélő attitűd jellemzi, nem magamat tekintem a forrás-, illetve célnyelvi szöveg(ek) elsődleges címzettjének, értelmezőjének, hanem csak megfigyelőnek, aki a fordítási folyamat sajátosságait térképezi fel. Kutatásom jellege leíró, szövegközpontú és értelmező. Azt próbálom megérteni és megállapítani, hogy mi motiválhatja Dóczi Lajost egy-egy fordítói döntés meghozatalában, mennyire alkalmazkodik kora elvárásaihoz, illetve milyen jellegű és milyen mértékű fordítói szabadságot enged meg magának. Bár a szubjektivitás nem zárható ki teljesen, tudományos körültekintésre, objektivitásra törek-

szem, nem kívánok értékbeli hierarchiát felállítani a vizsgált fordítások komparatív elemzésével.

Az idegen nyelvű szakirodalomból vett szöveghelyeket, amennyiben a fordító neve nincs feltüntetve, a közérthetőség céljából magam fordítottam. Az idézetek dőlt betűs kiemelései a szerzőtől származnak; amennyiben nem, feltüntettem.

1. ELMÉLETI HÁTTÉR

Ha a fordítót – mármint a műfordítót – kérdezzük, hogyan is dolgozik, akkor vagy minuciózus, technikai magyarázatot kapunk, meg kis értekezéseket a szavak „igaz” jelentéséről, vagy azt a – részben tanácstalanságot, részben pedig közönyt kifejező vállrándítással kísért – választ, hogy „egyszer csak megszólalt magyarul a szöveg”.

Bart István²

1.1. A műfordító egyéni idiolektusa és az egyenértékűség megvalósulása

A műfordítás művészi alkotótevékenység. Két fő szakasza a megértés és a reprodukálás – írja Radó György, kiemelve, hogy a fordítói reprodukció nem más, mint re-produkció, azaz újra-alkotás (Radó 1981: 230). A fordítás során számolni kell veszteségekkel, ezeket azonban a fordító művészi tehetségétől függően rendszerint kompenzálja, pótolja. Bart István szerint a fordító választása mindig két elv körül forog: a cicerói *verbum pro verbo* (azaz nem szó szerint, hanem értelem szerint), valamint a horatiusi *ut verbum verbo curet reddere* (azaz szó szerint), ami alatt a fordítás pontosságára, helyességére való törekvést kell érteni. Az eredeti és a fordítás egybevetéséhez a mércét kell megtalálnunk, amelyhez viszonyítva vizsgáljuk a két szöveg egyenértékűségét. Ezért a műfordítás-elmélet története „tulajdonképpen a mérce után folytatott nyomozás története...” – véli Bart István (Bart 1981: 242, 244). Igen összetett dolog meghatározni valamely mű-

² Bart 1981: 237–238.

fordító művészi habitusát, a rá jellemző fordítói magatartást, a forrásszöveg esztétikai értékeivel való bánásmódját, munkamódszerét, amikor az részben személyes adottságainak, kreativitásának, ismereteinek, irodalmi műveltségének, részben a műfordítói hagyománynak, az irodalmi és fordítói normáknak, a korabeli fordítói és esztétikai elveknek a függvénye. Szegegy-Maszák Mihály szerint „az értelmezés mindig föltételezi valamely kánon tudatát” (Szegegy-Maszák 1995: 81), mértékadó művek ismeretét és hatását, és ez nemcsak az olvasóra, de a fordítóra is érvényes, aki az eredeti mű befogadója és a fordítandó szöveg értelmezője. A fordító egyaránt alkalmazkodik a forrásnyelv és a cél nyelv irodalmának konvencióihoz, bizonyos típusú szövegek, illetve kifejezési módok szokványos megjelenéséhez. Ezeket az elsajátított konvenciókat akár kötelező érvényűnek is érezheti – emeli ki Anton Popovič (1980: 81, 85).

De beszélhetünk-e a fordító egyéniségéről, érződhet-e ez a műfordításon? Popovič *A műfordítás elmélete* terminológiai jegyzékében két terminust is feltüntet, amely mellett szól, hogy igenis, a fordítónak van saját kifejezőkészlete, stílusa. Az egyik terminus a „műfordító egyéni kifejezőmódja”, a másik pedig a „műfordítói poétika”. A műfordító egyéni kifejezőmódja az állandósult stílári szokások megvalósulásában, a műfordítói poétika pedig az irodalmi normától, az állandósult fordítási módszerektől való eltérésben nyilvánul meg – véli Popovič (1980: 312). Amennyiben egy forrásnyelvi és cél nyelv szöveget egybevetünk, láthatjuk, hogy a fordított szöveg nem abszolút módon, hanem bizonyos tekintetben egyenértékű az eredetivel, és egyik cél nyelv szöveg „egyenértékűbb” lehet az eredetivel, mint egy másik (Lanstyák 2014: 64).

Hogyan valósul meg a forrásnyelvi és a cél nyelv szöveg egyenértékűsége, hogyha a fordítás az eredetihez képest változásokat, az értelmező fordító szempontjait tartalmazza? Anton Popovič a szöveg variáns és invariáns elemeit különíti el, és ebben látja a magyarázatot. Értelmezésében az invariáns az eredeti szöveg jelentésmagvát, a fordításváltozatok „szemantikai közös nevezőjét” jelöli, a variáns pedig a fordítás változtatható, módosítható részeit, a forrás- és cél nyelv szöveg kontextusából adódó nyelvi, stilisztikai és kulturális sajátosságokat, a fordító nyelvi ízléséből adódó eltéréseket. A variáns a fordítás azon része, amely a fordításváltozatokban különbözik, amely az eredetivel szemben többlet, vagy az eredetiből elvész (Popovič 1980: 95–97).

Az eredeti mű és a fordítás közötti ekvivalencia a szövegszinten valósul meg – amikor a műfordító fordítási megoldásokról dönt, nem csupán szavakat, szólásokat, mondatokat, hanem a teljes szöveget kell szem előtt tartania. Így, bár a forrás- és cél nyelv szöveg elemei nem mindig egyeznek, a szöveg egésze képes kifejezni az eredeti mű értelmi és tartalmi, va-

lamint esztétikai információit (Popovič 1980: 123). Ugyanakkor Popovič úgy véli, hogy a nyelvek különböző stílusrendszerének következtében a fordításban megváltoznak a stilisztikai jegyek, ami kisebb vagy nagyobb műfaji eltolódáshoz vezet (Popovič 1980: 82).

J. C. Catford különbséget tesz a szövegekvalencia és a formális megfelelés között. Meghatározásában *szövegekvalens* „bármely célnyelvi egység (szöveg vagy szövegrész), amely megállapítottan egyenértékű egy adott forrásnyelvi egységgel (szöveggel vagy szövegrésszel)”. A *formális megfelelő* pedig egy célnyelvi kategória (egység, szerkezet, szerkezeti elem), amely „ugyanazt” a helyet foglalja el a célnyelv rendszerében, mint a forrásnyelvi elem a forrásnyelv rendszerében. A formális megfelelés csakis hozzávetőleges lehet (Catford 1980: 147). A fordítási ekvivalencia Catford szerint akkor áll fenn, „ha egy forrásnyelvi és célnyelvi szöveg vagy egység – legalábbis részben – egyazon tartalmi jegyekhez viszonyítható” (Catford 1980: 166).

Az egyenértékűség megvalósítását nehezíti, hogy a fordítás során a legteljesebben a nyelvi jelek referenciális jelentései vihetők át egyik nyelvről a másikra, a pragmatikai jelentések már kisebb mértékben, a nyelven belüli jelentések pedig csak minimálisan. A forrásnyelvi egységek nyelven belüli jelentéseit a fordítás során a célnyelvi egységek nyelven belüli jelentései váltják fel. A szépirodalomban és a költői szövegekben éppen a pragmatikai jelentések a fontosak, a fordítónak tehát inkább a referenciális jelentéseket kell feláldoznia, mintsem a szöveg pragmatikai (pl. emocionális) jelentéseit. Sok esetben, mint például a versek fordításakor, a leglényegesebb információt éppen a nyelvi egységek nyelven belüli jelentései hordozzák – jelzi Popovič (Popovič 1980: 176–177). Heltai Pál szerint az irodalmi fordításban a közlés lényegi eleme a többértelműség, a ki nem fejtett asszociatív jelentések, célzások, metaforikus kifejezések, és a műfordítónak meg kell találnia a kifejezést, amely a forrásnyelvi szöveg lehetséges jelentéseit minél teljesebben megőrzi. Az irodalmi, expresszív szövegek fordításakor jóval nehezebb a konnotatív, pragmatikai ekvivalenciát elérni, mint a denotatív ekvivalenciát, mivel a pragmatikai jelentések a célnyelvi befogadó kognitív környezetétől függenek (Heltai 2014: 159, 224).

Bár az ekvivalencia szövegszinten jön létre, a szövegekvalencia megvalósulásának vizsgálatakor elmaradhatatlan a jelentéslétesítő nyelvi eszközök, a szimbolikus kifejezőeszközök vizsgálata, amelyek segítségével a szöveg létrehozza a jelentéseket, hívja fel a figyelmet Popovič. Ugyancsak ő hangsúlyozza, valahányszor azt vizsgálják, hogyan sikerült a fordítónak a forrásnyelvi szöveg tartalmát, „lényegét” – stilisztikai, expresszív jellegzetességeit megőrizve – a célnyelv különböző kifejezési formáiban újrakódolnia, többnyire a nyelvi elemek, a lexémák, szintagmák, frazeologizmu-

sok, mondatok, vers esetében versmérték és rímek összehasonlításával foglalkoznak. A filológiai kritika többnyire a nyelv váltáskor a fordítás szövegébe kerülő hibákat és hiányosságokat fedi fel (Popovič 1980: 65). A művészi szöveg fordítása nem csak a szöveg nyelvi és tematikai szintjén végrehajtott szócserét jelenti; a szavak a szövegben egymással különféle jelentéskapcsolatokba lépnek, és különféle stilisztikai funkciókat látnak el. A szavaknak bonyolult „holdudvara” van: a szó mint elemi részecske alapjelentéssel és jelentéskörrel (szemantikai mezővel), de akár több mellékjelentéssel is rendelkezik. Éppen ezért a „fordítói szótár” valójában „interpretáló szótár”. Meglehet, hogy a műfordító abba a helyzetbe kerül, hogy nem találja a forrásnyelvi kifejezés teljes értékű megfelelőjét, és körülíráshoz folyamodik. Éppen ezért a műfordító munkájának dialektikája abban rejlik, hogy fordítása az egész szövegre terjed, és nem szűkül le szavakra (Popovič 1980: 123–124).

Popovič arra is felhívja a figyelmet, hogy az irodalmi szöveg felépítésében egyaránt részt vesznek nyelvi és nyelven kívüli elemek. Karel Hausenblas csoportosításában ezek a következők: nyelvi elemek (hangzók, szavak, mondat szerkezetek), paralingvisztikai elemek (hangzósság, hangszín, betűtípus), tektonikus elemek (kompozíció, műfajsémák, trópusok, alakzatok), tematikai elemek (motívumok) (Popovič 1980: 130). A hagyományos poétikák az előző három kategóriát mint „formát” elkülönítik a „tartalomtól”. Azonban ezek a heterogén elemek (a tartalom és forma) együtt, egységesen határozzák meg a stílust, jelenti ki Popovič (Popovič 1980: 130). A „poétikai kommunikációban” a nyelvi forma nem választható el a tartalomtól, jelzi Heltai Pál (Heltai 2014: 157), de a kettő megkülönböztethető, és vizsgálati módszer szempontjából szükséges is, hiszen egyidejűleg nem elemezhető mindkettő.

Láthatjuk, hogy az egyenértékűség fogalma az egyik legvitatottabb fogalom a fordítástudományban. Fritz Paepcke *Az egyenértékűség illúziója* c. tanulmányában arra a megállapításra jut, hogy a fordítás alapvető kategóriájának nem az egyenértékűséget, hanem a „sikerültséget (Geglücktsein)” kellene tekinteni (Paepcke 1986: 85).³ Paepcke a maga alkotta kifejezés, a *Geglücktsein* alatt a görög *symmetria* értelmében mértékegyenlőséget,

3 „Der Begriff des *geglückten Übersetzens* ist von mir geprägt und in die gegenwärtige Auseinandersetzung eingeführt worden. Die Kategorie des *Geglücktseins* ist in meiner Sicht die Fundamentalkategorie des Übersetzens überhaupt. Sie führt letzten Endes auf Pindars *Orthoépeia* zurück. *Orthoépeia* steht in der Nähe des *symmetria*-Begriffs. Die Griechen spielen mit diesem Begriff, um das Ganze mit seinen Teilen und die Teile untereinander als architektonisches Gebilde darzustellen. *Symmetria* ist Maßgleichheit als Ordnungsprinzip, als Ordnung im Raum, zu der auch Rhythmik, Periodik und Eurhythmie gehören.” (Stolze 2003: 215/ Paepcke 1989: 9)

akusztikai rendet, valamint ritmikát, euritmiát ért, az elemek kiegyensúlyozottságát (vö. Stolze 2003: 215). Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a „sikerültség” feltétele a befogadó kultúra elvárásrendszerének, hagyományának való megfelelés, azaz olyan legyen a célnyelvi szöveg, mintha célnyelven írták volna, ne érződjék rajta a fordítás jelleg, amint ezt az elvet a magyar műfordítás-történetben Batsányi János már megfogalmazta (Batsányi 1787/2008: 35).

1.2. A pragmatikai adaptáció fogalma

A műfordítói tevékenység legfontosabb műveletei azok a fordítói döntések, amelyek a mű mikrostilusát, a stiláris kifejezőeszközöket érintik, jelzi Anton Popovič. A makrostilus elemei a nyelven kívüli valóságba vezetnek. A makrostiláris szintet érintő módosulások az aktualizálás (a mű idejére vonatkozó módosítás), a lokalizálás (a cselekmény és téma helyét érintő változtatás), valamint a szereplők, a reáliák adaptálása (Popovič 1980: 149). Popovič terminológiai szójegyzéke szerint a műfordítói adaptáció a mű hőseire vagy reáliáira vonatkozó tematikai elemek megváltoztatása. Ezeket az elemeket a fordító az átvevő kultúra reáliáival helyettesíti. Az adaptáció az átvevő kultúra kánonjának követelményei, a befogadók kommunikációs érdekei szerint történik (Popovič 1980: 299). Az adaptáció tehát olyan fordítói eljárások összessége, amelyekkel a fordító a célnyelvi kultúrára, a célnyelvi olvasó feltételezhető háttértudására való tekintettel él.

Klaudy Kinga az adaptációnak szűkebb és tágabb értelmezését különíti el. A tágabb értelemben vett adaptáció globális, a szöveg egészét érinti, indítéka az a fordítói (vagy akár megbízói) szándék, hogy a szöveget a célközönség igényeihez szabják. A globális adaptáció során a szöveg módosul kihagyás, bővítés, átírás, aktualizálás vagy modernizálás révén. A szűkebb értelemben vett adaptáció a célnyelvi olvasó igényeit figyelembe vevő pragmatikai adaptáció, amely a forrásnyelvi és a célnyelvi szövegből adódó kulturális különbségek miatt történik, és többnyire a reáliák fordítását foglalja magában. Lokális jellege van, nincs kihatással a szöveg egészére és annak koherenciájára (Klaudy 1994: 142–147, Vándor 2007: 41–42). A pragmatikai adaptáció mint fordítástechnika nem új jelenség, hiszen a fordításnak a célnyelvi befogadó igényeihez való igazítása bizonyos mértékben mindig jelen volt a fordításban.

A kulturális különbségek, kulturális aszimmetria leküzdésére kétféle fordítói magatartás lehetséges: a honosító és az idegenítő magatartás. Honosító fordítás esetén a fordító a célnyelvi kultúra elvárásainak igyekszik

megfelelni, minimalizálja az idegenséget, kiiktatja a reáliákat, hogy a célnyelvi szöveg minél természetesebben hasson, és a célnyelvi olvasót minél kevesebb feldolgozási erőfeszítésre kényszerítse. Idegenítő fordítás esetén a fordító a forrásnyelvi kultúrához alkalmazkodik, megőrzi az eredeti idegenségét, a forrásnyelvi reáliákat, szándékosan megszegi a célnyelvi konvenciókat, és ezáltal nagyobb erőfeszítésre kényszeríti a célnyelvi olvasót (Klaudy 2013: 88). Egy fordítás valójában mindkét fordítói normát, a megfelelést és alkalmazkodást is alkalmazza, de mértékük különbözik, az egyik norma vezető szerepet kap (Vándor 2007: 52–53).

Vajon a fordításnak annyira részévé kell válnia a célnyelvi kultúrának, hogy ne is lehessen érezni rajta, hogy fordítás? Hogyha röviden visszatekintünk az adaptáció kezdeteire, Bornemisza Péter Szophoklész-átfordozása (*Tragédia magyar nyelven az Sophokles Electrájából*; Bécs, 1558), bár fordításnak nevezi, valójában adaptálja Szophoklész művét a kortársai számára (törli az antik mitológia elemeit, felcserél jeleneteket, új jeleneteket, szereplőket emel be a szövegébe). Adaptációjának célja lehet a morális, esztétikai nevelés, a befogadás megkönnyítése. A felvilágosodás koráig a fordítók a műfordítást értelmezésnek tartják, amelynek szükségszerű velejárója a változtatás (Vándor 2010: 56). A fő kritérium az olvasóra gyakorolt hatás, az olvasói igények kielégítése, a célközönség megszólítása.

Az adaptáció és a fordítás azóta is része a magyar irodalomnak, és a XVIII. század magyar irodalmában egymás mellett van jelen a hagyományhűség és az újítás szándéka. A XVIII. században a fordítást újralkotásként értelmezik, a fordítót társszerzőnek tekintik, és úgy vélik, a forrásnyelvi szöveg teljesen szabadon ültethető át a célnyelvbe (Benő 2011: 137–142). Az adaptáció a XIX. században is jelen van, de megváltozik a célja és funkciója, a célközönsége és ideológiája: elsősorban a műveletlenebbnek tartott olvasók, az ifjúság számára dolgozzák át a klasszikus regényeket, az irodalom a nevelői célzatnak rendelődik alá.

Tolnai Vilmos 1925-ben így ír a *Protestáns Szemlében*: „Mi a műfordítás célja? Hogy teljesen pótolja az eredetit; hogy az, aki nem ösmeri az idegen nyelvet, a fordításban tökéletes fogalmat kapjon az eredetiről; aki pedig ismeri, a fordítás minden részében ráismerjen, ráérezzen az eredetire” (*Protestáns Szemle* XXXIV(1925): 124). Tolnai is a nemzeti művelődés célzatának való alárendelődést promoválja ezzel: az idegenség eltüntetését. Szász Károly elutasítja a pragmatikai adaptációt (Szász 1859/2008: 175). Úgy véli, a fordítónak nincsen joga megmásítani az olvasó számára idegen vagy szokatlan elemeket, hanem tiszteletben kell tartania az eredeti mű nemzeti szellemét. Fordítói szemlélete ezen a ponton tér el a Toldy Ferenctől, aki a hatásekvivalencia elérését éppen az eredeti mű magyarártasá-

ban, a formai eszközök „nemzetibbre” cserélésében látja (*A műfordítás elveiről*, 1846).

Az adaptáció kérdése a XX. század végén és századunk elején is előtérbe kerül, indítéka a forrásnyelvi és a célnyelvi kultúrák közötti esetleges szakadék áthidalása, a célszöveg módosítása a befogadás megkönnyítése céljából (Vándor 2010: 56–60). A hagyományos, XVIII. század végi nézet szerint a fordítás akkor ekvivalens, ha úgy hat, mintha magyar szerző eredeti műve lenne. A mai fordításelméleti álláspont szerint jobb, ha érezhető egy kis idegenszerűség a fordításon, meglátszik rajta, hogy fordítás, és nem eredeti szöveg. A fordítást fordításként kell olvasni, nem kérni számon rajta az eredeti minden egyes részletét (Albert 2003: 49).

A pragmatikai adaptáció tehát azokat a fordítási műveleteket, eljárásokat, célnyelvi módosulásokat foglalja magában, amelyekre a forrásnyelvi és a célnyelvi kulturális különbségek miatt van szükség. Idetartozik a kultúraspecifikus fogalmak, forrásnyelvi reáliák (szokások, ünnepek, tárgyi kultúra, intézmények stb.) átültetése a célnyelvbe. Kulturális átültetésről beszélünk, amikor a fordító egy szépirodalmi mű cselekményét és annak szereplőit célnyelvi környezetbe helyezi át. Célja a forrásnyelvi szöveget közel hozni a célnyelvi olvasóhoz, alkalmazkodva annak elvárásaihoz, ismereteihez. A honosítás különösen a színdarabok esetében érvényesül, hiszen a darabot az új közönséghez, annak kulturális hátteréhez igazítják. Ezt támasztják alá már a XVIII. századvégi drámafordítások is, melyekben a leggyakoribb pragmatikai adaptáció a szereplők nevének a magyarítása, a cselekmény helyszínének és idejének az aktualizálása. A honosításnak több fokozata van: az idegen vonatkozások teljes magyarításától azok részleges magyarításáig (Benő 2011: 138–142).

A honosításhoz és a reáliákhoz való viszonyulásról Simigné Fenyő Sarolta a következőket írja: „Ha bármi, amit az eredeti mű tartalmazott, ki-marad a fordításból, az elkerülhetetlenül veszteségekhez vezet. Különösen érvényes ez a közhelynek számító megállapítás a reáliák vonatkozásában, hiszen a nyelvközösségekben minden egyes kultúrtárgy és annak megnevezése meghatározott értéket képvisel...” (Simigné 2006: 109). A reáliák által lép működésbe a befogadó történeti érzéke, általuk észleli a mű eredeti, a sajátjától eltérő horizontját. Simigné a reáliákhoz sorolja a sajátos jeltárgyakat (ruhák, pénzek, italok, ételek), továbbá a földrajzi, a néprajzi és a társadalmi-politikai reáliákat (ünnepek, történelmi események, megszólítások, intézmények, tisztségek). De a nyelvközösség kultúráját és gondolkodásmódját tükröző reáliák közé tartoznak a gyermekdalok szövegei, címei, szereplőinek neve, valamint az intralingvális jelentésen alapuló szólások, közmondások, hasonlatok is (Simigné Fenyő 2006: 105).

Szinte minden szépirodalmi alkotás tartalmaz reáliákat, amelyek egy nemzeti kultúra identitásának hordozói, és majdnem minden kulturálisan kötött kifejezés döntés elé állítja a fordítót. A kultúrák közötti távolságot a fordítók több módon is áthidalhatják: magyarázó elemek betoldásával, hogy a célnyelvi olvasónak háttértudást nyújtsanak (földrajzi és történelmi reáliák esetén gyakori megoldás), lábjegyzetben hozzáfűzött magyarázattal (történelmi személyiség esetén), transliterálás révén (a forrásnyelvi grafológiai egységet átviszik a célnyelvre), generalizálással, azaz általánosítással (az eredetinel általánosabb, tágabb értelmű terminussal adják vissza a forrásnyelvi szó értelmét), a reáliák kihagyásával (amennyiben azok nem hordoznak fontos információt, és nincsen különösebb érzelmi töltésük), és a reáliák átalakításával (pl. cím esetén) (Simigné Fenyő 2006: 106–113).

Valójában éppen a nehezen fordítható részeknél mutatkozik meg a fordító kreativitása, kompetenciája azáltal, hogy miként viszi át a célnyelvi környezetbe a nyelvspecifikus jelenségeket, az idegen kultúra elemeit, jellegzetes vonásait.

1.3. A kompenzáció és a szemantikai dúsítás lehetőségei

A szó és a szöveg viszonyát vizsgálva, a fordítás másodlagos szövegalkotás az eredeti szöveghez képest, az „egynyelvű szövegalkotóval” szemben a fordító a gondolattól a nyelvi formáig jóval nehezebb utat jár be – emeli ki Klaudy Kinga (Klaudy 2012: 153). A szövegalkotás során a fordító hol elvesz valamit az eredetiből, hol hozzátesz valamit, és ez a „fordítás-specifikus”, „kétoldalú művelet” a *kompenzáció* – jelzi Klaudy (Klaudy 1999: 167). A fordítás során mindig vannak veszteségek és nyereségek. Veszteségről beszélhetünk valahányszor a fordítónak az eredeti műnél kevésbé kifejező nyelvi formával sikerül élnie, és nyereségnek tekinthetjük, amikor a célnyelvi szöveg megfogalmazása frappánsabb, idiomatikusabb, mint a forrásnyelvi szövegé. Az utóbbi jelenséget Klaudy Kinga *dúsítás*nak nevezi, és a kompenzálás egy sajátos eseteként tartja számon. A *szemantikai dúsítás* nem jelenti az eredeti szöveg „javítását”, de nem tekinthetjük „fordítói önkénynek” sem – a fordító kompenzálni igyekszik általa a fordítás más helyein bekövetkezett megalkuvást, veszteséget (Klaudy 1999: 168–171). A veszteségek okozója, illetve a nyereségek forrása a nyelvek és kifejezésmódok különbözőségében rejlik. A célnyelvben más lexikai és grammatikai választék áll a fordító rendelkezésére, másak a célnyelvi szerkezetek megalkotásának szintaktikai lehetőségei és korlátai, és más

szemantikai mezőt aktiválnak, mint a forrásnyelv szerkezetei és szavai (Klaudy 2012: 153).

A szemantikai dúsítás elmaradhatatlan része a fordításnak. A fordítók, Klaudy Kinga szavaival élve, „célnyelv-specifikus elemeket”, „egyedi elemeket” toldanak be a fordított szövegbe: olyan célnyelvi szavakat, amelyekre a forrásnyelv nem ad impulzust, mert nincsenek meg a forrásnyelvben. Amikor a fordítók elmulasztanak „célnyelv-specifikus elemeket” betoldani a fordításba, ezek hiánya fordításízűvé teszi a szöveget. Klaudy Kinga kérdésére, hogy melyek azok az elemek, amelyek a fordítás során „maguktól nem jönnek be a magyar szövegbe”, hanem tudatosan be kell csempészni őket, a fordítók többnyire a következőket sorolták fel: ikerszavak, idiomatikus kifejezések, közmondások és gazdag szemantikájú szóösszetételek. A szemantikai dúsítás tehát egyike azoknak a műveleteknek, amelyekkel a fordítók a célnyelvi szöveget hasonlóvá teszik a forrásnyelvihez. Amikor a fordító a szótári ekvivalens helyett egy gazdagabb jelentésű fordítási ekvivalenst alkalmaz, a fordítói kreativitása nyilvánul meg (Klaudy 2012: 156–157).

1.3.1. Az állandósult szókapcsolatok metaforikus értéke és fordítása

A fordító egyéni stílusának jellegzetességeiről és a forrásnyelvi szöveghez való viszonyáról árulkodik az állandósult szókapcsolatokkal való bánásmódja is. A szókapcsolatok, a kollokációk fordítása kihívás, hiszen a fordító kollokációs kompetenciájától függően ismeri fel, hogy egy adott szókapcsolat állandósult szókapcsolat vagy csak véletlenszerű, alkalmi, szokatlan szókapcsolat. Éppen ezért az egyik fordítási probléma a „kollokációs tévesztés” – hívja fel a figyelmet Heltai Pál (Heltai 2014: 94). A következőkben az állandósult szókapcsolatok fordításának problematikusságát vizsgálom.

A frazémán a szakirodalomban két vagy több szóból álló, állandósult szókapcsolatot értenek, amely lexéma szerepét tölti be egy adott nyelvben. Klaudy Kinga kiemeli, hogy a frazeologizmus nem fordítható szó szerint, fő jellemzője, hogy „az egész jelentése nem automatikusan áll össze az elemek jelentéséből” (Klaudy 1988: 305).

A frazémák árnyaltabbá teszik, érzelmi színezettel telítik a mondanivalónkat, kifejezik a beszélőnek a mondottakhoz való hozzáállását, akár burkolt véleményét is. Történelemhordozó, illetve történelemtükröző szerepük van, sűrített tudást, tapasztalatot, életbölcességet, általános érvényű igazságot fejeznek ki, és egyben a nép gondolkozásmódjának, észjárásának, a népi tudásnak a tükrözői. A frazémákban gondolkodási alakzatok és képek ragadhatók meg (Balázs 2013: 26–27). Fő szerepük tehát a „kép-

keltés”, és a mögöttük álló kép nyelvenként, kultúránként eltérhet, még akkor is, ha ugyanaz a gondolat rejlik bennük. A fordítónak pedig a szavak által kifejezett gondolatot kell visszaadnia a célnyelv eszközeivel. Az állandósult kifejezések egy része reália is (Albert 2013: 11–12).

Forgács Tamás szótára előszavában (*Magyar szólások és közmondások*) hangsúlyozza, hogy a szakirodalomban a frazéma fogalmának van egy szorosabb és tágabb felfogása. A tágabb felfogás szerint nem csupán a kötött szintaktikai szerkezettel és belső jelentésintegrációval rendelkező állandósult szókapcsolatok (idiómák) tartoznak ide, hanem a nem idiomatikus, de olyan integrálódott jelentésű állandó szókapcsolatok is, amelyek egységként reprodukálhatóak. A frazeológiai egységek az ún. centrum-periféria-modell alapján a teljesen, majd részlegesen idiomatikus kifejezések-től a szabad szószerkezetekhez közelítő frazeológiai kapcsolatokig terjednek. Forgács Tamás a következő kategóriákat különbözteti meg: szólások, szóláshasonlatok, közmondások, szállóigék, ismert szerzőjű állandósult kifejezések, közhelyszerű kifejezések, ún. szituációs klisék, beszédhelyzethez kötött pragmatikus helyzetmondatok, valamint terpeszkedő kifejezések, kollokációk (Forgács 2004: VII–VIII).

Mivel erős metaforikus értékük és kulturális konnotatív jelentésük van, az idiomatikus kifejezések, a szólások, közmondások fordítása nagyobb odafigyelést kíván meg a fordítótól. Az idiomatikus kifejezések, a szójátékok, a szóviccek, egy adott nyelvre jellemző humor esetében gyakran felmerül a fordíthatatlanság problémája. Az ilyen szövegrészeknél „a fordíthatatlanság egyenlő a *sokféleképpen* fordíthatósággal” – tartja Albert Sándor (Albert 2011: 104). Vagy ahogyan Klaudy Kinga fogalmaz, „a frazeologizmusokat nem *fordítjuk*, hanem *megfeleltetjük*”, azaz megkeressük azt a frazémát, amelyet a célnyelvi beszélő használ az adott helyzetben. Meglehet, más elemekből, más képi vonatkozásokból épül fel, mint a forrásnyelvi frazéma, de ugyanazt a hatást váltja ki (Klaudy Kinga 2007: 70).

Ezeknél a szövegrészeknél a fordító stratégiát változtat, a szemantikai szintről a szemiotikai szintre vált, és itt teremti meg az ekvivalenciát. A jel és a jeltárgy viszonya azonban kultúránként annyira eltérhet, hogy jócskán megnehezítheti, áthidalhatatlanná teheti a fordítást (Albert 2011: 104). Ekkor kerül előtérbe a fordító kreativitása, akinek a szépirodalmi szöveg átültetése során meg kell találnia a célnyelven egy, az eredetivel egyenértékű frazémát, analóg példát. Hogyha pedig nincs, akkor definíciós fordítási eljárással (explicációval) vagy adaptációs (transzformációs) eljárással kell elérnie, hogy a célnyelvi szöveg olvasójából azonos hatást, konnotációt váltson ki, a továbbiakban pedig kompenzálja a veszteséget (Forgács 2002: 68–69). Hans Georg Gadamer szerint a frazémák fordításakor „hermeneutikai határesetekben” találja magát a mindenkori fordító, amikor a nyelvek

közötti szakadékot ugyan leküzdeni igyekeznek, de „szövegének valamenynyire dimenzióját nem tudja igazán kifejezni” (Gadamer 2003: 428). A frazeológiai egységek átültetésére is érvényes, amit Gadamer a fordításról általában ír, hogy a fordítónak az értelmet kell átvinnie a fordításba, az értelem pedig egy más nyelvi világban újfajta módon jut érvényre (Gadamer 2003: 426).

A frazémák egységes, kész elemekként léteznek a beszélő nyelvi ismeretében, és a kommunikációs szituáció hívja elő őket. Az állandósult kifejezésekre a formai és jelentésbeli összeforrottság jellemző: nem cserélhető fel bennük a szavak sorrendje, egy szavuk sem helyettesíthető más szóval, nem hagyható ki és nem toldható be egyetlen szó sem, a grammatikai szerkezetük sem változtatható. Hogyha a kifejezett gondolat meg is egyezik, az idiomatikus kifejezések mögötti kép kultúránként, nyelvenként igen eltérő lehet, így a fordítónak figyelmesnek kell lennie, különben más ekvivalenciamegoldáshoz jut. Az ekvivalenciát a gondolat, a kép szintjén kell megvalósítani (Albert 2013: 12).

Minden fordítás célja az eredetivel tartalmilag és formailag ekvivalens célnyelvi szöveget hozni létre. A frazémák fordítási ekvivalenciájának a vizsgálatához a Kovács Marietta (2015) által felsorolt kategóriákból indulok ki. Ő a megfeleltetés egyenértékűségének a következő hat kategóriáját különbözteti meg:

1. *Teljes megfeleltetés*: a forrás-, valamint a célnyelvben megvan ugyanaz a frazeologizmus, azonos elemekkel, azonos jelentéssel. A fordító a megfelelőjét alkalmazza.

2. *Részleges megfeleltetés*: a frazémának van adekvát megfelelője a célnyelven, de a szó szerinti jelentés eltér, a szemantikai azonosságot eltérő elemek fejezik ki.

3. *Variatív megfeleltetés*: a fordító egy másik, gyakrabban használt frazeologizmust alkalmaz.

4. *Frazeologizálás*: a forrásnyelvi hétköznapi kifejezés helyett a fordító frazeologizmust használ.

5. *Teljes átalakítás*: a forrásnyelvi frazéma a célnyelven nem jelenik meg, de a célnyelvi szöveg funkciója, fogalmi-logikai tartalma a forrásnyelvi megfelelőjével azonos.

6. *Teljes kihagyás*: a fordító a frazeológiai egység tartalmát egyszerűsítés útján, körülírással sem jeleníti meg (Kovács 2015: 77).

A részleges megfeleltetés esetén, amikor a szemantikai azonosságot eltérő elemek fejezik ki, a fordító megőrzi ugyan a frazeologizmusban rejlő képet, de kulturális természetű veszteséggel számolhatunk. Amennyiben a fordító az idiomatikus kifejezést nem idiomatikus szerkezettel fordítja, stílusvesztéssel van dolgunk. Ennek ellentéte meggy végbe, amikor a for-

dító ott is állandósult kifejezést használ, ahol az eredetiben nem volt, mint egy „dúsítja” az eredeti szöveg stílusát (Albert 2013: 21).

A fordítás során a fordító átváltási műveleteket hajt végre. A felsorolt megféleltetési kategóriáknak a következő átváltási műveletek feleltethetők meg: *behelyettesítés* (a forrásnyelvi szövegben lévő frazémát azonos frazémával adja vissza a fordító a célnyelvi szövegben), *teljes átalakítás* (a forrásnyelvi szövegben lévő frazémát más frazémával adja vissza a fordító a célnyelvi szövegben), *generalizáció*, azaz általánosítás (a forrásnyelvi szövegben van frazéma, de a célnyelvi szövegben nincs), illetve *kompenzáció* (a célnyelvi szövegben frazémát találunk ott, ahol a forrásnyelvi szövegben nincs) (Klaudy–Kovács 2016: 120).

1.3.2. A költői nyelv és expresszivitás fogalma

A dúsítás, illetve kompenzálás másik eszköze az *expresszív, egyéni szavak, szókapcsolatok* alkotása. A művészi nyelvhasználat során a költők, írók és műfordítók időnként módosítják a nyelvi jelek megszokott készletét, mert egyéni vagy összetett gondolatot szeretnének kifejezni. A sajátosan megalkotott szóban vagy szókapcsolatban, amely akár távoli jelentéseket is összevonhat, kiszélesedik a jelentések és az asszociációk köre. A műfordítás során az egyéni ízű kifejezések által a fordító vagy megkísérli visszaadni a szerző sajátos szóalkotását, vagy kompenzálni próbálja a fordítás során keletkezett veszteségeket. Az egyéni kifejezőmódosulások a fordítói magatartásról, a fordító egyéniségéről árulkodnak.

A „költői nyelv”, „költői beszéd” fogalmát próbálja meghatározni Péter Mihály *Létezik-e „költői nyelv”?* című tanulmányában. A „költői beszéd” szerinte a nyelvhasználat sajátos változata, amely a konkrét beszédaktus, az egyéni és kollektív („kollektív-poétikai”) norma tartományában nyilvánul meg, ezt szokták a költői mű stílusának, a szerző stílusának vagy az adott kor, irányzat, műfaj stílusának nevezni. A költői beszéd folyamatosan átalakulóban van, elhatárolódik a köznapi beszédétől, ugyanakkor nem szakad el tőle. Péter Mihály úgy véli, a költői szöveg szemantikai bonyolultsága miatt nem fordítható le lényeges szemantikai veszteség nélkül a mindennapi nyelvre, de egy másik költői beszédre sem. Felveti a gondolatot, hogy a költészeten kívül is eleve benne rejlik a nyelvben a „poétikai funkció” (Péter 2005: 144–147), valamely nyelvi kifejezés díszítettsége, képszerűsége, érzelmi telítettsége nem korlátozódik csupán a költői nyelvhasználat szférájára. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a költői nyelvhasználatban a szavak képszerűbbek, és a jelentésük gazdagabb, mint a mindennapi nyelvben. Bár a hagyományosan „költőinek” tekintett elemek (hasonlatok, metaforák, szóképek, érzelmileg telített szavak, kétértelműség) a nem költői nyelvhasználatban is jelen vannak, a költői szöveg vala-

mennyi eleme „szemantizálva” van, azaz sajátos jelentéssel van felruházva, a szó jelentése aktualizálódik az adott kontextusban – emeli ki Péter Mihály (Péter 2005: 153).

Az expresszivitás fogalmának a szakirodalomban tágabb és szűkebb értelmezése is van. Tágabb megközelítésben az expresszivitás fogalomkörébe tartozik az affektivitás és a stílusérték is, szűkebb értelmezésben az expresszivitás elhatárolódik az előbbiektől (Benő 2000: 436). Péter Mihály a szűkebb értelmezést választja, az érzelemkifejezést (emocionalitást) és stílusértéket elhatárolja az expresszivitástól. Az expresszivitás fő ismérve a „feltűnőség”, a „másként mondás”, a közlés valamelyik eleme kiemelt. Háromféle expresszivitást különböztet meg: inherens, adherens és kontextuális expresszivitást. Inherens expresszivitás esetén az elemek feltűnősége fonetikai, lexikai, derivációs vagy grammatikai tényezőkön alapul, a hangzáson, hangszimbolikán, szokatlan hangalakon. Az adherens expresszivitás szemantikai természetű, a jelentésből származó, metaforikus jellegű expresszivitás. A kontextuális expresszivitás megnyilvánulási formája az egyéni nyelvalkotás, az alkalmi szó- és kifejezésalkotás, a költői hapax legomenon (Péter 1991: 40–44).

Szűkebb értelmezésben az expresszivitás elhatárolódik az érzelemkifejezéstől (affektivitástól) és stílusértéktől. Az érzelemkifejezés a közölt tartalomhoz fűződő érzelmi viszony megnyilvánulása: míg az érzelemkifejezés erősebben igényli az expresszivitást, az expresszív kifejezés nem feltétlenül emocionális (Péter 1991: 46). Az érzelemkifejezés a szavak szintjén, de a nyilatkozat szintjén is megvalósul. Péter Mihály elkülöníti a nyilatkozatot a mondatról: a nyilatkozat több mondatból állhat, de egyetlen mondat is nyilatkozatként valósulhat meg. Egy mondat több nyilatkozatra „hasadhat” (Péter 1991: 128, 207). Az általa „mondathasadásnak” nevezett jelenséget a következőképpen határozza meg: „A mondathasadás lényege... az eredetileg *egy* nyilatkozatban realizálódó egyszerű vagy összetett mondatnak *két* vagy *több* közlési egységre, azaz nyilatkozatra való hasadása” (Péter Mihály 1991: 207). A „mondathasadás” jelensége stílári funkcióval, emocionális tartalommal bír. Ugyanakkor a mondatok közlési fajtái is érzelemkifejező lehetőséggel rendelkeznek: pl. a felkiáltó mondatok fokozott emocionalitást fejezhetnek ki, a kérdő mondatok szemantikai mozzanattal bírhatnak, de lehetnek érzelmileg semlegesek (Péter 1991: 150–157).

1.3.3. Az idegen szók stilisztikai értéke

Stilisztikai értékük szempontjából sajátos kategóriát képviselnek az idegen szók. A szerző, illetve fordító többnyire stílári céllal dönt az idegen szavak használata mellett, amennyiben a kort, (nemzeti) környeze-

tet, személyeket akarja vele jellemezni. De akkor is folyamodhat idegen szavakhoz, hogyha komikus, gúnyos hatást vagy emelkedettséget szeretne kifejezni, esetleg eufemisztikus célból, hiszen az idegen szó elveszi a mondanivaló élet, nyersségét (Terestyéni 1958: 57–58).

Zolnai Béla az idegen szavak hangulatát vizsgálva, a hangulatváltozásnak két fő irányát különbözteti meg: az amelioratív és a pejoratív hangulatváltozást. Amikor az idegen szó idegenségénél fogva az átvevő nyelvben komolyabb, patetikusabb jelleggel bír, magasabb erkölcsi értéket akar kifejezni, *amelioratív hangulatváltozással* állunk szemben, amennyiben lekicsinylő, családias, gúnyos, komikus színezetet kölcsönöz a mondanivalónak, *pejoratív hangulatváltozással*. Természetesen vannak többé-kevésbé közömbös idegen szavak is. Zolnai úgy véli, az idegen szók használata leggyakrabban amelioratív hangulatváltozással jár, az idegen szó „külső tekintélyszerző erővel” rendelkezik. A tudomány nyelvéből átvett idegen szóknak stílusbeli rendeltetésük van, „hatáskereső”-ként szerepelnek a költői szövegben (Zolnai 1957: 31; 33). A hangalakjánál fogva idegenszerű szó által felidézett képzet homályosabb, ezáltal szabad teret enged a „beleérzésnek”, és hangzásbeli hatása változatossá teszi a stílust. Az irodalmi szövegben előforduló idegen szók a stíluskövetelménynek kívánnak megfelelni, a jellemzés eszközévé válnak (Zolnai 1957: 42).

1.4. Az újrafordítás elméleti kérdései

A műfordítás-elmélet egyik központi kérdése az újrafordítás kérdése. A mai fordításelmélet szerint újrafordításról beszélünk, amikor egy forrásnyelvi szövegről több célnyelvi változat készül, időben egymás mellett vagy egymástól elkülönülve, ugyanattól a fordítótól vagy több fordítótól (Albert 1996: 53–59).

A klasszikus művek kulturális jelenléte és aktivitása az újraolvasás, újraértelmezés, újrafordítás által tartható fenn. Kulturális érvényességüket éppen az újrafordítás révén nyerik el (Kappanyos 2015: 89). Ez különösen érvényes a szent szövegekre és a kanonizált szépirodalmi alkotásokra. Valamely mű fordításaira Antoine Berman az *első fordítás* és az *újrafordítás* megnevezéseket használja (Berman 1990). Somlyó György a *prae fordítás* és a *postfordítás* fogalmát különíti el. Somlyó szerint „minden fordítás *prae fordítás*: egy virtuális jobb (legjobb? végleges? definitív?) fordítás virtuális előzménye. Ennek a (művészi indíttatású) fordító többnyire tudatában is van. És a fordítások jelentős hányada egyben *postfordítás* is: egy vagy több, a fordítás nyelvén már létező, irodalmába többé vagy kevésbé beépült fordítás – ellenében? nyomvonalában? készül – mindenesetre szükségkép-

pen annak (azoknak) bizonyos elemeire építő-utaló vagy azokat megkérdőjelező új fordítás: újrafordítás” (Somlyó 1993: 529).

A fordító a maga idejében, a maga nézőpontjából formálja újjá a művet, úgy, hogy az „jelenlegivé váljon”, korának megfelelő legyen. A fordítás egyik antinómiája érhető itt tetten: míg az eredeti művek annak ellenére, hogy a nyelvük „avultabb”, örökzöldek maradnak, addig a fordítások már születésük pillanatában avulni kezdenek, és ha nagyon elavulnak, számukra nincs „feltámadás”, „mindig újra meg újra kell elvetni őket a másik nyelv barázdái közé, hogy újra életképesekké és élvezhetővé váljanak” – fejti ki Somlyó György (Somlyó 1993: 529). Úgy véli, a legremekebb fordítást is kikezdi az idő, az eredeti mű „önmagában vett végességével” szemben a fordítás csak ideiglenes és hozzátétőleges. Ezért lehetséges, hogy egy műnek nemcsak időben egymást követő, de egyidejű fordításai is létrejőjenek. Ahogyan mindig új a mű befogadója, olvasója, úgy mindig új fordítók tehetik a befogadó számára elérhetővé az irodalmi művet (Somlyó 1993: 529–530).

Az ún. *újrafordítási hipotézis* elméleti alapját Antoine Berman nézetei képezik. Antoine Berman a *Palimpsestes* című folyóirat különszámában fejti ki az irodalmi szövegek újrafordításával kapcsolatos nézeteit. A fordítást befejezetlen műveletnek tartja, amely az újrafordítás(ok) által válik teljessé, befejezetté (Berman 1990: 1). Ez a gondolat valamiképpen Benjamin Walter cserépedény-hasonlatában,⁴ a töredékesség és teljesség gondolatában is jelen van, véli Kappanyos András: „Az egymáshoz illeszkedő cserepek (az eredeti műalkotás és műfordításai) egy új egész felé közelítenek. Az allegóriából az következik, hogy a műalkotás és műfordításai nem metaforikus-helyettesítő, hanem metonimikus-egymásmelletti viszonyban állnak egymással” (Kappanyos 2015: 285).

Az *újrafordítási hipotézis* elmélete szerint az első fordításnál nagyobb a honosítási szándék, az idegen kultúra befogadása érdekében a fordító a művet fokozottan adaptálja. A további fordításoknak már nem kell megküzdeniük az idegen kultúra befogadásával, így kevésbé törekednek az adaptációra (Mártonyi 2010: 202). Az újrafordításról szóló idézett szakvélemények megegyeznek abban, hogy a legelső fordítások honosító jellegűek, jobban igazodnak a befogadó kulturális igényeihez, céljuk az idegen kultúra integrálása. A későbbi fordítások fenntartják a kulturális távolsá-

4 „Ahogy tudniillik egy edény cserepeinek ahhoz, hogy összeilleszthetők legyenek, a legparányibb vonalrészükkel is illeszkedniük kell egymás vonalához, ám azonosnak lenniük korántsem szükséges, így kell a fordításnak, az eredeti mű értelméhez való mindenképpeni hasonulás helyett, szeretettel, s az eredeti elgondolásmódot saját nyelvi közegében a legapróbb részletig kidolgozva, olyképp alakulnia, hogy a kettő együtt, mint egyetlen edény töredéke, töredéke egyetlen nagyobb nyelvnek, jelenjék meg.” (Benjamin 2007: 192)

got, és a forrásnyelvi szöveg sokkal pontosabb, hűbb visszaadására törekednek. Lawrence Venuti szerint az újrafordításokat egyfajta versengés jellemzi, bizonyítani igyekeznek saját létjogosultságukat a korábbi fordításokkal szemben, így a fordítók tudatosan a különbségek kihangsúlyozására törekednek, sajátos stratégiákat követnek, amelyek kimutathatók a szövegekben (Venuti 2004: 25, Robin 2012: 100).

Az újrafordításnak több indítéka lehet. Egyik oka a *kritika, a fordítással való elégedetlenség*, amely nem csupán a kritikusok részéről érkezhethet, de akár a fordító részéről is (Mártonyi 2010: 201–203). Egy másik lehetséges indítatás a *fordítói norma változása* (pl. egykor inkább honosító, magyarító elvárással fordultak a fordítandó mű felé, ma az adaptív fordítói norma helyett az idegenszerűség megőrzését hangsúlyozzák).

Az újrafordítás leggyakoribb indítéka a *szövegek elöregedése*. A fordítások köztudottan gyorsabban elévülnek, mint az eredeti művek. A szövegek elöregedésének kérdését a műfordítók ma gyakran felvetik. A fordítások gyors elavulásáról elmélkedik többek közt Márton László a *Lettre* folyóiratban. Úgy véli, míg Kosztolányi Dezső *Rómeo és Júlia*-fordítása elavult, saját versei és novellái még ma is „harmatfrissek” (Márton 2009).

Az újrafordítás indítéka a *szöveg többféle értelmezhetősége* is lehet. Somlyó György arra a következtetésre jut, hogy a műfordítót egyrészt a mű időszerűsége készítheti újrafordításra, másrészt a műnek egy új értelmezési lehetősége, amely a „fogalmi »tisztaság«” érdekében, esetleg „új ekvivalenciák rendszerében” történik (Somlyó 1993: 535). A műfordításnak mindig lehetséges fordítói megoldásai vannak, ezek vitathatók, egymással összevethetők, ellentétben az eredeti művel, amely önmagában létező, és csupán önmagával összemérhető. A fordításban meg kell találni a sokféle nyereség és veszteség egyensúlyát, mivel végleges, tökéletes megfelelés nincs. „Ezért kiált minden (jó) fordítás, vesztere, a még jobb fordítás után” – véli Somlyó György (1993: 682).

Az újrafordítás során a fordító másfajta értelmezést, dimenziót adhat a műhöz, társadalmi, kulturális vagy akár politikai szempontból, hiszen a fordítás tükrözi a fordító koncepcióját, a fordító pedig nem szabadulhat a kortól, amelyben él. A mindenkor új olvasói horizont is megkívánja az újrafordítást. Hermeneutikai megközelítésben az irodalmi alkotás kéri saját újraértelmezését, és minden új fordítás egyben újraértelmezés. A befogadásesztétikában és a fordítástudományban egyre inkább teret kap a *dinamikus temporalitás* fogalma, amely azt jelenti, hogy az értelmezés mindig mozgásban van, időfüggő, a befogadói horizont (a fordító is befogadó) a befogadók történelmileg változó sorából áll (Cs. Jónás: 2005: 30–31).

Az újrafordítás kiváltó oka a *fordíthatatlanság eszméje* is lehet. A fordító kihívásnak érzi a fordítást. Albert Sándor ezt így fogalmazza meg: „minél

fordíthatatlanabbnak tartanak vagy kiáltanak ki egy szöveget, az annál inkább felkelti a fordítók érdeklődését” (Albert 2003: 64).

Márton László azzal indokolja a *Faust* első és második részének újrafordítását, hogy Kozma Andor *Faust*-fordítása óta mindig különböző műfordítók ültették magyarrá az első és a második részt, márpedig a különböző fordítóknak különböző költői szemléletmódja, különböző Goethe-képe van. A *Faust* újrafordítására tehát az *egységes fordítás szándéka* ösztönözi. Ugyanakkor nem költői alkotásként, hanem színpadra szánt drámaként tekint a *Faust*-ra (Márton 2015: 42), és a korábbi gyakorlattal ellentétben *a mű egy másik funkciójára* helyezi a hangsúlyt.

George Steiner úgy tartja, az újrafordítás természetes dolog, minden nemzedék újrafordítja a klasszikusokat, és az igazi fordító tudatában van annak, hogy műve esetleg a feledés martaléka lesz (Steiner 2005: 65).

1.5. A drámafordítás sajátosságai

A fordításelméleti munkák többnyire a líra és a próza fordításáról értekeznek, kevésbé a dráma műfajáról. A három műnemet Erdélyi János a következőképpen határozza meg: „A líra érez, az eposz beszél, a dráma tesz; jelent akciót, tettet, így a drámai költészet a tett poézisa” (Erdélyi 1981: 562). A különböző műfajok természetükből adódóan más-más elvárásokat támasztanak a fordítóval szemben. A drámának, mivel előadásra szánják, eljátszhatónak, könnyen mondhatónak, azonnal érthetőnek, befogadhatónak és életszerűnek kell lennie. Szele Bálint disszertációjában (*Szabó Lőrinc Shakespeare-drámafordításai*, 2006) a drámai műfaj fő jegyeit a fordítás szempontjából vizsgálja. Mivel a drámában a leírt és az előadott szöveg egymástól elválaszthatatlan, a beszéd ritmusának, időtartamának a színészek játékához, mozgásához kell igazodnia. A drámafordítónak mindvégig tudatában kell lennie, hogy a színpad számára fordít, nem csupán szöveget adaptál, hanem kulturális referenciákat, színpadi instrukciókat, színpadi mozgást is. Miközben az irodalmi szöveget értelmezi és átülteti, az előadást is szem előtt tartva egyfajta dramaturgiai tevékenységet folytat. Szele Bálint úgy véli, a drámafordítás speciális igényeket támaszt a fordítóval szemben, mivel a nyelvi réteget és a gesztusnyelvet egyaránt egyeztetnie kell, a szöveg mellett az auditív (intonáció, tempó, hanglejtés), a vizuális (jelmez, smink, díszlet) és a kinetikus elemeket (mozgás, gesztus, mimika, a beszédek hosszúsága, ritmusa) is át kell ültetnie a fordításába (Szele 2006: 24).

A gondolat, hogy a drámafordítás egyben dramaturgiai munka is, Kiss Zsuzsannánál is felbukkan (*Lear király, a későn felismert szeretet tragédiája*,

1999). Úgy véli, a drámafordító nem szöveget, nem kultúrát fordít, még csak nem is a színház számára fordít, hanem magát a színházat fordítja. A dráma létmódjához hozzátartozik, hogy színpadra vigyék, a mű az előadás során teljeseedik ki (Kiss 1999: 87). A drámafordítás és a színpadi előadás a dráma kétféle értelmezési módja. A drámák újrafordításának jogosultsága mellett szól, hogy egy adott drámának végtelen sok értelmezési módja lehetséges, ugyanakkor minden színpadra vitel is a színmű egy-egy értelmezési módja. A színpadra vitelnél a rendező is fontos szerephez jut, Szerdahelyi István szerint „újjaalkotói mozdulattal” nyúlhat a műhöz, és ezáltal társszerzővé válhat (Szerdahelyi 1997: 104).

Horányi Mátvás a klasszikus színpadi művek újrafordításának kérdését taglalva (*Klasszikus drámák új fordításairól*, 1960) arra a következtetésre jut, hogy a klasszikusokat, különösen a klasszikus színpadi műveket mindenkor újrafordítja magának a mindenkori irodalmi nyelvezetnek megfelelően. Úgy véli, az újrafordítást nem mindig a szükségszerűség hozza magával, a kiemelkedő fordítók elkerülik a „változó korízlés túlzásait”, és „nehezen elérhető kifejezőerőt, művészi színvonalat képviselnek”, így fordításaik sokáig ellenállnak az újrafordítások hullámainak (Horányi 1960: 248). Ugyanakkor a régi nyelvezetű művek nem feltétlenül erőteljesebbek, szegényesebbek a jelenkor nyelvén írott műveknél. Az elavult nyelvi elemek ellenére magas költői, nyelvi színvonalat képviselhetnek, olyannyira, hogy az újrafordításuk nem kis kihívás lehet. Horányi Mátvás szerint ilyenkor elégséges a fordítás „felfrissítése”, a drámának az elavult szavaktól, régies nyelvezetű, esetleg érthetetlennek ható kifejezésektől és mondatstruktúráktól való „megtisztítása”, ami zavartalanná teszi az előadást és a műélvezetet. Felfrissíteni viszont csak azt a drámaszöveget érdemes, amely élő, nehezen helyettesíthető sikerültebb fordítással, és a javítások csak a munka kis részét, nem a lényegét érintik (Horányi 1960: 249).

Horányi két kérdést vet fel: hogyan lehet a magyar nyelv szellemét úgy érvényesíteni, hogy ugyanakkor az eredeti nyelvezet sajátosságait is átültetjük, illetve mennyire kell szem előtt tartani a színpad érdekeit. A fordító fő feladatának az eredeti szöveg hű átültetését tartja, a hűség fogalma alatt pedig „az eredeti mű szellemével, eszmei tartalmával és stílusával való megegyezést” érti (Horányi 1960: 252–253). Az újrafordítás során a fordítót nem vezetheti az az elv, hogy a régit minden áron újra kell cserélni, még ott is, ahol jó fordítói megoldás is van – a korszerűbb nyelvezetért nem lehet feláldozni a régi fordítás meglévő költői értékeit, sikeres megoldásait (Horányi 1960: 260–260). A színpad a fordítástól dramaturgiai hűséget, „színszerűséget” (azaz mondhatóságot, gördülékenységet), de főleg „a drámai helyzettel összhangban levő megoldásokat” követel – emeli ki Ho-

rányi –, és az „erőltetett hűség” helyett a természetesség és az érthetőség a fő kritérium (Horányi 1960: 257).

Márton László a *Faust*-fordítása kapcsán többször is említi, hogy a színház a drámafordítás esetében elsődlegesen a mondhatóságot várja el a fordítótól, és kevésbé az eredetihez való hűséget. A fordított szövegnek világosnak, érthetőnek kell lennie, és összhangban kell lennie az adott szituációval, amelyben elhangzik. A fordítónak nem az a fő célja, hogy a költői képeket és a metrikát hiánytalanul átültesse. Az őt megelőző fordítók (Sárközi György, Franyó Zoltán és Jékely Zoltán) – véli Márton – költészetnek tekintették a *Faustot*, „olyan nagyszabású költői alkotásnak, amely történetesen dialogikus formában van írva” (Márton 2015: 42). Értelmezésük eltér attól az értelmezéstől, amely a *Faustot* színműnek, óriási költői potenciállal rendelkező „dramaturgiai mozzanatsornak” tekinti, ez pedig a fordítás során szintaktikai és stíluszintbeli következményekkel jár. Márton László szavai a fordító kompromisszumokkal teli munkájára nyújtanak rálátást: „Jékely költeménynek olvasta a *Faustot*. Meg volt róla győződve, hogy ez egy gigantikus költemény, ami történetesen párbeszédes formában van. Én meg úgy láttam, hogy ez egy dráma, olyan dráma, amit történetesen nagyon nagy költő írt, aminek ezért jelentős lírai potenciálja is van. Tehát nekem fontos volt az például, hogy a sorvégek egybeessenek a mondatvégekkel. Hogy a szentenciák csattanjanak. Hogy a dialógusok ki legyenek élezve. Ezekhez képest a nagy látomások leíró jellege nyilván egy kicsit elsikkadt” – nyilatkozza (Márton 2009).

A drámafordítással kapcsolatosan Albert Sándor is úgy vélekedik, hogy különösen fontosak a szupraszegmentális tényezők, mint hanglegjtés, hangszín, hangsúly, nyomaték, intenzitás és más prozódiai elemek, amelyek érzelmeket, indulatokat fejeznek ki. Meglehet, nem is az a fontos, *mit* mond a szereplő, hanem *hogyan* mondja el. Mivel a dráma párbeszédre épül, és a párbeszéd mindig konkrét szituációban hangzik el, ezért a drámafordító mindig szituációt fordít. Éppen úgy kell látnia, hallania a darabot, akár egy rendezőnek, megrendezve azt képzelete színpadán (Albert 2005: 20).

A jelen fejezetben összegzett fordításelméleti fogalmak és szempontok, melyeknek minél szélesebb spektrumát igyekeztem áttekinteni, a szövegkorpuszt elemző fejezetek (A magyar *Faust*, Az ember tragédiája németül) alapjául szolgálnak. A fejezetben áttekintett terminusok egy részével a XIX. század fordítási elveit áttekintő fejezetben újra találkozunk, hiszen a fordításról szóló elmélkedéseknek már ekkor tárgya volt az egyenértékűség, a tartalom és forma, a szöveghűség és fordítói szabadság, a honosítás és idegenítés dichotómiája.

2. DÓCZI LAJOS ÉLETE, MUNKÁSSÁGA ÉS SZEMÉLYISÉGE, IDENTITÁSA(I)

A könyv jelen fejezete Dóczi Lajos (1845–1919) életútjának és életművének, szocializációjának és identitásának az alakulását követi nyomon. Azt szeretném megvilágítani, miként nyilvánul meg Dóczi Lajos sokoldalúsága, milyen szerepeket tölt be, milyen feladatköröket lát el, hogyan formálódik a nemzeti identitása, illetve milyen affektív és kognitív elemei vannak az identitásának. Az életrajzi adatok ismertetésének alapját Fürst Ilona (*Dóczi Lajos mint német író. Egy zsidó írói nemzedék típusa*, 1932) és György József (*Dóczi Lajos*, 1932) monográfiai munkája, illetve Somogyi Éva *Egy magyar hivatalnok a bécsi külügyminisztérium szolgálatában* c. tanulmánya (In: *Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában*, 2006) képezi. Ezt egészítik ki a XIX. századi, illetve a XX. század eleji újságokban megjelenő tárcák, cikkek, amelyek Dóczi Lajos személyének egy-egy vonását, életének valamely eseményét villantják fel, a kortársak irodalmi kritikái, a barátok emlékezései, valamint Dóczi Lajos vallomásai, melyekre levéltári, könyvtári kutatásaim során bukkantam. Az életét és munkásságát ismertető fejezetben hosszabb lélegzetű vallomásokot, adomákat is idézek, amelyek révén megelevenedik előttünk Dóczi Lajos alakja.⁵

2.1. Élete és munkássága

Dóczi Lajos életpályájának a felvázolásakor elsődlegesen időrendi sorrendben követem élete eseményeit, ugyanakkor az átláthatóság kedvéért

⁵ A 6. függelékben fényképeket is láthatunk a korabeli sajtóból.

elkülönítem a különféle „szerepköreit”, amelyeket egy-egy életszakaszának működési köre, ebben betöltött feladatai határoznak meg. Életpályája bemutatásakor röviden a társadalmi viszonyokra, a kulturális életre, a sajtóorgánumokra és a kortársaira is reflektálok.

2.1.1. A gyermekévek

*...egy lelket lehetett megmenteni, nem ugyan
a kereszténységnek, hanem a magyarságnak.*

Dóczi Lajos⁶

Dóczi Lajos, született Ludwig Dux, Sopronban jön világra 1845. november 29-én, de a németkeresztúri hitközség anyakönyvezi (Baruch Dux néven), és Németkeresztúron (Deutschkreutz) nő fel. Németkeresztúr 1671-től egyike a „Hétközség”-nek, a Várvidék hét, zsidók lakta településének. E települések kitűnnek jólétük, privilégiumaik, intézményeik, vallássosságuk, megőrzött hagyományaik, valamint fejlett zsidó kultúrájuk révén. Dóczi Lajos zsidó, patriarchális hangulatú környezetben nő fel, a helységben és a családban németül, azaz jiddisül beszélnek. Ekkor még senki sem sejtethi róla, hogy aki „egy rontott német tájnyelvet” sajátít el, „egykoron a magyar Parnassus zászlósaikhoz fog sorakozni” – írja később Ötvös Adolf (Magyar Salon, 5. kötet, 3. évfolyam, 1885–1886/2: 302).

Az apa, Dux Móric, jómódú bőrkereskedő, aki a szabadságharc idején minden vagyonát elveszti. Felvilágosult ember, az 1848-as zsidóellenes zavargások idején költözik vissza Sopronból Németkeresztúrra. Anyja, Rosenberg Rosa, a németkeresztúri zsidó hitközség elöljárójának a lánya, viszonyaihoz képest művelt asszony, tizenhárom gyermeket hoz világra. A Schiller-versek fordításához írt előszavában Dóczi Lajos így emlékezik meg anyjáról: „Igen, más világ az, melynek Schiller dalait énekelte – pedig anyám még kotta szerint énekelte az »Ifjú patak mentén« dalát és a »Gyermekgyilkos« végtelen strófáit” (Schiller költeményei 1902: 20). Láthatjuk tehát, hogy a német kultúrával, Schiller verseivel már gyermekkorában megismerkedik.

1855-ben, 10 éves korában, a családban jiddisül beszélő fiút beíratják a nagykanizsai hitközség alreáliskolájába kereskedelmet tanulni. Dóczi Lajos ekkor még nem tud magyarul, felmenteti magát a magyar nyelven tanított vallástan és történelem alól. Egy év múlva, 1856-ban, az apa hazaviszi a fiát, hogy az üzletében dolgozzon, fiát azonban nem érdekli a kereskedelem, így 1857-ben Sopronba viszi őt iskolába. A soproni bencés gimnáziumba szeretné beíratni, ahol németül folyik az oktatás, de az iskolaigazga-

⁶ Dóczi Lajos 1896: 9.

tó mogorván fogadja őket, és megjegyzései („Maguk, zsidók, mind olyan rendetlenek”, „... a zsidók mindig kitűnőt adnak egymásnak”, Dóczi 1896: 8–9) megsértik a fiút, nem akar ott tanulni. Másnap apja beírja a soproni evangélikus líceumba. Életének nagy fordulópontja ez, hiszen a tizenkét éves fiú ekkor még nem tud magyarul, az autonóm protestáns gimnáziumban pedig az oktatás nyelve az iskolafelügyelő és az igazgató elszánt küzdelme révén (mindketten német nyelvű költők: Moritz Kolbenheyer és Király József Pál) még a Bach-korszakban is a magyar marad (Boronkai 2005: 47). Az 1849-ben kibocsátott kormányrendelet, az *Entwurf* értelmében a középiskolai oktatás nyelve a tanintézet székhelyén élő lakosság többségének az anyanyelve. Nemzetiségi hovatartozásukat tekintve a soproni diákok között a magyarok vannak többségben, kétharmaduk magyarul és németül egyaránt beszél. A soproni német anyanyelvű gyermekek az iskolában tanulnak magyarul, a magyar gyermekeket pedig Sopronba küldik németül tanulni. A város lakói természetes állapotként kezelik a két nyelv egymás melletti használatát. Sopron kulturális arculatát nagymértékben befolyásolja Bécshez való közelsége is: a felvilágosodás, a német klasszicizmus és a romantika irodalma Bécsen keresztül érkezik Sopronba. A soproni diákok jó része bécsi egyetemeken tanul, és magával hozza a külföldi eszméket. A város kulturális életének formálásában fontos szerepet játszik az evangélikus líceum, annak tanárai és végzős diákjai (Németh 2005: 51–69). A német lakosság is inkább a magyar kultúra fogyasztója, az új generáció a magyar kultúra egyre erősödő vonzásában nő fel (Boronkai 2005: 47). A soproni diákevek idején Dóczi Lajos a kétnyelvűséget mint természetes állapotot, létformát éli meg.

Payr Sándor evangélikus püspök 1931-ben úgy nyilatkozik, valóságos ironia, hogy a magyarul nem tudó Dóczi Lajos éppen a Bach-korszakban sajátítja el a magyar nyelvet (Payr 1931: 39). Magyarra formálódásáról Dóczi Lajos 1910-ben a *Neues Pester Journal*-ban azt nyilatkozza, előbb szóban lett magyar, csak azután lélekben, érzelmekben.⁷ A *Budapesti Napló*-ban pedig így vall a magyar nyelv elsajátításáról:

... a Dunántúl határszéli falvaiban természetesen német szó járta a népiskolákban. Úgy vonultam hát be Sopron városába, hogy egy kukkot sem tudtam magyarul [...] Az első leckéket szajkó módjára magoltam be, mert kifutott volna a szemem szégyenletemben, ha felhívnak s felelni nem tudok. Hetek múlva már értettem azt, amit meg kellett tanulnom. És hónapok múltán már beszélni is tudtam iskolatársaimmal (Budapesti Napló VII(1902) 353: 6).

7 „So wurde ich zum Ungar – im Worte; das Gefühl kam auch bald dazu.” Fürst 1932: 11, *Neues Pester Journal* 1910; „Így lettem magyar – szóban, az érzelmi magyarság azután jött hozzá.”

Dóczi Lajos hamar elsajátítja a magyar nyelvet, szorgalma és tehetsége korán megmutatkozik. Feleki Sándor az *Egyenlőség* zsidó politikai hetilapban egy iskolai esetről számol be, amikor magyar irodalomból írt dolgozatával meglepi a tanárát:

Egyszer – a kis diák akkor még az alsó osztályokat látogatta – olyas valami történt, mi tanárainak nem kis meglepetést szerzett. Magyar irodalmi témát kellett ugyanis az osztálynak kidolgoznia. A kis Dux is beadta munkáját; de tanára kijelentette: „Fiam! Ezt nem te készítetted! Íme egy másik téma, dolgozd ki, de itt, én előtted.” Mikor a kis diák vagy két lapot teleírt és kíváncsi tanára azt átpillantotta, az ámulat egy nemével szólt: „Ha így haladsz, fiam, belőled még – Falk Miksa lesz!” (*Egyenlőség* 1890. 42. sz.)

Payr Sándor tárcájából tudjuk meg, hogy az osztályba csak két zsidó jár: Dóczi Lajos és a szerb Gyorgyevics, és mindketten magyarrá „formálódnak” a tanév végére (Payr 1931: 39). Dóczi Lajost zsidó vallásáért a tanárai részéről sosem éri sérelem, az evangélikus líceum „liberális, türelmes és független”, „az érintkezés a tanárok és tanulók közt atyai, sőt baráti” (Payr 1931: 39). A *Neues Pester Journal* egyik tárcájában Thiering Károly professzorról úgy emlékezik meg, mint aki őt, „a szegény zsidó tanulót” mindenben támogatta, tankönyvekkel látta el, és tandíját kifizette, hogy befejezhesse tanulmányait.⁸ Thiering professzor jóindulatát idézi fel a *Budapesti Napló*ban is:

Thiering professzor keze pedig állandóan rajtam volt. Ő igazított útba, erőt ő öntött belém, kétségeimet ő oszlatta el. Mikor nem volt könyvre való pénzem, ő látott el könyvekkel. Mikor a tandíj miatt, melyet atyám nem bírt lefizetni, el kellett volna hagynom az iskolát, ő állott jót érettem. Büntetésfeladatra idézett lakására, hogy legyen ürügye megozsonnáztatni s meleg kályha mellé ültetni (*Budapesti Napló* VII(1902) 353. sz.: 6).

Dóczi Lajos magyarrá formálódása az iskola szellemiségének köszönhető: az evangélikus líceumban hazafias szellemben, magyar nemzeti öntudatra nevelik az ifjúságot. „Mindenek felett pedig hazafiságra nevelték az ifjúságot. A deklinációt tanítva is már fejébe verték annak a kis gimnázistának (a Bach korszakban!), hogy ti egy szabad és büszke nemzetnek vagytok fiai, amelynek nagy múltja és nagy jövője van” – írja szemléletesen Payr Sándor (Payr 1931: 40).

Nemcsak magyarrá, hanem íróvá formálódása is a soproni evangélikus líceumban kezdődik, itt kapja az első impulzust, hogy magyar költő

8 „Er hat einen armen jüdischen Schüler unter dem Vorwand von Strafaufgaben in sein bestgeheiztes Zimmer gesperrt, damit er ihm eine Stunde Behagen verschaffe; er „borgte” ihm Lehrbücher für das ganze Jahr und machte sich anheischig, das Schulgeld für ihn zu bezahlen, damit er ja das Studium nicht aufgebe.” *Neues Pester Journal*. 1910. 06. 19.

legyen, itt ismerkedik meg Arany és Petőfi verseivel. Payr Sándor Dóczi Lajos szavait idézi:

Én nem hiszem, mondja Dóczi, hogy lett volna még egy iskola, ahol annyi verset tanultak, szavaltak és írtak volna, mint a soproni lyceumban (...) Egy jelenetre még most is (ötven év múlva) reszkető lélekkel gondolok vissza. Ez akkor volt, mikor a komoly, jó Malatides tanár, aki engem először buzdított, hogy magyar költő legyek, mintegy új evangéliumot jelentette ki előttünk egy költőnek nagyságát, akit Petőfi mellé, sőt fölé szabad helyezni. Arany Jánost nevezte meg és meggyőző például felolvasta „Családi kör” című költeményét. A hatása még ma is él a lelkemben. Annyi gyönyört és fájdalmat egyszerre még soha sem éreztem és soha sem fogok többé oly együttérző auditóriumot látni: egy osztályt, mely némán meghatva, öntudatlanul hullatott könnyekkel élvezi nyelvének édességét a legnagyobb mester zenés hangjaiban. Az ilyen percek a patriotizmus igazi forrásai (Payr 1931: 41–42).

Írói hajlama már ekkor megmutatkozik, az önképzőkörben sokat tevékenykedik (György 1932: 6). A „Magyar Társaság” nevű önképzőkör tagjainak listáján a neve mellett ott találhatók az első szereplései. Az 1862–63-as tanévben tízszer is szerepel a neve az iratokban. Az önképzőkörben szaval (pl. Arany *Toldijának* első énekét, Arany *Fiamnak* versét, Szász Károly versét) vagy a saját írását olvassa fel, mint pl. *A nép lelke* című munkáját, amelyet Petőfi *Falu végén kurtá kocsma* című versének hatása alatt ír, továbbá Hencz Gyula munkájának a bírálatát (Csatkai 1946: 68).

A diákélet nem mentes a csínyektől sem, Payr Sándor visszaemlékezéséből arra lehet következtetni, hogy az iskolatársak részéről többször is éri sérelem Dóczi Lajost zsidó származása miatt (Payr 1931: 101–102).

A líceumot jeles eredménnyel végzi el, és az érettségi után, 1865-ben, Bécsbe megy jogot tanulni. Jogi tanulmányai mellett újságíróként tevékenykedik.

2.1.2. A tárcáíró

A tárcában kiélte magát örökké mozgékony szelleme.

Fürst Ilona⁹

Az előbbieken láthattuk, hogy a két nyelv – a magyar és a német – a gyermek Dóczi Lajos életében egyformán jelen van, Sopronban természetes állapot a két nyelv egymás melletti használata. A következőkben azt szeretném nyomon követni, hogyan alakul tovább ez a kettős nyelvhasználat, kettős kötődés a tárcáíró Dóczi életében, illetve miként jut érvényre tárcáírói tevékenységében. A hatalom ebben a korban a hírlapok kezében van. A hírlapok köré többnyire fiatal zsidó írók tömörülnek, akik mindkét

⁹ Fürst 1932: 47.

nyelvet jól tudják, és egyaránt írnak a német és a magyar lapokba. Bécsben számos lap működik, mint a *Presse*, a *Neue Freie Presse*, ennek versenytársa a *Wiener Allgemeine Zeitung*, valamint a *Wiener Tagblatt* (1867-től *Neues Wiener Tagblatt*) és a *Fremdenblatt*. Bécs sajtóvilágában a zsidóság tekintélyes helyet foglal el, a tehetséges zsidó számára ez az egyetlen szakma, amely „egy darabka képzelt vagy valóságos hatalmat” biztosít – jelzi Fürst Ilona (Fürst 1932: 24–25).¹⁰ A sajtó nemcsak Bécsben, de Pesten is a nemzeti közvélemény irányítója. A sajtóban itt is tömegesen tevékenykednek a zsidó újságírók, akiket eleven szellem, sokirányú érdeklődés, stílusbeli készség, hajlékonyság és „mindenféle politikai konstellációhoz” való gyors alkalmazkodás jellemez – írja Farkas Gyula (Farkas 1938/2015: 88).

Dóczi Lajos soproni születésű barátjának, Pollák Izidornak a segítségével kerül be a bécsi újságírás világába, a legjobb lapokhoz: a *Pressé*hez, majd a *Neue Freie Presse*hez. Még ugyanebben az évben, 1867-ben, megkezdődik a kiegyezést előkészítő országgyűlés, és a *Neue Freie Presse* őt küldi le Pestre, mint parlamenti tudósítót. Pesten, a magyar szellemi élet központjában több magyar lapnak lesz a munkatársa: előbb a *Pesti Napló*nak, majd a *Reform*nak, a *Borsszem Jankónak*, a *Hírmondónak* és a *Budapesti Közlönynek*. Dóczi Lajos tárcáirói tevékenységének az ismertetésekor röviden utalni szeretnék a lapok politikai irányultságára is, hiszen az újságírók nem adhatnak hangot teljes mértékben egyéni politikai meggyőződésüknek, világnézetüknek, hanem a lapok szellemétől függenek. A *Pesti Napló*, amelynél tevékenykedik, kormánypárti lap, az ellenzéki sajtó egyetlen méltó ellenfele, a Deák-párt külpolitikai szócsöve. Az újság vezércikkei a kormányzatot idealizálják és védelmezik (Szabolcsi 1985: 72). A külföld éppoly figyelemmel követi a *Pesti Naplót*, akárcsak a *Pester Lloyd*ot, ahol Dóczi Lajos szintén tevékeny. Az 1869-es választások közeledtével a *Napló* esti kiadást is megjelentet, amelynek Rákosi Jenő a szerkesztője, aki a Kávéforrás fiatal íróit, köztük Dóczi Lajost is bevonja a lap alakításába. Akárcsak nemzedékének fiataljai, ő is lelkesedik a 67-es vezető liberális politikuskok iránt (Somogyi 2006: 123).

A Kávéforrás irodalmi körbe a kör irányítója, Rákosi Jenő (született Kreamsner Jenő) vezeti be 1868-ban. A társaság tagjai közé tartoznak: Ágai Adolf (született Rosenzweig Adolf), a kor legnépszerűbb tárcáírója, Kaas Ivor befolyásos publicista, Hevesi Lajos (eredetileg Löwy Lajos), Ujvári Lajos, a későbbi híres bécsi publicista, Berczik Árpád, a *Pesti Napló* neves szerkesztője, a színműíró Molnár György, Toldy István, az újság- és drá-

10 Für den begabten Juden war es der einzige Beruf, der ihm ein Partikelchen eingebildeter, oder wirklicher Macht sicherte. P. Mayer: Maximilian Harden. A. Krojanker: Juden in der deutschen Literatur c. munkájában, Berlin, 1922. 107. l.

maíró Csepreghy Ferenc, Márkus István, Márkus Miklós, Tóth Kálmán, Szilágyi Dezső és a majdani királyi főügyészhelyettes, Löw Tobiás. Az irodalmi kör heterogén, különféle származású, köztük nevüket magyarosító zsidók is tagjai a körnek, valamennyien magyarnak tartják magukat. Farkas Gyula irodalomtörténész szerint a Kávéforrás-kör az első keresztény-zsidó szövetkezés az új magyar irodalomban, amelynek német zsidó tagjai igyekeznek asszimilálódni, de irodalmi megnyilvánulásaikban gyökereken különböznek a hagyományos magyartól. A kör tagjai hatalomra tesznek szert a közélet és az irodalmi élet általuk megteremtett szervezeteiben, és mivel sokan igen magas kort érnek meg (Rákosi Jenő, Ágai Adolf, Berczik Árpád, Dóczi Lajos, Kiss József), közvetlen befolyásuk fél évszázadon át érvényesül (Farkas 1938/2015: 68). Farkas Gyula úgy véli „legfőbb politikai és irodalmi programjuk a könyörtelen magyarosítás” (Farkas 1938/2015: 69). Romhányi Gyula szerint a Kávéforrás-kör céljának tömör megfogalmazását nyújtja Rákosi Jenő *A legnagyobb bolond* c. regényének előszavában: „Az ábránd nem más, mint a magyarság eszméje, ez ország megmagyarosítása” (Romhányi 1934 I: 132). A tagokat három fő kapocsköti össze: a barátság, az irodalom és a művészet szeretete, valamint a Deák-párti politikai meggyőződés. Zajos viták közepette születnek a szellemes ötletek, amelyek aztán a *Borsszem Jankó*-ba kerülnek. Ágai Adolf 1880-ban megállapítja, az élclapnak „Dóczi a lantosa, Rákosi a latin klasszikusa, Berczik a politikusa, Hevesi a tudósa” (Magyar Zsidó Szemle 2008: 5. sz. 199).

A baráti kör tagjai egymást támogatják, és az irodalmi kritikákban egymást dicsérik. Kokas Endre irodalomtörténész kiemeli, hogy „különösen 2 írójuknak csináltak óriási reklámot, igaz, hogy ezek voltak a legtehetségesebbek köztük, Rákosi Jenőnek és Dóczi Lajosnak és a legkiválóbb íróinknak tették meg őket” (Kokas 1930: 52). Széchy (Závodszy) Károly irodalomtörténész a *Figyelő*-ben úgy vélekedik, hogy az irodalmi siker olykor a baráti körnek, a baráti kapcsolatoknak köszönhető, a jól megírt dicsérő tárcáknak, amelyek a közönség figyelmét irányítják, kritikai ítélőképességét és esztétikai ízlését befolyásolják:

Irodalmunk, fájdalom, egy idő óta cliquekre van oszolva, melyek tagjai kölcsönösen azon dolgoznak, hogy egymásnak a halhatatlanságot megszerezzék. Ha a clique valamely tagjának műve jó ki a sajtó alól: azonnal megzendül az üdvösharsona. A kritika elkészül jó előre, mikor még a munka kéziratban vagy nyomás alatt van, s alig hogy megjelenik, követi azt nyomban. Első cél: először szólani, szelet csapni, mert sok hírlapíró utána kiabál a szélnek; a második: minél több helyen szólani, mert annál nagyobb közönségnek lesz tele szórva porral a szeme, mely látásra aztán képtelen. A közönség, ha folyvást fülébe zug a magasztaló dicsének, ha folyvást csak azt hallja, mi jó, mi drága gyöngy, utoljára elhiszi... A clique markába nevetethet: győzött (Figyelő III(1873) 10. sz.: 110–111).

1869-ben Rákosi Jenő és a Kávéforrás-kör tagjai fokozatosan megválnak a *Pesti Naplótól*, és egy újonnan alapított lapban, a *Reformban* (1870) tevékenykednek tovább. A *Reform* napilap, amelynek Dóczi Lajos rendes munkatársa lesz, pártérdektől függetlenebb, a pesti polgárságra támaszkodik. Ide tömörülnek a Kávéforrás-társaság azon tagjai, akik szépirodalommal és minisztériumi hivatalnokoskodással is próbálkoznak. A *Reform* a színházi világ iránt is érdeklődést mutat. Mivel a Kávéforrás-körben többen is foglalkoznak színdarabírással, egymással szövetségben vannak, és egymást dicsérik – jelzi Szabolcsi Miklós (Szabolcsi 1985: 140–141).

A Rákosi Jenő szerkesztette *Reform* a kiegyezést elfogadó pártlapnak tekinti magát, de hangsúlyozza, hogy a hírlap ne legyen pártforum, hanem maradjon független, szembesítse a különböző véleményeket. A *Reform* gondolatvilágát a liberalizmus elutasítása jellemzi, hangneme „hol kormánypárti, hol ellenzéki, hol türelmes, hol éles, szenvedélyes”, így megütközéssel fogadják – jellemzi a Szabolcsi Miklós szerkesztette sajtótörténet (Szabolcsi 1985: 145). A *Reform* igyekszik kerülni az idegen szavakat, erőlteti a magyar fogalmazást, stílusban, helyesírásban magyarításra törekszik, és céljául a következőt tűzi ki: „igazi magyar lapot szerkeszteni a mi feladatunk: magyart szellemben, magyart politikában és magyart nyelvben is” – idézi Szabolcsi A *Reform* 1873-as számából (Reform, 1873. dec. 17.; Szabolcsi 1985: 148). Amikor a *Reform* 1875-ben megszűnik, a Kávéforrás-kör is széteszlik, néhány tagja gróf Andrássy Gyulához ragaszkodik, és Bécsbe kerül, mások budapesti minisztériumokban helyezkednek el.

A kiegyezés utáni magyar kormányok hivatalos lapja, a *Budapesti Közlöny*, 1867-ben jelenik meg először, Deák Ferenc köré csoportosul, és két egységre tagolódik: a hivatalos rész a miniszteri rendeleteket, kinevezéseket, törvényeket ismerteti, a nem hivatalos rész az országgyűlési beszámolókat, más lapokból, akár külföldi hírlapokból átvett anyagot, kommentár nélkül. Tárcarovata a közművelődést szolgálja. Színvonalas irodalomkritikák, nyelvművelő tanulmányok jelennek meg benne. A *Budapesti Közlöny* ismerteti a *Budapesti Szemle* anyagát is, amely saját elképzeléseivel rokon törekvéseket mutat (Szabolcsi 1985: 63–64). Dóczi Lajos már 1867-ben, a létrejöttékor, a *Budapesti Közlöny* országgyűlési tudósítója lesz.

1868-ban indul a *Reform* párjaként emlegetett *Borsszem Jankó* politikai élc lap, Ágai Adolf szerkesztésében. A *Borsszem Jankó*t az ellenzéki lapok mint a kormány élc lapját támadják. Az élc lapok szűk látókörű ellenzéki politizálásából a *Borsszem Jankó* kiemelkedik: politikai élű írásaiban, karikatúráiban is ismeretterjesztésre, jellemzésre törekszik. Dóczi Lajos rendszeresen közöl benne politikai vonatkozású vezércikkeket (Szabolcsi 1985: 197). Míg a többi élc lap ekkoriban antiszemita, a *Borsszem Jankó* leleplezi és visszaveri az antiszemitizmust. Emellett szüntelenül bizonyítania kell a

magyarságát, így nacionalizmusa a nemzetiségekkel és az osztrák-németekkel szemben egyre hangosabb lesz (Szabolcsi 1985: 205). A *Borsszem Jan-kónál* megjelenő cikkei révén figyel fel gróf Andrássy Gyula Dóczi Lajosra, így kerül fogalmazóként a miniszterelnökség sajtóügyi osztályába.

Budapesten a 70-es évek végén két német nyelvű napilap verseng egymással: a *Pester Lloyd* és a *Neues Pester Journal* (a *Pester Journal*ból indul ki 1872-ben). Mindkettő a zsidóság kezében van (Farkas 1938/2015: 89). A *Pester Lloyd* német nyelvű kormánylap magyar gondolatokat, vágyakat tolmácsol német nyelven, hogy Magyarországon kívül is megérthessék. A német ajkú nagypolgárság kedvelt lapja, és a bécsi *Neue Freie Presse* magyar párjának számít. A *Neues Pester Journal* a *Neues Wiener Tagblatt* megfelelője, a külföld német ajkú lakossága és a főváros zsidósága, a német nyelvű kispolgárság által olvasott, közkedvelt lap. A német nyelvű lapokba Dóczi Lajos rendszeresen ír, saját kezű feljegyzése szerint 265 tárcája jelent meg a *Neues Pester Journal*ban; a *Pester Journal*ban megjelent cikkeinek száma pedig meghaladja a 600-at (Fürst 1932: 52–54).

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Dóczi Lajos lelkiismeretes, a hírlapírást hivatásának tekintő, sokoldalú tárcaíró. Felelősségtudatáról tanúskodik a *Neues Pester Journal*ban írt tárcája, melyben a hírlapírói hivatást jellemzi: „Nem követelünk tőle mélységet és alaposságot, de nem szabad felületesnek lennie, a dolgoknak, amelyekről szólnia kell, a magvát kell megragadnia, és visszaadnia...”¹¹ Azonkívül úgy véli, a zsurnalisztának gyors felfogóképességgel, a lényeg felismerésének képességével kell rendelkeznie, és jól kell ismernie olvasóközönségét (Fürst 1932: 54). Dóczi Lajos arcait, neveit váltogató tárcaíró, jellemzője a sokoldalúság, a szellemiség, az önkifejezésre való igény. A tárca műfaja, annak könnyed, tetszetős írásmódja jó alkalmat kínál számára, hogy a társalgás hangján az olvasóközönség elé tárja elmélkedéseit, szellemes formában megbeszéljen társadalmi kérdéseket, napi eseményeket.

Amikor a 80-as években a *Neues Pester Journal*hoz kerül, a bécsi sajtóra jellemző, hogy a szerzők álnév alatt publikálnak. Dóczi Lajos is álnéven ír, ráadásul négy álnéven: Onkel Tobias, Omikron, Omega és Claire (Székely 1904: 59). A *Neues Pester Journal* egyik munkatársa, B. Groller, a következőképpen ír álneveiről: „Az ember Claire-rel fekszik, s az idős, aggódó Onkel Tobiasszal kel. Azt hiszi, egy szűkszavú Omikronnal van dolga, és hirtelen

¹¹ „Tiefe und Gründlichkeit werden von ihm nicht verlangt, aber er darf nicht oberflächlich sein, denn der Kern der Dinge, über die zu sprechen hat, muss er erfassen und wiedergeben können... Ausser einer ungemein raschen Fassungsgabe fordert man vor allem prägnanten Sinn für das Wesentliche... und Kenntniss der Personen, zu denen er spricht. Der Journalist.” *Neues Pester Journal*, 1883. 06. 12.

észreveszi, hogy egy bőszavú Omegával találja szembe magát” (Fürost 1932: 57).¹² Fürost Ilona tanulmányában említi, hogy Dóczi Lajos csupán az Omega-cikkek szerzőségét vállalja. A nevek mögött rejlő mintaképek feltehetőleg az ismeretségi köréből valók. A négy névnek négyféle identitás felel meg. Onkel Tobiasz álnéven régi, gyermekkori emlékeiről, a saját zsidóságáról ír, és állást foglal a zsidókérdéssel kapcsolatosan. Ezekben a tárcákban számos autobiografikus adat található. Claire keresztény, felvilágosult lány; ezek a tárcái gyengédek, témakörük a szerelem, a házasság, a divat és a női kérdés, férj és feleség kapcsolata. Omega és Omikron a világ különféle dolgairól ír. A tárcái olvasmányosak, közvetlenek, szórakoztatóak, könnyedek, lendületesek, értékes gondolatokat, gyakorlati tanácsokat tartalmaznak. Napi szenzációk is érdeklik: bűnügyi esetek, szerelmi drámák, becsületbeli ügyek; a megítélésükben szigorú erkölcsbíró (Fürost 1932: 54–64). A négy álnév Dóczi Lajos sokarcúsága, sokoldalúsága mellett szól, aki különféle szerepekbe helyezkedik bele, különféle életérzéseknek, véleményeknek ad hangot. Életének vége felé már inkább saját neve vagy D.L. alatt ír. Tárcáiról tevékenysége mintegy 40 évig tart. Hogy a tárcái műfajuknál fogva nem örökéletűek, ő maga is felismeri, és így nyilatkozik: „sie grünen und welken”, azaz kizöldülnek és elhervadnak (Fürost 1932: 55).¹³

Fürost Ilona úgy véli, Dóczi Lajos a „bécsi-pesti tárca egyik legkiválóbb képviselője”, és „a tárcában kiélte magát örökké mozgékony szelleme” (Fürost 1932: 47). Hírlapírói tehetségét támasztja alá az *Uj Idők méltatása*: „Mikor a külföldi lapokban valamely különösen briliáns cikk jelent meg, amely Ausztriának és Magyarországnak kedvezett, mindenki meg volt győződve, hogy szerzője Dóczy Lajos” (*Uj Idők* I(1895) 37. sz.: 158). Amint már jeleztem, a *Borsszem Jankó*ban megjelenő cikkeinek politikai állásfoglalása és stílusa révén figyel fel gróf Andrássy Gyula Dóczi Lajosra, és ajánl neki fogalmazói állást a miniszterelnökség sajtóügyi osztályán.

Kiemelném, hogy a magyar és német lapokban folyamatosan közlő Dóczi Lajos mindkét nyelvet aktívan és kétségkívül magas szinten használja. Meglátásom szerint hírlapírói tevékenysége, az írás művelése is hozzájárul ahhoz, hogy az írói, valamint a műfordítói pálya felé fordul.

12 „Man legt sich mit »Claire« nieder und steigt mit dem alten, ängstlichen »OnkelTobias« aus dem Bette. Man glaubt, es mit einem kurzangebundenen »Omikron« zu tun haben und sieht dann plötzlich, dass man mit langgedehnten »Omega« angebunden hat.” Groller: Das Kind mit dem Bade. Neues Pester Journal. 1882. 06. 14.

13 Theaterdichter und Schauspieler. Neues Pester Journal. 1882. 03. 12.

2.1.3. Az író

Dóczi Bécsben is megmaradt magyar írónak.

György József¹⁴

A továbbiakban a szépirodalmi műveket író Dóczi Lajos kerül figyelmünk középpontjába. Amikor gróf Andrássy Gyula szolgálatába kerül, Dóczi Lajos abbahagyja az újságírást, politikai cikkek írása helyett a szépirodalom felé fordul. A sokoldalú tárcaírói tevékenység után az irodalom terén is változatosságra törekszik, mindhárom műfajban kipróbálja tehetségét: ír drámát, verset és prózát.

Leginkább a dráma műfaját érzi magához közel állónak: elsősorban drámákat ír, jelentős drámákat fordít, a *Csók* c. drámájával nyer pályázatot, drámáinak egy részét németre ülteti (*Der Kuß, Letzte Liebe, Maria Széchy*), *Ellinor* drámájának egyik felvonását olvassa fel székfoglaló beszédként, amikor belép a Kisfaludy Társaságba. Ezenkívül élete végén, 1919-ben Gábor Andorhoz írt levelében felvételét kéri a színpadi írók szakszervezetébe: „Jogcímemül van szerencsém felhozni, hogy ötvenkét éven át drámai munkákkal foglalkoztam – mindössze két eredeti drámát írtam, melyek – egy kivétellel – a Nemzeti Színházban előadattak, azon kívül a Nemzeti Színház megbízásából a Faustot és a Wallenstein-trilógiát lefordítottam” – írja (Levél Gábor Andorhoz, Budapest 1919. április 19., Akadémiai Levéltár).

Írói pályafutását is drámával kezdi, *Az utolsó próféta vagy Jeruzsálem pusztulása* című Sturm und Drang-rémdrámával, amelynek tárgyát a zsidó nép történetéből meríti (Fürst 1932: 18). 1867-ben *Az utolsó próféta* előadásra kerül a Budai Népszínházban.

Az utolsó prófétát egy vígjáték, a *Csók* követi, 1871-ben. A darab létrejöttében szerepe van Rákosi Jenőnek is, aki barátját annak megírására ösztönzi. A *Csók* Dóczi Lajos legsikerültebb, legkedveltebb darabja, amelynek éppoly meghatározó szerepe van az életében, mint a soproni evangélikus líceumnak. A líceumban elsajátította a magyar nyelvet, a dráma pedig elhozza számára a névváltoztatást. Dux, aki már korábban is írt Dóczi álnév alatt, az újromantikus mesedramát Dóczi néven nyújtja be az Akadémia Teleki-pályázatára. Az akadémiai szépirodalmi osztálynál rengeteg a pályázó, főleg pályakezdők, akik az elnyert díjtól várják az elismerést. Dóczi Lajos egyike azoknak (akárcsak Rákosi Jenő és Palágyi Lajos), akik az akadémiai jutalomdíj által lesznek népszerűek (Farkas 1938/2015: 82). A *Csók* című drámája elnyeri a Teleki-pályázat díját, a díjat azonban a szabályok szerint álnéven pályázónak nem adhatják ki. Így kerül sor a hivatalos név-

¹⁴ György 1932: 22.

változtatásra, amit az uralkodó hagy jóvá (Fürost 1932: 19). A darabot pár év múlva, 1874 januárjában a Nemzeti Színház színpadán nagy sikerrel adják elő (Dóczi Lajost hétszer hívják ki). „A romantikus iránynak, melyet Rákosi Jenő tört »Aesopus«-ával, legfényesebb győzedelme a »Csók« [...] oly diadala a romantikának, mely világosan demonstrálja, hogy még ugyancsak él, bármennyire igyekezzenek holtta nyilvánítani azok a lelki szegények, kik gazdag örökre áhítoznak” – írja a *Magyar Szemle* (Magyar Szemle IV(1892) 4. sz.: 1). Az idézett részlet egyben meg is határozza a Csók műfaját: romantikus dráma, amely Dóczi Lajos kedvelt műfaja marad. A Csók „drámai gyengeségek és költői erények sajátságos vegyülete” – minősíti a művet Tóth Kálmán költő (A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője VI(1872) 6. sz.: 102).

Dóczi Lajos bécsi hivatali pályájának első nyolc évét irodalmi szempontból terméketlennek tartják. Az irodalom azonban foglalkoztatja, a bécsi *Fremdenblatt*-ban megjelenik polemikuss esszéje *Shakespeare Rómeó és Júliájáról*, és ír Csiky Gergelyről is a *Dioscuren* című bécsi évkönyvbe. 1877-ben a Csók c. vígjátéka a Burgtheater színpadán *Der Kuß* címen arat sikert. 1879-ben megírja *Utolsó szerelem* című színművét, amelyet a Nemzeti Színház 1884-ben játszik.

1884-ben megjelenik *Széchy Mária* című, háromfelvonásos vígjátéka, amelyet először 1886-ban játszanak a Nemzeti Színházban. Darabjával két pályázaton is részt vesz: a Teleki-pályázaton és a Péczely-pályázaton, de nem nyer egyikén sem. György József jelzése szerint a bírálók úgy vélik, „a darab sikertelen erőlködés egy sikerült alkotás felé” (György 1932: 27). Más véleményen van a társadalmi és irodalmi folyóirat, a *Magyar Szemle*, amikor úgy minősíti, hogy a *Széchy Mária* vígjáték „Dóczinak legmagvasabb, legerőteljesebb alkotása” (Magyar Szemle IV(1892) 4. sz.: 1).

1888-ban az újromantikus dráma után a társadalmi dráma felé fordul. Ebben az évben születik meg a *Vegyes párok* modern tárgyú műve, amelyben aktuális témát dolgoz fel: a keresztyének és zsidók közötti házasság kérdését, és a vegyes házasság társadalmi jogosultsága mellett foglal állást. A drámát 1889-ben nagy sikerrel adják elő a Nemzeti Színházban, a felvetett kérdés foglalkoztatja kora közönségét.

1891-ben viszik színre a Nemzeti Színházban *Vera grófnő* című darabját, amelyben szintén társadalmi problémát, a válás témáját dolgozza fel. Vallomása szerint 1886-ban írta (Fürost 1932: 45). A *Magyar Szemle* úgy minősíti, mint „drámai röpiratot a keresztyén és zsidó házasság mellett” (Magyar Szemle IV(1892) 4. sz.: 1). A *Magyar Szemle* azonban úgy ítéli meg, hogy a társadalmi dráma műfajában kevésbé sikeresen ír, és a romantikus

drámához való visszatérésre sarkallja (Magyar Szemle IV(1892) 4. sz.: 1).¹⁵ Dóczi Lajos társadalmi drámaiban ugyan szellemes, „de nincs tekintete, éleslátása, nincs drámai pointje, igazi jellemző ereje” – írja a *Magyar Szemle*-ben Hoffmann Sándor (Magyar Szemle IV(1892). 26: 313). 1896-ban visszatér az újromantikus drámához, *Ellinor* című háromfelvonásos drámája megnyeri az Akadémia Teleki-díját. Drámája egyben az utolsó újromantikus dráma (György 1932: 46). Az *Ellinor* harmadik felvonását olvassa fel székfoglaló beszédként, amikor belép a Kisfaludy Társaságba. Ugyancsak 1896-ban lesz tagja a Petőfi Társaságnak is.

Dóczi Lajos nemcsak drámákat, de elbeszéléseket is közöl. 1890-ben jelennek meg prózai munkái két kötetben, *Beszélyek és Vázlatok* címen. Írásaira a tárgyválasztás sokfélesége jellemző, és Fürst Ilona szerint „történeteiben mindig van egy szereplő, aki a többi rovására sokkal nagyobb gondal van ábrázolva, mint elvárnók. Ez az alak rendesen az író gondolatainak és felfogásának képviselője: sokszor annyira belemelegedik ilyenkor Dóczi a dikciózásba, hogy a főhős elhomályosul és körvonalai mögül az írónak éles képe rajzolódik elénk” (Fürst 1932: 42). Dóczi Lajos prózai művei: *Carmela* című kisregénye, továbbá a következő elbeszélések: *Kis Murányvár, Mennyi?, Fífine bosszúja, Saeckerhets Taendstickor, Egy vegyes házasság, A gróf szava*. A „beszélyíró” kötetét Gyulai Pál mutatja be a *Budapesti Szemle* Értesítő rovatában (Jegyzi –i, Gulyás 1956: 215). Gyulai úgy véli „az egész gyűjtemény a jelen életből van merítve, de mégis, mintha némi mesés köd borongana rajtok, a társadalmi viszonyok körrajzai el-elmosódnak”, a szereplők inkább „abstractiók”, mintsem élő alakok. Amíg színműveiben a párbeszédet „lyrai hév vagy szónoki lendület, elmés dialectika, szellemes ötletek jellemzik”, prózaíróként Dóczi Lajos „mérésli lyrai és rhetori hevét, elmésségét s tisztán elbeszélő stíljét egyszerű, tárgyias, sőt néha majdnem száraz. Személyeire bíz mindent s ezek sem sokat ömlengenek, szavalnak, mint drámai személyei, inkább elmélkednek, önmagukat elemzik és sok elmeelt és lélektani finom megfigyelést tanúsítanak” – foglalja össze elbeszélői stílusának jegyeit Gyulai Pál (*Budapesti Szemle* 1890, 61. kötet 158. sz.: 327; 325).

Dóczi Lajos verseket is ír, amelyek a 70-es évektől a következő fővárosi napilapokban és szépirodalmi folyóiratokban jelennek meg: *Fővárosi Lapok* (1872. és 1885.), *Magyarország és a Nagyvilág* (1872. és 1875.), *Magyar Salon* (1886 óta), *Hét* (1890 óta), *Borsszem Jankó* (politikai élű versek). Költészetének fő jegyeként György József a következőket emeli ki: lírájának tárgya, hangneme sokszínű, az „óдай szárnyalástól a könnyed hangulatokig”,

¹⁵ „Reméljük, Dóczi nemsokára ki józanul a társadalmi reformátorság ábrándjából és visszatér első igazi szerelméhez, a költészethez” Magyar Szemle IV(1892) 4. sz.: 1.

legsikerültebbek az alkalmi költemények. A változatosság mellett Dóczi Lajos versei kissé erőltetettek is, „erőszakoltak és nehéz felépítésűek”. György József a versek líraiságát, csiszoltságát, kellemes voltát dicséri, de elmarasztalja őket a gondolati mélység hánya miatt: „Lírája almanach-líra, finoman csiszolt, jól átgondolt költemények ezek, de hiányzik belőlük az eszencia, az élet, az igazi költészet ihletett szelleme. Sokszor kellemesek, érdekesek, érdeklődéssel olvassuk őket, de maradandó, mély benyomást nem hagynak bennünk” (György 1932: 36).

1890-ben Dóczi Lajos költeményei kötetben is megjelennek: 27 eredeti költeménye és mellettük műfordítások. Eredeti költeményei a kötetnek csupán egynegyedét teszik ki (György 1932: 35). Kötete előszavában így nyilatkozik: „Ez a verses kötet is afféle csendes tiltakozás a feledékenység ellen” (György 1932: 35). Bár a korabeli lapok elismerően nyilatkoznak verseiről, szerzőjük tréfásan mentegetőzik eredeti verseinek kis aránya miatt. Ennek két okát nevezi meg: „Hogy ily nagy tér jutott e kötetben a fordított munkáknak, annak egyik okául őszintén bevallom lírai vénám vékony voltát vagyis inkább bátortalanságát; de fő oka abban van, hogy idegen nyelvű remekmunkák megmagyarítása nekem valóságos gyöngörűség, oly munka, melyet lázas kedvveléssel végzek s melyben a törekvés maga is jutalom, a siker pedig jobban esik, mint bármely taps, melyet saját munkáimmal arathatnék...” (Fővárosi Lapok XXVI(1889) 341. sz.: 2531). Hogy saját versei kisebb számban vannak jelen a kötetben, főként azzal indokolja, hogy a versek fordítása nagyobb örömet szerez számára, mint azok írása. Ez a kijelentése már egy másik alkotói tevékenysége, a műfordítás irányába mutat.

2.1.4. A műfordító

A műfordításban két nemzet iránt vélt kötelességet teljesíteni.

Fürst Ilona¹⁶

A következőkben Dóczi Lajos műfordítói munkásságát mutatom be. Áttekintésnek szánom, vagyis csupán a releváns vonatkozásokat ismertetem: mikor kezd el fordítani, mit fordít, és melyik nyelvre fordít. Az előző fejezetben megállapíthattuk, hogy saját műveit kivétel nélkül magyar nyelven írja.

Műfordítói tevékenysége Arany János, Petőfi Sándor, Vörösmarty Mihály, Eötvös József és Verseyhy Ferenc verseinek a fordításával indul, amelyek a *Die Dioskuren* bécsi évkönyvben jelennek meg 1872–1876 között. Önálló kötetben Arany János verseit jelenti meg 1903-ban (*Gedichte von*

¹⁶ Fürst 1932: 47.

2. DÓCZI LAJOS ÉLETE, MUNKÁSSÁGA ÉS SZEMÉLYISÉGE, IDENTITÁSA(I)

Johann Arany). Továbbá németre fordítja Madách Imrétől *Az ember tragédiáját* (1891). Fordításaival népszerűsíti a magyar irodalmat a német nyelvterületen.

Dóczi Lajos három saját drámáját is átülteti németre (*Der Kuß*, 1877; *Letzte Liebe*, 1887; *Maria Széchy*, 1891). Németre fordított drámáit nem a magyarországi német színházaknak szánja, hanem a külföldnek, Ausztriának (Boronkai 1998: 71). Az 1871-ben megírt *Csók* drámája, amely 1874-ben a Nemzeti Színházban kerül színre, 1877-ben német fordításban, *Der Kuß* címen, a bécsi udvari színház, a Burgtheater színpadán is sikert arat. A darab 1902-ig állandóan műsoron marad, 59-szer viszik színre (György 1932: 14, Fürst 1932: 35). Népszerűsége mellett tanúskodik, hogy egy bécsi külvárosi színház a *Csók* paródiáját is előadja *Das Busserl* címen (Galamb 1937: 131). Az egyik német kritika szerzője azonban azt ajánlja Dóczi Lajosnak, hogy mesejátékok írása helyett a jelen problémáit dolgozza fel (György 1932: 19). A *Csók* német változata (*Der Kuß*) 1877-ben könyv alakban is megjelenik. A *Csók* sikerén felbuzdulva, az 1879-ben írt *Utolsó szerelem* című színművét, amelyet a Nemzeti Színház 1884-ben játszik, már annak pesti előadása után németre fordítja. A darabot 1885-ben Bécsben *Letzte Liebe* címen játssza az udvari színház, és Németországban is többször színre viszik: Hamburgban (1886), Berlinben (1887), Münchenben és Lipcsében (1891), 1887-ben pedig Prágában. A *Csókot* 59-szer, az *Utolsó szerelem* darabot 33-szor játsszák a Burgtheaterben (Fürst 1932: 38). A két dráma nyomtatásban is ismételtelen megjelenik. Ami a *Maria Széchy* művet illeti, a Burgszínház állítólag elfogadja, előadásra elkészíti, de (feltáratlan okokból) nem kerül sor az előadásra (Fürst 1932: 38).

Bár bécsi hivatali pályájának első nyolc évét irodalmi szempontból terméketlennek tartják, Dóczi Lajos már ekkor érleli magában Goethe nagy művének, a *Faustnak* a fordítását, amely 1873-ban jelenik meg Budapesten. 1873-ban fordítja le Hippolyt August Schauffert *Schach dem König* (*Sakk a királynak*) c. vígjátékát, amely a Nemzeti Színházban kerül színre.

Műfordítói sikerét *Faust*-fordítása és Schiller-fordításai (*Költemények*, *Wallenstein*-trilógia) alapozzák meg. Nyugalomba vonulásának évében, 1902-ben jelennek meg Schiller verseinek a fordításai, *Schiller Költeményei* címen. Bár előtte már többen (Szász Károly, Vargha Gyula, Váró Ferenc) fordították Schiller verseit, Dóczi Lajos mégis vállalkozik a versek átültetésére, mivel elégedetlen elődeinek a fordításával, és a „jobbat alkotni, mint megelőzői” vágya vezérli (György 1932: 49). 1904-ben Schiller *Wallenstein*-trilógiáját fordítja le a Nemzeti Színház számára. 1906-ban újabb fordítással jelentkezik, *Goethe költeményeivel*, amely háromévi munka eredménye. Előtte már többen fordították Goethét (Balla Mihály, Szász Károly), de elődeit mennyiségben és minőségben felül kívánja múlni. Az előszóban ki is

emeli, hogy a szonetteket is lefordította, amelyeket előtte még nem fordítottak. Ugyanakkor ez az utolsó műfordítói munkája, és mintha sejtene, így nyilatkozik: „Fordítói pályám végén állok” (György 1932: 51).

Röviden összefoglalva, Dóczi Lajos mindkét irányba, német és magyar nyelvre egyaránt fordít. Kivétel nélkül jelentős írók, költők műveit ülteti át. Ugyanakkor saját drámáinak egy részét is németre fordítja, ez utóbbit feltehetőleg a színpadra vitel kedvéért.

2.1.5. A közéleti szereplő

*Ime egy élet, egy pálya. Befejezett élet, kerek pálya:
egy korszak emelkedése és hanyatlása.*

Fürst Ilona¹⁷

Dóczi Lajosnak a közéletben betöltött szerepéről sem feledkezhetünk meg: a bécsi külügyminisztériumban először a sajtóosztály vezetője, később külügyminiszteri osztálytanácsos, végül pedig udvari tanácsos. Gróf Andrassy Gyula, aki Pesten gyorsírójává, majd titkárává nevezi ki, 1871-ben magával viszi Bécsbe. A külügyminisztérium vezetőjeként egy, személyes szolgálatára álló titkárságot szervez, és Dóczi Lajos az elnöki titkárság legfontosabb tagja. A gróf elvből nem szívesen érintkezik újságírókkal, de őt családi körében is fogadja. Sajátos szellemi kapcsolat alakul ki közöttük, a gróf gondolatait, utasításait Dóczi Lajos fogalmazza meg. Azáltal, hogy a magyar gondolatokból német nyelvű elaborátumokat fogalmaz meg, a közvetítő szerepét vállalja magára a magyar és német nép között a politikai életben. Az 1878-as berlini kongresszusig, amikor Andrassy Gyulát elkíséri Berlinbe, szolgálata teljesen lefoglalja idejét. 1879-ben élete új szakaszba lép. Andrassy Gyula visszavonul, és Heinrich Haymerle báró veszi át a külügyminisztérium vezetését, aki Dóczi Lajost megőrzi állásában.

Az életrajz teljessége érdekében itt egy kis kitérőt teszek, és röviden ismertetem a magánéletét. Dóczi Lajos 1879-ben nősül meg, egy gazdag bankár lányát veszi feleségül, Meyer Helént, akiről lelkesen írja Rákosi Jenőnek: „Pedig ez a kis lány eszesebb, mint én (tekintve, hogy tizenhétéves), szerelmes és pajkos, és ha csak félig oly derék asszony lesz, mint amilyen mátkapárom, akkor közmondásos szerencsém ismét felülmúlta önmagát” (Ujság VI(1930) 272. sz.: 6).¹⁸ „Közmondásos szerencséje” nem igazolódik be: 1881-ben fia születik, Péter, de 1890-ben elválik feleségétől,

¹⁷ Fürst Ilona 1932: 96.

¹⁸ Schönbrunn, 1879 június 22. Dóczi Lajos levele Rákosi Jenőhöz. Rákosi és Dóczi. Dóczi Lajos levele legjobb barátjához. Ujság VI(1930) 272. sz.: 6)

2. DÓCZI LAJOS ÉLETE, MUNKÁSSÁGA ÉS SZEMÉLYISÉGE, IDENTITÁSA(I)

aki hamarosan Max Vladimir Beck báróval (1906–1908 között Ausztria miniszterelnöke) köt házasságot. 1893-ban Dóczi Lajos a 18 éves Rosenberg Dassl Paulát veszi feleségül. Mivel Paula zsidó családból született keresztény, és polgári házasságot ekkor nem köthetnek, Dóczi áttér a keresztény hitre (Fürst 1932: 44). Második házassága sem szerencsés, feleségét súlyos melankólia miatt gyógyintézetben helyezi el.

Hivatali pályája azonban továbbra is felfelé ível: 1895 nyarán átveszi a külügyminisztérium sajtóosztályának vezetését, ami az Osztrák–Magyar Monarchiában titoktartást, tapintatot, és nagy körültekintést kíván meg. 1900-ban, az antiszemita támadások tetőpontján teljesül régi vágya, „Németkeresztúri” előnévvel bárói címet kap (Fürst 1932: 41, 43). A magas elismerés társadalmi és családi biztonságához, valamint az önbecsüléséhez elengedhetetlen. 1902-ben, 34 év bécsi szolgálat után, államtitkári címmel nyugalomba vonul.

Dóczi Lajos 1919. augusztus 28-án hunyt el,¹⁹ „a nemzeti szerencsétlenség legszomorubb napjaiban”, „szinte észrevétlenül” – írja 1930-ban az *Ujság* (Ujság VI(1930) 272. sz.: 6). Élete során elismerésképpen a következő kitüntetések veheti át: 1876-ban a Vaskorona-rend III. fokozatát, 1878-ban a Ferenc József-rend középkeresztjét. 1877-ben címzetes miniszteri tanácsos lesz, véglegesített hivatalnok, a berlini kongresszus után pedig Andrássy Gyula felterjeszti a bárói rangra, amelyet 1900-ban szerez meg (Somogyi 2006: 126). Amikor a Kisfaludy Társaságba bekerül, a *Borsszem Jankó* szellemes elismeréssel adózik neki: „Miután a vaskorona rendet kitüntették Dóczyval, jött az aranypennás rend. A kisfaludysták megválasztották magukat a jeles költő társaivá” (Borsszem Jankó XX(1887) 995. sz.: 5). Márpedig a tagválasztásában konzervatív Kisfaludy Társaság nem kedveli a zsidókat, a hetvenes években csak két zsidó származású tagja van: Ágai Adolf és Dux Adolf. Farkas Gyula irodalomtörténész hangsúlyozza Dóczi Lajos bekerülésének a jelentőségét, hiszen „költő helyére a század végéig mindössze az egy Dóczi Lajos kerül be, írói helyre csak ketten: Radó Antal (mint műfordító) és Alexander Bernát (Beöthy ajánlatára), mindketten Gyulai Pál uralmának utolsó éveiben” (Farkas 1938/2015: 85).

Dóczi Lajos politikai-hivatali karrierje mindvégig felfelé ível: tehetségének köszönhetően magyar hivatalnokból bécsi államtitkárrá lép elő. 1986-ban már címzetes osztályfőnök, ami miniszterhelyettesi címnek felel meg. Agenor Gołuchowski külügyminiszterrel rendszeresen érintkezik, befolyást gyakorol a döntéseire. Somogyi Éva szerint a politikai karrierje mégsem teljeseedik ki egészen, hiszen a ballhausplatzi évek után a külszol-

¹⁹ Egyes források 1918-at adják meg halála évének: Magyar zsidó lexikon. Szerk. Ujvári Péter. Budapest, 1929: 203; Révai Nagy Lexikona, 20. kötet: Kiegészítés: Bér-Zsolt. 1927: 154.

gálat lenne a következő lépcsőfok a diplomáciai előmenetelben. Dóczi Lajosnak erre nincs lehetősége, mivel a diplomáciai szolgálathoz nincs megfelelő képzettsége. A megfelelő képzettség hiányát Somogyi annak tulajdonítja, hogy Dóczi Lajos életének húszas éveit önmaga továbbképzése helyett elfecsérelte: a gróf fogalmazójaként tevékenykedett, a gróf családját szolgálta, és drámákat írt. De anyagi ok is állhatott ennek hátterében: a gyakornokság idejére nem tudta volna kifizetni a kauciót. Somogyi Éva úgy véli, Dóczi Lajos ragyogó pályát futott be, pályája azonban behatárolt volt (Somogyi 2006: 131–132).

2.2. Kétnyelvűsége és nemzeti identitása

Amennyire megállapíthatom, az angol, francia és a német nyelvet egyformán bírom. Más nyelvek, melyeken beszélek, írok vagy olvasok, csak ezek után következtek, és én máig is érzem rajtuk az elszajátítás „ízeit”. Első három nyelvemet azonban teljes valóm mindenben egyenrangú centrumaként élem meg... A többnyelvűség természetes létállapotom...

George Steiner²⁰

Dóczi Lajos személyének a megismeréséhez, irodalmi, műfordítói munkásságának az értékeléséhez elengedhetetlennek tartom kétnyelvűségének és (nemzeti) identitástudatának a vizsgálatát. Fürst Ilona Német Philológiai Dolgozatok sorozatban publikált tanulmányának már a címe – *Dóczi Lajos mint német író. Egy zsidó nemzedék típusa* – sokatmondó, mert felveti a kérdést, vajon német vagy magyar író? Ezen túlmenően felmerül a kétközpontú dualista államban élő Dóczi Lajos nemzeti identitásának sokrétű és bonyolult kérdése. Vajon a két nyelv és két kultúra (a magyar és a német) vonzásában élő és alkotó Dóczi Lajos melyik nyelvben, melyik kultúrában mozog otthonosabban, illetve hogyan vélekednek hovatartozásáról a kortársak. Ugyanakkor a fentebb említett cím korának típusfigurájaként, a magyarországi zsidó német írói nemzedék tagjaként tünteti fel. Ebből további kérdés adódik: mit jelent zsidónak lenni a Monarchiában, hogyan viszonyul a környezete, illetve ő maga a zsidó identitáshoz. A továbbiakban e három aspektust fogom vizsgálni: Dóczi Lajos kora jellegzetes képviselője, az emancipált zsidóság képviselője, illetve a kétközpontú dualista állam típusfigurája.

20 Steiner 2005: 100–101.

2.2.1. Dóczi Lajos, korának típusfigurája

Annak a megvilágításához, hogy vajon *kora típusfigurájának* tekinthető Dóczi Lajos, vissza kell térnem a Kávéforrás irodalmi körhöz, amelyet tárcáirói tevékenysége idején látogat. A Kávéforrás-kör tagjait az életrajzi fejezetben már bemutattam, az ide tartozó értelmiségiek különböző származásúak, de mindannyian magyarnak tartják magukat. Romhányi Gyula így jellemzi az irodalmi kört: „hatalmas fajmagyar nemzetet álmodtak a szabadságharcban leverte helyébe”, így „örömmel fogott hát kezét az ifjú magyar nemzedék és az ügyes, szellemes, szép magyar nevű »új magyar-ság«” (Romhányi 1934 I: 132–133).

A tagok közül többen is élnek a XIX. századra jellemző névmagyarosítással, mint például Rákosi Jenő, Ágai Adolf, Hevesi Lajos (Dávidházi 2004: 347). A nevüket magyarosítók sorába tartozik Dóczi Lajos is, akinek eredeti neve Ludwig Dux, a németkeresztúri hitközség anyakönyvében pedig Baruch Dux néven szerepel (Fürost 1932: 6).²¹ Dóczi Lajos névmagyarosítását és identitásváltozását Mikszáth Kálmán Dóczi *Carmela* című kisregényének az előszavában így foglalja össze: „Sok víznek kell lefolyni addig a Dunán, míg Duxból Dóczi, Dócziából Dóczy, Dóczyból báró Dóczy lesz” (Mikszáth 1906: VI). Dóczi Lajos névváltoztatása a Toldy Ferencéhez hasonló: Toldy Schedelből Sédel, majd Töldi Emil, és végül Toldy Ferenc lesz. Dóczi Lajossal ellentétben Toldy írói álnevét az irodalmi művek számára tartja fenn, sokáig kettős identitással rendelkezik, míg végül 1846-ban elszánja magát arra, hogy az öröklött nevet lecserélje a választott névre, és átvigye azt a polgári életbe (Dávidházi 2004: 345). Dóczi Lajos hivatalos névváltoztatása nem hosszas fontolgatás eredménye, hanem hirtelen, halogatást nem tűrően következik be. A *Csók* újromantikus mesedramáját Dux 1871-ben Dóczi álnéven nyújtja be az Akadémia Teleki-pályázatára. A dráma elnyeri a Teleki-pályázat díját, a díjat azonban a szabályok szerint álnéven pályázónak nem adhatják ki, így Duxnak hivatalosan is Dóczi-ra kell változtatnia a nevét. Rákosi Jenő az *Emlékezésekben* beszámol a névcseréről, amelyet ő maga jár el, a belügyminiszterhez folyamodva barátja érdekében (Rákosi 1926 II: 24). Dóczi Lajos írói álneve életbeli, hivatalos nevévé lesz. Toldy Ferencsel ellentétben a névváltoztatása folytonosságot mutat a Ludwig Dux névvel: a Ludwig magyar változata a Lajos, a keresztnévét tehát lefordítja és megőrzi. A Dóczi egyszerű i-vel írott névből idővel ipszilonnal írott Dóczy lesz, amelyhez a bárói cím társul 1900-ban. A névcseré egyben az identitásváltozás lehetőségét is felkínálja: magától értetődővé válik, megerősödik a nemzeti hovatartozása, akár önmaga

²¹ Dux Adolf (1822–1881) pozsonyi íróval és műfordítóval gyakran összetévesztették Dóczi Lajost.

számára is. Német anyanyelve ellenére magyar író; idegenül hangzó neve többé nem hátráltatja az irodalmi életben.

A névcserén kívül más közös vonások is rokonítják kortársaival. A továbbiakban három, publicistaként és műfordítóként tevékenykedő személy kerül figyelmünk középpontjába. Az egyikük Kertbeny Károly, aki egy generációval előbbre van Dóczi Lajosnál, de sorsa, helyzete sokban hasonlít az övéhez, a másik kettő kortársa: Silberstein-Ötvös Adolf és Hevesi Lajos.

A névcseré Karl-Maria Benkertre is érvényes: magyar neve Kertbeny Károly lesz. Kertbeny Károly (1824–1882) Bécsben született, és Budapesten hunyt el, élete a két fővároshoz kapcsolódik. Egyrészt nevének a magyarosítása, de a német és magyar kultúra közötti közvetítő szerepe is összekapcsolja személyét a Dóczi Lajoséval. Tarjányi Eszter *Zwei Vermittler der ungarischen Literatur: Karl Maria Kertbeny und Ludwig von Dóczi* c. tanulmányában összehasonlítja kettejük személyét, kiemelve a közös vonásokat: anyanyelvük a német, nemzeti elkötelezettségből a kultúra-közvetítő szerepét vállalják magukra műfordításaikkal, és ismertté teszik a magyar kultúrát német nyelvterületen. Mindketten németre fordítják Arany, Petőfi és Vörösmarty verseit, és széles körű tevékenységet folytatnak (Tarjányi 2018: 294).²² Tarjányi Eszter nem csupán a hasonlóságokat, de az eltéréseket is ismerteti. Kertbeny könyvészeti munkáit németül jelenteti meg. Magyarul csak az önéletrajzát írja meg, de a magyar nyelvet nem birtokolja olyan szépen, mint Dóczi Lajos – ráadásul a németet sem birtokolja mestéri szinten. Kertbeny fordítói erőfeszítéseit irodalmi ambíciói ellenére sem ismerik el, a magyar nyelvterületen inkább kurióznak számít, a német nyelvterületen teljesen feledésbe merül. Dóczi Lajos azonban magyar íróként figyelemre méltó műveket alkot, és a műfordításai is jelentősek (Tarjányi 2018: 288; 297). Kertbeny egzaltált, és nehezeére esik a társadalomba való beilleszkedés, Dóczi jobban fel tudja mérni a helyzetét, jobban tud alkalmazkodni, ennek köszönhetően karriert fut be (Tarjányi 2018: 294). Kompromisszumra való képességét mutatja, hogy két írói körnek is tagja, a konzervatívabb Kisfaludy Társaságnak és a Petőfi Társaságnak. Dóczi Lajos a zsidó asszimiláció példája, aki az elismerést nem vagyonos szüleinek, nem asszimilációjának, hanem tökéletes német, illetve magyar nyelvtudásának és irodalmi tehetségének köszönheti – állapítja meg Tarjányi (2018: 297).

Silberstein Adolf (1845–1899), magyarosított nevén Ötvös Adolf már Dóczi Lajos generációjába tartozik. Újságíró, kritikus, nagy műveltségű esztéta, akinek életét szintén meghatározza kettős identitása. Kultúraköz-

22 Kertbeny Károly újságíró, műfordító, könyvész, bibliográfus és biográfus.

vetítő szerepe jelentős: két nyelvet birtokol, magyarul és németül egyaránt ír (*Im Strome der Zeit, Dramaturgiai dolgozatok*), többek közt Jókai, Mikszáth, Bartók Lajos műveit fordítja németre. Zsidó származású, de áttér a keresztény hitre. Amit ki szeretné emelni, az a származásából, nemzeti identitásának kettősségéből adódó sajátos életérzése és élethelyzete, amelyről a *Malomkövek közt* c. önéletrajzi írásában vall. „Malomkövek közt” őrlódik – hiszen vallomása szerint nem tud megbékélni az áttéréssel, bántja, hogy nem maradt hű a vallásához (Silberstein 1896: 87–88). Ilyesféle hűség gondolata motoszkálna Dóczi Lajos fejében is, amikor szintén az Igmándi Mihály szerkesztette kötetben (*Magyar szellemi élet. Elbeszélések és rajzok a magyar írók és művészek életéből*) így ír: „egy lelket lehetett megmenteni, nem ugyan a kereszténységnek, hanem a magyarságnak”? (Dóczi 1896: 9). A vallási hűtlenségnél nagyobb „malomkő” Silberstein Adolf számára, hogy magyar honfitársai nem ismerik el magyar írónak. A Lipcsében, Berlinben és Heidelbergben tanuló Silberstein azonban magyarnak vallja magát, szívének „első szerelme a magyar nemzet”. Huszonegy év német nyelvterületen való tartózkodás után magyar hazájába visszatérve elutasítással szembesül: „Nem vagy te magyar, te német író vagy, maradj te annak! ... nincs neked hazád, sem nemzeded!” (Silberstein 1896: 88). A pátosszal teli hangot leszámítva Silberstein-Ötvös Adolf soraiban rengeteg vívódás van: az el nem ismertség, el nem fogadottság, az otthontalanság érzése (vallásban és hazában egyaránt). Halálakor, 1899-ben, így emlékezik meg róla a *Vasárnapi Ujság*: „Magyarnak született itt Budapesten, de német nyelven íróvá fejlesztette őt a neveltetése”. Érdemeiről így ír a lap: „Magyar szempontból nagy érdeme az elhúnytának, hogy az utolsó húsz év irodalmi mozgalmait tárgyilagosan ismertette a külfölddel, amely még mindig nagyon nehezen ismeri el a magyar irodalom létezését és számára még mindig csak egy-két jelesünk képviseli azt” (*Vasárnapi Ujság* XLVI(1899) 4: 62. Sz-y D-s). Dóczi Lajosnak és Silberstein-Ötvös Adolfnak egyaránt érdeme tehát a magyar kultúra közvetítése. Ugyanakkor német származásuk hangsúlyozása mindkettejük számára bántó, amint azt a továbbiakban Dóczi Lajossal kapcsolatban még látni fogjuk.

Hevesi Lajost (1843–1910), akárcsak Dóczi Lajost, a névváltoztatás, az átkeresztelkedés, a kettős nemzeti identitás, a magyar és a német kultúra közti közvetítés, valamint a sokoldalú irodalmi, publicisztikai tevékenység jellemzi. Műfordítóként Hevesi Berczik Árpád színdarabjait, egy regényt fordít németre, valamint magyarra fordítja a *Kronprinzenwerk* (*Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*) hat kötetét (Hárs 2019b: 195). Oscar Teuber „a dualizmus legrokonszenvesebb irodalmi megtestesülésének” tartja Hevesi Lajost, jelzi Hárs Endre *Über einen „literarischen Dualisten”* c. tanulmányában (Hárs 2019 b: 189). A nevét Lővi Lajosról korán He-

vesi Lajosra változtatja, 1875-ben Bécsbe költözik, és itt éli le az életét. 1890-ben kikeresztelkedik; zsidó származását nem tagadja, de nem is hangsúlyozza. Wilhelm Goldbaum elismerően szól a két nyelvet birtokló írókról, köztük Hevesi Lajosról. Úgy véli, nem csak két nyelvük, de két lelkük, kettős életük van, és a közvetítő szerepét töltik be a népek között (Hárs 2019 b: 191). Hevesi Lajost igazi világpolgárnak tartja, akinek szellemi hazája az Osztrák–Magyar Monarchia, és mindkét állam szellemi és polgári életében otthonos. Úgy véli, Hevesi magyarnak tartja magát, de nem tud betelni a német szellemi élettel (Hárs 2019b: 192). Hevesi Lajos egy „Willibald” nevű tárcáiró szerint nem csak két, de több identitással rendelkezik („Doppel- (bzw. Mehrfach)Identität”, Hárs 2019b: 193).²³ 1910-ben a *Vasárnapi Ujság* úgy emlékezik meg az elhunyt Hevesi Lajosról, mint aki „magyarnak született, annak is érezte magát mindhalálig”. A cikk írója kijelenti: „Ha németül irt s Bécsben élt is három évtizedig, a bécsiek mindig magyarnak tekintették, a mint hogy ő is mindig előtérbe állította magyar származását” (*Vasárnapi Ujság* LVII(1910) 10: 204). Láthatjuk, Hevesi Lajos kétnyelvűségét ellentétesen ítélik meg, mint a Silberstein–Ötvös Adolfét. Megfigyelhettük, hogy mindhárom kétnyelvű író, publicista életútja és munkássága hasonlóságokat mutat a Dóczi Lajoséval, és (nemzeti) identitásuk, hovatartozásuk kérdése intenzíven foglalkoztatja kortársaikat.

2.2.2. Egy zsidó írói nemzedék képviselője

A kiválóság bizonyításának belső ambíciója és a várva várt fiúra nehezedő külső elvárás, hogy „egészen különleges” ember legyen: ez lett az asszimilálódott magyar zsidóság áldása és ostora, őrző anyyala és kielégíthetetlen démona.

Georg Klein²⁴

Silberstein Adolf fentebb említett írásában (*Malomkövek közt*) elhangzik a zsidó valláshoz, Elohimhoz, az egy igaz zsidó Istenhez való hűség követelménye. Georg Klein mottóként idézett sorai a zsidó fiúra nehezedő terhet, a kiválóság külső elvárását fogalmazzák meg. Silberstein Adolf és Klein György vallomása az asszimilálódott zsidóság problémáit vetíti elénk. Mielőtt rátérnék annak a vizsgálatára, hogy milyen benyomások érik Dóczi Lajost a társadalom részéről származása miatt, illetve hogyan éli meg ő maga a származásával járó megkülönböztetést, röviden áttekinthetném a dualizmus korára jellemző asszimiláció és akkulturáció jelenségét.

²³ Willibald: „Vom Büchertisch”, *Die Presse* (1886. 12. 17.; 2. old.), Hárs 2019: 193.

²⁴ Klein 2001: 287.

A dualizmus korában a zsidók akkulturációja és asszimilációja, vallásváltása elterjedt társadalmi jelenség. Az etnikai asszimiláció során egy személy vagy egy csoport egy másik csoporthoz hasonul, átveszi annak nyelvét, szokásait, normáit és értékeit, és javarészt feladja sajátjait. A célcsoportot az államhatalmat birtoklók csoportja alkotja, és az asszimilálódó kisebbség kétféleképpen élheti meg azt az azonosulást: az önmegsemmisülés veszélyeként, de a társadalmi felemelkedés esélyeként is – írja le az asszimiláció folyamatát Boronkai Szabolcs (Boronkai 2005: 35). Konrád Miklós az *asszimiláció* kifejezéssel ellentétben, amely a zsidók „benső átalakulását, lelki azonosulását” helyezi előtérbe, a neutrálisabb *akkulturáció* kifejezést részesíti előnyben (Konrád 2011: 16). A Monarchia idején az önként választott kitérés elterjedt társadalmi jelenség, de az áttérés keresztény hitre „belső diszpozíciókon múló döntés”, amelynek nemcsak okai, de céljai is vannak – jelzi Konrád, miközben az áttérők profilját is felvázolja (Konrád 2011: 18). A kitértek gyakran a nagypolgárság és az értelmiség soraiból származnak. Vallásváltásuk, magyarrá válásuk egyedi élettörténetükkel függ össze; „az áttérés története végső soron nem más, mint az áttértek történetei” – állapítja meg Konrád Miklós, ezért néhány személy élettörténetét is bemutatja, köztük a Dóczi Lajosét is (Konrád 2011: 11).

Az identitásváltás oka gyakran a zsidó hagyományoktól való eltávolodás, elidegenedettség, a zsidókat sújtó negatív megkülönböztetés, a szekularizáció, a nyelvi és kulturális elmagyarosodás. De a közösségtudat továbbra is fennmarad, hiszen a zsidók nagyrészt azonos szakmai körökben tevékenykednek, egymással barátkoznak, egymás közt házasodnak. Az áttérés tehát zömében szekuláris aktus (Konrád 2011: 56–57). Az identitásváltás másik oka a szakmai érvényesülés reménye vagy a házasság. Ez utóbbira Konrád Miklós Dóczi Lajost hozza fel példának, aki 48 évesen tér át keresztény hitre, hogy elvegye második feleségét.

A hivatalos nézet szerint a magyar nyelv elsajátításával a zsidók magyarrá válnak. Rákosi Jenő így nyilatkozik *A nemzeti nyelv* c. írásában: „A nyelv hű képe, mása, következménye, alkotása és kifejezése valamely nemzet ösztöneinek, hajlamainak, érzéseinek, ízlésének, gondolkodásának, azaz egész egyéniségének és jellemének. [...] Az egyén, aki nyelvileg gyermekkorától kezdve beleolvad egy nemzetbe, az benne növekedvén e nyelvben, nyelvével együtt felveszi a nemzet egész karakterét is” (Magyar Nemzet XXII(1903) 286. sz.: 21); Budapesti Hírlap XXIII(1903) 354. sz.: 82). Bartha Miklós (1848–1905) függetlenségi politikus és publicista pedig azt nyilatkozta 1896-ban, hogy „a nyelv nem maga a madár, hanem annak csak a tolla”, de hozzáteszi: „Aki mindig magyarul beszél, magyarul ír: időjárást magyarul is fog gondolkozni annak a mélységes rejtélynek a hatása alatt, mely a nyelv szervezetében rejlik” (Konrád 2011: 360).

Az identitásváltás folyamata Dóczi Lajos esetében korán elkezdődik. Amint tudjuk, a magyarul nem tudó, jiddisül beszélő gyermek a zsidó iskolában folytatott tanulmányai után a soproni lutheránus gimnáziumba kerülve sajátítja el a magyar nyelvet, és formálódik magyarrá. 1896-ban a *Hogy' tanultam magyarul* című írásában a rá jellemző szellemességgel azt vallja: „Van valami jó az antisemitismusban is; én legalább egy pap antisemitismusának köszönöm, hogy magyar író lettem, sőt azt is, hogy egyáltalán tudok magyarul” (Dóczi 1896: 8). Fürst Ilona így ír a származásáról: „Adva van a tipikus zsidó fiú, zsidó utcák német szülöttje, környezetének elszigeteltje, ha nem lenéztette. Nem hoz magával sem nevet, sem rangot, sem hódító külsőt és fellépést, sem családi, vagy társadalmi összeköttetést. De visz tarsolyában népi örökséget, szellemi frissiséget, nyelvi készséget; apai adományt: életrevalóságot, anyai áldást: gazdag kedélyt” (Fürst 1932: 97).

Élete során Dóczi Lajost sokszor éri bánatalom, negatív megkülönböztetés zsidó származása miatt. Romhányi Gyula két vallomását is idézi, amelyben az iskolatársak részéről ért sérelméről számol be (Romhányi 1934 I: 128–129). Nem sokban különbözhetett a zsidó fiúgyermekkel szemben való elvárás Dóczi Lajos korában sem attól, ahogyan arról jóval később Klein György (1925–2016) ír egy esszéjében: „Magától értetődő és vitathatatlan igazságnak számított, hogy egy zsidó fiúnak legalább tízszer keményebben kell dolgoznia egy nem zsidó fiúnál, ha be akar kerülni az egyetemre, vagy egyáltalán boldogulni akar az életben. Rosszul teljesíteni nagyon veszélyes dolognak számított. Vagy komoly és tiszteletreméltó ember lesz valakiből, mint például orvos, ügyvéd, mérnök, tudós, zenész, üzletember, vagy teljesen lecsúszik. Csak ez a két véglet létezett, közöttük nem volt semmi [...] Úgy látszott, mintha a gyerekek ezt az anyatejjel szívták volna magukba” (Klein 2001: 286). Ez az ambíció, a vágy az elismerés és siker iránt, sőt a „dicsőség és boldogság” iránt, Dóczi Lajos életében is hajtóerőként van jelen – véli Fürst Ilona (Fürst 1932: 101). Dóczi Lajos 1874-ben Sopronban tett látogatásáról így emlékezik meg egy Izidór Pollákhhoz írt levelében (amelyet majd Siegfried Loewy közöl a *Pester Lloyd*-ban):

Nemcsak újraélem gyermekkoromat, hanem úgy érzem, hogy két évtizeddel ezelőtt itt gyanútlanul megelőlegeztem magamnak a mostani életemet. Merész és termékeny költőnek, tüzes és szeretett fiatalembernek, ismert és hatalmas személyiségnek láttam magam, és gyermekes bőkezűséggel fontam hajamba koszorút és virágokat, hogy hírnévvel és szerencsével ajándékozzon meg a jövőben. Milyen csodálatos, hogy álmaimból oly sok minden megvalósult, és mily borzasztó és különös, hogy sírni szeretnék miatta. Mert más a beteljesülés, és más a vágy, annak leghűbb megvalósulása. Mert vágy és beteljesülés között egy élet van, tele fájdalommal, csalódással, öncsalással, botlással, és aki

2. DÓCZI LAJOS ÉLETE, MUNKÁSSÁGA ÉS SZEMÉLYISÉGE, IDENTITÁSA(I)

az ígéret földjére megérkezik, egészen más ember, mint aki dagadó vitorlákkal útra kelt (Pester Lloyd LXXV(1928) 292. sz.: 33).²⁵

Hogy ebbe a fájdalomba a zsidó lét és a vele járó antiszemitizmus is belejátszik, kiderül egy későbbi vallomásából. A *Budapesti Napló* számára kéziratot kérő hírlapírónak egy drámáját említi meg, amelyet a Ring-színház számára, Franz von Jauner színházigazgató felkérésére írt:

Jauner felkérésére írtam a Ring-színház számára egy drámát is. Az a kézirat, amelyet ön magával visz, a dráma előjátéka. Megírtam benne az antisemitizmus drámai konfliktusát. Ennek a korbetegségnek akkor jelentkeztek az első tünetei s erősen megkapták a lelkemet. Eszembe jutott a saját ifjúságom, mely két világfelfogás közt tétovázott s mely ütköző pontjává lett ennek az egymás ellen fenekedő két világfelfogásnak.

Az az előjáték, melyet ön magával visz, egy darab autobiografiája Dóczi Lajosnak. Az a zsidó fiú, akit véresre vernek a keresztények, mert zsidó, s akinek a fejét a zsidók is beverik, mert lelkével a keresztény alapon felépült modern műveltséghez csatlakozott, én magam vagyok (Budapesti Napló VII(1902) 353. sz.: 7).

Szavaiból egyértelműen kivehető, hogy az akkulturáció útját választó zsidókat életük során óhatatlanul végigkíséri „kettős kötődésük”, amely időről időre feszültséget, súrlódást okoz az életükben.

Dóczi Lajos kiegyensúlyozott, harmonikus jelleme nincs híján a kisebbségi komplexusnak, a „zsidó csökkentértékűségnek”, amely a származásával függ össze, véli Fürst Ilona. Elismerésre, sikerre vágyik, ugyanakkor hiányzik az önbizalma: „Nem sokra, akár semmire sem tartom mindazt, amit e hosszú idő alatt írtam. Nem hiszek a tehetségemben, sosem tudtam bármit is alkotni” – írja Kónyi Manónak 70. születésnapja alkalmával (Fürst 1932: 101).²⁶

Néhány életrajzi adat rávilágít arra, hogy sohasem titkolja el a zsidóságát, ha kell, kiáll a zsidóság ügye mellett. 1867-ben a *Neue Freie Presse* pesti

25 „Ich lebe hier nicht nur nochmals meine Kindheit, ich fühle auch, daß ich vor zwei Jahrzehnten hier mein jetziges Leben ahnungsvoll vorausgelebt habe. Hier habe ich mich gedacht und gesehen als kühnen und fruchtbaren Dichter, als feurigen und geliebten Jüngling, als berühmten und mächtigen Mann mit kindischer Freigiebigkeit habe ich maßlos alle Kränze und Blumen in mein Haar gewunden, welche Ruhm und Glück mir in Zukunft bescheren konnten. Wie wunderbar, daß von meinen Träumen so viel sich erfüllt hat, und wie schrecklich und fremdartig, daß ich darüber weinen möchte. Denn anders ist die Erfüllung und anders ist der Wunsch und die getreueste Verwirklichung ... Denn zwischen Wunsch und Erfüllung liegt ein Leben und dieses Leben ist voll von Schmerzen, Täuschungen, Selbstbetrug, Fehlritten und der am Ufer der Verheißung landet, ist ganz ein anderer Mensch, als der die Fahrt mit vollen Segeln gestartet hat.” Pester Lloyd LXXV(1928) 292: 33.

26 „Ich halte wenig oder gar nichts von all dem, was ich in dieser langen Zeit geschrieben. Ich glaube nicht an mein Talent, denn ich konnte nie etwas bilden.” Levél Kónyihoz. 1895. febr. 23.

tudósítójaként felszólal az Egyenlőségi Kör által a zsidók emancipációja érdekében szervezett gyűlésen. Tenczer Pál, a kör társjegyzője emlékezése szerint a 22 éves hírlapíró „belesült a beszédébe és restelkedve lépett le a katedráról”, azonban fellépésével elkötelezte magát a közössége ügye mellett (idézi Konrád 2011: 361). Az 1880-as években ellátogat Torinóba, hogy megköszönje Kossuth Lajosnak, amiért a tisztaeszleli várvádpert követően kiállt a zsidók védelmében. Wahrmann Mór halálakor, 1892-ben, méltatja a hitéhez hű bankárt (Konrád 2011: 363).

Dóczi Lajos áttérésétől függetlenül, a zsidó felekezetből való kilépése után is zsidónak tekinti magát. Származásáról fesztelenül beszél, újságcikkeiben meleg hangon ír gyermekkoráról, zsidó környezetéről, és állást foglal a zsidó kérdéssel kapcsolatosan is az *Onkel Tobias* álnév alatt. Egy, a *Pesti Hírlap*ban megjelenő cikk szerint a saját származásáról is tréfálkozik:

Néhány adomát is sorol föl Dóczi. Terebesen történt, midőn a gróf egy ízben vadászatról jött haza s mellette ült a kocsiban egyik titkára. (Ez valószínűleg maga Dóczi volt.) A falusiak köszöntek és bámultak, – a legalázatosabb köszönő és legbuzgóbb bámuló egy csapat kaftános zsidó volt köztük. A titkár megjegyezte: „Kegyelmes uram bizonyosan azt hiszi, hogy ezek a zsidók a minisztert bámulják? Nem; ezek engem bámulnak, tudják, hogy zsidó vagyok, s hogy én itt ülök Andrássy gróf mellett, az előttük sokkal nagyobb rejtély, mint az, hogy Terebes ura a korona tanácsában ül.” Andrássy nevetett, azt mondta, hogy ő is elég szép pályát futott meg, s ebédnél az asztaltársaság előtt fölvetette azt a kérdést, kinek nagyobb a karrierje: az övé-e, vagy titkárjé? (*Pesti Hírlap* XII(1890) 54. sz.: 4)

A felekezetváltás Dóczi Lajos életében is bekövetkezik. Mivel a valláskülönbség ekkor még házassági akadállyal számított (1893), és polgári házasságot nem köthetnek, áttér a keresztény hitre, hogy elvegye a zsidó származású, de kereszténynek született Paula Dassl Rosenberget. Kónyi Manóhoz írt leveléből betekintést nyerünk vívódásába: „Tanácsolj: kikeresztelkedjem-e vagy ő legyen zsidóvá? Ha ez utóbbi itt megtörténnék, érvényes-e házasságom *otthon?*” (Konrád 2011: 363).²⁷ Ugyanakkor az első házasságából született fiát, Pétert, feltehetőleg már születésekor megkeresztelteti. Ez arra enged következtetni, hogy bár nem titkolja, de átadni sem akarja zsidóságát az utódának (Konrád 2011: 364). Fürst Ilona szerint Dóczi Lajos utolsó éveiben vissza szándékozott térni zsidónak (Fürst 1932: 102).

Pályájának utolsó állomásán Dóczi Lajos a sajtóosztály vezetője. Az *Ország-Világ* elismeréssel méltatja pályafutását: „Ritka eset, hogy egy ember tisztán a maga erejéből, összeköttetések nélkül, sőt *felekezetének akadályával* az udvari körökben oly kiváló és előkelő helyzetet vívhatott volna ki,

27 Dóczi Lajos Kónyi Manónak. Keltezetlen levél [1893].

mint a milyent sikerült elérnie Dóczi Lajosnak” (Ország-Világ XVI(1895) 35. sz.: 545). Karrierje azonban egyre több személyt zavar, a sajtóban alantas hangnemű antiszemita cikkek (pl. „Zsidó sajtófőnök a külügyminisztériumban” címen) támadják. A tisztviselők nem titkolják „a hitét érdek szerint változtató magyar zsidó” iránti ellenszenvüket, sőt, úgy vélik, „meg kell szabadítani [tőle] a császári ház minisztériumát” – számol be Somogyi Éva (Somogyi 2006: 132–133). A kitérés azonban nem teszi lehetővé a „zsidó stigmától” való szabadulást, mert „a kitérés vallási szempontból hitszegés, motivációit tekintve jellemgyengeség, a zsidó közösség szempontjából árulás” – jelzi Konrád Miklós (Konrád 2009: 604).

Meghökkentő Dóczi Lajos zsidó származású kortársának, Bródy Sándornak az írása, amelyet *Fehér könyvének* (1900) áprilisi számában közöl. *Dóczi báró* című cikkében éles hangon, maró iróniával marasztalja el kortársát bárói rangja miatt:

A király lezárt egy igen csinos költői pályát. Egy okmánnyal betette a kaput, nincs tovább. Dóczi Lajos nem költő többé, hanem báró. Kár, hogy csak gyalogos, és hogy nincsenek lovas bárók, ő mint költő bizonyára azt kérvenyezte volna. Mert bizonyos, hogy a Felség nem oktrojálta rá a hétágú koronát, sok utánajárás, talpalás, írás és olvasás, ügyes fogás és haragos méltatlankodás esett meg addig, amíg már méltóságos kollégánk megkapta a jogot, hogy másképp is méltóságos legyen. És nemcsak ő, hanem minden ivadéka, ameddig a lovasberényi kis zsidó Dux apó ivadékában tart [...] sokért nem adnám, ha megtudnám fogni azt a pillanatot, amikor a poéta lelkében először támadt föl a vágy, hogy báróságot szerez a titkos tanácsosnak. Vagy megfordítva történt: a titkos tanácsos szerezte a költőnek? Az egyik álruhába bújít és pedig úgy, hogy levetette a másiknak a bőrét, sajna, hogy a poétáét és most puczeron áll előttünk a törekvő, de akadályozott beamter – akihez nekem voltaképpen semmi közöm. Mért ment oda, hogy ki- és körösztil nézik? A pozícióért, a kenyérért? Mintha itthon nem kapott volna mind a kettőt. Hogy szolgáljon a hazájának a külügyminisztériumban? Ugyan! (Bródy 1900, 4. sz.: 5–7)

Bródy Sándor a feltörekvést veti Dóczi Lajos szemére. Nemcsak gúnyos, néhol gyűlölködő hangnemben ír, hanem hasonlataiban „a kis fekete héber”, „délfrancia troubadour” és „törekvő hermelin” jelzőkkel is illeti. Juhász Ferencné Bródy Sándorról írt munkájában megjegyzi, a *Fehér könyv* egyik felmerülő kérdése a zsidó probléma. 1900-ra az egyszerű zsidó törekvő nagyapák fiai gazdag nagyiparosok, bankárok, az unokák szegénylik és megtagadják zsidó elődeiket, „és titkon oly álmot rejtegetnek, hogy ők tulajdonképpen egy herceg vérbeli leszármazottai” – írja Juhász Ferencné (Juhászné 1971: 162). Bródy Sándor szerint ez „fajtája vétke”, és számára báró Dóczi Lajos is ennek a tendenciának a megtestesítője. Rákosi Jenő lapja, a *Budapesti Hírlap* nyomban Dóczi Lajos védelmére kel, elmarasztalja Bródy „indulatos beszédét”, hiányos emberismeretét, szűklátókörűségét, és Bródy *Dóczi báró* című elmélkedését „igazságtalan és ferde” jelzővel il-

leti. A cikk írójának válasza: „Nyugodjék meg Bródy Sándor; Dóczi bárósága hivatalos formalitás, semmi egyéb, az kell az osztályfőnöknek; Dóczi Lajos csöppet sem lett kisebb tőle. És ezt egy Bródy Sándor előtt kelljen megmagyarázni, a ki minden nyárspolgárságot kikerget lelkéből!” (Budapesti Hírlap XX(1900) 97. sz.: 10). A védelmező cikk egyben a baráti összetartás, egy körbe való tartozás jele, hiszen Rákosi Jenő sajtóorgánuma kel Dóczi Lajos védelmére.

Dóczi Lajosnak szüksége van a bárói rangra mint elismerésre, mert környezetében a rang, a cím minden. Kónyi Manónak azt írja, magyar báró szeretne lenni, hogy a fia és annak utódai, akik majd nevét fenntartják „magyaroknak tekinthessék magukat s ne éneken, hanem életükkel vallják, hogy a nagyvilágon e kívül nincsen számukra hely” (Somogyi 2006: 133).²⁸ Somogyi Éva szerint Dóczi Lajos éveken át unszolja feletteseit a bárói címért, ugyanakkor magánlevelezésében így szabadkozik: „Az első zsidó volnék, aki nem pénzért kapná” (Somogyi 2006: 133).²⁹

Jan Županič a zsidók nemesi rangra emelését tanulmányozva, megállapítja, hogy az 1948 és 1918 közötti időszakban 201 zsidó vallású személy kap nemesi rangot. Míg a nemesi rangra emelés a XVIII. és XIX. század fordulóján az államnak tett szolgálat jutalma, az 1860–70-es évektől a művészetben, a tudományban elért érdemeket, humanitárius cselekedeteket is nobilitációval jutalmazták. Ekkoriban a rangot még többre becsülik a vagyonnál, és a nemesi cím a társadalmi felemelkedés, a Monarchiával, a fennálló renddel való azonosulás jelképe (Županič 2017: 140–141). Dóczi Lajos feltehetőleg közéleti szolgálataival érdemli ki a rangot, de akár kulturális és diplomáciai teljesítményeivel is kiérdemelhetné.

Korának aktuális problémái, a keresztény-zsidó együttélés, valamint a vallásváltás gondolata irodalmi munkáiban is foglalkoztatja Dóczi Lajost. 1889-ben a Nemzeti Színházban színre kerül, és évekig játsszák *Vegyes párok* c. színdarabját, amelyben kortársai az áttérés apológiáját látják. Kezdetben névtelenül szeretné színre vinni a darabot, csak az előadás napjának reggelén írják ki nevét a színlapra. „Tán első eset, hogy zsidó hozta színpadra a zsidó kérdést, bár a darabban – igen érdekes és jellegzetes módon – a zsidó szó elő sem fordul” – jegyzi meg Fürst Ilona (Fürst 1939: 45). A korabeli irodalomban, illetve publicisztikában elterjedt motívum, hogy az áttért zsidók a szakmai, gazdasági előnyök mellett befogadást akarnak nyerni a birtokos nemesség felsőbb köreibbe, társas összejöveteleikre, a keresztény társaságba (Konrád 2001: 118). A felsőbb körök azonban nem szívesen fogadják be még a kikeresztelkedett zsidót sem, és az elfogadtatást

²⁸ Dóczi Kónyinak [dátum nélkül] péntek este [1900].

²⁹ Dóczi Kónyinak 1892. május 13.

leginkább a főúri családokba való beházasodás könnyíti meg. Dóczi Lajos *Vegyes párok* c. darabjának is ez a motívuma. A dráma témája időszerű. György József szerint „inkább irányművel, mint társadalmi drámával van dolgunk”, írja a vegyes házasság jogosultságát szeretné bebizonyítani (György 1932: 33). Néhány év múlva Dóczi Lajos életében is bekövetkezik a kikeresztelkedés, hogy elvehesse a zsidó származású, de kereszténynek született Paula Dassl Rosenberget, és a házasságuk törvényes legyen.

Egy évvel később, 1890-ben jelenik meg novelláskötete, amelyben *Egy vegyes házasság* című novellája a zsidó-keresztény, vegyes házasságot védelmezi, elítélve a felekezetváltás jogi kényszerét (Konrád 2011: 363). György József úgy vélekedik, a novella „nem más, mint politikai vezércikk irodalmi formába bujtatva”, és „a politikum az esztétika és logika rovására túlsúlyba jut” (György 1932: 43). A novellában az antiszemita Kerényi Vilma bárónő (aki döbbenettel tudja meg, hogy nagyanyja kikeresztelkedett zsidó volt, és ereiben vegyes vér folyik) felkutatja sosem látott rokonát, Kerényi grófot, hogy meggyőzze, szavazzon a vegyes házasság ellen. A gróf Helley József álnéven érkezik, zsidónak vallja magát, és az antiszemizmus igaztalanságáról meggyőző beszédet tart a bárónőnek:

Helley József magyar ember és becsületes ember: elhiheti szavamra. Másban ez nem volna érdem. Rajta érdem: merem mondani és be is bizonyítom. Egy házaló szennyes szobájában született, a hol a magyar szó soha, a németnek is csak elundorított szójárása hangzott; tizenöt éves koráig még magyar betűt sem látott. És ez az ember ma magyar író. Éhezett, fázott és küzdött, hogy magát és elárvult nyolcz testvérét fentartsa, s e küzdelem alatt ráért és volt ereje, nemcsak tanulni, hanem német diákból magyar diákká, aztán magyar hírlapíróvá s magyar történészszé lenni. Ez az ember fenhordhatja, bár nem szokása, homlokát minden magyarral szemben; mert igazság és kötelesség ellen sohasem vétett, soha embert tudva meg nem bántott, soha hazája ellen nem írt, soha sem tolakodott, soha sem alázkodott, s a maga útján járva alacsony sorsból becsülettel vergődött névre és szerény jómódra. Százával van tisztelője és jó barátja, mind jó keresztény és magyar hazafi, a kik szeretik és becsülik – és ez az ember ne szerethessen egy keresztény leányt? [...] Képes volna-e szemembe mondani: Távozz tőlem, te megbélyegzett ember, – a te világod nem az én világom, a te Istened nem az én Istenem; gyűlölet és megvetés tárgyának szült világra az anyád – és soha sem lehetek a hitvesed! (Dóczi 1906: 300–301)

Helley monológja akár a Dóczi Lajosé is lehetne: a szerény körülmények közé, német környezetbe születés, a küzdelem a szakmai előmenetelért, a hírlapírás, és a vegyes házasság motívuma a biográfiájával közös vonásokat mutat. Életrajzírója, Fürst Ilona is említi, hogy drámáitól eltekintve saját személyének, írói énjének középpontba állítása mind műveire, mind az Onkel Tobiasszal jelzett tárcáira jellemző, „alig találunk eredeti írást tőle, melyben önmagáról, cselekvő és szenvedő tapasztalatairól szó nem esnék” (Fürst 1932: 101). György József is megállapítja, hogy „történe-

teiben mindig van egy szereplő, aki a többi rovására sokkal nagyobb gondal van ábrázolva, mint elváránk. Ez az alak rendesen az író gondolatainak és felfogásának képviselője: sokszor annyira belemelegedik ilyenkor Dóczi a dikciózásba, hogy a főhős elhomályosul és körvonalai mögül az írónak éles képe rajzolódik elénk” (György 1932: 42).

Láthatjuk, Dóczi Lajos nemzeti identitása összetett kérdés. Őrá is talál, amit Hevesi Lajossal kapcsolatosan megfogalmaztak, hogy nem csak két, hanem több identitással rendelkezik („Doppel- (bzw. Mehrfach-)Identität”, Hárs 2019: 193). Bródy Sándor szintén három identitást tulajdonít Dóczi Lajosnak a *Fehér könyv*ben: „Megbocsásson, de az ön élete furcsa egy élet: németnek születik, magyar lesz, ismét német aztán [...] A költőről nincs több mondani valóm. Elő a zsidóval. Mert azt Dóczi Lajosról nem mossa le semmi keresztvíz, és hiszem, hogy van benne annyi becsület, hogy ezt nem is akarná” (Bródy 1900, 4. sz.: 12, 14). A kettős nemzeti identitás eleve adva van az Osztrák–Magyar Monarchiában élő, tevékenykedő Dóczi Lajos számára, ugyanakkor születésénél fogva zsidó, ez pedig újabb kötődést jelent, meg hasonlottságot idézhet elő. Azt is láthatjuk, hogy életút és írás, tárca és irodalmi mű mind szerves egységet alkot, összefonódik egymással, írásaiban számos személyes tapasztalata, biográfiai énje is felbukkan.

2.2.3. Két nyelv és két kultúra vonzásában

*Német lapba ír, de azért a magyar irodalomért rajong,
mert magyar a lelke és a szíve.*

Mikszáth Kálmán³⁰

Az előbbieken Dóczi Lajos zsidó származásának kérdéskörét vettük szemügyre, a következőkben a magyar–német értelmiségi nemzeti hovatartozásának, kulturális identitásának az összetettségét vizsgálom, illetve hogyan járul hozzá mindez ahhoz, hogy kulturális közvetítővé váljon. Mielőtt rátérnék a témánk kibontására, az identitás kérdését szeretném körüljárni.

Csepeli György szerint a történelmi, társadalmi jelenségeket, az emberi feltételt illetően „identitásról csak metaforikus értelemben beszélhetünk”, bár „az állandóság, az azonosság vélelme a társadalmilag konstruált valóság nélkülözhetetlen alkotórésze”. Az identitás fogalmát így fejtegeti: „Az emberi világban az identitás a legjobb esetben is csupán hipotézis, de abból a válfajból, amely nagy valószínűséggel beigazolja, kényszerítő módon beteljesíti önmagát. A saját személyére, valamint a környe-

30 Mikszáth 1906: I.

zetében jelen lévők személyére vonatkoztatott azonosság hipotézise nélkül az ember aligha lenne képes olyan életvitelre, amely biztosítja a társadalmi viszonyok rendszerének napról napra történő újratermelését, vagy ha kell, a tagadás (azaz a nem azonosság) jegyében való megújítását” (Csepeli 2006: 516).

Alabán Ferenc értelmezésében az etnikai identitás három fontos kérdésköre a nyelv, a kultúra és a származás. A nemzeti identitáson belül leginkább felismerhető és megfogható a kulturális identitás, hiszen „az egyén azonosulása csoportjával elsősorban a kulturális hagyomány elfogadásán és közvetítésén alapszik” (Alabán 2016: 14). A nemzeti identitás a nemzeti érzést, a nemzettel való azonosulást foglalja magában, és szorosan összefonódik a nyelvvél, kultúrával, irodalommal (Alabán 2016: 7, 13).

A XIX. század nemzetfogalmait vizsgálva S. Varga Pál arra a következtetésre jut, hogy a század legátfogóbb felfogása szerint „minden ember egy olyan társadalmi-kulturális közösségtől kapja személyisége és tudása előzetes struktúráját, amelybe beleszületik, pontosabban, amelybe tudata és öntudata az anyanyelv elsajátítása során kialakul” (S. Varga 2005: 37). Vagyis ahhoz a közösséghez tartozik, amelynek ismeri a jelrendszereit. Ennélfogva csak egy anyanyelve lehet. Más, idegen nyelvet és kultúrát előzetes nyelvi tapasztalata, világtapasztalata szűrőjén át lát, illetve sajátít el (S. Varga 2005: 31; 61). A kultúrák találkozása kontrasztív jellegű, emeli ki S. Varga Pál: „Ha a honi és az idegen világ(ok) viszonyát a »Mi«-»Ők« oppozíció jellemzi, ez – s vele együtt az identitás fogalma általában – többszörösen relatív. Egyrészt sajátos »identifikációs mozgószabály«-ról beszélhetünk: mindig egy adott szituáció s a benne érvényesülő aktuális relevanciák döntenek el, hogy egy személy vagy csoport egymásra rétegződő identitásai alapján éppen melyik »Mi«-hez sorolja magát, s melyik »Ők«-kel áll szemben”. S. Varga Pál szerint rendszerint mindenkinek van domináns identitása (S. Varga 2005: 68).

Láthatjuk, az identitás fogalma igen összetett, nem csupán nyelvi, de kulturális jellegű is, ezenkívül valamiképpen konstruált és helyzetfüggő, valamint egy személy több identitással is bírhat. Éppily összetett Dóczi Lajos nemzeti-kulturális identitása is a dualista államban. Kortársai között vannak, akik úgy vélekednek, hogy aki magyarul ír, magyarul gondolkodik, az előbb-utóbb magyarrá lesz. Vannak, akik származását tekintve németnek tartják, mivel nem a magyar nemzeti-kulturális közösségbe született bele. Itt látjuk érvényesülni az identitás változó voltát a fentebb említett „identifikációs mozgószabály” értelmében. Úgy vélem, identitásának a vizsgálatakor a társadalmi-kulturális identitás fogalma kerül előtérbe.

Dóczi Lajos mind a politikai életben (diplomáciai tevékenysége során), mind az irodalmi életben (műfordítóként) a közvetítő szerepét játssza a

német és a magyar nemzet, a német és a magyar kultúra között. Hogy milyen identitást társítanak személyéhez a kortársak, az újságokban megjelent cikkekben, méltatásokban körvonalazódik. Saját vallomásaiból, műfordításköteteinek a paratextusából arra is fény derül, hogyan éli meg a kétnyelvűségét, kettős kötődését ő maga, akinek egyaránt fontos élettere a két főváros, Pest és Bécs.

Az Igmándi Mihály szerkesztette *Magyar szellemi élet* (1896) című kötetben írók és művészek életük egy jelentős mozzanatáról vallanak. Dóczi Lajos *Hogy' tanultam magyarul című írásában* élete „legjelentősebb epizódjára” – magyarrá lételét tartja (Dóczi 1986: 9). *Schiller költeményei* (1902) műfordításkötetének az ajánlásában ugyancsak magyarrá formálódását említi meg. A kötetet a következő szavakkal ajánlja volt soproni tanárának: „Thiering Károly nyug. tanár úrnak Sopronban, gyermekkori tanítómnak és pártfogómnak, ki több mint negyven évvel ezelőtt szellemi és anyagi jótéteményeivel halmozott el s az ő érdemes, aggott személyében a Soproni Ev. Lyceumnak, mely nélkül tán soha magyar íróvá nem lettem volna, örök hálám jeléül ajánlom föl ezen munkámat” (Dóczi: 1902). Soraiból kiviláglik, hogy magyar írónak vallja magát.

Ugyancsak Thiering professzorra gondolva nyilatkozza: „Hogy magyar tudtam lenni nemcsak érzésben, hanem gondolkodásban és nyelvben is, azt egyesegyedül az én jó öreg professzoromnak köszönöm” (Budapesti Napló VII(1902) 353. sz.: 6). Magyarrá formálódásában nem csupán az iskolai évek játszanak döntő szerepet, de szeretett tanárának a személye is. Érzés, gondolkodás és nyelv szintjén egyaránt magyarnak tartja magát. A vallomások alapján, úgy tűnik, domináns identitása a magyar. Farkas Gyula a magyar irodalmi asszimilációról írva jelzi, hogy a *német és zsidó eredetű „asszimiláltak”* belenőttek a „magyar szellemi atmoszférába”, és „legtöbbjük magyarsága nem cifra ruha volt, amit sietve felvettek, hanem lelki állapot, meggyőződés, amiért éltek-haltak” (Farkas 1938/2015: 69).

A *Budapesti Naplónak* adott nyilatkozatából kitűnik, hogy Dóczi Lajos művelt, széles látókörű tanárának, Thiering Károlynak köszönheti a német irodalom iránti csodálatát és rajongását is – az is meglehet, ennek a gyermekkori hatásnak a következtében lesz műfordító, Goethe *Faustjának*, Schiller *Wallenstein*-trilógiájának, valamint Goethe és Schiller költeményeinek a fordítója.

Thiering széles műveltségű, nagytudományu ember volt, egyike ama protestáns férfiaknak, akik szellemi kincseiket a híres német egyetemekről hozták haza, hogy aztán itthon a nyugati műveltséget az erős hazafias érzéssel forraszszák össze. Még ma is gyönyörűséggel gondolok az ő tanítására s azon órákra, melyeket házában töltöttem. Az iskolában Euripidest eredeti szöveggel tanultuk s párhuzamban vele olvastuk Goethének Taurisi Iphigenia tragédiáját. Mennyi élvezet s mennyi okulás volt a Thiering előadásaiban, amelyekben

2. DÓCZI LAJOS ÉLETE, MUNKÁSSÁGA ÉS SZEMÉLYISÉGE, IDENTITÁSA(I)

a német költőfejedelem s a nagy görög költő nagyságát az egymás műveivel mérte meg (Budapesti Napló VII(1902) 353. sz.: 6).

Dóczi Lajos magánlevelei és azon törekvése, hogy magyar báró legyen, arra engednek következtetni, hogy Bécsbe kirendelt magyar hivatalnoknak tekinti magát (Somogyi 2006: 128).

A továbbiakban a kortársak nézeteit, vélekedését kísérem figyelemmel. A kortársak egy része magyar identitással ruházta fel. Amikor 1895-ben Dóczi Lajos a Külügyminisztérium sajtóosztályának a főnöke lesz, az *Ország-Világ* ismeretterjesztő, szépirodalmi jellegű hetilap úgy köszönti őt, mint aki szívvel-lélekkel magyar:

A sok aggodalmat aztán igazi öröme váltotta az a hír, hogy erre a minket oly közéről érdeklő, minékünk annyira fontos állásra Dóczi Lajost nevezték ki. Magyar érdekeinket féltettük az új főnöktől s lön az új főnök maga is magyar ember, érdekei és eszményei ugyanazok, mint a mieink s kedves nekünk kétszeresen, mert neve a legjobb hangzásúak közé tartozik irodalmunkban is (Ország-Világ XVI(1895) 35. sz.: 545).

Mikszáth Kálmán így örökíti meg alakját *Carmela* című regényéhez írt előszavában:

Egyébként is annyira magyar tudott ő ott maradni a császárvárosban, mint senki sem jobban a magyarok közül. Egy afféle magyar agens Bécsben. Annak tette meg a közvélemény.

A kinek magyarnak hivatalos baja volt Bécsben, valaki okvetlenül utasította:
– Ha nem menne a dolog, keresd fel Dóczit!

A ki doktor-professzort ment konzultálni, annak is azt a tanácsot adták:

– Jó lesz, ha felkeresed Dóczit és kérsz tőle egy pár ajánló sort, jobban megvizsgál a doktor.

Ha Bécsről volt szó, a Szent-István torony meg Dóczi jutott eszébe legelőbb az embereknek; ha onnan jött valaki, azt kérdezték tőle:

– Nem találkozál Dóczival vagy valakivel?

Szóval az volt Bécsben Dóczi, a mi Thallóczy mostan, szíves kalauza, mentora, protektora minden oda érkező magyarnak (Mikszáth 1906: VIII–IX).

Mikszáth is egyértelműen magyar hivatalnokként tartja számon.

Amikor Dóczi Lajos 34 év bécsi szolgálat után nyugalomba vonul, és 1902-ben visszaköltözik Pestre, a fővárosban magyar íróként köszöntik:

... fölszabadulása a külügyi szolgálat terhes gondjai alól azt a reményt kelti bennünk, hogy immáron teljes erővel a magyar irodalomnak fogja szentelni fényes tehetségét. Félkézzel, diplomáciai elfoglaltsága mellett is tudott babért szedni a magyar irodalom virányairól, annál többet várhatunk tőle a jövőben, amikor egész a mienk: ez irodalomé lesz. Dóczi Budapestre költözik és állandóan itt fog lakni (Pesti Hírlap, XXIII(1901) 345. sz.: 3).

Kozma Andor a Kisfaludy Társaság részéről elmondott búcsúbeszédében így méltatja:

Síratjuk benned azt a példaszerű, lelkes, igaz, hű magyart is, a ki nem származásánál, nem anyanyelvénél, hanem nemzetalkotó, szabadságosztó fajunk

íránt érzett komoly szereteténél s rendületlen meggyőződésénél fogva lett és maradt mindhalálig magyar. A ki részére pedig nemcsak német anyanyelve, hanem tehetsége és magas külügyi hivatala is megnyitotta az utat egy világ-nemzet olvasóközönségéhez s a ki mégis, mindig csak a magyar nemzet és a magyar irodalom jó hírét vitte el az idegen nagy nemzethez, de a saját költői alkotásaival a magyarság szellemi kincstárát igyekezett gazdagítani (A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, LII(1918–1920). 134–135.).

Az 1895-ben megjelenő *Új Idők*ben, a szellemességét felvillantó adoma szerint, Dóczi Lajos domináns identitásaként a magyart nevezi meg:

Hogy pedig Dóczy Lajos három, egyénileg annyira különböző külügyi regime alatt, meg tudta tartani pozícióját, a nélkül, hogy valaha a kegyelmes urak kedvét más uton kereste volna, mint becsületes munkával, ez bizonyítja leginkább, hogy a poéta nem ölte meg benne a gyakorlati észjárású embert. Nagyon jól tudta azonfelül, hogy hazafias kötelességet teljesít, mikor magyar ember létére kitart egy olyan állásban, a melyben ő előtte még senki sem hivatkozott magyar voltára. Ő pedig megcselekedte ezt minden alkalommal, de leginkább ott, a hol németre fordított darabjai révén el akarták annektálni Ausztria számára. Az Utolsó szerelem bécsi előadása után egyik kritikus nagy bókot akart neki mondani azzal, hogy nem látszik meg darabján a magyar születésű német író.

– Pedig ebben nem állok dualisztikus alapon, – válaszolt a költő. – Alig harminc százalék bennem a német és több mint 70 percent a magyar (Új Idők I(1895) 37. sz.: 159).

A Hevesi Lajost minősítő „irodalmi dualista” kifejezés, amelyet Hárs Endre használ, Dóczi Lajosra is ráillik (Hárs 2019: 132). Láthatjuk, a fent idézett részletben a „magyar születésű német író” kifejezés is előfordul, amely éppen fordítottja a német születésű magyar író fogalmának. Ugyanakkor Dóczi Lajos humoros válasza magyar identitását hangsúlyozza. A kettős identitásnak, illetve egyik identitás dominanciájának a gondolatával szembesít a következő tárcarészlet is, amely a *Pesti Hírlap*ban jelenik meg:

Sajátságos egy jelenség ez a Dóczi Lajos az osztrák–magyar Parnasszus feketesárga határjelzőin belül. Dóczi, a ki előkelő hivatalnok a külügyminisztériumban, szigorúan alkotmányos szellemű, dualisztikus költő. Két lélek lakik, ah, keblében, egy magyar és egy német. ... Emellett Dóczi első sorban teljesen magyarnak érzi magát és csak másodsorban németnek. Műveit először magyarul írja, magyar színpadokon hozatja színre először s a németre maga átköltötte műveket fordításoknak mondja. Első sorban magyar ő, bár budgetjéhez a németek – egészen az osztrák–magyar pénzügyi egyezmény mintájára – bizonyára hetven százalékkal járulnak, míg a magyarok csak harmincat adnak hozzá (Pesti Hírlap X(1888) 345. sz.: 4).

Dóczi Lajos minden bizonnyal dualista: nyelvi és kulturális tekintetben egyaránt. A „kétlelkű” és kétnyelvű költő képe jelenik meg a *Neue Freie Presse* 1915-ös tárcájában, melyet 70. születésnapjára írtak:

2. DÓCZI LAJOS ÉLETE, MUNKÁSSÁGA ÉS SZEMÉLYISÉGE, IDENTITÁSA(I)

Ez a magyar költő egyben német költő is volt, a „két-színű nyelvűség” legnemesebb és legritkább fajtájával bírt, képes volt elmondani két nyelven mindazt, ami megörvendeztette... Kétnyelvű költő is marad. Két lélek lakik a keblében, de egyik sem akar megválni a másiktól, egymásba olvadnak tiszta összhangban. Tőlük teljesen függetlenül tevékenykedik a harmadik lélek, a politikai. Neki köszönheti a megbecsülést és a magas rangot.³¹

A „német és magyar irodalom elhivatott közvetítőjét”³² (Neue Freie Presse 1915, nov. 28: 1–3. lap) a tárca immár háromlelkűnek titulálja: a „harmadik lelke” politikai, hivatali.

Az *Új Idők* Dóczi Lajost mint irodalmárt kisajátítja a magyarságnak, nem akar osztozni rajta a németekkel:

Maga az irodalmi céh pedig úgy megbecsüli, a hogy rajtakívül alig egy-kettőt, mohón olvassák, nézik, idézik a dolgait. ... És még külön is ragaszkodnak hozzá, mint hű kollégához, kedves, jó és úri emberhez, a ki a közös külügyminisztériumban, a császárvárosban, a németek csalogatásai, ígérgetései dacára csak velünk van, igazában: nem közös, egyedül a mienk. Ha egyszer-egyszer kölcsön kérik tőlünk, másolatokat vesznek róla: az még nekünk jó, a mi dicsőségünkre szolgál (Új Idők I(1895) 37. sz.: 158).

A *Borsszem Jankó* is a kettősséget hangsúlyozza, egy metaforikus képpel él: az osztrák kétfejű sas mintájára Dóczi Lajos kétfejű pacsirta, aki mindkét nyelven egyformán jól „énekel”, azaz mindkettőt egyformán birtokolja:

De már a tokaji bort s Dóczi Lajost hasztalan vitatnák el tőlünk. Ha a nemesi heraldikában elfogadták a kétfejű sast: legyen szabad az irodalmi heraldikában a kétfejű pacsirta képével élnem, amely az egyik torkával magyar, a másikkal meg német dalt zengedez. [...] Mi többien csak úgy értékeljük, hogy a Dóczi Lajos nevével a magyar bárói rendet ékesítették föl (Borsszem Jankó XXXVI(1903) 1830. sz.: 2).

Az *Új idők* tárcáírója úgy vélekedik, hogy a báróságot már csak azért is megérdemli, mert német környezetben, német hivatalban magyarnak vallja magát:

Dóczi Lajos még egy harmadik kitűnő kvalitásáért is megérdemelte ezt a kitüntetést: a magyarság gondolatát minden erejével kivitte a külföldre is. Ez sokat ér nekünk, elszigetelt népeknek, többet, mint amennyit egy báróság megér.

31 „Dieser ungarische Dichter war eben auch ein deutscher Dichter, er besaß diese Doppelzüngigkeit der edelsten und seltensten Art, in zwei Sprachen sagen zu können, was ihn freute... Er bleibt der doppelsprachige Dichter. Zwei Seelen wohnen in seiner Brust, doch keine will sich von der andern trennen, bei der verschmelzen sich in ihm zum reinen Zusammenklang. Ganz unabhängig von ihnen waltet die dritte Seele, die politische. Ihr dankt er Ehren und Würden.” Neue Freie Presse 1915, nov. 28.: 1–3. lap.

32 „...berufener Mittler zwischen deutschem und ungarischem Schrifttum.” Neue Freie Presse 1915., nov. 28.: 1–3.

Dóczi Lajos is azoknak a fajtájából való, akik önmaguknak ősei (Uj Idők, VI(1900). 13. sz.: 283).

A hírlapok nem csupán a magyarságtudatát, de irodalmi, műfordítói munkásságát, kulturális tevékenységét is fejtegetik. A vélemények tükrében aktív kétnyelvűnek minősül. A *Budapesti Hírlap* Schiller költeményeinek a fordítását méltatva a következőket írja:

Dóczi nemcsak a nyelvnek általában, hanem mindkét nyelvnek, mely itt szóba jő, nagymestere. Nálunk sokan tudnak németül és magyarul, de a két nyelvnek ekkora tudása, illetőleg művészete még eddig egy főben együtt talán nem volt meg soha. Ő rá illik, a mit Schopenhauer mondott egy angol kiadónak, a kinek följánlotta, hogy lefordítja Kant főművét angolra. Önnek kapva kell kapnia az én ajánlatomon, mert én a legritkább kombináció vagyok, tudok jól angolul, németül és értem Kantot; talán századok múlnak, míg ismét ily ritka kombináció akad. Így vagyunk Dóczival; tud magyarul, németül és – Schillerül. Mily ritka kombináció! (Budapesti Hírlap XXII(1902) 338. sz.: 3)

Ebben a cikkben nemcsak a kétnyelvűsége, a magyar és német nyelvi kompetenciája részesül nagy elismerésben, de a fordítói kompetenciája is.

Somogyi Éva felveti a kérdést, vajon mennyire befolyásolja Dóczi Lajos irodalmi sikerét a társadalmi helyzete, és arra a következtetésre jut, hogy sikerét nem annyira a társadalmi rangjának, mint inkább a kétnyelvűségének köszönheti. Mindkét nyelv mély ismeretében „nem fordította, hanem bécsire ültette át darabjait” (Somogyi 2006: 128). Itt újra szembesülünk az aktív kétnyelvűség fogalmával, valamint a fordítói kompetencia kérdésével.

A *Faust*-fordításáról írt kritikában Závodszy Károly azonban felemlíti, hogy Dóczi Lajosnak a magyar nyelv csupán tanult nyelve, nem az anyanyelve:

A magyar neki tanult nyelve, a melyet, a mint egy barátja útján a Reformból értesülünk, nem is igen régóta tanult [...] merjen is ha tud, új ösvényt törni, hanem nyelv dolgában legyen szerény és tartózkodó, bizza a merészséget másokra, ez őt teljességgel meg nem illeti (Budapesti Szemle. 1873. 1. kötet. 2. sz.: 460).

A vád, hogy a magyar csak tanult nyelve, különösen a *Faust*-fordítás kapcsán ismételten előfordul, és a kötet további fejezeteiben még visszatérek rá, részletesebben kifejtem. Ez a szemrehányás, miszerint a magyar csak „tanult nyelve”, nem csupán Dóczi Lajost éri. Jancsó Benedek publicista is megbírálja a zsidó-német származású Kiss Józsefet, hogy „egy-egy őrizetlen pillanatában elárulja, hogy a nyelv művészete nem vele született, hanem csak eltanult” (Farkas 1938/2015: 94).

Nézőpontunkból fontos, hogyan vélekednek a XIX. század második felében a nemzeti és idegen fogalmáról, hol vonnak határt a magyar és idegen szellemiség között. A Rákosi Jenő és Csukási József indította népszerű *Budapesti Hírlap* a magyarosítást, a magyar nyelv ápolását és terjesz-

tését tartja szem előtt: „Igaz, mi magyarosítunk, ha annak lehet nevezni azt a törekvést, hogy minden polgár tudja, értse nyelvünket s a magyar közszellem által legyen áthatva. De ez jogunk, sőt kötelességünk...” (Budapesti Hírlap VI(1886) 226. sz.: 1). A lap egy másik tárcája veti fel a kérdést, vajon lehet-e valaki „hazafi, de lelkében hazátlan”. A polémia egy („– ő” vel jelzett) tárcáíró és Keszler József között zajlik. Keszler „– ő úr” következő kijelentését kifogásolja:

... a ki élvezni tudja az idegent (nem mondom méltányolni, mert ez műveltség dolga), de a ki őszintén élvezni tudja, ott is, a hol az idegen nyelvének törvényei a mienktől eltérő művészi törvényeit alkotja meg az előadásnak: *abban a nemzeti ízlés szűzessége meg van rontva*, abban az anyanyelv melódiája meg van bontva, annak, hogy úgy mondjam, kozmopolitikus füle, *kozmpolitikus lelke* van. Meggyőződéseiben és magaviseletében *lehet jó hazafi, de lelkében hazátlan* (Budapesti Hírlap VII(1887). 328. sz.: 2).

Keszler József Dóczi Lajost hozza fel ellenpéldaként:

Ugyan mondja meg nekem, – ő ur, hogy Dóczi Lajos „hazátlan-e lelkében?” Ugy-e nem. Pedig Dóczi nem csupán élvezi a német művészetet, hanem a német művészet számára maga fordítja le verses darabjait és pedig remek német-séggel (Budapesti Hírlap VII(1887). 328. sz.: 2).

„– ő ur” válaszában biztosítja Keszler afelől, hogy nem vonja kétségbe az említett személyiségek (Andrássy Gyula gróf, Kossuth Lajos, Haynald, Trefort és Pulszky Ferenc, Dóczy Lajos) hazafiságát. Dóczi Lajosról ráadásul elismerően ír:

Dóczy Lajosról tudjuk, hogy kritikusai, a kik zsenijéhez nem férnek, magyar-talanságaival üldözik; és megnyugvással vettem tudomásul egy elsőrendű bécsi színész ama kijelentését, hogy darabjai szépek, de végre is nem jól vannak – németül. Mit érez mikor magyarul, mit mikor németül hallja szárnyas verseit: ismét nem tudom. Kérdésemre pedig ez a döntő momentum (Budapesti Hírlap VII(1887) 328. sz.: 2).

Ebből a sajtóban zajló vitából is láthatjuk, hogy milyen polémiaakra ad okot a nemzeti és az idegen ellentéte. A tárcáíró csalódottságának valódi oka, hogy a magyar irodalom más nemzetek mintáin indult, fejlődött, és azok bélyegét hordja magán. Az előző tárcában elhangzó elmarasztalás, miszerint Dóczi Lajos nem tud jól magyarul, most az ellentétébe fordul: az a vélemény hangzik el, hogy nem tud jól németül. Az identitás, hovatartozás azonban a szívben dől el, ahogyan azt a cikk írója megfogalmazza.

Amikor *Faust*-fordításának első kiadását (1873) Závodszy Károly megbírálja, bírálata azon a gondolon alapszik, hogy Dóczi Lajos nem beszélgetett a magyar nyelvbe, hanem csupán tanult nyelve, és gondolkodásmódjára nézve német. Amennyiben pedig nem veszületett nyelve a magyar, nem is bírhatja azt tökéletesen:

Dóczi Lajos származására, tanulmányára és gondolkozásmódjára német; – e mutatóványokból meggyőzőleg kiviláglik... A ki pedig a nyelvet nem tudja,

annak, természetesen, nyelvérzéke nem lehet. Dóczi nem sejt, nem érzi, hogy vannak általában minden nyelvnek, de különösen a magyarnak oly törvényei, melyek írásba összefoglalva nincsenek, melyeket a mondatból nem lehet megtanulni; de melyek mégis uralkodók, melyeket megsérteni nyelvbeli tudatlanságot árul el. Az író e törvényeket gyermeksége alatt szívja lelkébe, észrevétlenül: de aztán hódol nekik öntudatosan. Ki a nép között növekedik, tősgyökeres magyar nép között, melynek még megvan észjárása és kifejezési sajátossága, ősi eredetisége: az bírja leginkább ezeket. Ki könnyvből akarja elcsátítani, az igen gyakran megbotlik. Dóczi nem élt magyar nép között: innen gyakori botlása; irodalmi példányokat utánozgat, innen számos baklövése... A nyelv nincs hatalmában a fordítónak... (Figyelő III(1873) 10. sz.: 111–112)

Nemcsak Závodszy nyilvánítja németnek – a magyar–német kulturális közvetítőt az osztrák irodalomtörténet is a magáénak tekinti, tudjuk meg Galamb Sándornak a magyar dráma történetéről szóló kötetéből. Galamb Sándor Hans Sittenberger (1863–1943) irodalomtörténészt idézi, aki így ír Dóczi Lajosról: „Bár születésénél fogva magyar, a hivatása évek óta Bécsben tartja fogva; műveinek nagy részét ő maga ültette németre, és valóban az a megtiszteltetés érte, hogy német szerzőnek számít” (Galamb 1937: 131–132).³³ Sittenberger a drámáit tárgyalva éppen úgy talál kifogásolható fordulatokat német stílusában, mint magyar kritikusa a magyar fordításban (Galamb 1937: 131–132).

Úgy vélem, Dóczi Lajos kiegyensúlyozott kétnyelvűsége tagadhatatlan: mindkét nyelven magánlevelezést folytat, számos tárcát ír német és magyar nyelvű hírlapokba. Műfordítóként mindkét irányba fordít: magyarra, valamint németre. Kortársai úgy látják, hogy közvetítő szerepe nélkül Magyarország kevésbé lenne ismert külföldön. Fürst Ilona így ír: „Dóczi előbb az osztrák, majd a magyar fővárosban két kultúra közvetítőjének szerepét viszi, cikkeivel, éppúgy mint fordításaival a külföldön ismertté, kedvelté teszi Magyarországot” (Ujság VI(1930) 272. sz.: 6). Az a tény, hogy saját műveit magyar nyelven írja, a magyar írók közé sorolja. „Dóczi-nak különös szerencséje, hogy vele született tehetségénél fogva egyszerre két nyelven írhatott: aminthogy lendületesen emelkedő pályájának két fókusa volt: Budapest és Bécs” – emeli ki Fürst Ilona (Fürst 1932: 99).

Összegzésként elmondható, Dóczi Lajos nemzeti identitása részben adott: születésénél fogva zsidó – részben választott: a nevét magyarítja, műveit magyarul írja. Nemzeti identitásválasztása egyrészt affektív: a magyar nemzeti identitás szubjektív fontossága, a nemzeti büszkeség egya-

33 „Er ist zwar Magyar von Geburt, aber sein Beruf hält ihn schon seit Jahren in Wien fest; die Mehrzahl seiner Werke hat er selbst ins Deutsche übertragen, und es wurde ihm in der Tat die Ehre zuteil, für einen deutschen Autor zu gelten.” Galamb Sándor: A magyar dráma története 1867-től 1896-ig 1. MTA Könyvkiadó Vállalata Budapest, 1937. 131.

ránt szerepet játszik benne, másrészt olyan kognitív elemek játszanak szerepet választásában, mint magyar kulturális ismeretei, az önkategorizációja, az irodalmi körhöz való tartozás szándéka. Dávidházi Péter fejtegetése Toldy Ferenc magyarrá válásáról Dóczi Lajosra is ráillene. Toldy Ferenc anyja, Toldy önéletrajzi töredéke szerint, a következőket mondta fiának: „Hát nem magyarnak születettél-e? A ki Magyarországon születik, az magyar, s azért magyarul tudnia kell” (Dávidházi 2004: 68–69).³⁴ A magyarság feltétele a magyar nyelv ismerete, Toldy nemzeti hovatartozása pedig azon áll, akar-e magyar lenni, vonja le a következtetést Dávidházi Péter. Ezzel a gondolattal, hogy aki magyarul ír, előbb-utóbb magyarul érez, és magyarrá válik, Rákosi Jenőnél is találkozunk (*A magyarságért*, 1914). A választás lehetősége Dóczi Lajos előtt is ott áll: vallomásaiból kitűnik, hogy magyarnak tartja magát – legalábbis mindenképpen magyar írónak. Német származása ellenére *hungarus*, aki az utódai számára is biztosítani akarja a magyar nemességet.

A kettősség ugyanakkor mindvégig jelen van életében. Kétnyelvűségének gyökerei iskoláskora idejére tehetőek, amikor a német anyanyelvű fiú magyar iskolába kerül, és itt megszerzi a magyarsághoz szükséges nyelvtudást. Nem a szülei irányítják, hanem hirtelen sértettségében dönt a magyar nyelvű tanintézet mellett. A megszokott családi és nyelvi környezetből való kiszakadás, az iskolában kapott alapértékek, a hazafiságra nevelés és a magyar nemzeti öntudat erősítése terelik ebbe az irányba. Dóczi Lajos, aki kezdetben egy szót sem tud magyarul, nemcsak olvasni, beszélni tanul meg, de az iskola önképzőköreben szerepel, és jelesen végzi az iskolát. Hogy mit szívott magába a sorsdöntő tanévek során, emlékezéseiből tudjuk: az irodalom szeretetét mindenképpen, de egyúttal a magyar nyelvet is. Saját vallomásaiból, valamint kortársainak a nyilatkozataiból, kritikusaiknak méltatásából fény derül kettős identitására: a hivatali életben mindkét nyelvet használó közszereplő, az irodalmi életben pedig magyar nyelvű literátor.

Ami az írásbeli, szerzői kétnyelvűséget illeti, saját irodalmi műveit magyar nyelven írja, és bár néhány drámáját német nyelven is „életre kelti”, a német változatot fordításnak tekinti (Pesti Hírlap X(1888) 345: 4.). A magyar nyelv elsajátítása nem szorítja háttérbe a német nyelvet, műfordítói tevékenységéből láthatjuk, hogy az út mindkét irányban járható marad. A külügyminisztériumban dolgozó Dóczi Lajosnak sokszor kell magyarul németre, és visszaváltania, és ez a beidegződés feltételezhetően meghatározza a műfordítói tevékenységét is. A bécsi hivatali életben kifogástalan

³⁴ Budapesti Szemle. 1879. 19. kötet, 38. sz. Toldy Ferencz hátrahagyott irataiból. (II.) T. I. 395–397. 395.

a német nyelvtudása, ugyanakkor a pesti magyar környezetbe is zavartalanul beilleszkedik. Újságírói tevékenysége során német és magyar nyelvű lapoknak egyaránt ír. Kritikusai ugyan szemére vetik, hogy a magyar csupán könyvekből tanult, elsajátított nyelve, amelyből hiányzik az anyanyelvi természetesség, és a magyar nyelv lelkét sohasem sajátíthatja el teljesen, Dóczi Lajos kétnyelvű írókban bővelkedő korának mégis fontos személyisége.

3. FORDÍTÁSI ELVEK A XIX. SZÁZADBAN

Legelső szempont, melyből, részünkről, valamely idegen mű fordítását nézzük, ez: vajon élvezhető olvasmány-e az, magában, mint mű, mintha eredeti volna?

Szász Károly³⁵

Az előző fejezetekben rátekintést nyertünk Dóczi Lajos kétnyelvűségére, kettős kulturális identitására, amelyek mintegy predestinálják a műfordításra. Korának kétnyelvű írói közt a kulturális közvetítő szerepét vállaló Dóczi Lajos gazdag, színvonalas tevékenységet tekinthet magáénak a műfordítás terén is. A mindenkori műfordítónak megvannak a saját egyéni fordítói stratégiái, ugyanakkor bizonyos általános fordítói elveket is követ. Egyrészt a forrásnyelv és a cél nyelv irodalmának konvencióihoz alkalmazkodik, másrészt kötelezőnek érezheti az elsajátított fordítói normákat. Mielőtt rátérnék a *Faust* és *Az ember tragédiája* fordításainak vizsgálatára, és Dóczi Lajos fordítói stratégiáit, egyéni idiolektusát, normakövetésének mértékét tanulmányoznám, elengedhetetlennek tartom a korabeli fordítói elvárások pluralizmusának összegző ismertetését.

A fordításelméleti kérdések, fordítási elvek a XIX. század második felében, a XX. század elején a fordításokhoz kapcsolódó paratextusokban (előszó, utószó, bevezető, előljáró beszéd, lapalji jegyzet, kommentár), a sajtóban megjelenő fordításkritikákban, cikkekben, értekezésekben, valamint a Kisfaludy Társaságban elhangzó székfoglaló beszédekben, előadásokban fogalmazódnak meg. A paratextusokból és a szétszórta fellelhető, elméleti megfogalmazásokból rálátást nyerünk arra, hogy a fordítók miért

³⁵ Szász 1860: 36.

tartották szükségesnek a fordítást, milyennek képzeltek a műfordítás és a nemzeti irodalom kapcsolatát, mit tartottak lefordítandónak, miben látták a fordítás célját, milyen fordítási elvek vezérelték őket, hogyan látták a fordítói hűség mibenlétét, tartalom és forma viszonyát, a műfordítói és költői munka kapcsolatát, és hogyan tekintettek a műfordítóra (önmagukra akár), milyen jelentőséget tulajdonítottak a műfordító személyének vagy tevékenységének. Az értekezéseket írók akár maguk is gyakorló fordítók voltak, akik fordítói gyakorlatuk során fogalmazták meg a fordítói elveket, a fordításelméleti kérdéseket. Míg az 1770-es és 1830-as évek között számos fordításelméleti vita és fejtegetés követte egymást, az 1840-es évektől a fordításról szóló írások között akár évtizednyi távolság is van (Józan 2009: 62).

A fordításról való korabeli gondolkodást tükrözik többek közt Szász Károly (*A műfordításról, különös tekintettel Shakespeare és a Biblia fordítására*, Magyar Sajtó, 1859), Gyulai Pál (*A fordításokról*, 1883) műfordításról szóló megnyilatkozásai, Radó Antal (*A magyar műfordítás története 1772–1831*. Budapest, 1883; *A fordítás művészete*. Budapest, 1909) és Heinrich Gusztáv (*A műfordítás elméletéhez*, 1883) műfordítás-elméletéről, illetve műfordítás-történetéről szóló írásai, valamint Csengeri János Propertius-fordításaihoz írt előszava (1897), Tolnai Vilmosnak a Kozma Andor *Faust*-fordításához írt cikke (Protestáns Szemle, 1925). Arany János műfordítói elvei egyrészt a Kisfaludy Társaságban elhangzó beszédéből (*A magyar Shakespeare megindítása*, 1860), másrészt a leveleiből, bírálataiból körvonalazódnak. A következőkben a felsorolt írások alapján a fordítással kapcsolatosan megfogalmazott elveket vázolom fel, visszatekintve akár a XVIII. századnak vagy a magyar műfordítás kezdeteinek fordítói normáira is.

3.1. A műfordítás célja, szükségessége. A műfordítás és a nemzeti irodalom kapcsolata

A fordításra már a XVI. században úgy tekintenek, mint a nyelv művelésének és gazdagításának, a nemzeti művelődésnek az eszközére. A XVII. századi fordítások előszavaiban, ajánlásaiban a „használni vágyás” visszatérő gondolat (Burján 2003a: 28). A XVII. és XVIII. századi fordítók anyanyelvüket a fordított mű nyelvénél szegényesebbnek, szűkösebbnek tartják. Kazinczy Ferenc korában azt várják el az idegen irodalom átültetésétől, hogy új eszmékkel, új formákkal termékenyítse meg a magyar irodalmat, hozzájárulva az irodalmi nyelv és stílus fejlesztéséhez. A műfordításnak programatikus jellege van: a klasszikus művek fordítása által gazdagítani kell a nemzeti irodalmat. Kazinczy úgy gondolja, hogy a fordító új kifeje-

zöeszközöket fedez fel vagy munkál ki, így a fordítás a nyelv fejlesztésének hatékony eszközévé válik (Burján 2003b: 46).

A XIX. században is úgy tekintenek a műfordításra, mint a nemzeti művelődés egyik eszközére, amely nem csupán az irodalomra, hanem a nyelv fejlődésére is hatással van. Radó Antal szerint nincs művelt irodalom, amelyre ne hatottak volna idegen irodalmak (Radó 1883: 12). „Használtam-e műfordításaimmal a magyar nemzeti irodalomnak? S ha igen, mennyit?” – teszi fel a kérdést Szász Károly 1889-ben, a *Neues Politisches Volksblatt* szerkesztőjéhez intézett levelében. Kérdése elénk tárja a XIX. századnak a fordításról vallott egyik fő alapelvét: a műfordító fordításaival a nemzeti irodalmat hivatott szolgálni. A lefordított művek modellként szolgálnak, általuk új formák, új eszmék, érzelemvilágok honosodnak meg a nemzeti irodalomban. Szász Károly vallomása szerint kezdetben csupán „styl-gyakorlatul, belső ösztönből” fordított, a saját „gyönyörűségére”, aztán egyre inkább az a gondolat és elhatározás vezérelte, hogy a fordítások által a magyar költészet „eszmei s érzelmi körét szélesbítjük s hangjait és formáit változatosabbá tesszük” (Protestáns Szemle XXXVIII(1929): 379). Megállapítása szerint „a nemzeti szellem kívülről gazdagodik, de csak úgy, ha a kívülről hozottat magának teljesen elsajátítani bírja” (Protestáns Szemle XXXVIII(1929): 381).

3.2. Mit érdemes lefordítani

Más nemzetek irodalmának a megismeréséhez elengedhetetlen a műfordítás. Toldy Ferenc úgy vélekedik, a műfordítás az idegen remekművek meghódítására, az „európai és nemzeti műveltség összeforrasztására” alkalmas (Burján 2003a: 121). Radó Antal *A fordítás művészete* című munkájában kiemeli, hogy a jól lefordított idegen művek gazdagítják a nemzeti irodalmat, és termékenyítő hatással vannak az eredeti költőkre. Hangsúlyozza, hogy csak remekműveket, világirodalmi színvonalú műveket érdemes fordítani, amelyeket más nyelvre is lefordítottak. A remekművek „szellem-óriások” munkái, nem egyes nemzetek birtokai, minden nemzetnek törekednie kell arra, hogy a maga nyelvére átültesse őket, hogy a klaszszikus művek az „emberiség köztulajdonává” váljanak (Radó 1883: 12).

3.3. Alapvető követelmény: eredetiből fordítani

A XVIII. században az eredetiből való fordítás nem alapkövetelmény; még a szigorú elveket valló Batsányi János számára sem (Burján 2003b: 58).

Az eredetiből való fordítás elve, az idegen nyelv ismeretének elvárása a XVIII. század második felére, a XIX. századra válik alapvető követelménnyé. De még ekkor is számos fordítás készül német közvetítéssel, pl. angol művek, Shakespeare-fordítások. Az eredetiből való fordítás elvét hangsúlyozza Radó Antal a fordítás művészetéről írva: „... a ki műfordításra vállalkozik, az idegen nyelvet ép oly tökéletesen tartozik bírni, mint a saját anyanyelvét” (Radó 1909: 12). A fordítónak az eredetiből kell fordítania, és az idegen nyelvet annyira kell tudnia, mint az anyanyelvét, hogy annak „legrejtettebb finomságait”, a mögöttes tartalmakat megérezze, megértse (Radó 1909: 10). Bár a forrásnyelv ismerete alapkövetelmény, Radó Antal kiemeli, hogy legfontosabb a műfordító anyanyelvi kompetenciája: „A jó műfordítónak nem az a dicsősége, hogy *idegen* nyelvet ért, hanem hogy ura a magáénak” (Radó 1909: 29–30). Amennyiben újrafordításról van szó, Radó úgy véli, az előzetes fordítás segítségére lehet a fordítónak a mű szövegének értelmezésében; a fordító figyelembe veheti, segítségül hívhatja a fordítását megelőző, akár más nyelvű fordításokat is (Radó 1909: 12). A forrásnyelv és célnyelv alapos ismeretét Tolnai Vilmos is elengedhetetlennek tartja a szöveg rejtett értelmének, finom árnyalatainak a visszaadásához. Véleménye szerint ritka eset, hogy a fordító a forrás- és célnyelvet egyformán birtokolja (Protestáns Szemle XXXIV(1925): 124–125).

3.4. A műfordító személyéhez fűződő elvárások

Az is egyféle követelmény, hogy a fordító az eredeti írójával rokon költői lélek legyen. Tolnai Vilmos Arany Jánossal együtt vallja: „Legyen benne abból a szikrából, mely az eredeti író lelkesíté”.³⁶ Tolnai szerint a lélekrokonság révén kiválasztott művet más lellekkel ülteti át a fordító. Amennyiben hiányzik ez a lélekrokonság, a fordító munkája „a körforgó géppel dolgozó irodalmi gyárüzemekben” zajló munkához hasonló (Protestáns Szemle XXXIV(1925): 125).

A fordítónak meg kell értenie a művet, amelyet fordítani készül, otthonosnak kell lennie a lefordítandó munka témakörében, jelzi Radó Antal (Radó 1909: 17). Sőt, nemcsak az idegen munka megértése és átérzése elengedhetetlen a fordításhoz, hanem a fordítói ihlet is (Radó 1909: 7). A műfordítás két adottságot feltételez a műfordító részéről: a „filológiai ért és költői ért”. A „vena philologica” teszi képessé arra, hogy utánajárjon a homályos szövegrészek értelmezésének, szükség esetén segédeszközöket, tudományos kommentárokat, jegyzeteket, szótárakat használjon, akár

36 Arany Hátrahagyott Iratai II. kötete 280–287. Remete József Aeneisét ismerteti (1863).

szakemberek útmutatásait is, hogy a meg nem értés, a félreértés „leiterjakabokat”³⁷ ne eredményezzen. A „vena poetica” pedig képessé teszi a műfordítót arra, hogy behatoljon a mű lelkébe, hogy vissza tudja adni annak szellemét, a sorok között is tudjon olvasni (Radó 1909: 23–24). A fordítónak végső soron két dologra van szüksége: tehetségre és technikákra. De a technikák ismerete hiábavaló, hogyha hiányzik belőle a tehetség, az adottság (Radó 1909: 35). Radó Antal elvárása szerint „a jó műfordítóban egyesülnie kell a tudósnak a költővel”. A műfordítónak együtt kell éreznie a művel, fel kell olvadnia a szerző egyéniségében, bele kell élnie magát mindenféle hangulatba, lelkiállapotba, csakis akkor lehet „alkotása az eredetivel congenialis” (Radó 1909: 24–25).

3.5. A fordítói hűség mibenléte, tartalom és forma viszonya

A fordításról szóló értekezések központi kérdése a tartalom és forma, az alaki és anyagi hűség viszonya. A XIX. századig a nemzeti nyelvekre történő fordításokra a szabad fordítás jellemző (pl. Péczeli József Young Éjszakáinak a fordítása, melynek hosszas parafrázisaiban alig lehet ráismerni a szerző eredeti stílusára). Az eredeti mű tartalmához és nyelvezetéhez való hűséget mint követendő elvet, német mintára, többek között Batsányi János és Kazinczy Ferenc honosítja meg. Kazinczy elvileg a szoros, hű fordítás híve. Ugyanakkor látja, hogy a szokatlan vagy akár erőltetett kifejezések, fordulatok nem nyerhetik el az átlagolvasó tetszését, ezért arra kell törekedni, hogy a fordításon semmiféle idegenszerűség ne érződjék, olyan legyen, mintha a célnyelven született volna a mű. Ez az elv a XVIII. századra közhellyé válik: követői mindent megtesznek annak érdekében, hogy minimálisra csökkentsék a célnyelvi kultúrát és a forráskultúrát elválasztó szakadékot. Egyetlen célt tartanak szem előtt: hogy a fordítás az idegenül ható elemek eltávolításával eredeti műként belesimuljon az anyanyelvi irodalomba. A szélesebb közönség kedvéért Kazinczy is elveinek ellentmondó fordítói stratégiával él, a honosítással (a modern fordításelméletben pragmatikai adaptáció), így pl. a megsemmisített *Siegwart*-fordításában, illetve a *Báicsmegyey öszve-szedett levelei* című fordításában (Burján 2003a: 104–105).

Toldy Ferenc 1843-ban a Kisfaludy Társaságban, a műfordítás elveiről értekezve, háromféle fordítást különböztet meg: az anyaghű, az alakhű és a szoros fordítást. Toldy Goethe hármassortályozását követi, aki szerint háromféle fordítás létezik. Első változata a prózában történő fordítás,

³⁷ A *leiterjakab* a félrefordítások közkeletű megnevezése.

amely a költészet sajátosságait mellőzve ismerteti meg a művet. A második változatában a fordító „nemzeti köntösbe” öltözteti az idegen formát. Végül a harmadik változatban a fordító az eredeti és a fordítás azonosságára törekszik (Toldy 1846: 53). Toldy meghatározása szerint az anyaghű fordításnál mellőzhető az alaki hűség (a verses forma tehát mellőzhető, a verses mű prózában fordítható), a fordítónak kizárólag tartalmi hűségre, tartalmi egyenértékűségre kell törekednie. Az alakhű fordításnál úgy vélnénk, a formai egyenértékűsége van a hangsúly. Toldy Ferenc szerint azonban az eredetileg verses formában írt művet verses formában kell ugyan visszaadni, de az eredeti idegen forma olyan „nemzetibb” formára cserélhető, amely a célnyelvi olvasó számára jól ismert. A fordítónak arra kell törekednie, hogy a fordítás úgy hangozzék, mintha magyarul írták volna. A fordítás harmadik válfajáról, mely egyszerre anyaghű és alakhű, amelyet „szoros”, „rabi” fordításnak nevez, Toldy úgy vélekedik, hogy nyelv művelő, nyelvgazdagító, íróképző hatással bír, de nem tud hatni a szélesebb nemzeti közönségre (Toldy 1846: 63).

Az 1860-as évek elejétől a Kisfaludy Társaság irányításával kampányszerű fordítási tevékenység indul, amely Shakespeare összes művének a fordítását tűzi ki céljául (19 kötet, 1864–1878). A fordítási tevékenység elvi irányadója Arany János, aki fordítókat toboroz, és felhívja a figyelmüket arra, hogy egységes módszertani elvek szerint dolgozzanak: a fordítás „legyen eszme- és alakhű, mégis szabad, tehát vers verssel, ha lehet ugyanannyi sorral adassék vissza” (Arany 1858/ 1889: 126).³⁸ Arany János fontosnak tartja a formai hűség visszaadását, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az eszmét nem szabad feláldozni a formának, és nem lehet minden formai sajátosságot maradéktalanul átültetni más nyelvre. Fő követelménye: a fordítás legyen élvezhető. Arany arra is felhívja a figyelmet, hogy a fordításokat ellenőrizni kell.

Az elvi irányadó Arany János, de a fordításról Szász Károly tart értekezést akadémiai levelező taggá választása alkalmából. Azt az elképzelést, hogy verses forma esetén nemcsak az eredeti tartalmát, de a formáját is hűen kell követni, amely részben a korábbi fordítói gyakorlatban is érvényesült, Szász Károly is hangsúlyozza akadémiai székfoglaló beszédében: „az eredeti eszmét tökéletesen az eredeti alakjában adni vissza” (Szász 1859/ 2008: 178). Ezt az elvet fordítói gyakorlatában is követi formahű fordításaival. Szigorú elvét a formahűségről az utána következő „nemzetieskedő irányzat” elveti (pl. Radó Antal), és a formák megmagyarítása mellett emel szót (Vekerdy 1978: 181). A döntő szempont a fordító célja, és az adott műfaj versmértékének nemzeti irodalomban való „polgárjoga”, hiszen a

38 Arany János Tomori Anasztáznak. 1858. nov. 17.

modern formák inkább tetszenek a közönségnek, mint az antik formák – érvel Csengeri János (Csengeri 1897: VIII).

Az első műfordítás-történeti munkát, amely 1883-ban jelenik meg, Radó Antal írja *A műfordítás története 1772–1831* címen. Könyvében az anyagi és alaki hűség követelményét vizsgálja a megnevezett időszakban, ezt követően pedig a saját nézeteit fejt ki. Toldy Ferenc hármasszortozását elveti, szerinte az anyagi hűséget mellőző fordítás csupán utánzásnak nevezhető. Ugyanakkor úgy vélekedik, hogy az alaki hűségről való lemondás visszahat az anyagi hűségre (Radó 1883: 8).

A továbbiakban az anyagi, alaki és hangulati hűség kérdéskörét mutatom be részletesebben.

3.5.1. Az anyagi hűség (tartalmi hűség)

Az anyagi hűség mibenléte az egyik fő kérdés, amely a fordítókat foglalkoztatja. Tolnai Vilmos így fogalmazza meg elvárását a fordítóval szemben: „A fordítástól teljes hűséget követelünk. Mindenekelőtt *tartalmi hűséget*, azaz a gondolatok teljes azonosságát; egy parányi se vesszen el az eredeti értelméből, egy parányival se legyen több...” (Protestáns Szemle XXXIV(1925): 124).

Az anyagi hűség alatt Radó Antal azt érti, hogy a fordítónak hamisítatlanul vissza kell adnia az eredeti író gondolatait, de nem a szavait, mivel a szó szerinti fordítás megöli a mű lelkét: „A ki nagyon is ragaszkodik az eredeti *szavaihoz*, a legtöbb esetben meg fogja hamisítani az eredetinek *gondolatát*” (Radó 1909: 36). Minden nyelvnek más a szerkezete, a „géniusza”, és vannak szavak, amelyek az adott nép kultúrájához, világához kötődnek, amelyeknek a „*teljes aequivalensét*” más nép nyelvében nem találjuk meg. A fordító feladata nem szavakat, hanem „... az eredeti passzus értelmét tolmácsolni” (Radó 1909: 38). Figyelnie kell az eredeti „stílusára”, és azt tiszteletben kell tartania. A nyelvek szerkezete különösen eltér az idiomatikus kifejezések esetében, amelyek sajátosak minden egyes nyelvben. Nemcsak az idiomatikus kifejezések, hanem a szójátékok átültetése is kihívás a fordító számára, jelzi Szász Károly a Shakespeare-drámák kapcsán. Szerinte a szójáték „igen ritkán és kevés szerencsével másolható”, különösen akkor, ha a két nyelv nem rokon egymással (Szász 1859/2008: 181).

Radó Antal az ekvivalenciát a következőképpen határozza meg: „Mindig azt kell tehát keresnünk, mit akar mondani az eredeti író és a fordításnál oly szavakat kell használnunk, melyekből a mi olvasónk ugyanazt fogja kiérteni, a mit az eredetiből kiért az eredetinek olvasója” (Radó 1909: 39). Láthatjuk, a fordításról értekezők a tartalmi hűség alatt nem a szó szerintiiséget értik, hanem a mű értelméhez való hűséget. Azt is megfogalmazzák,

hogy a nyelvek különbözőségéből fakadóan nem minden kifejezésnek van ekvivalense a célnyelven, de a fordítónak úgy kell tolmácsolnia a forrásnyelvi szöveget, hogy azt a célnyelvi olvasó éppúgy megértse, mint a forrásnyelvi olvasó.

A versfordításban jóval nehezebb számonkérni az anyagi hűséget, jelzi Radó Antal, hiszen itt az alaki hűség követelményének is eleget kell tenni (Radó 1909: 44). A ritmus, a rím, a sorok hossza vagy rövidsége következtében a műfordítás során elkerülhetetlenek a toldások és kihagyások, a fordítónak oda kell figyelnie, hogy a „kellő mértéket” eltalálja (Radó 1909: 48). A betoldásoknál vigyáznia kell arra, hogy ne hamisítsa meg az eredeti mű szellemét, mondanivalóját, a kihagyásoknál pedig, hogy el ne sikkadjon semmi a műből. A fordításban elengedhetetlen a kompromisszum, strófászerkezet esetén „... a legjelesebb műfordítónak is bele kell nyugodnia abba, hogy munkájából az eredetinek egyik-másik szava, frázisa, árnyalata elvész” (Radó 1909: 50).

A veszteség és nyereség, a kompenzálás fogalma is tárgyat képezi Radó írásának. A veszteségeket illetően kifejti, hogy a műfordítónak bele kell törődnie abba, „hogy sem *teljesen ugyanazt*, sem *teljesen ugyanúgy* nem bírja mondani, mint az eredeti”, és arra kell figyelnie, hogy „az eredetinek *lényeges* vonásait” adja vissza, és a veszteségeket más szöveghelyeken kompenzálja. „Mindez persze nem másítja azt a szabályt, hogy a műfordítónak a lehetőség szerint igenis kell törekednie az anyagi hűségre” – szögezi le Radó Antal (1909: 54–55).

Az eredeti „színe és hangulata”, hangneme sem vesztethet el a fordításban (Radó 1909: 62). Ugyanakkor a szabadabb, de jól hangzó, szép fordítás jobb, mint a szó szerinti hűségre törekvő, és emiatt nehézkesnek, idegennek ható fordítás. „Minden jó ízlésű ember” a könnyen folyó, költői szöveget értékeli – véli Radó (1909: 75). A jó fordítás olyan, mintha magyarul írták volna, nem érződik rajta, hogy fordítás. Amennyiben a fordító szolgai módon követi az eredetit, a szórend, a mondatfűzés idegenszerű lesz (Radó 1909: 132). Akárcsak Batsányi János, Radó Antal is úgy véli, hogy a fordítás fő alapelve az anyagi hűség, az eredetit pedig annak hibáival, kevésbé sikerült részeivel, hűen kell visszaadni.

Arany János az anyagi hűség mellett foglalt állást, a Shakespeare-fordítások kapcsán azt ajánlja, hogy fordítsák „a németek példájára, Shakespeare-t egészen, meg nem csonkítva”, azonban igyekezzenek a „sikamlós helyeket szelídebben adni vissza” (Arany 1860/2008: 190). Arany itt a műátültetését illetően teljességre figyelmezteti a fordítót, de ugyanakkor megengedhetőnek tart kisebb módosításokat. Vagyis a fordítónak már nemcsak a szöveghez, hanem a befogadóhoz is lojálisnak kell lennie.

3.5.2. Az *alaki hűség* (formai hűség)

Az anyagi hűség elve mellett a másik fontos alapelv az alaki hűség, a „nyelv- és verselésbeli művészet” (Radó 1909: 28). Az elméleti írások azt tükrözik, hogy az alaki hűség elve jóval vitatottabb, mint a tartalmi hűségé. A következőkben nézzük meg, hogyan vélekednek a formai hűségről a XIX. századi elméleti fejtegetésekben.

Szász Károly a szigorúan értelmezett tartalmi és formai hűség elvét vallja. Úgy véli, a formától való eltérés éppúgy hamisítás, mint az eszmétől való eltérés. A forma megőrzése mellett foglal állást, inkább a kevésbé lényeges tartalmi elemeket tekinti kihagyhatónak. A formáért a fordító olykor kénytelen az eszméhez hozzátenni vagy éppen elvenni belőle valamit, hogy megvalósuljon a rím, a versmérték, a kötött forma. A forma nem kevesebb a tartalomnál, és a formai változtatás is hamisítás, vallja Szász Károly. A rímek, a mérték, a hangleyítés mind a „lényeghez” tartozik, a „remekműben a forma nem esetékesebb, mint a dolog”, mivel a költészet éppúgy hat a zeneisége által, mint a kifejezett eszme által (Szász 1859/2008: 179–180). Amire a műfordítónak törekednie kell „nem egyéb, mint az eredeti eszmét tökéletesen az eredeti alakjában adni vissza, ugyanazon részleteket, ugyanazon sorban, azon számú és lejtésű szótagokban, ugyanannyi rímmel, és végre azon nemzeti s egyéni sajátságokkal, ugyanazon jellemű hangulattal” – fogalmazza meg a formahűség követelményét Szász Károly (Szász 1859/2008: 178). Ezt az elvet fordítói gyakorlatában is követi formahű fordításaival. Ugyanakkor látja az eszmény és a valóság közti szakadékot, a szigorú elvárások megvalósíthatatlanságát, a megalkuvás elkerülhetetlenségét: „Újra ismétlem, ez az eszmény, melyre törekedni kell. Önként értetik, hogy azt elérni, mindig és abszolút tökélyvel, lehetetlen. [...] Ilyenkor meg kell a lehetőségekkel alkudnunk, szigorral magunk iránt, minél kevesebbet engedve” (Szász 1859/2008: 176–179).

Szász Károly szigorú elvét a formahűségről az utána következő „nemzetieskedő irányzat” elveti (pl. Radó Antal), és a formák megmagyarítása mellett emel szót (Vekerdy 1978: 181). A döntő szempont a fordító célja és az adott műfaj versmértékének nemzeti irodalomban való „polgárjoga” – érvel Csengeri János (Csengeri 1897: VIII). A Propertius-fordítások előszavában a szabadabb forma mellett foglal állást, jelezve, hogy „... ma már az alakilag hű fordítások hazájában, Németországban is mindig több és több oldalról hangoztatják, hogy költői mű fordításában a költői szempont, a közvetlen élvezhetőség a fődolog...” (Csengeri 1897: VIII).

Radó Antal szerint a műfordítónak „tisztá és szabatos munkát” kell végeznie, meg kell birkóznia a „technikai nehézségekkel”, a strófaszerkezet és a rím betartásával. „A műfordításban a kifogástalan formát még sokkal inkább meg kell követelni, mint az eredetiben” – jelenti ki *A fordítás*

művészetéről szóló írásában (Radó 1909: 31–32). Ugyanakkor a szabadabb formakezelés mellett is állást foglal. Úgy véli, bár a mű hangulatához, lelkéhez hozzátartozik a formahűség, ezt a kritériumot sem szabad mereven értelmezni, és az alaki hűséget csak akkor kell betartani, hogyha az eredeti műforma nincs ellentétben a célnyelv szellemével. A célnyelv szellemétől eltérő műformát „*más megfelelővel* kell a fordítónak helyettesítenie” – jelzi írásában (Radó 1883: 11).

A formahűséget illetően Radó Szász Károly szigorú követelményével, miszerint a verses formát ugyanannyi szótaggal, rímmel kell visszaadni, nem ért egészen egyet, szerinte a nyelvek ritmusának és dallamának különbözősége értelmében „... senki sem állíthatja, hogy ugyanaz a versmérték más-más nyelven ugyanazt a hatást kelti, sőt, meglehet, hogy egy-egy versmérték a magyar fül számára idegen, és nem érinti meg (Radó 1909: 77). Hogy nézetét alátámassza, Arany Jánosnak arra a kijelentésére hivatkozik, „*hogy bizonyos körülmények között a fordító eldobhatja az eredeti mértéket, ha a költő szellemét inkább kifejezheti oly idomban, a mely nemzete nyelvén amazzal analóg s mint megszokott nemzeti idom jobban behizelgi magát*” (Radó 1909: 79). A szabadabb formakezelés melletti állásfoglalását Hans von Arnim kijelentésével erősíti meg: „Nem egyenlő, hanem aránylagosan egyenlő versmértéket kell választani...”³⁹ (Radó 1909: 80). Radó Antal úgy véli, ideje teret hódítania az újabb, szabadabb felfogásnak. Ez természetesen nem jelenti a vers prózában való tolmácsolását, az eredeti és a fordítás között nem lehetnek lényegi eltérések, csupán részletkülönbségek, mint pl. gazdagabb rímű verset esetleg kevesebb rímű fordítással lehet visszaadni (Radó 1909: 89). Radó Antal szerint egyik verses forma a másikkal helyettesíthető, sőt akár szükséges is lehet, pl. a görög és latin költők esetében. Igaz ugyan, hogy fennáll annak a veszélye, hogy „*a belformát, azaz a mű szellemét is megfosztjuk idegen zamatjától*”, de éppen ebben áll az igazi művész feladata, hogy ennek veszélyét elkerülje, és fordítása úgy legyen élvezetes a magyar olvasó számára, hogy nem válik „*paprikás-szalonna-izűvé*” (Radó 1883: 11).

Az alaki hűség elvének kérdését Tolnai Vilmos is rugalmasan kezeli. Úgy véli, a magyar ritmusérzék számára idegen versformákat le lehet cserélni más versformákra. Tolnai is Arany Jánosra hivatkozik, aki „*Horatiust modern versben fordította, Aristophanes-ében azonban szinte teljesen megtartotta az eredeti verset*” (Protestáns Szemle XXXIV(1925): 124).

Heinrich Gusztáv a fordítás alapkérdéseit illetően a tartalmi és formai hűség elvét vallja. Elveti a korabeli fordítók azon érvét, hogy az antik költő maga is más verses alakot használna, ha ebben a korban élne, és arra a

39 Neue Freie Presse, 1909. ápr. 30.

következtetésre jut, hogy az eredeti versformától eltérni „barbárság”, „anyag és alak nemcsak elválaszthatatlan egésszé forrnak össze, hanem hogy az alak *egyszersmind a stíl egyik faoszlopa*” (Heinrich 1883: 146). A forma nem külsőség, szervesen összefonódik a tartalommal, a műfordító feladata és célja pedig ezt az egységet a fordításban is megőrizni. A fordítás legyen „az eredetinek nemcsak tartalomban, hanem alakban és stílbén, jellemben és hangban is teljesen hű mása”, különben nem szolgálhat rá a műfordítás névre – szögezi le Heinrich Gusztáv (Heinrich 1883: 149). A forma megmásítása óhatatlanul maga után vonja a tartalom megmásítását is, ami esztétikai szempontból nem helyeselhető (Heinrich 1883: 158). Hogyha egy magyar népdalt, ami „speciális nemzeti rhythmusban” íródott, német népdal formájába ültet át a fordító, akkor annak elvesz a nemzeti jellege, az olvasó nem ismeri meg a magyar népdal sajátosságát. Az ilyenfajta veszteség nem kerülhető el minden esetben – véli Heinrich Gusztáv –, hiszen minden irodalomnak van „egy bizonyos költői birtoka”, ami a legértékesebb, legsajátosabb része, és amit teljesen visszaadni, „művészileg lefordítani” lehetetlen. Ekkor a fordító szabadabb átdolgozáshoz folyamodhat (Heinrich 1883: 152–153). Tehát a szigorúan hű fordítási elve ellenére Heinrich Gusztáv is megenged némi kompromisszumot. A szorosabb formahűség gondolata mellett felbukkan a „szabadabb eljárás” elve, sőt, a fordítónak nemcsak „szabad, hanem sokszor egyenesen, hogy *kell* az eredeti versalakot megváltoztatni” (Heinrich 1883: 136). Az egyedi, nemzeti jelleg megőrzése mellett szóló koncepciót felváltja ez a németektől átvett elmélet, mely szerint nem hibának, hanem „erénynek és jelességnek tudandó be”, különösen a latin és görög költők fordításánál, hiszen az ókor remekműveit a „modern közönség” az antik versalak miatt nem tudja élvezni (Heinrich 1883: 143). Ugyanakkor Heinrich azt is jelzi, hogy „csak a legújabb műfordítók egy részénél kezd az eredetiek alakjának megváltoztatása divatossá lenni” (Heinrich 1883: 138).

Gyulai Pál *A fordításokról* nyilatkozva szintén úgy vélekedik, hogy a versforma a célnyelvi szövegben más, nemzeti versformával helyettesíthető: „... bizonyos esetekben megköveteljük, hogy a fordító híven tartsa meg az eredetinek alakját, de éppen nem vesszük rossz néven tőle, ha az eredeti külalakot nem mindig tartja is meg, s olyannal helyettesíti, mely nyelvünkön szokottabb, s amahoz hasonló hatású” (Gyulai 1883/2008: 246).

A költői kifejezés formális elemeivel, a rím, a ritmus, a verselés, a költői nyelv zeneiségével Arany János is sokat foglalkozik. Bár a fordítástól megkívánja az eszme- és alakhűséget, nem ragaszkodik mereven hozzá: „az áttevők alak- és anyag-, vagy tartalomhű fordításra törekedjenek; jambust jambussal, lírai alakot líraival adjanak vissza: de úgy, hogy az eszmét, az erőt, a nyelv (különösen szavalati) gördülékenységét apró formai bíbe-

lésnek sehol föl ne áldozzák” (Arany 1860/2008: 189). A hűséget megköveteli, de nem szolgai módon, a formához csak annyiban kell ragaszkodni, míg nem sérül a mű szelleme, nem válik nehézkessé a fordítás.

A különböző elméleti munkákat végigkövetve megállapíthatjuk, hogy akár egyazon értekezésein belül is egymásnak ellentmondó nézetek sorjáznak, a túlzott formai szigorúságtól a célnyelvi irodalomban honos versmértékkel való helyettesítésen át a szabadabb formakezelésig.

3.5.3. A hangulati hűség

Már az eddigiek során feltűnhetett, hogy a háromféle hűség (tartalmi, alaki és hangulati) közül nagy jelentőséget tulajdonítanak a hangulati hűségnek. A műfordításnak ugyanazt az érzelmet, hangulatot kell keltenie az olvasójában, mint amilyet az eredeti keltett. A hangulati hatás megfoghatatlan, intuitív jellegű, felkavaró és léleknemesítő élmény. Ezt sugallja Tolnai Vilmos, amikor így ír a hangulati hűségről: „Ez a tartalmi vagy gondolati hűségnél is nehezebb, mert ez valami meg nem határozható, meg nem mérhető eleme a művészi alkotásnak; és mégis ez a lényege, mely a remeket azzá teszi, a mi. Ez a gyümölcs friss zamata, mely elszáll; ez a virág illata, mely elenyész” (Protestáns Szemle XXXIV(1925): 124).

A hangulati hűség szorosan összefügg az anyagi és a formai hűséggel, a műfordítónak a nyelvek közötti alaki különbség, jelentésbeli eltérés és a nyelvek eltérő zenéje ellenére meg kell teremtenie a hangulati hűséget. Ezt Szász Károly úgy fogalmazza meg, hogy a fordításnak ugyanazt az esztétikai hatást kell kiváltania az olvasóból, mint az eredetinek.

Ezt a hatásazonosságot, hangulati hűséget Szász Károly olyan ideális kétnyelvű olvasó révén tartja felmérhetőnek, „ki mind az eredeti, mind a fordítási nyelvet egyenlő tökélytel bírja” (Szász 1859/2008: 171). Szász szerint a hangulati egyenértékűség akkor valósul meg, ha az ideális olvasó az eredetit és fordítását olvassa, és rá mindkettő „egyenlő hatást” tesz, „benn ugyanazon (nem más és nem kisebb) gyönyört” kelt (Szász 1859/2008: 171). Ennek a „gyönyörnek” mint hatásnak a mibenléte Józán Ildikó megfogalmazásában „az olvasó »lelkében« vagy »érzéseiben« létrejövő megfoghatatlan, verbalizálhatatlan, ám kellemes, katartikus élmény” (Józán 2009: 69).

A „gyönyör” fogalma Toldy Ferencnél is előfordul, amikor a műfordítás céljaként a „tisza esztétikai gyönyör” keltését határozza meg: „... a műfordítás célja valamely jeles eredetinek szépségeit azok előtt kitárni, kik ahhoz a nyelv nem ismerése miatt nem férnek, s kikben fordításunkkal, minden sikeres küzdelmek méltatásától függetlenül, nem ráviteles, hanem általános, nem kritikai, hanem tiszta esztétikai gyönyört kívánunk támasztani. És csak ily irányban fejthet ki a lélek oly szabad munkásságot, mely

nélkül szépmű nem létesíthető” (Toldy 1843 /2008: 146). Heinrich Gusztáv elvárásában is megfogalmazódik nemcsak a tartalmi, alaki, de a hangulati hűség követelménye is: a műfordítás „feladata”, hogy „az eredetinek nemcsak tartalomban, hanem alakban és stílusban, jellemében és hangban is teljesen hű mása legyen” (Heinrich 1883: 149). A hangulati hűség Arany János számára is fontos. Mitrovics Gyula *Arany János esztétikájáról* írt tanulmányában jelzi, Arany nem tartja hibának, ha a fordításban egy-két szó elmarad, amennyiben az elmondottak ugyanazt a hatást gyakorolják az olvasóra, mint az eredeti. A költői műnél nem csupán az értelem fontos, hanem a benyomás is, amelyet az olvasóra tesz. Ez utóbbit olykor némi hűtlenséggel lehet elérni, feláldozva a szóhűséget (Mitrovics 1925: 23).

A három fő fordítói elvárás alakulását végigkövetve, megállapíthatjuk, hogy az elméleti értekezésekben a tartalmi hűség alapvető kritériumát tekintve kevesebb az ingadozás, mint a formai hűséget tekintve. A tartalmi (anyagi), formai (alaki) és hatásbeli (hangulati) hűség kérdése összefügg az egyenértékűség komplex fogalmával.

3.5.4. Az egyenértékűség (ekvivalencia) korabeli fogalma

Amikor Szász Károly a hatásekvivalenciát hangsúlyozza, valójában az egyenértékűségről értekezik, és akárcsak Toldy Ferenc, az eredeti és a fordítás közötti egyenértékűséget az olvasóra gyakorolt hatásban látja. Ez az elv közel áll a XX. századi fordítási elvhez, Eugen Nida *dinamikusekvivalencia*-elvéhez. Ellentétben a formális ekvivalenciát érvényesítő fordítóval, aki szó szerinti fordításra törekszik, a grammatikai egységeket, a szóhasználatot és a forrásnyelvi kontextus jelentéseit próbálja reprodukálni, a dinamikus ekvivalenciát követő fordító a célnyelvi befogadóra figyel, a befogadó nyelvre és kultúrára, az adott üzenet kontextusára és a befogadó közönségre. Így tekintettel van a célnyelvi kultúra nyelvhasználati szokására, a szöveg stilisztikai megformáltságára, amely nyelvenként eltérő jellegzetességekkel bír (Nida 1964: 166).

Az egyenértékűség kérdése alapvető kritériumnak számít a műfordítás elbírálásakor. Amint azt már ismertettem, Radó Antal jelzi, hogy vannak szavak, amelyek az adott nép kultúrájához kötődnek, és amelyeknek nincs teljes ekvivalense más nyelvben. A „fordíthatatlanság” valamiképpen mégis megoldható, mivel a fordító nem szavakat hivatott más nyelvre átültetni, hanem az eredeti szövegrész értelmét tolmácsolni. Radónak ez a gondolata közel áll Catford ekvivalenciameghatározásához, amely szerint a fordítónak a formális megfelelés helyett szövegekvalenciát kell létrehoznia (Catford 1980: 147). Láthatjuk, hogy napjaink fordítói elveinek egy része valójában már jóval korábban megfogalmazódott, és alapjaiban nem

sokat változott az évszázadok során, inkább csak más-más elemére helyeződött a hangsúly.

3.6. Nemzeti ízléshez idomítás (honosítás) vagy idegenszerűség

A hangulati hűség kapcsán a honosítás és idegenítés kérdése is felmerül. Szász Károly szerint a két kultúra, nyelv, ízlés és látás közti különbséget nem úgy kell feloldani, hogy a fordító a saját nemzeti ízléséhez, szokásához szabja a fordítást, hanem inkább „saját nemzeti ízlése nyügeiből ki kell vetkőznie”, tiszteletben tartva az idegen nemzeti jegyeket (Szász 1859/2008: 175). Ezzel az idegen nemzeti jegyek tiszteletben tartása, a honosítás elvetése mellett foglal állást. Szász szerint a fordítás egyenértékűségét akadályozó tényező, hogy az irodalmi művek egy bizonyos korhoz vagy kultúrához kötődnek, amelynek a világlátása, gondolkodásmódja és érzélemlésvilága a fordító kultúrájától akár gyökeresen eltérhet. A fordítónak ennek ellenére nem szabad megszüntetnie az idegenszerűséget, és nemzeti ízléséhez idomítania a fordítást: „Avagy ha én Homért akarom élvezni, – vagy élveztetni – Árpád daliáit keresem akkor? S ha az angol életet és történetet festem, Sh. (így!) ecsetjével, szabad-e Falstaffját egy magyar táblabíróval helyettesítenem, hogy magyarabbul élvezhessem?” – írja szemléletesen (Szász 1859/2008: 171). Szász Károly ezzel a mai fordításelmélet által pragmatikai adaptációként emlegetett fordítói eljárást, a célnyelvi olvasó igényeire való odafigyelést utasítja el. Úgy véli, a fordítónak nincsen joga megmásítani az olvasó számára idegen vagy szokatlan elemeket, tiszteletben kell tartania az eredeti mű nemzeti szellemét. Szerinte a nemzeti sajátosságokat a formai eszközök, a költészet „zenei alkatrészei” is tükrözik (Szász 1859/2008: 179). Az alaki hűségről való lemondást elutasítja, az idegen nemzeti karakter tiszteletben tartását követeli, hiszen a forma ugyanolyan jelentőséggel bír, mint a tartalom.

Szász Károly elvei ellentmondanak Toldy Ferenc korábban kifejtett nézetének, miszerint a hatásekvivalencia az eredeti mű formájának nemzeti-esítésével, azaz kisebb alaki hűtlenséggel érhető el. Toldy szerint a „műfordítónak, hogy a lehető legnagyobb hatást hozhassa elő, az idegenszerűt csak annyiban kell kifejezni igyekeznie, mennyiben az egyfelől jellemző s másfelül nemzetének fogékonysági körén túl nincsen: különben sem értetni, s ugyanazért hatni sem fog” (Toldy 1843/2008: 151). Az idegen szellemet nem teheti teljesen magyarrá, de a kifejezés mód által hidat kell építenie az idegen világ felé, hogy a célnyelvi olvasót odavezethesse.

Ha visszatekintünk az időben, a honosítás gondolata Pázmány Péter Kempis-fordításában (1624) már jelen van, a fordító célja, hogy fordításán ne érződjék semmi idegenszerűség, hanem az olvasó úgy olvassa, mintha eredetileg magyarul írták volna. Ez a megközelítés a XVIII. század során is visszatérő motívum. A fordítók a célnyelvi olvasót tartják szem előtt, meg akarják könnyíteni számára a befogadást, így az eredeti művet szabadon kezelik: egyszerűsítene a formai-stiláris jegyeket, magyarosan fogalmaznak, és akár tetszésük szerint hozzátesznek (magyarázó jellegű betoldásokat), illetve elvesznek az irodalmi műből, a környezetrajzot a magyar viszonyokhoz szabják, akár saját gondolataikkal bővítik a szöveget. Batsányi János veti el azt az eljárást, amely az eredeti művet a maga tetszése vagy kora igényei szerint alakítja, a fordítás során a műhöz sem hozzáadni nem lehet, sem elvenni belőle (Burján 2003a: 32, 38–40).

3.7. A műfordítói és a költői munka kapcsolata

Fordítható-e a vers, és ha igen, csak költő fordíthatja? – veti fel a kérdést Radó Antal. Fordítói elvárása: „költőt csak költő adhat vissza!”, ma is vitatott kérdése a műfordításnak (Radó 1909: 86). Bár az előzőekben már érintettem, hogy a műfordítás története során a verses művet prózában vagy az eredetitől eltérő formában is fordították, a fő elvárás a műfordítóval szemben a költői mondanivaló mellett a verses mű formai elemeinek hű visszaadása, különösen, hogyha az eredeti mű fő jellemzője a forma, rím, ritmus, zeneiség. Radó Antal úgy vélekedik, „jó műfordító csak igazi költő lehet”, „a jó műfordítóban egyesülnie kell a tudósnak a költővel”. A „csak-filologus” fordító fordítása száraz, élettelen, ízetlen, a „csak-poéta” hagyja, hogy elragadja saját újraalkotása, a saját hangneme. Az „igazi műfordító” egyesíti magában a filológust és poétát, a szaktudás és „költői ihlet” segíti fordítói munkájában (Radó 1909: 24–25). Heinrich Gusztáv is kijelenti: „Költőt csakis költő fordíthat” (Heinrich 1883: 138).

Ugyanakkor felmerül a műfordító sajátos stílusának, az eredetiségnek a kérdése is. Gyulai Pál úgy véli, „a jó fordításban mindig van valami eredeti is”, és „a jó művek jó fordítása irodalomtörténeti mozzanat is lehet” (Gyulai 1883/ 2008: 152).

3.8. Az újrafordítás kérdése

A műfordításról szóló elmélkedésekben már a XIX. században felmerül a szövegek előregedésének és újrafordításának a kérdése. Radó Antal

fogalmazza meg azt a gondolatot, hogy a műfordítás hamarabb elavul, mint az eredeti mű: „... mai olvasó még az ötvenes évek Jókaijának írásai-ban is meg-megzökken, mert a nyelv, melyen hozzá szólnak, már nem a mai irodalom nyelve. De azért Jókai akkor is Jókai fog maradni, a mikor – tán egy új ezredév múlva – munkáit éppúgy fogják magyarra fordítani, mint a hogy ma Chaucer költeményét angolra fordítják; hanem műfordító-inknak bele kell abba nyugodniok, hogy rájuk mostohább sors vár, mert azt a tolmácsot, ki nem a *ma*, hanem a tegnap vagy a tegnapelőtt nyelvén tolmácsol, sutba fogják dobni, lett légyen műve bármily remek *a maga korá-ban*. Mert a fordításnál nem az a fő, *a ki*, hanem az, *a kit* tolmácsol” (Radó 1912: 265). Láthatjuk, ez a gondolat sem új, miszerint az eredeti írások va-lamiképp örökzöldek maradnak, a fordítások pedig már születésük pilla-natában avulni kezdenek.

Radó Antal *Shakespeare-fordításaink revíziójáról* c. írásában kifejti, hogy a Kisfaludy Társaság fenntartja magának a jogot arra, hogy egyes fordításo-kat újabbakkal pótoljon, másokat pedig revideáltasson, kijavíttasson. Írá-sában azt is kijelenti, hogy a még élő műfordítók maguk dolgozhatják át fordításaikat. A revízió irányelveit is összefoglalja: a legfontosabb elv az anyagi hűség, ellenőrizni kell, hogy a fordítás során nem csúszott be fordí-tási hiba félreértés miatt, nincs-e kihagyás, felesleges betoldás. Az anyagi hűség után a nyelvet és stílust szem előtt tartva kell átjavítani a fordítást. Mivel az irodalmi nyelv koronként változik, fontos kiigazítani a szókincs és a szintaxis, a szólások és nyelvtani formák elavult elemeit. A szövegnek az élő, természetes nyelvhez kell közel állnia. Továbbá javítani kell a ver-selés feltűnő hibáin (Radó 1912: 264).

Radó továbbá úgy véli, hogy a műfordítónak el kell ismernie, ha más fordításokból átvett jól lefordított részleteket, nem szabad csupán a más-ság kedvéért kissé átformálnia őket, és magáénak vallani a fordítást: „Nem járja, valamely régi fordításnak itt-ott megbolygatni a szórendjét, itt-ott változtatni egy s más frázisán s ezen a réven aztán fordításunkat új fordí-tásnak s egészen a magunkénak hirdetni” (Radó 1909: 146).

Arany János a Shakespeare-drámák revíziójával kapcsolatosan arra hívja fel a figyelmet, hogy Shakespeare egyes darabjainak már léteznek magyar fordításai, ezeket át kell nézni, javítani, és kiadhatók. Sőt, a Nem-zeti Színház számára régebben készült átültetéseket sem kell elvetni „mi-vel ezekben, ha sokszor hibásak s nem elég hívek is az eredetihez, helyyel-közzel oly erőteljes drámai nyelv van, mely az új áttételnek javára szolgálhat” (Arany 1860/2008: 190). Ezzel valójában a régi fordításokat védelmezi, rámutatva, hogy a régi nyelvezet nem jelent feltétlenül szegé-nyebbet, erőtlenebbet, kevésbé esztétikusat. Ugyanakkor Arany kiemeli annak a fontosságát, hogy a meglévő fordításokat alaposan átnézzék, „be-

túról betűre” összevessék, a „nem elég sikerült árnyéklatokat, s ezer ily apróságot összejegyezve” a fordítónak javítás végett elküldjék, majd a javított változatot újra gondosan átnézzék (Arany 1860/2008: 191). A többszörös javítással valójában a fordítás minősége emelkedhet.

3.9. A drámafordításról

Heinrich Gusztáv a Kisfaludy Társaságban tartott székfoglaló beszédében (*A műfordítás elméletéhez*, 1883) kitér arra, hogy a versforma jelentősége „nem ugyanaz a lyrában, az eposzban és a drámában”. A versforma módosulása, kevésbé szoros fordítása a drámában a legkevésbé veszteséges, „mert a drámának igazi alakja nem ez vagy az a vers, hanem a dialógus, a szereplők párbeszéde” (Heinrich 1883: 154). Shakespeare drámáira hivatkozva támasztja alá azt a nézetét, hogy prózai fordítás során a dráma kevesebbet veszít a művészi értékéből, mint a lírai és az epikai művek. A dráma színpadra kerül, így a legfontosabb kritérium a mondhatóság, „a mindennapi kötetlen beszédhez” közel álló vers. Mivel a rímes versek a színészeknek gondot okoznak, éppen ezért „szokássá vált, a világ összes színműveit, a mennyiben verses alakban vannak írva, ötlábú jambusokba fordítani le”. Ez azonban veszteséggel jár, a nemzeti és a költői sajátságok egy része elvész, és „ez az eljárás bizonyos nivellirozást, egyformásítást eszközöl, mely a legkülönbözőbb termékeket stílus és hang tekintetében egymáshoz igen hasonlókká teszi”. Ez a színészek kényelméért meghonosított gyakorlat a műfordítás szempontjából nem helyeselhető, se nem pártolható – szögezi le Heinrich Gusztáv (Heinrich 1883: 154).

A magyar irodalomban a megszokott drámai versforma az ötös és hatodfeles jambus. A magyarra való fordításban a sorszámok szaporíthatók, „az ún. blank-vers szabad forma és ezt megengedi; csak a vers lüktetése, muzsikája legyen híven tükrözötve” – véli Radó Antal (Radó 1909: 109).

A drámai műfaj egyik fő követelménye a mondhatóság. A mondhatóságról Szász Károly is értekezik, a dráma, a „dialog titka” szerint az, „hogy minden szó tovább vigye valamivel a dolgot, folytonos haladás legyen, rohamosabb vagy lassabb, de semmi megállapodás, semmi visszatérés”, mivel a színpadon a dialógus résztvevői mintegy párbajt vívnak, és ebben a párbajban fegyverük a szó (Szász 1870: 82–83).

Korának fordítói nézetei közvetve vagy közvetlenül hatottak Dóczi Lajos fordítói döntéshozatalaira is. Hogy milyen mértékben követte egyik vagy másik fordítói normát, illetve miben nyilvánul meg fordítói technikájának sajátossága, a fordított szövegek korpuszájának az elemzésével tárható fel. A könyv következő két fejezetének tárgya az elemzésre kiválasztott

művek korpuszának a vizsgálata. A továbbiakban a mindkét nyelvi irányba tolmácsoló „irodalmi dualistának” a magyar, majd német nyelvre átültetett célszövegében megfigyelhető fordítói eljárásait, stratégiáit tanulmányozom.

4. A MAGYAR FAUST

A ki Goethe drámai költeményének fordítására vállalkozik, mindenestre nehéz feladattal áll szemben. E nehézség nem egyedül ama formatökélyben s kifejezési csínban fekszik, mely Goethének általában tulajdona, melyet híven visszaadni sokszor a lehetetlenséggel határos: hanem fekszik ama tömörségben is, mely különösen Goethének „Faust”-jában nyilvánkozik hatalmasan. Egy-egy mondásában gyakran egész bölcselmi világnézet, egész lelki állapot rajza tükröződik vissza. A fordítónak egyfelől az író egyediségébe kell elmerülnie, másfelől tudománya gazdag körében kell otthonosnak lennie, törekvése különben sikertelen.

Závodszy Károly⁴⁰

Ebben a fejezetben Dóczi Lajos 1900-ban megjelent *Faust*-fordítását vizsgálom. A vizsgált kérdéskör bemutatását a magyar nyelvű *Faust*-fordítások felvázolásával kezdem, különös kitekintéssel a munkáját megelőző, illetve az övével egy időben keletkezett műfordításokra, azok történeti kontextusára és recepciójára. Dóczi Lajost évtizedeken át foglalkoztatta a *Faust* magyarra való átültetése: megvizsgálom, hogyan tűzte ki céljául a *Faust* fordítását, illetve hogyan jutott el a végső szövegvariánsig. Ezután röviden utalok első, 1873-as fordítása és a második, javított, 1900-as kiadás közti különbségekre. Fő forrásom a fordító által revideált, 1900-as *Faust*-változat, mivel az ultima manus elve alapján ez a célszöveg végleges változata, amelyen a későbbi kiadásokban nem változtat.

40 Závodszy Károly. Figyelő III(1873) 10. sz.: 110.

A fejezet súlypontját a fordítási szövegtörzs kontrasztív-komparatív elemzése, Dóczi Lajos fordítói gyakorlatának a vizsgálata képezi. A kifejezés (forma) és tartalom (jelentés) struktúrájának vizsgálatok olyan nyelvi jellemzőket, fordítási sajátosságokat vetek egybe, amelyek a célnyelvi szövegben tűnnek fel, és amelyek relevánsnak tekinthető különbségként adódnak. Az elemzés során egyrészt az első fejezetben áttekintett műfordítás-típológia által leírt, szembevetendő fordítói eljárások és megoldások felől közelítünk, másrészt a mű tartalmi-gondolati szempontjából is lényeges nagyobb szövegrészeket vizsgálunk, hogy ezáltal érzékelhetővé váljon a célszöveg kifejezőmódja, hangneme, szellemisége. A szövegelemzés során egyben „hermeneutikai műértelmezés” is zajlik, hiszen a szöveg nyelvi szintjének elemzésekor a nyelvi szintnek, a képek, metaforák, szimbólumok lehetséges jelentéseinek kibontása is megvalósul (Fabiny 1987: 6).

Vizsgálataim elsődleges tárgya Dóczi Lajos célnyelvi szövegvariánsa, az elemzések azonban nem csupán az ő szövegére terjednek ki, hanem elsősorban a kortársainak, továbbá a későbbi fordítóknak a szövegváltozataira is, amennyiben azok segítenek megragadni Dóczi Lajos fordítói műhelyének jellemző vonásait, műfordítói koncepcióját, a fordítói norma változásának tendenciáit. E célból egy olyan szövegtörzset hoztam létre, amely Dóczi Lajos (1900/1906), Komáromy Andor (1887), Szabó Mihály (1888), Palágyi Lajos (1909), Kozma Andor (1924), Franyó Zoltán (1956), Sárközi György (1956), Jékely Zoltán (1971), Márton László (1994/2016) *Faust*-fordításait tartalmazza. Néhány fordítási sajátosság vizsgálatokor Báthori Csaba (1998) fordításának egy részletét és Efraim Israelnek [Hap Béla, 2017/18] a Magyarul Babelben internetes irodalmi antológiában közölt *Faust*-fordítását is felhasználom.

A forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg összehasonlítása során a célnyelvi szöveg olyan általános jegyeit elemzem, amelyek a fordítást stílusában, hatásában megkülönböztetik az eredeti, nem fordított szövegtől. A fordított szövegek sajátos jegyei az olyan „fordítási univerzálék”-ban is megmutatkoznak, mint az explicitálás, az egyértelműsítés és egyszerűsítés, az ismétlések elkerülése (a fordító kihagyja vagy szinonimákkal váltja fel az ismétléseket), a célnyelv jellegzetes vonásainak a felerősítése (pl. a magyarban az ikerszavak használata, amely a kompenzáció egyik fajtája) (Klaudy 2007: 176–177). Megfigyelem továbbá, hogyan viszonyul Dóczi Lajos a kulturális különbségekhez. Vajon a célnyelvi kultúrát tartja szem előtt, annak elvárásaihoz igyekszik alkalmazkodni, azaz honosító fordítással minimalizálja az idegenséget, vagy pedig az idegenítés módszerét választva megőrzi a forrásnyelvi kultúra idegenségét, reáliáit? Figyelemmel kísérem a pragmatikai adaptáció megvalósulási formáit is. Mindezek mellett a kompenzáció, a szemantikai dúsítás jelenségét tanulmányozom: azt próbálom

föltárni, hogyan fordítja Dóczi Lajos a frazémákat, az expresszivitásnak milyen nyelvi formáit alkalmazza, használ-e idegen eredetű szavakat a fordítás során, és ha igen, milyen céllal és milyen gyakorisággal. A korabeli kritika olykor a „magyartalanság” vádjával illeti – vajon átültetésében valóban sok a germanizmus, vagy esetleg a rímkényszer miatti erőltetettséget (szokatlan szórend, nehezen érthetőség, furcsa szóalakok) érezzük germanizmusnak?

Végül az utolsó három alfejezetben a mű egy-egy formai, tartalmi, illetve kulturális szempontból reprezentatív szövegrészletének az elemzése következik. A komparatív-kontrasztív vizsgálat kiterjed Dóczi Lajos célnyelvi szövegén túl a fentebb említett fordítók szövegváltozataira is. Az első részlet Faustot mint műfordítót tárja elénk: a műfordítói munka nehézségeinek, Faust fordítói dilemmájának vagyunk tanúi a „logosz” fogalmának fordításakor. A Faust-monológ elemzését egy dialógus – Faust és Margit között zajló párbeszéd – elemzése követi, amelyben a fordítás fogalmának tágabb és szűkebb értelmezésével szembesülünk. Az ellentétek és a polarítások nem csupán a drámában, hanem a szereplőkben, többek közt Faustban is jelen vannak. A fausti kettősség egy, a Faust szájából elhangzó monológ-részletben tárul elénk, amelyben egyúttal a fordításban megvalósuló nyelvi különbségek áthidalásának a mikéntjét elemzem. Faust szavainak („Két lélek él, ah, e kebelben itt”), a fausti kettősségnek a mintájára – természetesen más kontextusban – fogalmazza meg egy tárcaíró Dóczi Lajosról: „Két lélek lakik, ah, keblében, egy magyar és egy német” (Pesti Hírlap X(1888) 345. sz.: 4).

4.1. A magyar *Faust*-fordítások áttekintése

Az elméleti fejezetben már szó volt az irodalmi művek úrafordításának okairól. Az úrafordítás kérdése nem új keletű, mindig foglalkoztatta a műfordítókat. Dóczi Lajos Schiller költeményeit tartalmazó műfordításkötetének az előszavában a fordítás elavulásának a kérdését veti fel – „Mi nem avul el száz év alatt, kivált a mi lihegve haladó korunkban?”⁴¹ –, azt sugallva, hogy az úrafordítások fő oka a szöveg elévülése. A már említett *dinamikus temporalitás* fogalma szerint valamely mű értelmezése a történelmi korral együtt változik a mindenkori (fordítói) befogadói horizont értelmében (Cs. Jónás 2005: 30–31).

A következőkben a *Faust* fordítói befogadásának és (újra)fordításának a történetét tekintem át. Részletesebben kitérek a Dóczi Lajosét megelőző

⁴¹ Dóczi 1902: 22.

Faust-fordításokra, valamint az övét követő Kozma Andor-fordításra, amelynek fő érdeme, hogy a dráma mindkét részét tartalmazza. A *Faust*-fordítások történetének feltérképezésében alapul szolgál Vértessy Jenőnek, a romantikus dráma történetét kutató irodalomtörténésznek a tanulmánya (*Régebbi Faust-fordítások*, 1910). Dóczi Lajos előtt többen is fordítják a *Faust*-ot. Kezdetben csak töredékek vagy nyomtatásban nem megjelent fordítások születnek, és csak 1860-ban, Nagy István fordításában jelenik meg a dráma nyomtatásban. Ezt követi Komáromy Andor, Dóczi Lajos, Szabó Mihály, Palágyi Lajos fordítása, „... melyek között dallamosságban, költői nyelvén, bár tösgyökeres magyarságban nem, a legjobb a Dóczié...” – emeli ki Vértessy Jenő (Vértessy 1910: 22), elismerve ezzel munkájának költőiségét, a formából, rímekből fakadó dallamosságát, azonban annak az előítéletnek is hangot adva, miszerint a magyar csupán tanult, nem veleszületett nyelve.

Hugó Károly (1841), eredeti nevén Bernstein Hugó Károly kísérletezik elsőként a *Faust* lefordításával. A *Faust* első jeleneteit ülteti magyarra, a fordítás töredékként, a fordító kézírásában marad fenn, és „a nyelvvel minden lépten-nyomon küzdő ember vergődése. Szó szoros értelmében vergődik: küzd a mondatszerkezettel, a szavakkal: a nyelvújítás leglehetősebb szavait keveri belé, még a versmértékkel bírkoznék meg a legjobban” – jellemzi Vértessy Jenő. Az érthetetlennek ható kifejezések és mondatszerkezetek okát Vértessy abban látja, hogy „Hugo abban az időben volt magyar költő, akkor tanult magyarul írni vagy [...] akkor (értsd: a nyelvújítás idején vagy közvetlenül utána) pallérozta a még barbár magyar nyelvet” (Vértessy 1910: 305).

Szigligeti Ede (az 1850-es–1860-as években) a következő szerző, aki a teljes művet (*Faust. Tragédia 5 szakaszban. Írta Göthe. Fordította Szigligeti*) szándékszik lefordítani, „... de a teljes szó nem egészen illeti meg, mert csak előadásra rendezett szövegkönyv” – jelenti ki Vértessy Jenő (Vértessy 1910: 308). Szigligeti Ede fordításának a pontos idejét nem sikerült meghatározni, mert a színmű sohasem került színpadra. Bár fordításának a nyelve magyaros és egyszerű, egyben színtelen és prózai is, teli germanizmusokkal. Szigligeti majdnem teljesen lemond a rímről, rímtelen jambusban fordít, sok a kihagyás és „híjjával van a valódi erőnek” – véli Vértessy –, ezért fordításának „igazi költői becse nincs” (Vértessy 1910: 309–310). Goethe kötött versformájának és rímtechnikájának figyelmen kívül hagyását joggal nevezheti költőiség nélküli fordításnak. Ugyanakkor a sok kihagyás feltehetőleg az érthetőség és a hitelesség rovására megy.

Nagy István (1860) fordítása az első próbálkozás, amely nem töredék. A *Vasárnapi Ujság* tárcaírója úgy véli, hogy „értelmes, de költői erő nélküli fordítás” (*Vasárnapi Ujság* XXXIII(1886): 795). György József elmarasztaló-

an ír róla, „kezdetleges, döcögős fordításának esztétikai értéke nincs” (György 1932: 21). Szász Károly 1860-ban, a *Szépirodalmi Figyelő* harmadik számában megállapítja, hogy Nagy István költői nyelve gyengének bizonyul, fordításában elvész az eredeti erőteljessége, a verselés darabos, a rímek gyengék. Szemére veti a Bajza által „*nak-nek vers*”-nek nevezett sorokat („Amott a kályha zugban / Mint egy elefánt oly nagy már valóban / Egész szobám befogja tölteni. / Ködbe akar feloszlani. / Ne igyekezz (-él) a padozathoz / Jer és fekdj (-él) le mestered lábához.”). Azt is felrója a fordítónak, hogy néha nem találja meg a megfelelő kifejezést, vagy félreérti az eredetit: „az áttételben a kellő kifejezést, az eszme lényegét, hogy úgy mondjuk, a szeg fejét nem találta meg” (*Szépirodalmi Figyelő* I(1860) 3. sz.: 36). A *Szépirodalmi Figyelő* első számában egy ismertetés jelenik meg, szerzője Arany János (jegyzí -y, Gulyás 1956: 479). Nagy István fordításával kapcsolatosan az újrafordítás iránti igényt fogalmazza meg: „mi reméljük, hogy Nagy István úr nem hagyja félkészben a már jól kinagyolt szobrot, s egy új átdolgozásban törekedni fog a mestert mesterileg adni vissza” (*Szépirodalmi Figyelő*, I(1860) 1. sz.: 12, jegyzí -y).

Dóczi Lajos (1873) műfordítói sikerét a *Faust*-fordítása alapozza meg. Az 1873-ban megjelenő fordítása úttörő, a drámai költeményt idővel az ő fordításában viszik színre. A csiszolt változat 1900-ra készül el. Fordítását a történeti áttekintés után részletesen elemzem.

Komáromy Andor (1886/87) 15 évig foglalkozik a fordítással. *Faust*-fordítása megjelenéséről az 1887-es *Vasárnapi Ujság* számol be. A rövid ismertető hivatkozik Nagy István művére is, amelyről azt tartja, hogy „értelmes, de költői erő nélküli fordítás”, valamint a Dóczi Lajoséra, „mely sokkal költőibb az előbbinél, de sok magyartalansággal s a nyelven elkövetett erőszak-tételekkel” találkozik benne az olvasó. A cikk írója Komáromy Andor fordításában is talál kivetnivalót: „Komáromy jól tud németül is, magyarul is; Faustot bizonyára tökéletesen érti; de nem elég gyakorlott költő (vagy versíró) arra, hogy a Goethe verselésének páratlan virtuozitásával versenyre kelhessen. Így ő is messze marad eredetije mögött. Fordítása még igen sok simításra szorulna; egyes részletek pedig határozottan gyengék” (*Vasárnapi Ujság* XXXIII(1886) 49. sz.: 795). A kritika szerint az átültetése „távol áll attól, hogy az eredetit szépségben, erőben, csak megközelítőnek is mondhatnók”, a költőiség hiánya jellemzi (*Vasárnapi Ujság* XXXIII(1886): 795).

Váradi Antal (1887) a *Faust* második részét fordítja le (II., 1887. 1900.). A *Budapesti Szemle* kritikusa (g., Gulyás 1956: 173) Péterfy Jenő tanár, irodalomtörténész, esztéta szerint „a fordításnak finomabb tulajdonságai alig vannak: egy gyakorlott kéznek sokszor ügyes, gyakran elhamarkodott és költőiség nélkül való rímmunkája” (*Budapesti Szemle* L(1887) 125. sz.:

322–323). A fordító érdeme elsősorban abban áll, hogy a dráma második részét ülteti magyarra, de „nem annyira műfordító, mint inkább színházi szöveg fordítója” – véli Péterfy Jenő (Budapesti Szemle L(1887) 125. sz.: 327). Váradi Antal, aki az Országos Színművészeti Akadémia tanára, majd igazgatója, 1895-től pedig a Nemzeti Színház dramaturgja, feltehetőleg a színpadra vitelt, az előadható szöveget tartja szem előtt, szövegváltozata hangzó szövegnek készül. Számára a dramaturgiai tevékenység az elsődleges, hiszen a drámaszöveghez hozzátartozik a színészek játéka, gesztusnyelve, értelmezésmódja.

Szabó Mihály (1888) igazságtalanul elfeledett, sőt meg sem ismert *Faust*-fordítását méltatja Id. Imre József írása (*Ismeretlen magyar Faust-fordító*) a *Protestáns Szemlé*ben 1928-ban. A tanulmány a *Faust* előző fordítói közül Nagy István, Komáromy Andor és Dóczi Lajos fordítását említi, legjobbnak tartja a Komáromy Andorét. Szabó Mihály, aki a német nyelvet joggyakornokként tanulja meg, inkább a maga szórakozására fordítgat német költőket, és fordításaira visszatérve, csiszolgatja azokat. Így fordítja le a *Faustot* is, nem gondolva annak kiadatására. Dóczi Lajos *Faust*-fordítása is a kezébe kerül, amelyet véleménye szerint „a szöveghez való hűtlenség, a magyar nyelvben való járatlanság és a felületesség bizonyítékai” jellemeznek – tudjuk meg a cikk írójától (*Protestáns Szemle* XXXVII(1928): 386). Így ismét előveszi a maga fordítását, és javítgatni kezdi, majd a saját költségén kiadja. Fordítása nem válik ismertté, annak ellenére, hogy kisebb javításokkal, hat évvel az első kiadás után ismét megjelenteti. Id. Imre József az ismertetés során kiemeli, hogy bár Szabó Mihály *Faustjának* verselése helyenként nehézkes, döcögős, magyarabb, mint a Dóczi Lajosé, és „»utána-költés«, igenis szabad magyarázat távol van tőle, míg a Dóczyében sok ilyen található” (*Protestáns Szemle* XXXVII(1928): 387).

1900-ban újra kiadják Dóczi Lajos *Faustját* revideált fordításban.

Palágyi Lajos (1909) fordítására a *Néptanítók Lapja* hívja fel a figyelmet: Új magyar Faust címen ír róla. A fordítást értékeli a lap: „A két nyelv tökéletes ismerete, a verselés föltétlen biztossága, a belső dallamosság iránt való kiváló érzék nélkül hozzá se fogjon senki Faust fordításához. Örömmel mondhatjuk, hogy e tulajdonságok megvannak régi jónevű poétánk, Palágyi Lajos most megjelent fordításában. [...] Különösen nyelvi tekintetben jelent haladást Dóczinak szintén bravúros verselésű fordításához képest (Néptanítók lapja XLI(1908) 52. sz.: 15). Átérzett, átgondolt, jó magyarságú és dallamos sorai élvezetet szereznek annak is, aki eredetiben olvashatja *Faustot*; annak pedig, aki nem tud németül, a lehetőségig tökéletes kárpótlást ad Goethe nyelvének csodás bájáért” (Néptanítók lapja XLI(1908) 52. sz.: 15). Tolnai Vilmos nyelvész, irodalomtörténész így nyilatkozik a Palágyi-féle fordításról a *Protestáns Szemlé*ben: „Legtöbb előké-

születtel, tárgyi tudással Palágyi Lajos fordítja le az első részt (1908.), szót szó követ, gondolatot gondolat, de mintha a gyümölcs hamvát veszette volna, az eredetinek hangulatát ritkán találjuk meg a maga teljességében” (Protestáns Szemle XXXIV(1925): 124). Véleménye megerősíti azt a nézetet, miszerint a szó szerinti hűség nem adja feltétlenül a fordítás lényegét, meghamisítja a mű szellemét. A korabeli fordítói elvárások egyik fontos követelménye, a hangulati hűség nehezen meghatározható, mégis lényeges eleme a fordításnak, nélküle a célszöveg nem lehet az eredeti mása. Tolnai Palágyi Lajos fordításából a hatásazonosságot hiányolja.

Kozma Andor (1924) fő érdeme, hogy a *Faust* mindkét részét lefordítja. Tolnai Vilmos elismerően nyilatkozik a fordítás eredményéről. Kozma Andor fordítása könnyed, simulékony, eleget tesz az alaki és a tartalmi hűségnek is: „Régibb fordítóink »költői« szabadságaival Kozma nem él s csak ritkán szorul arra, hogy a magyar ragozás merevségei miatt merészebben fogalmazzon meg egy-egy sort. Így a gondolati tartalomból sem vész el úgyszólván semmi” – jegyzi a *Protestáns Szemle*-ben (Protestáns Szemle XXXIV(1925): 124–125). Fordítása anélkül is érthető, hogy az eredetit el kelljen olvasni. A *Nyugat*-ban Harsányi Zsolt úgy vélekedik, hogy „Kozma Faustja hömpölygő szókinszének hatalmas áradatával, rímeinek meghökentő huszárosságával, nyelvérzékének a legpontosabb pontra találó biztosságával, ritmusának kifogástalan lejtésével – magyarabb, mint amenynyire egy fordítástól kívánatos” (Nyugat 3–4. sz. 1925: 186). Harsányi a mű hangulatának a meghamisítását rója fel. Bár ritmus és rím nem hiányzik a Kozma-fordításból, a mű a kelleténél magyarosabb, az azonos hatás elmarad. Márpedig a fordításnak ugyanazt az esztétikai hatást, hangulatot és érzelmet kell kiváltania az olvasóból, mint az eredetinek.

A következő fordítói nemzedék, a Nyugat nagy műfordítói-művészi érdeklődésének középpontjában inkább a költészet áll, nem fordítják a *Faust*-ot. A *Faust* iránti érdeklődés mégsem alszik ki teljesen, a XX. és XXI. században is tovább foglalkoztatja a műfordítókat, és többen is magyarra ültetik: Sárközi György (1937, Faust I.), Jékely Zoltán (1942, Ős-Faust), Kálnoky László (1956, Faust II.), Franyó Zoltán (1958, Ős-Faust, Faust I.), Jékely Zoltán (1974, Faust I.), Márton László (1994, Faust I., 2015 Faust I. és II.), Báthori Csaba (1998, Faust I.), Efraim Israel (Hap Béla) pedig a Magyarul Babelben internetes irodalmi antológiában jeleníti meg *Faust I.* részének a fordítását 2017/2018-ban.⁴² E *Faust*-átültetések történeti kontextusára és recepciójára nem térek ki, csupán a szövegszintű elemzésbe vonom be őket.

⁴² https://www.magyarulbabelben.net/works/de-all/Israel_Efraim-1944/translations. (2020. 02. 20.)

Az áttekintett *Faust*-fordítások sorában a Dóczi Lajosé időrendi sorrendben a negyedik fordítás. Megállapíthatjuk, hogy az övét követő fordításváltozatok méltatásakor a fordítása vonatkozási pont marad, a kritika rendszerint előzményként megemlíti.

4.2. Dóczi Lajos *Faust*-fordításának a története

Ahogy Goethét szinte egy életen át foglalkoztatja a *Faust* megírása [Urfaust (1772–1775), *Faust- Ein Fragment* (1790), *Faust*, 1. Teil (1808), *Faust*, 2. Teil (1832)], úgy foglalkoztatja Dóczi Lajost is évtizedeken át a Goethe-mű magyarra ültetésének és átdolgozásának a kérdése. A továbbiakban azt követem végig, hogyan kerül a *Faust* Dóczi Lajos figyelmének középpontjába, mikor kezdi fordítani, mi vezérli a munkája során, és hogyan alakul a fordítása, amely könyvként és színpadi szöveggént is érvényesül, és elhozza számára a műfordítói sikert, az elismerést. A vizsgálataim során Dóczi Lajos vallomásaira és a korabeli méltatásokra, visszajelzésekre is reflektálok.

Az Ős-Faust (1774) és a *Faust* második részének (1832) megjelenése között csaknem hatvan év telik el Goethe alkotói életszakaszában – Dóczi Lajos munkássága során is évtizedek telnek el a *Faust*-részlet fordítása (1869) és az átdolgozott, valamint a második részből is pár jelenetet tartalmazó kiadás megjelentetéséig (1900). Úgy dolgozik a *Faust*-fordításon, mint Goethe az eredetin: változtat, csiszolgat, javítgat rajta évtizedeken keresztül. Hogy újra meg újra visszatér a *Faust* szövegéhez, ő maga is azzal indokolja, hogy Goethe húszévesen kezdte el írni a *Faustot*, és élete végéig dolgozott rajta. Így foglalkoztatja tehát Dóczi Lajost a *Faust* „hosszú éven át úton, sétán, álmatlan vasúti északákon, lelki hányatások közt”. Folyton a drámával „bíbelődik”, és ezt „édesen gyötrő” szórakozásnak tekint (Dóczi 1900: 10, 13). A mű iránti szenvedélyéről fordítása előszavában a következőképpen ír: „... bevallom azon gyengeségemet, hogy ezt a munkámat szeretem. Azon hő vágygyal és halk reménynyel nyújtom át a közönségnek, hogy vegyék, olvassák, élvezzék és szeressék. Képes volnék az utczára állni, s kínálni mint a virágot szokták: Vegyenek szép virágot!” (Dóczi 1900: 9). A fordítás elkészítésében tehát nagy szerepet játszik a Goethe remekműve iránt érzett csodálata, a „lelki gyönyörűség”, amelyet az olvasásakor érez (György 1932: 21). A mű iránti rajongásáról Rákosi Jenő emlékezéseiben is olvashatunk:

Goethe Faust-ja iránt olyan szenvedély fogta el, hogy mikor egyszer úgyszólván rákényszerítettük, hogy a Reform egy ünnepi számába lefordítson egy részletet a német remekműből, úgy beleízlett ebbe a dologba, hogy azontúl mindig ott volt a Faust-könyv a zsebében, a fordítás a fejében s majdnem szó-

szerint lehet venni a mondást, hogy éjjel-nappal fordított és éveken át szenvedelmes munkája volt a Faust-fordítás. Mint ahogy a szerelmes ember asszonyok után futkos, az iszákos ember örökké szomjas, úgy szállta volt meg Dóczy lelkét a Faust ördöge. És – közbeszúrva mondhatom – ez a körülmény teszi minden addig és azóta megjelent Faust-fordításoknál különbbé az övét. Nála nemcsak tudás és ügyesség, nála valóságos ihlet dolgozott. Ebbe sem belezavarni nem kellett őt, de kizavarni belőle sem lehetett (Rákosi 1926 II: 22–23).

Rákosi Jenő emlékezése szerint Dóczi Lajos ugyan kérésre ülteti magyarrá a *Faust*-részletet a *Reform* szépirodalmi hírlap számára, ettől kezdve azonban Goethe műve folyamatosan foglalkoztatja. Érzelmi rokonság fűzi a dráma világához, amelyet szívvel, nemcsak ésszel fordít. Márpedig a jó fordítás feltétele, a korabeli fordításelméleti írások szerint, a lélekrokonság, a fordítói ihlet (Protestáns Szemle XXXIV(1925): 125; Radó 1909: 7). Úgy tűnik, Dóczi Lajosban megvan ez az igazi hajtóerő, a műfordításhoz szükséges belső izgalom.

A továbbiakban Dóczi Lajos *Faust*-átültetésének a történetét vázolom fel. Amint már szó volt róla, Goethe művét a *Metzler Literatur Lexikon* a könyvdráma műfajába sorolja (Metzler Literatur Lexikon 2007: 431). Hogy Goethe *Faust*-ja színpadra kerül, August Klingemann írónak, rendezőnek köszönhető, aki az olvasásra szánt bölcséleti drámát 1829-ben Braunschweigban színre viszi. Bernd Mahl szerint August Klingemann színházi szakember fő érdeme, hogy az illusztrált filozofikus tartalmú drámát színszerűsítette – a színszerűsítéshez az illusztrátorok nyújtottak számára ihletet.⁴³ A *Faust* fordítói – így Dóczi Lajos is – ezzel a kettős funkcióval tekintenek az emberiségdrámára: feltehetőleg könyvdrámaként fordítják, de a színpadra kerülés szándéka is irányítja fordítói tevékenységüket, befolyásolja hozzáállásukat. Éppen ezért, bár a jelen kötet tárgya elsődlegesen a könyvdráma, a magyar *Faust* színre vitelére is kitérek.

4.2.1. Az első próbálkozás: Faust húsvéti jelenetének fordítása

Amikor Dóczi Lajos bécsi újságírói tevékenysége révén parlamenti tudósítóként Pestre kerül, több lapnak, köztük a *Reform* politikai napilapnak is munkatársa lesz. A Rákosi Jenő által alapított *Reform*-ban jelenik meg először Goethe *Faust*-jából a húsvéti jelenet Dóczi Lajos fordításában 1869-ben, ekkor még családi neve (Dux) alatt. Amint Rákosi Jenő fentebb idézett emlékezéséből kiderül, barátai unszolására fordítja le a jelenetet. A fordítás-

43 „Der größte Tat des Theatermannes August Klingemanns war, das angebliche Illustrationsdrama und philosophische Lesedrama Faust als dramatische Bühnenhandlung aufbereitet zu haben, angeregt durch die Faust-Buchmaler seiner Zeit.” Mahl 1998: 20.

nak nagy sikere lesz, Eötvös József báró megbízza a kiadót, hogy ösztönözze a fiatal írókat az egész költemény lefordítására (György 1932: 10).

4.2.2. A *Faust I. része, 1873*

Dóczi Lajos – Rákosi Jenő emlékezése szerint –, megízlelve a művet, nem tud szabadulni tőle, lefordítja a *Faust* első részét. Ez 1873-ban jelenik meg könyvalakban (*Faust. Göthe tragédiája*. Magyarra fordította Dóczi Lajos. Pest, 1873, kiadja Ráth Mór). A fogadtatása vegyes: a barátok elismeréssel, ujjongva fogadják, azonban Závodszy Károly a *Figyelőben* elmarasztalóan ír a fordítóról: „... hiányos a magyarsága. Ösztönből énekel, mint a madár” (Figyelő III(1873) 11. sz.: 127). Feltehetőleg Dóczi Lajos is érzi fordításának gyenge pontjait, tovább csiszolgatja, még bécsi külügyminisztériumi tevékenységének éve alatt is, ahonnan Paulay Edével levelezést folytat a *Faust* színre vitele ügyében. Levelezéséből kiderül, hogy a *Faust* második részéből is szándékszik fordítani, hogy az előadáson a befejezés ne legyen olyan „fájdalmasan bántó”, hanem színre kerüljön Faust kibékítő halála is (Fürst 1932: 90–91). A „magyar Faust” Dóczi Lajos műfordítói pályájának egyik kiemelkedő alkotása. Első kiadásakor csak huszonhat éves. A kötetet Rákosi Jenőnek ajánlja „a hála és a szeretet jeleül” (Dóczi 1873).

4.2.3. A *Faust* ősbemutatója a Nemzeti Színházban, 1887

A *Faust* első részét a Nemzeti Színházban először Dóczi Lajos fordításában adják elő, 1887. április 1-én. Paulay Ede, a Nemzeti Színház igazgatója, miután Madách *Tragédiájával* sikert arat, Goethe *Faustját* is színre viszi. Dóczi Lajos Gábor Andorhoz írt leveléből megtudjuk, hogy a *Faustot* a Nemzeti Színház megbízásából fordítja le: „... a Nemzeti Színház megbízásából a *Faustot* és a *Wallenstein-trilógiát* lefordítottam” (Levél Gábor Andorhoz, 1919, ápr. 19., Akadémiai Levéltár). Az 1873-ban megjelent *Faust*-fordítás szövegén javít az 1887-es ősbemutatóra. Munkája úttörő, hiszen az ő fordításában játsszák először a *Faustot* magyar színpadon. Más *Faust*-fordítást még hosszú ideig nem is visznek színre. Mindez fordításának az értékét jelzi, könnyedén gördülő sorai, stiláris nyelvi fordulatai megfelelnek a mondhatóság, a színpadszerűség követelményének. Fordításának színpadi drámaisága mellett szól az a tény is, hogy harmincegy évig nem akad párja fordításának, a többi próbálkozás [Komáromy Andor (1887), Szabó Mihály (1888), Palágyi Lajos (1909)] meg sem közelíti a Dóczi Lajos fordítását (György 1932: 21). Tizenhat év alatt 44-szer játsszák, tudjuk meg Rexa Dezső 1915-ös értesítőjéből. Rexa Dezső azt is jelzi, hogy Paulay a színpadi rendezésben rövidítéseket végez, és a hangsúlyt Margit tragédiájára helyezi:

E színszerűsítés rövidítésből és törlésekből állott. Az „Ajánlás”, (a mit Laube a tragoedia első bécsi előadásán inkább kegyeletes czélzatból nem hagyott el) s a két „prológ” elmaradt. Éppúgy elmaradt az „Auerbach pinczéje”, a „Walburgis éjszaka”, a „Barlangban”, a „Mezőség”, a „Nyílt mező”, s elmaradtak a mélyebb, olvasásra szánt bölcselkedések és azok a részletek, melyeket az átdolgozó ama boldogabb időkben nem tartott nyilvánosan elmondhatónak és végighallgathatóknak. A dráma ez átdolgozásban és előadásban a fősúlyt a Margit tragoediára helyezés hatása oly nagy volt, hogy 1903 június 16-áig, tehát 16 év alatt 44-szer jelent meg a műsorban (Akadémiai Értesítő 26. kötet, 1915. évf.: 519).

A népszerű *Pesti Hírlap* áprilisi száma már az előadás előtt felhívja a figyelmet a színműre. „Paulay Ede új levelet fűz ma érdemei koszorújába: színre hozza a világirodalom egyik legszebb alkotását, Göthe Faustjának első részét” – adja hírül a lap, majd így folytatja: „mikor benne [Paulayban] az eszme megfogamzott, irodalmunk már a nagy remekmű egy kitűnő fordításával dicsekedhetett” (*Pesti Hírlap* IX(1887) 90. sz.: 1). Dóczi Lajos műfordítása ismét a figyelem középpontjába kerül.

Goethe *Faustjának* előadásáról a *Fővárosi Lapok* is közöl beszámolót. A lap alapítója és szerkesztője Vadnay Károly, a Nemzeti Színház drámabíráló tanácsának tagja. A tárcá írója L.B., azaz Liszka Béla (Gulyás 1956: 276), aki 1882–89 között a *Fővárosi Lapok* szépirodalmi napilap belső munkatársa és többek közt színírálatok írója. Liszka részletesen ismerteti a dráma tartalmát, hangsúlyozza a darab „teljes sikerét”: az előadás „kiváló művészi esemény, mely feledteti az eddigi idény teljesen meddő produkálását” (*Fővárosi Lapok* XXIV(1887) 91. sz.: 657). Tárcája elején Liszka Béla a következőket jegyzi: „Három fordításban is bírjuk a tragédia első részét s a legpoetikusabb, de sokszor magyartalan, a Dóczi Lajosé szerint tanulták be a nemzeti színháznál. Csakhogy Paulay Ede, maga is jeles műfordító, átsimítá az egészet s most zengzetes, magyaros nyelven hallhatjuk Goethe remek költeményét” (*Fővárosi Lapok* XXIV(1887) 91. sz.: 657). Úgy vélem, Liszka Bélának a dramaturg és műfordító Paulayval szembeni elfogultsága nyilvánul meg ezekben a sorokban. Vajon Paulaynak lenne köszönhető a drámai költemény „zengzetes”, „magyaros” nyelve? Igaz ugyan, hogy Paulay színszerűsíti a drámát, de ez főleg rövidítésekből, elhagyásokból áll (Akadémiai Értesítő 26. kötet, 1915 évf.: 519). A két kijelentés közt, miszerint Dóczi Lajos átültetése egyben a „legpoetikusabb” és „magyartalan”, ellentmondás feszül.

4.2.4. A Faust I. átdolgozott kiadása, Faust II. részlete, 1900

Dóczi Lajos tehát évtizedeken át dolgozik *Faust*-fordításán, az első, 1873-as kiadás után tovább csiszolja a dráma szövegét, hogy 1900-ban átdolgozva újra kiadja. Amint a fordításelméleti részben írtam, a lefordított

művek revideálása, javítása mintegy programszerű, a Kisfaludy Társaság arra biztatja a műfordítókat, hogy dolgozzák át, revideálják saját fordításait; ellenőrizték, nem csúszott be fordítási hiba, félreértés a célnyelvi szövegbe, nincs-e benne kihagyás vagy felesleges betoldás, javítsák ki a szókincs és a nyelvtani formák elavult elemeit. Dóczi Lajos *Faust*-fordításánál is csak revideálásról, javításról, nem a szó szoros értelmében vett újrafordításról beszélhetünk.

Mi az indítéka Dóczi Lajosnak, hogy újra meg újra kézbe veszi a *Faust*-ot? A már idézett kérdése – „Mi nem avul el száz év alatt, kivált a mi lihegve haladó korunkban?” – hihetetlenül korszerűen hangzik, és azt sejteti, hogy a drámával való kitartó foglalkozás egyik indítéka a szöveg előregeződésének a gondolata. Másik oka minden bizonnyal a kritika elmarasztalása, amely felszínesen ítélkezve, magyartalansággal vádolja őt, és a szemére veti, hogy nem mozog otthonosan a magyar nyelvben. De belső elégedetlenség is állhat a *Faust*-fordítás csiszolásának a hátterében, az az igény, hogy jobbat alkosson, mint elődei, jobbat, mint saját előző fordítási szövegváltozata.

1900-ban újra kiadja a *Faust*ot, kiegészítve azt a második rész pár jelenetével. A II. rész lefordított jelenetei a dráma jó kimenetelét, Faust megmenekülését tárják az olvasó elé. A fordítási folyamatról a kötet előszavában ír: „Paulay merészkedett a *Faust*ot az én fordításomban a deszkákra vinni, s nem panaszkodik senki, hogy a mit ott hall, az nem volna magyar, a mit érez, az nem lenne költészet. Igaz, hogy a változtatások és javítások egy részét éppen az előadás számára eszközöltem. De ez a rész egy harmadát sem teszi az átdolgozás munkájának, melyet azóta éveken át folytattam” (Dóczi 1900: 15). Dóczi Lajos az olvasók bocsánatát kéri amiatt, hogy a több ezer példányban megjelent első kiadás után „lényeges és messze terjedő változtatásokkal egy harmadrészben új szöveggel” jelentkezik (Dóczi 1900: 10). Ugyanakkor úgy véli, az első fordításváltozatnak is megvan az érdeme, „a fiatalság merészsége, az érzés buzgó telje, a sokat akarás”; az átdolgozott kiadás pedig „a férfi kor kvalitásaival, az érettebb fontolgatás és ízlés biztosságával” büszkélkedhet, amelyből a fordító eltávolítani szándékszik a mások és a maga látta „fogyatkozásokat” (Dóczi 1900: 12–13). Az előszóban fordítói öntudata és egyben nyelvi határainak ismerete nyilvánul meg: „Nem mondom, hogy nem jöhet ember, a ki jobbat nyújt az enyémnél... de azt mondom, hogy ez a fordítás a legjobb melyet én bírok megcsinálni” (Dóczi 1900: 11).

A *Fővárosi Lapok*ban Bródy Miksa újságíró, a *Budapesti Napló* és a *Magyar Hírlap* színikritikusa, így ír az új kiadásról: „Már eddig is mily nagy utat futott be Dóczi! Mennyi fejlődés, milyen javulás! Az első kiadás temérdek hibái jóval kisebb mértékben jelentkeznek a harmadik kiadásban” (Fő-

városi Lapok XXXVIII(1901) 2. sz.: 26). Fürst Ilona úgy vélekedik, hogy a csiszolt változat, amely 1900-ra elkészül, már „... folyékonyabb, magyarosabb, de együttal szabadabb” (Fürst 1932: 91).

Az átdolgozott *Faust*nak Dóczi Lajos fordításában 1944-ig összesen hét kiadása jelenik meg. A Magyar Országos Közös Katalógusban található átdolgozott kiadások bibliográfiai adatai: Faust: tragédia / Goethe; ford. Dóczi Lajos. 3. átdolg. kiad. Budapest: Wodianer, [1900]; Faust / Goethe tragédiája; ford. Dóczi Lajos. Budapest: Wodianer, [1901]; Goethe drámai munkái / ford. Dóczi Lajos, Csengeri János. Budapest: Lampel R. Kvkerek., [1906]; Faust: a tragédia első része / Goethe; ford. Dóczi Lajos. Budapest: Lampel R., 1907; Faust / Wolfgang Johann Goethe; Ford. Dóczi Lajos. Budapest: Lampel, [post 1920]; Faust / Goethe; ford. Dóczy Lajos. [Budapest]: Franklin, [1930]; Faust: a tragédia első része / Goethe; ford. Dóczi Lajos. Budapest: Lampel, [1944] (Magyar Országos Közös Katalógus. <http://www.mokka.hu>. 2020. 02. 21.)

Ami a második *Faust*-változatot illeti, a korabeli kritika véleménye megoszlik, egyesek úgy vélik, jobb lett, de az is elhangzik, hogy a javítások nem tették jobbbá a drámát, jobb lett volna meghagyni az első változat számos sorát. Sőt, egyetlen recenzió belül Sebestyén Károly színikritikus, irodalomtörténész és műfordító mindkét véleményt megszólaltatja: „A két kiadás közt lényeges különbségeket veszünk észre; egész nagy részletek és kicsinyes, színre jelentéktelen sorok jelennek meg új formában. Mondanunk sem kell, hogy a változások legnagyobbbrészt javára vannak a munkának. Hiszen csak természetes, hogy huszonnyolc esztendő gondja, szeretete, törekvése nem maradhatott eredménytelen, meddő. Néhol e gond nagyon is meglátszik és nem sugallta a legszerencsésebb eszméket a költőnek” (Magyar Nyelvőr XXX(1901): 33). Egyik sorával még elveti az újíto szándék hasznosságát: „Dóczi sok mindent változtatott meg úgy, hogy az újnak nem volt vele hasznára” (Magyar Nyelvőr XXX(1901): 30), kissé lejjebb pedig azt írja: „A régi kiadás bírálói sok kifogást tettek Dóczi nyelve ellen, s ezek a részben jó, részben rosszindulatú gáncsok hasznára váltak a megújítás munkájában. Bántó magyartalanságokkal, a nyelv törvényeinek a vers kedvéért való megszegésével nem igen fog találkozni a szíves olvasó ez új alakú *Faust*ban” (Magyar Nyelvőr XXX(1901): 31). Sebestyén Károly írásában ellentmondás van: az újításokat helyesli is, el is veti. Ugyanakkor jóindulatúan viszonyul Dóczi Lajos fordításához, és végső soron úgy véli, a revideálás egy jobb *Faust*ot nyújt az olvasónak. Sebestyén Károly a *Faust* első kiadásának bírálói elmarasztalja, véleményezésüket gáncsoskodónak és rosszindulatúnak tartja.

Egybevetve a két változatot, megfigyeltem, hogy Dóczi Lajos nem változtat olyan jelentősen a szövegen, ahogyan azt a kritika alapján vélénk.

Helyenként a kritika által kifogásolt nyelvi kifejezéseket sem írja át. Különösen sokat módosul a célnyelvi szöveg a dráma bevezető jeleneteiben: legjelentősebben a *Fölajánlás*, továbbá a *Prológus a mennyeekben* jelenet angelainak (Ráfáel, Gábor) megnyilatkozása. A dráma többi jelenetében egy-egy szereplő monológjának többnyire csak pár sora változik, és az igazán jelentős, filozófiai tartalmú, a mű üzenete szempontjából hangsúlyos megnyilatkozásokban különösen kevés sor módosul, amiből arra lehet következtetni, hogy nagy műgonddal fordította őket.

4.2.5. Az átdolgozott kiadás a színpadon

Dóczi Lajos átdolgozott *Faust*-fordítása 1910. április 6-án új rendezésben kerül színpadra. Az *Akadémiai Értesítő*ben Rexa Dezső művelődéstörténész ír az átdolgozott *Faust* 1910-es színre viteléről. A dráma a színpadon, Paulay Ede rendezésétől eltérően, pár jelenettel kibővül. Paulay 1887-es színre vitele után, „1910-ben e színszerűsítést Tóth Imre újra elővette s kiegészítvén a »mennyei prologus«-sal, az »Auerbach pinczéje« és a »Barlangban« című jelenettel, 1910 április 6-án újra közönség elé vitte s máig 17-szer adta elő. A Faust-dráma tehát műsor darabja lett Nemzeti Színházunknak s a vidéken is szívesen látott darabbá vált” – számol be Rexa Dezső (*Akadémiai Értesítő*. 26. kötet, 1915. évf.: 519). Pontos adatokkal szolgál: Paulay rendezésében 1887 és 1903 között, azaz 16 éven át 44-szer játsszák a *Faustot*, 1910-től pedig Tóth Imre rendezésében 17-szer kerül színpadra (*Akadémiai Értesítő*. 26. kötet, 1915. évf.: 519).

Vértessy Jenő a tanulmányában (*Régebbi Faust-fordítások*, 1910) azt jelzi, hogy a Dóczi Lajos fordította dráma (Paulay Ede és Tóth Imre rendezésében) több mint 50 előadást ér meg, majd hozzáteszi: „a mi mutat némi népszerűséget, noha nem megfelelőt” (Vértessy 1910: 312). Úgy vélem, Vértessy lekicsinylően nyilatkozik a *Faust*-előadások színpadi sikeréről, amikor csak „némi” és „nem megfelelő” népszerűséget emleget. 61 előadás a darab sikerét jelzi, és a színmű elismertsége és színházi sikere más beszámolókból is kiderül.

4.3. Dóczi Lajos fordítói megoldásai a *Faustban*

Ebben az alfejezetben a célnyelvi szövegvariáns sajátos jegyeit elemzem az elméleti fejezetben ismertetett fordításelméleti, stilisztikai, és szemantikai terminusok fogalmi rendszerében. Olyan jelenségek tanulmányozására kerül sor, mint a pragmatikai adaptáció, az expresszivitás, a kompenzálás és dúsitás. A kiválasztott, nyelvi, tartalmi, kulturális vonatkozásában reprezentatívnak tekintett szövegrészeket komparatív-kont-

rasztív elemzésének célja Dóczi Lajos műfordítói technikájának, koncepciójának a körvonalazása.

4.3.1. A pragmatikai adaptáció formái a Faust-fordításban

A *Faust* fordítása során Dóczi Lajos is szembesül a német kultúrához tartozó reáliák (földrajzi, kulturális reáliák, szereplők neve, szólások, sajátos nyelvi fordulatok) jelenlétével. A reáliákhoz, amelyek a forrás- és célnyelvi kultúra közt távolságot teremtenek, több módon is viszonyulhat: az átültetés során a honosítás és idegenítés eszközét is választhatja. A továbbiakban azt vizsgálom, hogy milyen mértékben érvényesül a két fordítói elv, és milyen szövegelemekre vonatkozik a pragmatikai adaptáció.

4.3.1.1. A földrajzi nevek adaptációja

A *Boszorkányszombat*-jelenetben (*Walpurgis-éji* szín) Mefisztó a boszorkányok találkozóhelyére viszi el Faustot, hogy Margitról elterelje a figyelmét. A német kultúrkör reáliáival találkozunk itt: a német hiedelemvilág szerint a Harz-hegység Brocken-csúcsán találkoznak a boszorkányok, a helyet Goethe pontos földrajzi megnevezéssel határolja körül („Harzgebirg. Gegend von Schierke und Elend”); a Harz-hegységben található továbbá az Ilsenstein-szikla is. Goethe a cselekmény idejét is megnevezi: *Walpurgisnacht*. Nézzük, hogyan jár el Dóczi Lajos ezekkel a reáliákkal, és elsősorban a *Brocken*-hegycsúcsnak milyen célnyelvi megfelelőt keres.

A *Walpurgis-éj*ben a Boszorkányok kara így énekel:

Goethe: Die Hexen zu dem *Brocken* ziehn,

Dóczi: *Gellérthegyre* mi repülünk.

Faust azt mondja Mefisztónak:

Goethe: Zum *Brocken* wandeln wir in der *Walpurgisnacht*

Dóczi: A *Gellértet* megmászni érdemes

Valamivel később Mefisztó így szól *Servibilis*hez:

Goethe: Wenn ich euch auf dem *Blocksberg* finde;

Dóczi: Az jó, hogy önt a *Gellérten* találok

Láthatjuk, hogy a *Brocken*-csúcs megfelelője a célnyelvi szövegben a *Gellért*-(hegy) lesz. Dóczi Lajos akkor is explicit módon megnevezi a földrajzi helyet, amikor Goethe csak utal rá:

Goethe: *Dort* sammelt sich der große Hauf

Dóczi: *Gellért csúcsán* összegyűlünk

Még azon a szöveghelyen is, ahol Mefisztó 'Boszorkányhegyet' (*Hexenberg*) emleget, a fordító ragaszkodik a *Gellért-hegy*hez:

Mefisztó: Da ich zum letztenmal den *Hexenberg* ersteige

Dóczi: Mert én utolszor mászom a *Gellértet*

A földrajzi név az *Auerbach pincéje*-jelenetben is előfordul, Goethe ezt mondatja Siebellel:

Goethe: Ein alter Bock, wenn er vom *Blocksberg* kehrt

Dóczi: Hogy egy vén bak a *Gellért* hegyiről

Láthatjuk, Dóczi Lajos a fordítás során nem *Brocken*, nem is *Blocksberg* néven emlegeti a hegyet, hanem *Gellért*, *Gellért-hegy*, *Gellért csúcsa* néven. Nézzük, mi szolgál az analógia alapjául.

A német hiedelmek szerint a május elsejére virradó éjszakán, a Walpurgis-éjen, a boszorkányok találkoznak az ördöggel. Gyülekezésük, tivornyáik színhelye rendszerint egy hegytető, fő találkozási helyük a Brocken-csúcs, a Harz-hegység legmagasabb pontja, népnyelven *Blocksberg*. Az elnevezés a Harz-hegységen kívül Németország más vidékén is használatossá válik, elátkozott helyeket jelöl, a rossz szellemek gyülekező helyének lesz a neve (Dömötör 1939: 104). A magyar hiedelem szerint a boszorkányok a boszorkányszombatot a Gellért-hegyen tartják. A 17. században a hegy gyakran szerepel a boszorkányperekben a boszorkányok találkozási helyeként (Dömötör 1939: 93). Sőt, más vidékeken is „Gellért-hegyre való járásnak” (Dömötör 1939: 95) nevezik a boszorkányjárást. A Budán nagy számban élő németiség saját hiedelemvilágából eredően *Blocksberg*nek nevezi el a Gellért-hegyet, hiszen „a folyóba kikönyöklő sziklatömeg” már alakjánál fogva is a Harz-hegység Brocken-hegyére emlékezteti a német ajkú lakosságot – véli Dömötör Sándor (Dömötör 1939: 104).

Valójában egy földrajzi reáliával van itt dolgunk. A *Blocksberget* a német–magyar elektronikus szótár *boszorkányhegy*nek fordítja,⁴⁴ Halász Előd *Német–magyar szótára* így értelmezi: „boszorkányhittel kapcsolatos gyakori népies hegynév, pl. a Brocken és a budai Gellérthegy” (Halász 1994: 374). Dóczi Lajos tehát a honosítás eljárásával él, a magyar olvasó hiedelemvilágához, ismereteihez igazodik, és áthelyezi a helyszínt magyar területre. Nem véletlenül, az analógia alapjául a német lakosság által használt földrajzi név szolgál, a Budán élő német lakosság pedig *Blocksberg*nek hívja a Gellért-hegyet.

A további vizsgált fordításokban az adaptáció más formáit is látjuk érvényesülni:

⁴⁴ *Blocksberg* népr boszorkányhegy; német akadémiai nagyszótár Halász-féle elektronikus változata.

4. A MAGYAR FAUST

Dóczi: *Gellérthegyre* mi repülünk.

Komáromy: *Gellértra* tart fel a boszorka kar.

Szabó: *Gellértra* vonúl a boszorka.

Palágyi: Megyünk a *Brocken-hegy* ormára

Kozma Andor: A *bércre* tart a boszorka nép

Jékely: Boszorka, a *Bakhegyre* méssz

Franyó: Boszorka száll ki szerteszét (eltűnik a név)

Sárközi: Boszorkák szállnak fölfelé (eltűnik a név)

Márton: Boszorkány *Brocken-hegyre* tartó (Boszorkányok kara)

Dóczi: Az jó, hogy önt a *Gellérten* találok

Komáromy: A *Gellérthegy* éppen neked való

Szabó: Helyes, hogy Önt a *Gellérten* lelem

Palágyi: Jó, hogy itt látni a *Brocken hegyén*

Kozma Andor: Hogy téged is a *banyabércen* lelek,

Jékely: Be szép, hogy a *Banyák hegyén* talállak!

Franyó: *Boszorka-bércen* vertetek ti sátrat,

Sárközi: Nagyon helyes, hogy itt talállak

Márton: Jó, hogy itt látlak a *Gellérthegyen*! (Mefisztó)

Dóczi: A *Gellértet* megmászni érdemes

Komáromy: Walpurg éjjel a *Gellértra* jövünk

Szabó: Hogy Szentgyörgy éjén a *Gellértra* jöttünk

Palágyi: A *Brocken-hegyre* hát azért indultunk

Kozma Andor: *Boszorkajárta hegy* Walpurgis-éjibe,

Jékely: avégett kaptatunk boszorkányszombaton,

Franyó: A *Brockent* mászva meg Walpurgis éjjelen

Sárközi: *Hegycsúcsra* nyargalunk boszorkányszombaton

Márton: A *Brockenra* megyünk Walpurgis-éjszakán (Faust)

Dóczi: Hogy egy vén bak a *Gellért hegyiről*

Komáromy: Vén kecskebak, *Gellértről* hazatérve

Szabó: A *Gellértről* jöttiben a bak-kecske

Palágyi: Vén bak, ha jó boszorkányok köréből (eltűnik a név)

Kozma Andor: S egy vén bak, jártas a *Banyahegyen*.

Jékely: Vén bak, mely járt a *Szent Gellért-hegyén*

Franyó: Egy vén bak, ott a *Boszorkány-hegyen*

Márton: Éjfélkor a *Gellért-hegyről* loholt (Auerbach pincéje)

Ahol Mefisztó Boszorkányhegyet (Hexenberg) emleget, úgy tűnik, nem csak Dóczi Lajos ragaszkodik a Gellért-hegy földrajzi megnevezéshez:

Dóczi: Mert én utolszor mászom a *Gellértet*

Komáromy: Ma mászom a *Gellérthegyet* utoljára

Szabó: Ma a *Gellértet* utoljára mászom

Palágyi: Most, hogy utolszór e *tetőre* térek,

Kozma Andor: *Boszorkányhegyre* én ma legutolszor hágok;

Jékely: hisz a *banyák hegyén* ma mászom utoljára

Franyó: Utolszor mászom én *boszorkák hegyfokára*.

Sárközi: Hisz utolszor kúszok *boszorkányok hegyére*

Márton: Füleml a boszorkány-zsivajt utolszor hallja (eltűnik a név).

Hogyha a kiemelt szövegrészletekben megnézzük, hogyan jár el a többi fordító, azt látjuk, hogy két kortársa – Komáromy Andor és Szabó Mihály – hozzá hasonlóan adaptálja a földrajzi nevet. A Dóczi Lajosét követő, de mégis két évtizedes időbeli távolsággal, 1924-ben megjelenő Palágyi-fordítás már a német Brocken földrajzi nevet használja. A későbbi fordítások vagy megőrzik (Brocken), vagy kihagyják a forrásnyelvi szövegben szereplő földrajzi tulajdonnevet. Többnyire ők is egyfajta honosítással, az általánosító fordítással élnek, földrajzi közneveket alkalmaznak: a 'Brocken' úgy jelenik meg, mint „tető”, „bérc”, „banyabérc”, „boszorkajárta hegy”, „boszorkák hegye”, „boszorkák hegyfoka”, vagy magyaros tulajdonneveket alkotnak: „Banyák hegye”, „Boszorka-bérc”, „Bakhegy”. Tehát a földrajzi név vagy köznévvé válik, vagy pedig tulajdonnévként jelenik meg, mindkét esetben magyarázó, explicitáló jelleggel bír, a földrajzi helyet mint a boszorkányok, banyák hegyét nevezi meg.

A „Gellért-hegy” megnevezés elvétve a későbbi fordítóknál is előfordul, de nem alkalmazzák következetesen: Jékely Zoltán „Szent Gellért-hegy”-nek fordítja egy alkalommal, Márton László hol a német földrajzi nevet, hol pedig a Gellért-hegyet szerepelteti. Az eredeti német földrajzi nevet (Brocken) Palágyi Lajos, Márton László, egy alkalommal pedig Franyó Zoltán is beleírja fordításába.

A Walpurgis-éji jelenet elején a német eredetiben ott áll a pontos földrajzi megnevezés: „Walpurgisnacht. Harzgebirg. Gegend von Schierke und Elend”, amelyben a Schierke és Elend a Harz-hegység lábánál fekvő két helység neve. Mivel Dóczi Lajos Gellért-hegyet szerepeltet a fordításában, eltekintve attól, hogy a Harz-hegységnél játszódnak az események, ezért a pontos földrajzi megjelölést is elhagyja, a jelenet elején csupán ennyi áll: „Hegyvidék. Walpurgis éjszakája” (Dóczi: 1873, 1906). Dóczi Lajos magyarítja a hegy nevét, nem tájolja be pontosan földrajzilag a helyet, ugyanakkor megőrzi a német nyelvterületen használatos „Walpurgis éjszakája” megnevezést, bár ennek a magyar kultúrában Szent György napja a megfelelője.

Nézzük meg Komáromy Andor és Szabó Mihály eljárását, akik szintén a „Gellért-hegy” földrajzi név mellett döntenek a fordítás során:

Komáromy: Walpurg éjjele. A Harchegység Schierke és Elend közt.

Szabó: Szentgyörgy éje. Hegyvidék.

Láthatjuk, egyedül Szabó Mihály nevezi „Szentgyörgy éjé”-nek a boszorkánytalálkozó idejét. Akárcsak Dóczi Lajos, ő is elhagyja a földrajzi hely pontos megnevezését.

A következő földrajzi reália a Harz-hegységben található Ilsensteinszikla, ez Dóczi Lajos magyarításában „Örzse szirtje” lesz:

Übern *Ilsenstein*!
Da guckt ich der Eule
ins Nest hinein,
Die macht ein Paar Augen!

Megtekintém
Bagoly fészket
Örzse szirtén.
Hogy’ nézett!

Az Örzse a régi, gyakori Erzsébet név becéző alakja. Rokon neve az Ilze, amely német rövidülésből származik (Elisabeth > Ilse) (Fercsik–Raátz 2009: 358). Dóczi Lajos tehát nem alaptalanul magyarítja az Ilsenstein-sziklát „Örzse-szirt”-nek. Szabó Mihály Dóczi Lajoshoz hasonlóan magyarít, átültetésében „Erzsókszirt” szerepel. Franyó Zoltán szintén honosító eljárással „Ilza-kövé”-nek nevezi a sziklát. Komáromy Andor „Ilsenkő” néven említi. Az „Ilsenstein” német nevet Palágyi Lajos, valamint a további fordítók megőrzik.

Láthatjuk, hogy a földrajzi reáliák esetében Dóczi Lajos a honosítást választja. A korabeli kritika hevesen reagál rá. Az 1873-ban megjelenő *Faust*-fordításáról Závodszy Károly a *Figyelő*-ben két részletben nyilatkozik. Az első részben Dóczi Lajos fordításának a magyartalanságát, a másodikban pedig a germán mitológiában való jártasságának a hiányát rója fel. Závodszy Károly így vélekedik: „... mert a jelenet címében Göthe egyenesen felírta: Harzgebirg, Gegend von Schierke und Elend, mely két falu a Brocken lábánál, mintegy harmadfél órai távolságban fekszik a csúcstól: és Dóczi mégis Gellérthegyet szerepeltet. Ezért: vagy nincs a német hitrege-tanban kellő ismerete, vagy szándékosan hamisította meg e helyeket. Mert ne mondja nekünk senki, hogy Dóczi a magyar nép tudalmával akarta összhangba hozni, hogy mesénkben a Gellért ismeretes. Ez a kifogás tekintetbe nem jöhet. Hiszen akkor a svéd, a francia, a skót mind helyezze által a színhelyet a maga hegyére!” (Figyelő III(1873) 11. sz.: 126).

Závodszy úgy véli, Dóczi Lajosnak „nemcsak Gellértnek nem szabad vala fordítania a Blocksberget, hanem ha Blocksbergnek hagyja, meg kelle magyaráznia, hogy ez nem a mi Blocksbergünk” (Figyelő III(1873) 11. sz.: 126). A magyarítás kapcsán azt is a szemére veti, hogy „iparkodik minden áron tősgyökeres magyar lenni” (Figyelő III(1873) 11. sz.: 127).

Hogy Závodszy Károly mennyire elveti az adaptációt mint fordítói eljárást, mutatja az is, hogy ferdítésnek, meghamisításnak, akár „vaskos tudatlanságnak” tartja a honosítást: „A Faust-monda tökéletesen német, s Faust, bár a kutató, a magasra törő szellem örökemberi megszemélyesítője, mégis német; az honára, származására, műveltségére nézve. A mi az ő és a Mefisztó szavaiból, tetteiből, utáiból a mythologia körébe tartozik: az a német mythologia határai közt esik. A német mythologiában gyökereznek a

fogalmak, kifejezések, melyeket más mythologia birodalmába vonni csak vastag tudatlanság vagy gyöngé ítéltőképeség mellett lehet. Válassza ki Dóczi Lajos, a melyik hiúságának jobban hizeleg...” (Figyelő III(1873) 11. sz.: 125).

Dóczi Lajos megoldása nem tudatlanságából vagy a mitológiában való járatlanságából következik, hanem tudatos fordítói eljárás: kulturális átültetéssel, azaz pragmatikai adaptációval van dolgunk. Az adaptáció során a honosítási szándék vezérli. A cselekményt célnyelvi környezetbe helyezi át, hogy közelebb hozza a magyar (olvasó)közönséghez a forrásnyelvi szöveget. Ez a honosítási eljárás szinte normatív jellegű a XIX. századi magyar fordításokban, különösen a drámafordításokban (Benő 2011: 89). Ugyanakkor a magyarítás ötlete akár ösztönösen is felmerülhet benne, hiszen ott-honosan mozog mindkét kultúrában. A célnyelvi közönség feltételezett valóságismeretéhez alkalmazkodó műfordító egyéni döntése ez, amelyet a mű világa tesz lehetővé, hiszen amint a német mitológiában a Brocken a boszorkányok fő találkozási helye, úgy a magyar hiedelemvilágban a Gellért-hegy is az.

Az első, 1873-as fordításban Závodszy Károly talál még egy kivétnevalót: a német Rippach falunak „Ripacs”-ra fordítását. Bár kutatásom során az átdolgozott kiadást (1900) vizsgálom, amelyben már „Rippach” szerepel, kitérek Dóczi Lajos korábbi fordítói megoldására. Auerbach pincéjében hangzik el Frosch szájából:

Ihr seid wohl spät von *Rippach* aufgebrochen.

*Ripacs*ból későn indulni találtak (Dóczi 1873: 88).

Závodszy Károly a kritikájában kíméletlenül támad: „Ez a Gellértfordítás sületlenség, ép olyan, mint Rippach falunak »Ripacs«-ra változtatása. Mikor a »Gellért« szemembe ötlött legelőször, és utána legottan »Ripacs«-ot olvastam, tudva, hogy Rippach Lipcséhez közel esik, azonnal fali térképemhez siettem, megnézni, ha vajon nincs-e a lipótomegyei Lipcse mellett hasonnevű község, nem tétetett-e át a Faust-monda teljesen magyar talajra? Nem találtam. Tehát ez mégis az a Rippach, mely Lipcse és Weissenfels közt az utolsó postaállomás volt...” (Figyelő III(1873) 11. sz.: 126). Talán nem is olyan nagy „sületlenség” vagy melléfogás a név magyarítása, amely egyben beszélő név lesz, hiszen más fordítók is megteszik azt. Legfeljebb a „ripacs” fogalom stílusértéke zavaró. Nézzük a további XIX. századi fordításokat:

Komáromy: Talán *Rüppokfalvából* jöttek

Szabó: Tán *Kutyabonton* jobbat iddogáltak?

Komáromy Andor és Szabó Mihály is magyarítja a helységnevet. Láthatjuk, hogy Dóczi Lajos fordítói változatának van egy többlete: hangalakilag közel áll az eredetihez: Rippach – Ripacs. De a későbbi fordítók sorá-

ban is van, aki adaptációval él: a helységnév Kozma Andornál „Csap” Jékely és Sárközi fordításában „Rátót”:

Kozma: Tán *Csap*ról utra későn keltetek ti?

Jékely: *Rátót*ról későn kerekedtetek fel?

Sárközi: *Rátót*ról későn indultak ma, látjuk

A földrajzi neveknel maradván, vizsgáljuk meg a *Prater* magyarra fordítását. Mefisztó így szól Servibilishez a Walpurgis-éji jelenet végén:

Komm doch das Hügelchen heran,

Hier ist's so lustig wie im *Prater*.

Und hat man mir's nicht angetan,

So seh ich wahrlich ein Theater.

E dombra jer! Itt víg a nép,

Egész *városligeti* kép.

S mit látok itt? Ha nem káprázat,

Valóságos, igaz színházat.

A *Prater* a bécsi *Prátert*, a vidámparkot idézi, amely valójában egy folyóparti liget, ahova a nép mulatság végett szokott kirándulni. A *Prater* név feltehetőleg a latin „*pratum*” (‘mező’, ‘rét’), illetve az olasz „*prato*” (‘liget’) szóból származik.⁴⁵ Dóczi Lajos itt általánosító fordítással él, így lesz a német tulajdonnév értékű *Prater* „városliget”. Kozma Andor „népkertbéli vígasságot” lát, Komáromy Andor és Franyó Zoltán „népkert”-nek fordítja („Ott, mint a népkertben, van élet”, Franyó), Szabó Mihály és Palágyi Lajos a „liget” szót használják. Meghagyva a tulajdonnevet, „*Práter*”-nek fordítja Jékely Zoltán, Sárközi György és Márton László.

Láthatjuk, a földrajzi nevek fordításakor rendszerint a honosítás szándéka – mai műszóval a pragmatikai adaptáció – vezérli Dóczi Lajos fordítói döntéseit. A Brocken vagy Gellért-hegy analóg kultúraspecifikus fogalom esetében is az adaptációt választja.

4.3.1.2. A személynevek fordítása

A következőkben azt vizsgálom, milyen fordítói eljárást alkalmaz Dóczi Lajos a személynevek esetében. Mefisztó neve Mephisto lesz, az eredeti Mephistopheles rövidített változata. Dóczi Lajos megőrzi az idegen írásformát. Faust és Wagner, valamint az *Auerbach pincéje*-jelenet szereplőinek (Siebel, Frosch, Brander, Altmayer) neve esetében Dóczi Lajos átvitelrel él, a tulajdonneveket változatlanul átviszi a célnyelvi szövegbe.

Ahol a német névnek magyar megfelelője van, a behelyettesítést választja: így lesz Margerete Margit, Marthe Márta, Valentin pedig Bálint. A *kútnál* jelenetben Margit (Gretchen) és Lidi (Lieschen) a megesett Borcsáról (Bärbelchen) beszélgetnek. Lidi Zsuzsikától (Sibylle) hallotta a hírt, és

⁴⁵ Prato – Der Name beruht [...] auf ital. *prato* ‘Wiese’, das lat. *pratum* ‘Wiese’ [...] fortsetzt. Boris Paraskewow 2004. Wörter und Namen gleicher Herkunft und Struktur: Lexikon etymologischer Dubletten im Deutschen. Walter de Gruyter, Berlin/New York. 276.

megosztja Margittal. Dóczi Lajos tehát népies, többnyire becéző alakú nevekkel magyarosít. A személynevek hangulata így megfelel a magyar népi világnak, és hatásában közel áll az eredeti mű népies hangulatához. Az egyszerű, nép sorából való személyek nevének szónévfunkciója lesz, és konnotatív jelentéssel bővül. A szereplők magyarrá formálódnak nyelvezetük által is, beszédsajátosságaik tükrözik valamely társadalmi réteghez tartozásukat.

A későbbi fordítók ugyancsak honosító eljárással élnek, kisebb eltérésekkel. Míg Dóczi Lajosnál *Lieschen* magyar neve *Lidi*, *Bärbelchen* neve *Borcsa*, Komáromy Andornál *Liza* és *Boris*, Szabó Mihálynál Örzsi és *Borcsa* név szerepel. Palágyi Lajosnál és később Kozma Andornál is *Erzsi* és *Borcsa*, Jékely Zoltánnál *Lizi* és *Bora*, Sárközi Györgynél *Lizi* és *Borka*, Franyó Zoltánnál *Erzsi* és *Boris*, Márton Lászlónál *Liza* és *Boriska* név szerepel.

A megcsézt lány történetét *Sibylle* mondta el Lidinek – ezt az idegenül hangzó nevet már kevesebben magyarosítják. Dóczi Lajos *Zsuzsika* névvel illeti Sibyllét. A műfordítók közül Szabó Mihály *Sáranak*, Kozma Andor *Ilusnak* fordítja, de a többi fordító megőrzi a név idegenségét, esetleg magyar írásformát és hangalakot kölcsönöz a névnek (Komáromy *Sibilla*, Palágyi *Sibylle*, Jékely, Franyó: *Szibill*, Sárközi: *Szibilla*, Márton: *Sibylla*).

Az idegen nevek magyar ekvivalenssel való helyettesítése, magyarosítása, különösen a keresztnemeké, a XIX. század nemzeti törekvéseinek velejárója. A XX. század folyamán válik általánossá az idegen nevek megtartása: fordításkor meghagyják a nevek eredeti alakját, ahogyan azt a forrásnyelvi nyelvközösség jelöli (Farkas 2009: 31). Efraim Israel *Magyarul Babelben* irodalmi internetes antológiában megjelent *Faust*-fordításában már teljes átvitelt alkalmaz a tulajdonnevek esetében. Megőrizve minden egyes név idegen alakját, Efraim Israel fordítói változatában a Dóczi Lajos honosította sor („Lidi: Hallottad már a Borcsa dolgát?”) így jelenik meg: „Lieschen: »A Bärbelchenről tudsz-e hírt?«”.⁴⁶

Margit nevének fordítási kérdésénél érdemes elidőznünk egy keveset, amint az alábbi megfigyelt jelenség ezt szükségessé teszi. Goethe eredeti művében névváltozás van: Margit az eredeti műben a Margarete nevet viseli, amely néhány jelenetben a Gretchen becézett alakban szerepel. A *Gretchens Stube* (Margit szobája) jelenetben tűnik fel először a becéző forma, amikor Margit a rokka mellett dalol. Az egyszerű dalból megtudjuk, hogy Margit szerelmes Faustba, odalett nyugalma, nem tud Faust nélkül élni. Ez a népdalszerű ének Margit önkifejezése, lelkiállapotának hű tükröje. A névváltoztatás beszédes: míg Margarete érett, józan gondolkodású nőt

⁴⁶ [https://www.magyarulbabelben.net/works/de/Goethe%2C_Johann_Wolfgang_von/Faust_\(1.2.2.\)_Der_Tragödie_erster_Teil_Am_Brunnen](https://www.magyarulbabelben.net/works/de/Goethe%2C_Johann_Wolfgang_von/Faust_(1.2.2.)_Der_Tragödie_erster_Teil_Am_Brunnen).

idéz fel, a Gretchen naiv, gyerekes, hiszékeny fiatal lányt, akinek a szerelem elveszi az eszét. Ugyanakkor a becézett forma mintegy sugallja a szerző együttérzését a fiatal lánnyal. Talán ezzel magyarázható, hogy Goethe a drámának ezen a pontján megváltoztatja a nevet. Bár a *Margit szobája*-jelenetet követő *Márta kertje*-jelenetben Margit újból a Margarete nevet viseli, és nem a Gretchent, a további jelenetekben Goethe megőrzi a becézett formát (*Margit szobája, A kútnál, Várfolyosó, Éjjel. Utcza Margit háza előtt, Temp-lom*). Ezekben a jelenetekben Margit a vele egykorú lányokkal beszélget, megtudja tőlük, hogy Borcsa megesett, majd rádöbben, hogy ő maga is hasonló helyzetben van. A következő jelenetben Margit a Mater Dolorosa szobránál helyez el virágot, miközben énekelve hozzá fohászkodik. Azután a testvérével, Bálinttal találkozik, és végül részt vesz a szentmisén a zsúfolásig telt Dómban. Itt jelenik meg a Gonosz Lélek, Margit lelkiismeretének jelképe, amely vádolja őt. Goethe névváltoztatása összefügg a drámán belül Margit-tragédiának (Gretchen-Tragödie) nevezett történéssel. Gretchen becézett neve a későbbiekben a börtönjelenetben fordul elő, de itt már csak Faust szólítja ezen a néven a lányt, a szerző Margarete névvel illeti.

Ulrich Gaier irodalomtörténész értelmezésében a Gretchen név a lány társadalmi hanyatlását, a korabeli erkölcsi rend szerinti megvetettségét hivatott tükrözni. Míg a Margarete név jelentése „die Perle”, azaz „gyöngy”, addig a „Gretge” becéző forma jelentése „cselédlány, utcalány” (Gaier 1989: 176). Fordításának széljegyzetében Márton László is megjegyzi, a Gretchen név pejoratív jelentésárnyalatú, könnyelmű, erkölcstelen lányt jelentett, és a Gitta becéző alakot felelteti meg a Gretchen névnek (Márton 2016: 109). *Úgy vélem, a név etimológiája szempontjából „Gréta, Gréti” becézés, amely a Margaréta, Margit név több nyelvben önállósult becéző rövidülése, közelebb állna a Gretchenhez, a hangulata jobban érzékeltetné Margit gyermeki lényét, ártatlanságát, esendőségét* (Ladó 1971: 56, 55). Márton László az egyetlen műfordító, aki a névváltoztatást következetesen érvényesíti. Sem Dóczi Lajos, sem a már említett műfordítók nem követik Goethe névváltoztatását.

A következőkben olyan tulajdonnevek, *beszélő nevek* fordítását követem figyelemmel, amelyek sajátos konnotációval, közszói jelentéssel rendelkeznek. A Boszorkányszombat-jelenetben előfordul a „Junker Voland” megnevezés, melyben a „Voland” az ördög egyik középkori német neve (középfelnémet: vâlant), de a név használata szokatlan, ritka a német nyelvben (Vö. Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm).⁴⁷ Dóczi Lajos Ármány úrfi néven említi. A Czuczor–Fogarasi-féle

⁴⁷ mhd. vâlant, böser geist, teufel, unhold. Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. Bd. 26.

szótár a következőket írja az „ármány” szóról: „Őseink által a pogány hit-
tel behozott régi szó, mely gonosz szellemet, ártalmas istent jelent, ki min-
den jót gátolni törekszik.” Dóczi Lajos fordításában az ’ármány’ a sátánnak
azt a tulajdonságát emeli ki, amely a *Faust*-ban önmeghatározásként hang-
zik el: „egy darabka oly erő, mely csak a rosszra tör...”, azaz ártani kíván
(Dóczi 1906: 51). Ugyanakkor az „ármány” régi szó a magyar nyelvben,
akárcsak a németben a „Voland”.

Goethe: Platz! Junker Voland kommt. Platz! süßer Pöbel, Platz!

Dóczi: Hó! Ármány úrfi jön! Helyet, gyöngy söpredék! (Mephisto)

Dóczi Lajos és Szabó Mihály választása alig tér el egymástól: Szabó
egyszerűen *Ármánynak* nevezi a sátánt („Urad jön, *Ármány* jön! Tágulj csak
édes népem!”). A *Faust* további fordítói „Sátán úrfi” (Jékely, Franyó), „Sá-
tán ficsúr” (Kozma) néven emlegetik az ördögöt, vagy megőrzik az idegen
Voland nevet (Komáromy, Palágyi, Márton).

Kozma: Helyet! csürhéem, helyet! *Sátán ficsúr* vagyok!

Jékely: *Sátán úrfi* vagyok! Szép pereputty, helyet!

Franyó: A *Sátán úrfi* jön! Helyet, szép csőcselék!

Komáromy: Helyet! Jön *Voland úr*! Adj helyet csőcselékem!

Palágyi: Helyet, ha mondom! *Voland urfi* jön.

Márton: Helyet, jónép! Én vagyok itt, *Voland*!

Efraim: *Voland úr* jön! Helyet, te édes csőcselék!

Láthatjuk, Dóczi Lajos a honosítást választja, akárcsak Kozma, Jékely
vagy Franyó. Fordítói megoldása nem szokványos, de találó jellege miatt
kiemelkedik a fordítások sorából.

Az eredeti műben az ördög egy harmadik nevével is találkozunk:
„Urian”. Nem honosító, hanem idegenítő eljárással él Dóczi Lajos, amikor
az Urian név esetében megőrzi az idegenszerűséget: „Gellért csúcán ősz-
szegyűlünk/ Elöl, felől *Urián*”. („Dort sammelt sich der große Hauf,/ *Herr*
Urian sitzt oben auf”). A „Herr Urian” a német nyelvben szintén az ördög
megnevezésére szolgáló, több irodalmi műben előforduló, tréfás, megszé-
pítő jellegű név.⁴⁸ A további fordítók is megőrzik az idegen nyelvi formát.

Voland oder Voland (bei Goethe Junker Voland) ist eine in der gegenwärtigen Sprache
ganz ungewöhnliche und nur höchstens einmal in dichterischer Sprache erscheinende Be-
zeichnung des Teufels; es ist die alte deutsche Benennung des Teufels, mhd. vālant, der Teu-
fel, vālandinne, die Teufelin. Johann August Eberhards Synonymisches Handwörterbuch der
deutschen Sprache 1910. <https://www.textlog.de/37815.html>

48 Scherzhaft oder beschönigend wird „Herr Urian” oder „Meister Urian” auch als Be-
zeichnung für den Teufel verwendet; scherzhafte Benennung des Teufels. Eintrag in der
Oeconomischen Encyclopädie von Johann Georg Krünitz; Johann Christoph Adelung: Gram-
matisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart. Bd. 4, Leipzig 1801, s. v. Der
Urian.

Hogyan jár el Dóczi Lajos a beszélő nevekkal, mint a „Herr Hans” vagy „Hans Liederlich”? A Hans a németben gyakran a beszélő nevek elemeként fordul elő, egyik jelentése ’ördög’ (Hans Urian), a Hans Liederlich szókapcsolatban pedig ’csavargó, züllött fickó’ (Halász 1994: 930). Auerbach pincéjében hangzik el Frosch szájából a kérdéspár:

Ihr seid wohl spät von Rippach aufgebrochen?	Rippachról későn indulni találtak;
Habt ihr mit <i>Herren Hans</i> noch erst zu Nacht gespeist?	<i>Fa Jankó</i> úrral vacsoráltak?

Dóczi Lajos „Fa Jankó úr”-nak fordítja a Herr Hans megnevezést: a „fajankó” gúnynévből alkot leleményesen tulajdonnevet. Dóczi Lajos megoldását Kozma Andor, Sárközi György és Franyó Zoltán is átveszi, ami arra enged következtetni, hogy a későbbi fordítók is találónak érzik a megfeleltetést. Herr Hans Komáromy Andor fordításában *Rüppők Jankó úr*, Szabó Mihálynál *Oktondi Úr*, Palágyinál *Tökfilkó úr*, Jékelynél *Istók bácsi*, Márton Lászlónál pedig *Seggfej bácsi* lesz, és Efraim Israel *Báró Hans von Üllepp* néven emlegeti. A két utóbbi megoldás az előzőek finom iróniájához képest nyersnek, illetve kissé művinek, erőltetettnek hat.

Az *Utca*-jelenetben Mefisztó a Hans Liederlich (’csavargó, züllött fickó’) elnevezéssel illeti Faustot, aki a Boszorkánykonyha tükreben megpillantva Margitot, beleszeret a lányba. Faust egyetlen vágya a „kis teremtetést elszédíteni”. Mefisztó csillapítani próbálja őt:

Du sprichst ja wie <i>Hans Liederlich</i> ,	Hisz úgy beszélsz, mint <i>Korhely Miska</i>
Der begehrt jede liebe Blum für sich	Ki minden rózsát tépeget

Dóczi Lajos a forrásnyelvi szöveghez hűen beszélő névvel illeti Faustot. A „Korhely Miska” név előtagjában a „korhely” német eredetű jövevényszó, a rosszalló, szidalmazó értelemben használatos „korhely” jelző annyit tesz, mint ’mulatozó, léha, duhaj, züllött’ (Zaicz 2006: 434; Kiss 2001: 481), ’korcsmázó, iszákos, dorbézoló, henyélő, tunya, semmirevaló, kicsapongó’ (Czuczor–Fogarasi).⁴⁹ Dóczi Lajos választását találónak érzem: a választott „korhely” jelző utal Faust kicsapongására, léhaságára, ugyanakkor nem túl erős, mint némely további fordítói megoldás.

Nézzük a további fordítói megoldásokat. Kozma Andor a „kéjzsi-vány”, Franyó Zoltán a „céda-fi”, Sárközi György a „kékszakáll” közszóval adja vissza a nevet. További tulajdonnevekkel illeti Faustot a többi for-

⁴⁹ <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-szotara-czuczorfogarasi>

dító: Kujon Jani lesz a Jékely-fordításban, Efraim Israel fordításában Ledér Jenő, Szabónál Vátsott Bandi, Márton László meg a Nyeles Jancsi szókapcsolattal nevezi meg. Palágyi nem tulajdonnévvel, hanem egyszerűen a „léha” jelzővel illeti („Ej, ej, az úr milyen *léha* lett”). Komáromy sem tulajdonnévvel, hanem jelzős kifejezéssel jelöli: „ledér uram”. A választott kifejezéshez mindig sajátos konnotáció, érzelmi töltés társul. A fordítói megoldásokat olvasva érzékeljük, hogy a szavak bonyolult „holdudvara” más-más árnyalatot kölcsönöz a megszólítottaknak. A „kujon” kifejezés inkább nőcsábászjelleggel kölcsönöz Faustnak, szinonimája ’szoknyavadász, szoknyapecér, nőbolond’ (Kiss 2001: 499), míg a „ledér” szinonimái ’kicsapongó, könnyűvérű, csélcsep, léha, szabados’ (Kiss 2001: 513), a „vásott” olyan személyre utal, akinek az erkölcsi érzései elvástak, a „nyeles” szó pedig a mai szleng része.⁵⁰

Mefisztó megszólítását Faust megtisztelő jelzővel viszonzozza: Herr Magister Lobesan.

Mein Herr Magister Lobesan,	<i>Nagytiszteletű praeceptorom,</i>
Laß Er mich mit dem Gesetz in Frieden!	Nekem itt föl ne emlegesse
	A törvény paragrafusát.

A „lobesan” vagy középelnémet „lobesam” (lat. laudabilis) kifejezés titulusokban szerepelt a Grimm-szótár⁵¹ szerint, jelentése ’dicséretes, hírneves, érdemekben gazdag, nagyérdemű’. Dóczi Lajos a „Magister”-nek a latin „praeceptor”-t felelteti meg (tanár, tanító, oktató), a „Lobesan”-nak meg a „nagytiszteltű” jelzőt („nagytiszteltű praeceptorom”). Fordítása hű, és egyben honosításnak is tekinthető.

Hadd nézzük a többi fordítói eljárást: Komáromy a „tisztelt professorem”, Szabó a „tisztelendő mesterem”, Franyó Zoltán egyszerűen a „Magiszter úr” megszólítással él, Sárközi György a „Tiszteletes tanár uram”, Palágyi a „Főtisztelendő bölcs papom” megszólítással. Kozma Andor a „Nagyképű tanár úr” megnevezéssel máris más konnotációt ad a megszólításnak (főlényes), akárcsak Jékely a „Derék erkölcsbíró uram” (másokat bíráló) megnevezéssel. Márton László „Magiszter úr, Nagytudományú” hátravetett jelzős szerkezettel fordítja, Efraim Israel a „Jó Rendesi doktor uram” megszólítással, amely a megszokottól eltérő, eredetieskedő megnevezésként hat.

⁵⁰ <http://mek.oszk.hu/adatbazis/lexikon/phplex/lexikon/d/szleng/szl169.html>. 2019. 02. 04.

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének honlapjának szlengszótára. http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/szl_kut/index.php

⁵¹ Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig 1854–1961. Quellenverzeichnis Leipzig 1971. (2018. 06. 28.)

Az idegenítéssel is találkozunk Dóczi Lajos *Faust*-fordításában. A szellemlények nevét az első *Dolgozószoba*-jelenetben nem magyarosítja. Faust a sétájából tér haza; az ördög, aki fekete uszkár képében férkőzik be Faust szobájába, vándordiákká változik. Faust ekkor megjelenésre akarja kényszeríteni az ördögöt, és Salamon kulcsához (Clavicula Salomonis) fordul, a XVI. századi varázslókönyvhöz, amely kaput nyit a természetfölötti világra, összeköttetést biztosít a makrokozmosszal, és hatalmat ad az elemekben rejlő szellemek fölött. Faust a „négyek mondását” veszi elő:

Salamander – villanj!

Undene – szörnyedj!

Sylphe – elillanj!

Kobold – görnyedj!

A ki tudja,

Mi az útja

És mivolta

Mindenik elemnek,

Parancsolva

Szóllhat a szellemseregnek.

Tűnj le tűzbe,

Salamander!

Zuhogj vízbe,

Undene!

Lobogj szépen, csillagképen,

Sylphe!

Házi szolgálatra fuss,

Jöszte végül, segítségül,

Inkubus, Inkubus!

A felsorolt nevek mutatják, hogy Dóczi Lajos itt az idegenítés eszközével él, a négy szellem nevét nem magyarítja. Az idegenszerűség növeli a ráolvasás varázsigejellegét. Az idegenül hangzó nevek mitológiai alakok nevei: Undene (vízi szellem, sellő, undiné), Sylphe (szilfid, a levegő lénye), Salamander (szalamandra, a tűz szelleme), Kobold (manó, házi szellem), akik a négy alapelem, a *víz, tűz, levegő, föld* megtestesítői.

A kritika azonban kifogásolja az idegen nevek használatát, akárcsak a magyarázatok hiányát. Závodszy Károly már említett cikkében úgy véli, a magyarázatok hiánya miatt „sok hely élvezhetetlen”. Sőt, nem csupán a magyar, hanem a német olvasó számára is szükségesek lennének a magyarázatok, állítja. Majd így folytatja: „Mi ez a Salamon kulcsa? Dóczi nem gondol vele. Mi az a Salamander, Unde, Sylphe, Kobold? Dóczi nem értelmezi. Mi az Urián? szintén nem kommentálja. Holott e helyeket csak mythológiai ismeretek mellett méltányolhatjuk igazán, becsük és mélységük szerint” (Závodszy III(1873) 11. sz.: 125).

Nem az idegenítés, hanem a honosítás mellett dönt Jékely Zoltán, aki részben magyarítja a megszólításokat: Szalamandra, Undéne, Szilfe, Kobold szerepel a ráolvasásában. Igazán honosító eljárással Szabó Mihály él, akinek a fordításában Szalamandra, Sellő, Légtünde, Manó szerepel. Franyó Zoltán szinte teljesen Szabó Mihály mintáját követi, amikor a négy elem neve Szalamandra, Sellő, Tünde, Manó lesz célnyelvi szövegében.

Az idegenszerűség megőrzésének itt esztétikai hatása van. Az akusztikai hatás fokozó jellege igézőbbé teszi a ráolvasást, amelyet Faust mond. Egy értelmetlen, idegenszerű hangcsoport könnyebben kelt hangalaki kifejezéztöbbletet. Dóczi Lajos tehát nem csupán honosító eljárással él, hanem idegenítő eljárást is alkalmaz ott, ahol szükségesnek látja.

4.3.1.3. A kihagyás mint adaptációs eljárás

A honosítás egy másik válfaja a kihagyás. Ez történik Dóczi Lajos célnyelvi szövegvariánsában a „Walpurgis-éji álom avagy Oberon és Titánia aranylakodalma intermezzoja”-jelenettel. A boszorkányszombat után Mefisztó továbbviszi Faustot egy Walpurgis-éji álomba, Oberon és Titánia esküvőjére. Dóczi Lajos ezt a jelenetet kihagyja, nem fordítja le magyarra. Lábjegyzetben utal rá, hogy a mű egy része kimarad: „A Walpurgis-éjjeli álmot, mint a magyar közönség előtt teljesen érthetetlen alkalmi gúnyverset, kihagyandónak véltem, A fordító” (Dóczi 1906: 176).

A vizsgált *Faust*-fordítások sorában egyedül Dóczi Lajos *Faust*-fordításában marad el az intermezzo. Kortársai (pl. Komáromy: Walpurgéji álom vagyis Oberon és Titania aranylakodalma. Egy Intermezzó; Szabó: Szentgyörgy-éji álom vagy Oberon és Titania aranymenyekzője. Játék szünet alatt), valamint a későbbi fordítók is lefordítják a jelenetet. Ez a jelenet Shakespeare *Szentivánéji álom* (a szereplők Titania, Puck és Oberon), valamint *A vihar* (Ariel neve) című művére utal, és mindmáig kérdés, hogy Goethe miért fűzte be a dráma cselekményébe ezt a nem igazán illeszkedő, zűrzavaros jelenetet.

Vitatható, hogy helyénvaló-e Dóczi Lajos adaptációja, amely mögött feltehetőleg az a szándék áll, hogy a darabot (vagy annak bizonyos vonatkozásait) a célnyelvi közönség feltételezett kulturális ismereteihez igazítsa. Mit kell megőriznie a műfordítónak, és mit lehet módosítani vagy akár kihagynia a fordításban? – tesszük fel a kérdést. Dóczi Lajos feltehetőleg azért hagyja el ezt a jelenetet, mert úgy ítéli, korának magyar közönsége számára nem ismertek Goethe kulturális utalásai. A közjátékban nincs cselekmény. Rudolf Eppelsheimer irodalomtörténész szerint az álomjelenet egy zavaros kavalkád, amelyben Goethe a magakorabeli közéleti viszonyokat és a kortársait szatirizálja: irodalmárokat, tudósokat, politikusokat. Servibilis nem más, mint Karl August Böttiger dilettáns szín-

házigazgató, Hennings pedig August Adolph von Hennings, aki Goethe verseit élesen kritizálta, Szélkakas (Windfahne) Johann Friedrich Reichardt újságíró, akit kétkulacsosnak tartottak, a Daru (Kranich) Johann Caspar Lavater lelkész, akinek a szemfényvesztést és hazudozást veti a szemére Goethe, a Vaskosak (Die Massiven) pedig a forradalmi tömeget képviselik – jelzi Eppelsheimer (Eppelsheimer 1982: 161–196). Goethe maga is megjelenik, ő a Világfi (Weltkind).⁵² A mű azonban a jelenet nélkül is tartalmilag „egész” és élvezhető marad. Amennyiben Dóczi Lajos meghagyta volna a jelenetet, a magyar olvasó számára lépten-nyomon magyarázatokat kellett volna hozzáfűznie, ami nehézkessé tette volna a megértést. Színpadi előadás esetében pedig lehetetlen magyarázatokkal ellátni a jelenetet. Tény, hogy az amúgy éles hangú kritika a kihagyást nem rója fel a fordítónak.

4.3.1.4. *A magyaros jelleg erősödése különböző kifejezésekben, beszédhelyzethez kötött formulákban*

A fordítás során a tartalom hozzáidomul a célnyelv sajátos látásmódjához. A különféle reáliák a forrásnyelvi nyelvközösség kultúráját és gondolkodásmódját tükrözik, legyenek azok néprajzi, társadalmi reáliák vagy történelmi események. A műfordítónak döntenie kell, a két kultúra közötti közvetítés során mit hagy meg, illetve mit honosít. A pragmatikai adaptáción nem csak kulturális megfeleltetést értünk, hiszen az eljárás a nyelvi megformáltság és kulturális utalások tekintetében is otthonosabbá teszi a művet.

A kulturális átültetés egyik formája az, amikor a német kultúrára, német nyelvre való utalást a fordító felfüggeszti. Dóczi Lajos következetes a honosításban: hogyha a Gellért-hegy vidékére helyezi át a boszorkányszombat színhelyét, a 'német szó', 'német hon' kifejezéseket is elkerüli, így a „német színpad” helyett a „honi színpad”, a „szeretett német nyelvem” helyett a „szülötte szóm” kifejezést használja. A reáliák ilyen jellegű általánosító fordítása és kihagyása ma a fordítás szövegtulajdonságának tekinthető (Klaudy 2002: 483). Az Igazgató így szól az *Előjáték a színpadon*-jelenetben:

Ihr wißt, auf unsern deutschen Bühnen
Probiert ein jeder, was er mag;

Tudod, honi színpadjainknál
Mindenki tesz, a hogy tehet.

Az ilyen jellegű honosítás nem jellemzi Dóczi Lajos kortársainak a fordítását, akik a „német színpadunk/színpadjaink/német színpadon” kifeje-

⁵² A magyar nevek a Jékely-fordításból származnak. Johann Wolfgang Goethe, Faust. Fordította: Jékely Zoltán. Magyar Helikon. Budapest, 1971.

zésekkel élnek (Komáromy, Szabó, Palágyi). Az Újszövetség fordításának nekikezdő Faust így elmélkedik:

Mich drängt's, den Grundtext aufzuschlagen,	Vágyom kutatni ős szavát,
Mit redlichem Gefühl einmal	S a szent nyelvű eredetit,
Das heilige Original	Mint súgja az együgyű hit,
In mein geliebtes Deutsch zu übertragen.	Születte szómba tenni át.

Komáromy Andor a következőképpen utal a nyelvre: „A szent eredetit az én szeretett / Német nyelvembe átal ültessem”. Szabó Mihály és Palágyi Lajos Dóczi Lajoshoz hasonlóan honosít: Szabónál Faust „hazám nyelvére”, Palágyinál „édes nyelvünkre” ülteti át a forrásnyelvi kifejezést.

Dóczi Lajos a sajátos megnevezéseknek magyaros kifejezéseket feleltet meg. Az *Éjjel*-jelenetben Faust megidézi a Földszellemet, majd Wagnerrel, a tanítványával elmélkedik. Faust úgy érzi, hogy a meglévő tudása hiába-való, nem talál választ kérdéseire sem a tudományban, sem a mágiában. Wagner az ellentéte Faustnak, nem kínozzák kétségek, mint mesterét. Faust arra próbálja rávezetni tanítványát, hogy az általa elsajátított és elsajátítható tudás kevés, a „múlt kor szelleme”, „egy régi bölcs szava” mind nem kielégítő:

S az idők szelleme? Az ám!
 A tisztelt szerzők szelleme csupán,
 A melyben tükröződnek az idők.
 S mily torzalakká válik mindez!
 Elfutnál, ha csak rá tekintesz.
 Egy lomtár, egy szemétkosár még,
 S hozzá legföllebb egy *Vitézi Játék*.
 Pompás sententiákra fejtve szépen
 Mint bábjaik szájába illik épen.

Faust monológját olvasva tűnik fel a „Vitézi Játék” szókapcsolat magyaros jellege. Dóczi Lajos újra a honosítással él, azonban fordítói megoldása nem adja vissza az eredeti iróniáját, amely a felgyülemlett emberi tudást, ismeretet elégtelennek, illuzórikusnak, talminak, csak „színpadi akciónak” tartja, amely nem ad választ az emberi lét nagy kérdéseire, megpróbáltatásaira. A német eredetiben a „Haupt- und Staatsaktion” kifejezés szerepel („Ein Kehrtrichtfaß und eine Rumpelkammer / Und höchstens eine Haupt- und Staatsaktion”).

Dóczi Lajos megoldásával ellentétben Komáromy Andor és Kozma Andor szó szerint fordít:

Komáromy: Legföljebb egy-egy status actio
 Kozma: S legföljebb fő- és státusakció...

Feltehetőleg Dóczi Lajos hatására, Franyó Zoltán fordításában a „vitézi színdarab” szókapcsolatban visszaköszön a „vitézi” jelző. Szabó Mihály-

nál „nagy hős játék”, Palágyi Lajosnál „udvari nagy díszkomédia”, Jékely Zoltánnál „históriás szindarab” szerepel, Sárközi Györgynél „vértől csöpögő, bús tragédia”, Márton Lászlónál „színpadi akció”.

A város kapuja előtt zajló jelenetben színes embertömeggel találkozunk. Húsvét ünnepe van, szabadnap, különféle emberek beszélgetnek az őket foglalkoztató dolgokról. A Másik polgár (Andrer Bürger) szájából hangzik el a következők:

Nichts Bessers weiß ich mir an Sonn-
und Feiertagen
Als ein Gespräch von Krieg und
Kriegsgeschrei,
Wenn hinten, weit, in der Türkei,
Die Völker aufeinander schlagen.
Man steht am Fenster, trinkt sein
Gläschen aus
Und sieht den Fluß hinab die bunten
Schiffe gleiten;
Dann kehrt man abends froh nach Haus,
Und segnet Fried und Friedenszeiten.

Ünnepnapon csak kedvesb, mint
akármí,
Igy harczról, háborúról diskurálni,
Ha messze, Isten háta megett,
Török tatárral összeveszett.

Pohárka mellől ilykor a folyót
Nézem, hogy hordja mind a kis hajót,

S estére haza mék vígan,
És áldom Istenem, hogy béke van.

A figyelmes olvasónak megakad a szeme egy soron: míg a német eredetiben messzi Törökországban egymásra törnek a népek, addig a magyar nyelvű fordításban „török” és „tatár” szerepel: „Török tatárral összeveszett”. Itt úgyszintén pragmatikai adaptációval állunk szemben, amely a magyar történelmi múlt török veszedelmét, tatárjárásait idézi. A többi *Faust*-fordítónál nincs szó tatárról, mint ahogy az eredetiben sem. Még két kifejezés tűnik fel a részletben: a „hinten, weit, in der Türkei” (‘lent, messzi Törökországban’), amelyet magyarul Dóczi Lajos „az Isten háta megett” frazeológiai szókapcsolattal ad vissza (‘nagyon eldugott, távoli helyen’), fokozva ezzel a messzeséget. A „[man] segnet Fried und Friedenszeiten” (‘áldjuk a békét és békeidőket’) egy, beszédhelyzethez kötött pragmatikus helyzetmondat formájában szerepel Dóczinál: „áldom Istenem”. Mindkét fordítói megfeleltetés többletet hordoz, dúsítás a fordító részéről, az eredetiben nincs jelen.

Magyaros jellegű a „kutyabőr” kifejezés a második *Dolgozószoba*-jelenetben, ahol Mefisztó nem elégszik meg az adott szóval, írásba akarja foglalni a szerződést: pergamenre, Dóczi Lajos fordításában „kutyabőrre” óhajta íratni. Mefisztó bagatellizálja a dolgot, mintha jelentéktelen, szimbolikus dolog volna az egész, pedig valójában Faust lelkeréről van szó.

Faust:

Allein ein *Pergament*, beschrieben und
beprägt,

Ist ein Gespenst, vor dem sich alle scheuen. Oly rém, melytől mindenki megriad.

Faust:

De *kutyabőr*, viasz, meg tinta

A „beirt s pecsétetelt pergament” (Komáromy), „beírt pecsétes pergament” (Szabó), „írás pecsétivel” (Palágyi) „pergament” (Franyó, Sárközi), „teleírt, pecsétes ív” (Márton), „pecsétes, írt papírlap” (Jékely) helyett Dóczi Lajos a kutyabőr által a „kutyabőrös nemesség” fogalmát idézi fel.

Kozma Andornál és Szabó Mihálynál pár sorral lejjebb visszaköszön a „kutyabőr” kifejezés, meg lehet, Dóczi Lajos hatására, hiszen a németben „Wachs und Leder”, azaz ’viasz és bőr’ szerepel:

De írott pergament s pecsét, mely véle jár.

Mint a kísértet, mindének borzalma.

A szó már elhal ott a tollban

S viasz- és *kutyabőr*-uralom van.

Az elemzett megfeleltetéseknek az a fordítói elvárás állhat a háttérben, hogy a célnyelvi szövegnek úgy kell hangzania, mintha magyar szerző magyarul írta volna.

A honosítás szándéka vezérli Dóczi Lajost a népies, magyaros szavak használatában is. A XIX. században kiépülő magyar nemzettudat a népi jellegzetességeket a nemzeti jelleggel azonosítja. Gyulai Pál hangsúlyozza, hogy a népnyelv alkalmas „a fenség, erő, kellem és humor kifejezésére”, de hatása az ellentétébe fordulhat, „durvasággá fajulhat”, „ha válogatás vagy ha szükséges átalakítás nélkül” használják a „népi szólásmódokat”. Amennyiben az író népiesebb akar lenni a népnél, elvesz a népnyelvre jellemző, „keresetlen egyszerűség” – figyelmeztet Gyulai (Gyulai 1897: 485). Az irodalmon belül jelentkező népi-nemzeti irányzat, melynek Petőfi és Arany fő képviselője, a népiességet népnyelvi szókinccsel, népköltészeti formákkal igyekszik megvalósítani. A következő szövegrészletek szóhasználatában Dóczi Lajos is a magyar nemzeti jelleg erősítésére törekszik:

Was steht ihr Weiber, heult und klagt?
 Still, altes Weinfäß!
 Eure Höflichkeit erfreut mich sehr
 Es erben sich Gesetz' und Rechte
 Wie eine ew'ge Krankheit fort
 Wie hält's nur noch zusammen?
 Bald hatte das arme Tier genug
 Ich weiß dir so ein Schätzchen auszuspüren
 Wer schlich sich ein?
 O Herr, verzeiht den rohen Gruß!
 Bei aller verschmähten Liebe!
 Was kneipt dich denn so sehr?
 Den ganzen Tag hat man die Hände voll!
 Da wurden seine Geschwister
 Bei Hof auch große Herrn
 Auf! Holla! Ho!
 A! tara lara da!

Mit óbégattok, asszonyok?
 Csitt, öreg hordó!
 Igen *nyájas*, hogy ide fáradt
 A törvény s jogok öröksége
 Mint ősz nyavalya örökül
 Mi tartja benne a *szuszt* még?
Doszt lesz néki nemsokára
 Egy ily *tubát* tudok számodra én
 Lopva, *suttyomba*?
 Uram, a *zokszót* megbocsádd
 A *fitymált* szerelemre!
 Mi *csikar* annyira?
 Egész nap *hercehurca*, hajtás
 S az udvarnál nagyra ment
 Minden *pereputtya*
 Haj! *Tillaárom*!
 Hej, *dínom-dánom*, sanálom!

A dőlt betűvel kiemelt népies kifejezések részben hangutánzó szavak: a „Csitt!” bizalmas jellegű mondatzó; az Arany János által is réjaként alkalmazott „tillaárom”,⁵³ a „dínom-dánom” kurjantás mint a jókedv, lelkesedés, humor kifejezője; a bizalmas jellegű, hangfestő „hercehurca”, a rosszszalló, hangutánzó „óbégat”. Érzelemkifejező ereje van már hangalakjánál fogva is a „suttyomban” főnévnek, a bizalmas, tréfás „szusz” főnévnek, a „doszt” határozószónak, a fölényes lebecsülést kifejező „fitymál” igének, de a „tuba” főnévnek is, amely a fiatal nő kedveskedő, népies megnevezése. Az alkalmazott népies nyelvi elemek nem csupán magyar nemzeti jelleget visznek a célnyelvi szövegbe, de ezenfelül a hangzásbeli expresszivitásukhoz kapcsolódó hangulat is növeli kifejezőerejüket. A kifejezőség fokozódik azáltal, hogy a felsorolt nyelvi elemekhez olyan nyelven kívüli elemek társulnak, mint a gesztus, a hanghordozás, a szituáció.

A kultúraspecifikus kifejezéseken kívül a reáliák sorába tartoznak a ruhadarabok is. A ruhadarabok megnevezésének a fordításakor Dóczi Lajos fordítására nemcsak a honosítás jellemző, hanem az idegenítés is. Nézzünk először példákat a honosításra. Mefisztó így szól Fausthoz:

Csak add nekem *palástod*, *kucsmád*
 Komm, gib mir deinen *Rock* und *Mütze*.

⁵³ „Ez a szoba, hol én most / Tillaárom haj!/Pusztítom a papirost / Tillaárom haj! / Se nem csapszék, se nem bolt, / Csizmadia műhely volt. / Tillaárom haj!” Arany János: Írószobám. In: Tillaárom, haj! Arany János vidám versei. (szerk. R. Berde Mária), Lepage Lajos Könyvkereskedés, Kolozsvár, 1942: 13.

A német „Rock” megfelelője ‘kabát’, a „Mütze” meg ‘fejfedő, sapka’. Dóczi Lajos itt honosít, magyaros ruhadarabokat ad a szereplőkre.

Az Auerbach pincéjében énekelt bordalban (Runda) már az idegenítésnek vagyunk tanúi:

Da, miß dem Junker *Kleider*
Und miß ihm *Hosen* an.

Szabj ez úrfinak *ruhát*
Kaputot, nadrágot.

Und daß, so lieb sein Kopf ihm ist,
Die *Hosen* keine Falten werfen!

És úgy vigyázzon a fejére,
Hahogy a *plundra* ráncot vet.

A ruhadarabok immár nem magyarosak, hanem német ruhadarabok: a „kaput” (‘hosszú felsőkabát, mint polgári férfiviselet’)⁵⁴ és a „plundra” (‘bő szárú férfinadrág’).⁵⁵ Hogyha a XIX. századi kortárs fordítók megoldásait nézzük, láthatjuk, hogy az idegenítés Dóczi Lajosra jellemző eljárás, Komáromy Andornál és Palágyi Lajosnál egyszerűen „ruha”, „nadrág” szerepel, Szabó Mihály a „pantallon”, „kabát”, „nadrág” lexémákat választja.

A tanítvány a „pitvaron” vár Faustra, amely a tornác népies megnevezése („Most is vár – hallom – egy a *pitvaron*” – „Gleich hör ich einen *auf dem Gange!*”). Ugyanakkor Bálint rátámad Faustra, és így szól: „Ki már azzal a *gyíklesővel!*”⁵⁶ („Heraus mit Eurem *Flederwisch!*”). A *gyíkleső* német eredetű szó, egy vékony, rövid kard gúnyneve, amelyet díszöltözethez szoktak felkötni. A „pitvar” csak Dóczi Lajosnál fordul elő, Komáromy, Szabó, Palágyi a „folyosó” lexémát választja; a kard mindhárom fordítónál „gyíkleső”.

Mefisztó így szól: „De parádés napon *ordót* viselni illik” („Doch läßt am Galatag man seinen *Orden* sehn”). Az „Orden” (‘rendjel’) fordításakor Dóczi Lajos a latin eredetű „ordó” kifejezést használja (Tótfalusi 2008: 678). Szabó Mihály is él az „ordó” kifejezéssel, de Komáromy és Palágyi az „Orden” magyar megfelelőjeként a „rendjel” lexémát választja.

A társalgásban használt fordulatok, beszédhelyezethez kötött formulák magyarítása is mind a célnyelvi olvasóhoz való igazodást jelzik. Dóczi Lajos Faustja az „Isten hozzád” búcsúszóval köszön el a boldogságtól: „Most *Isten hozzád, boldogságom*”. A forrásnyelvi szövegben szereplő „Es wird

54 Kaput (német) Korábban (a XVIII. sz. elejéig) katonaköpeny, később hosszú felsőkabát, mint polgári férfiviselet. Tudományos és Köznyelvi Szavak Magyar Értelmező Szótára. <https://meszotar.hu/keres-kaput>

55 „Már minálunk megismerni úgy lehet, ki nem magyar, német plundrát viselget” (Népdal). Tudományos és Köznyelvi Szavak Magyar Értelmező Szótára. <https://meszotar.hu/keres-plundra>

56 <http://gyikleso.szojelentese.com/>

mein schönstes Glück zunichte!“ nyersfordításban annyit tesz, mint ‘legszebb boldogságom odalesz, megsemmmisül’. Komáromy Andor így fordít: „Egész boldogságomnak vége van!”, Szabó Mihály pedig a következőképpen: „Oda most legszebb szerencsém”.

Faust átlátja, hogy: „Az ördög egoista, / Egy Isten áldjon-ért nem teszi ő / Azt, miből másnak haszna nő”. A német szövegben „um Gottes willen” szerepel, ‘az istenért, az Isten szerelméért’ („... der Teufel ist ein Egoist / Und tut nicht leicht um Gottes willen, / Was einem andern nützlich ist”). Ha Dóczi kortársainak megoldásait vizsgáljuk, látható, hogy ketten is az „isten nevében” szókapcsolattal élnek (Szabó: „Az ördög egoista, / S isten nevében olyant nem tesz”, Palágyi: „nem segít csak úgy isten nevében”). Ettől némileg eltér Komáromy Andor fordítása: „az ördög önző jól tudom, / S Isten fizessért nem könnyen teszi”.

Mefisztó alázatosan, esedezve kéri az őt fogva tartó Faustot, hogy bocsássa el: „Ezúttal főképp s mindenképen / Csak azt *instálom*, hogy bocsáss”. A népies, régies igei alak, az „instálom” az alázatosság és az udvariasság árnyalatát kölcsönzi Mefisztó kérésének, mint a német eredetiben elhangzó ‘kérve kérlek’ („Doch jetzo bitt ich, *hoch und höchst*”). Palágyi a könyörgést a „sürgető” melléknév fokozó ismétlésével éri el – az alapfokot a kö-zépfok követi módhatározói funkcióban: „Most csak azt kérem, sürgetően, / Legsürgetőbben: hagyj, eressz el!”. Komáromy az ismételt „nagyon” határozószóval („Most csak arra kérlek, nagyon, nagyon, / Eressz engem ezúttal szabadon”) nyomatékosít, Szabó ördöge pedig megalázkodik Faust előtt: „Most csak arra kérlek, tisztelettel, / S alázatosan, hogy bocsáss el”.

Úgyszintén udvariasságot fejez ki a „de ne vegye zokon” betoldás a Tanítvány beszédében, hiszen az idiomatikus kifejezés a forrásnyelvi szövegben nincs jelen: „De ne vegye zokon: / Megvallom, már is elkiváncszom” („*Aufrichtig*, möchte schon wieder fort”).

A düh, indulatosság kifejezését szolgálják az enyhébb szitokformák, mint a Dóczi Lajos fordításában szereplő „Patvarba!” („Was Henker!”), amely Komáromynál „Mit a poklok!”, Palágyinál „Teringettét!” felkiáltás lesz.

A „verné el a jég” (Csak hogy kószálni szeretett felette, / meg más borát és hitvesét szerette, / Meg a koczkát – hogy *verné el a jég*!) Dóczi Lajos célnyelvi szövegében betoldás, hiszen az eredetiben nincsen szitok („Er liebte nur das allzuvielen Wandern / Und fremde Weiber und fremden Wein / Und das verfluchte Würfelspiel”). A vele kortárs fordítók közül egyik sem told be szitkot, Szabó Mihály az „istenverte kocka” szókapcsolattal él, Palágyi Lajos és Komáromy Andor a forrásnyelvi szöveghez hűen az „át-kos kocka”, valamint az „átkozott sok kocka” kifejezést választják (verf-

lucht – átkozott). A „verné el a jég” betoldás egyfajta kompenzálásként értelmezhető.

Dóczi Lajos Goethe művét úgy fordítja magyarra, hogy rendszerint kellő mértékben és indokolt esetben él a pragmatikai adaptáció lehetőségével. Erre utal az a tény, hogy a későbbi magyar *Faust*-fordítók többnyire ugyanazokon a szöveghelyeken alkalmaznak adaptációt. A beszélő személynevek magyarításában általában fordítói leleményességről tesz tanúságot, fordítói megoldásai gyakran kifejezőek, szemléletesek. Nemcsak a tulajdonnevek esetében magyarosít, hanem köszönések és társalgásban használt fordulatok, beszédhelyzethez kötött formulák népies változatainak alkalmazásával is. Nála az adaptáció nem mechanikus eljárás, nem él vele indokolatlanul, hanem a célnyelvi olvasóra akar hatni vele. A befogadó közösség korabeli elvárásaihoz igazodik, és ha szükségesnek érzi, akár az idegenítés alkalmazásával teremt sajátos atmoszférát, amint ezt a szellemek német nevének megőrzése mutatja. Ugyanakkor elmondható, hogy a honosítást csak annyiban érvényesíti, amennyiben a mű világa és az általa követett hűségkoncepció követelménye ezt lehetővé teszi.

Láthatjuk, hogy Dóczi Lajos fordítói döntései során mindkét fordítói magatartás – a honosítás és idegenítés – megnyilvánul. A felsorolt fordítói megoldások elemzése azt mutatja, hogy előnyben részesíti a honosítást, a célnyelvi befogadót tartva szem előtt. Honosítása lokális jellegű, azaz Klaudy Kinga fordításelméleti fogalmának értelmében a pragmatikai adaptációval él. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül fordításának úttörő szerepét, hiszen a XIX. században Dóczi Lajos átültetése az első és egyetlen olyan fordítás, amelyet a Nemzeti Színház játszik. Emellett a fordítása könyv alakban több kiadást megér. Dóczi Lajos *Faust*-ját Somlyó György terminusával „praefordításnak” tekinthetjük. Az *újrafordítási hipotézis* elmélete szerint a praefordításnál nagyobb a honosítási szándék, a fordító az idegen kultúra befogadása érdekében fokozottan adaptálja a művet. A további fordításoknak, a „postfordításoknak” már nem kell megküzdniük az idegen kultúra befogadásával (Mártonyi 2010: 202). Amint jeleztem, a XIX. század fordításaira általában jellemző a honosítás valamilyen formája, és ez a fordítói norma minden bizonnyal szerepet játszik Dóczi Lajos döntéseiben.

4.3.2. A kompenzálás és a szemantikai dúsitás formái Dóczi Lajos *Faust*-fordításában

Amint ismert, a műfordítás magában hordozza a veszteség és nyereség lehetőségét. A szavak és a mondatszerkezetek jelentésvilágát, konnotációit kulturális kötöttségük folytán nem lehetséges más nyelven teljesen visszaadni. A műfordító a nyelvek különbségéből adódó veszteségeket

kompenzálni igyekeznek: egyedi, idiomatikusabb nyelvi elemeket, gazdag, intenzív szemantikájú kifejezéseket illeszt be a célszövegbe. Ezeknek a szószintű fordítói stratégiáknak szövegszintű hatása van, és hozzájárulnak a globális kompenzációhoz. A kötet jelen fejezetében a fordított szövegekre jellemző kompenzáció és szemantikai dústítás jelenségét vizsgálom a *Faust*-fordításban, a szöveg azon részeit, elemeit, ahol a fordítás eltér az eredetitől. Azt követem nyomon, milyen fordítói stratégiákat alkalmaz Dóczi Lajos a veszteségek kiegyenlítésére, a szöveg művészi tartalmának, poétikai sajátosságainak visszaadására.

4.3.2.1. A frazémák fordítása

A Dóczi Lajos *Faust*-fordítására jellemző szemléletesség igen gyakran az idiomatikus kifejezések fordításának mikéntjében jut kifejezésre. Az állandósult szókapcsolatok képkeltő funkciójuk mellett metaforikus értékkel és kulturális konnotatív jelentéssel rendelkeznek. A frazémák fordításakor az ekvivalencia vagy adekvátság megteremtése nagyobb kihívás, amennyiben a frazémában rejlő kép a forrás-, illetve célnyelvben eltér. A jelen fejezetben azt vizsgálom, hogyan jár el Dóczi Lajos az idiomatikus kifejezések fordításakor, jelenik-e meg frazéma a célnyelvi szövegben ott, ahol a forrásszövegben nem szerepel, vagy folyamodik-e kihagyáshoz a fordító, amikor nehezen találja a forrásnyelvvél egyenértékű kifejezést.

4.3.2.1.1. Frazeologizálás

Amint azt az elméleti fejezetben ismertettem, a frazeologizálás az a fordítói eljárás, amelynek során a fordító egy forrásnyelvi hétköznapi, nem átvitt értelmű kifejezés helyett a célnyelvben „frazéma-beillesztést” alkalmaz (Klaudy–Kovács 2016: 127). A frazeologizálás a szemantikai dústítás egyik művelete, amelyben a fordító kreativitása, illetve azon igyekezete nyilvánul meg, hogy „fordítási szövege” (Károly 2007: 44) ne fordításízű, hanem hatásában az eredeti szöveghez hasonló legyen. A következőkben nézzük azokat a szövegrészleteket, amelyekből Dóczi Lajosnak erre a fordítói módszerére nyerünk rálátást.

Az első *Dolgozószo*ba-jelenetben monologizáló Faust a húsvéti sétájából tér haza. A tarlón hozzászegődik egy fekete kutya, aki nem más, mint Mefisztó. Faust és Mefisztó a dolgozószobában vitába szállnak egymással:

Faust:
 Nun kenn ich deine würd'gen Pflichten!
 Du *kannst im Großen nichts vernichten*
 Und fängst es nun im Kleinen an.
 Mephistopheles:
 Und freilich *ist nicht viel damit getan*.
 Was sich dem Nichts entgegenstellt,
 Das Etwas, diese plumpe Welt
 So viel als ich schon unternommen
 Ich *wußte nicht ihr beizukommen*.

Faust:
 Már ismerem szép hivatásod!
 Nagyokba *fogad bele vásott*
 S most apródonként fogsz bele.
 Mephisto:
 Igaz, *nem sokra mék vele*.
 A mi a semminek útjába vág,
 A valami, ez esetlen világ, –
 Hiába minden törekvésem, –
 Mindig *belé törött a késem*.

Dóczi Lajos fordításában egyik frazéma a másikat követi: „belevásik a foga vmibe” (‘vmely tetteivel, vállalkozásával pórul jár’), „nem sokra megy vele” (‘vmilyen mértékben fel tudja használni a saját céljaira’), „beletörik a kése” (‘vmivel kapcsolatban csődöt mond, kudarcot vall’). A célnyelvi szövegrészlet a német forrásnyelvi szöveghez képest a frazémák által sokkal képszerűbb, szemléletesebb lesz.

Goethe sora „du kannst im Großen nichts vernichten” nyersfordításban így hangzana: ‘a nagy (dolgokban) semmit sem tudsz megsemmisíteni, elpusztítani’. Dóczi Lajos által, hogy a „foga bele vásott” szólással fordít, képszerűvé teszi Mefisztó „vereségét”, szavai gúnyosabbnak, ugyanakkor kedélyesebbnek és fölényesebbnek hatnak, mint a forrásnyelvi szövegben. Mefisztónak nem marad más hátra, minthogy beismerje kudarcát. „Igaz, nem sokra mék vele” – hangzik el Mefisztó válaszában egy ismert szólás, majd egy újabb átvitt értelmű szókapcsolat: „mindig belé törött a késem”. Érzékletes példája ez annak, hogy Dóczi Lajos frazémával fordít ott, ahol az eredeti szövegben nincs állandósult szókapcsolat. Ma már a „nem sokra mentem” helyett szereplő „nem sokra mék” kifejezést idegenszerűnek érezzük, a XIX. században ez az igealak a népies nyelvhasználat kifejezője.⁵⁷ Dóczi Lajos feltehetőleg a ritmus és szótagszám kedvéért választja ezt az igealakot („S most apródonként fogsz *bele*” – „Igaz, nem sokra mék *vele*”).

Goethének az előzőekben már kiemelt sorát „du kannst im Großen nichts vernichten”, amelyet Dóczi Lajos frazémával ad vissza („nagyokba fogad bele vásott”) sem a kortárs, sem a későbbi fordítók nem fordítják frazémával. „Nagyban bármit pusztítani képtelen” – ülteti magyarra ezt a

⁵⁷ „Teringette, én elbeszélgetők vele órákig is, mikor magánosan *mék...*” A vízi malom. Regény. Hetedik közlemény. VIII. fejezet. 285. Elliot György után angolból. Váczy Jánostól. Budapesti Szemle. XCIV (1897) 247. sz.: 72–110.

„No evvel nem sokra *mék*, / Borongatta, teringette.” Móra Ferenc Az aranyszőrű bárány. In: Könnyes könyv. III. Bp. Szépirod. Kvk., 1989: 74.

sort Komáromy Andor, és hozzá hasonlóan Szabó Mihály, Palágyi Lajos, Sárközi György és Jékely Zoltán is szó szerint adja vissza a „nagyban” („im Großen”) lexemát. Kozma Andor, majd Franyó Zoltán a „kontár” kifejezést viszik bele a fordításba, és ezáltal a hozzá nem értés, járatlanság konnotációját (Kozma: „Mint nagyban rombolásra kontár”; Franyó: „Te, mint nagy rombolásra kontár”). Márton László az „aknamunka” kifejezéssel Mefisztó romboló tevékenységének titkos voltára utal („Nagyban nem árthat aknamunkád”). Csupán Dóczi Lajos fordítására jellemző a frazeologizálás révén elért expresszivitásbeli többlet.

A következő két sor „So viel als ich schon unternommen / Ich wußte nicht ihr beizukommen” nyersfordításban így hangzik: ‘Annyi mindenbe belekezdtem, annyi mindenre vállalkoztam / De mégsem tudtam hozzáférti, úrrá lenni rajta’. Dóczi Lajos a „belé törött a késem” frazémával teszi kifejezőbbé a magyar szövegvariánst. Fordítói megoldása az eredetihez viszonyítva kedélyesnek hat, csendes humort visz a célnyelvi szövegbe. Ezt a szöveghelyet Jékely Zoltán is frazémával fordítja, a „még nem léphettem a nyakára” („nyakára hág vkinek” – ‘legyőzi, fölébe kerekedik’) szólast választja. A két célnyelvi variáns különböző frazémái érzékeltetik, hogyan változik a fordítás kifejezőértéke, expresszivitása. A Dóczi Lajos által választott kép, úgy vélem, kifejezőbb, nagyobbban tünteti fel az ördög kudarcát. A fordítók többsége e jelentés visszaadásakor nem frazeologizál:

Komáromy: Nincs semmi módod elpusztítanom

Szabó: Még csak hozzá se lehet férnem

Palágyi: Nem tudtam hozzáférni még

Kozma: Nem férek hozzá semmi módon

Franyó: Nem győzhetem le semmi módon

Sárközi: Kikezdeni sohase tudtam

Márton: Mindeddig őt még le nem győztem

Ugyancsak a frazeologizálás eljárását választja Dóczi Lajos a *Dolgozószoba*-jelenetben, Faust és Mefisztó dialógusában. A beszélgetésből kiderül, hogy a pentagramma fogva tartja az ördögöt, nem tud távozni miatta a dolgozószobából:

Das Pentagramma macht dir Pein?

Ei sage mir, du Sohn der Hölle,

Wenn das dich bannt, wie kamst du denn herein?

Wie ward ein solcher Geist betrogen?

A pentagramm bánt annyira?

Ej, mondd tehát, pokol fia:

Ha ez köt, hogy tudtál bejönni?

Hogy ment lépre egy ily óriás?

Faust kérdése („Wie ward ein solcher Geist betrogen?”) nyersfordításban így szól: ‘Hogyan csaptak be egy ilyen szellemet (csapatott be/csapódott be egy ilyen szellem)?’ Dóczi Lajos a szemléletes „lépre megy” szólast választja. A fordítók többsége a „csapdába esik” (Jékely, Márton), „csapdába lép” (Kozma), „csapdába megy” (Szabó) szókapcsolattal fordítja ezt

a sort. Efraim Israel a Dóczi Lajoséval rokon frazémát választ, a „lépre csal” állandósult szókapcsolatot („Hogy’ *lett* ily Szellem *lépre csalva?*”), de itt Simigné Fenyő Sarolta terminusával egyfajta „nézőpontváltásnak” vagyunk tanúi (Simigné Fenyő 2006: 38). A „lépre megy” inkább a cselekvés elszenvedőjére irányítja a figyelmet, aki ártó szándékú ravaszkodás áldozatává válik, míg a „lépre csal” azt fejezi ki, hogy a cselekvés végrehajtója a cselekvés elszenvedőjét ravaszul olyan helyzetbe juttatja, amelyben könnyű neki bajt okozni, becsapni (Forgács 2004: 450). Hogy az elszenvedőre terelje a figyelmet, Efraim Israel a szenvedő „lett... lépre csalva” szerkezettel él. A két változatot egybevetve, Dóczi Lajos fordítói megoldását kevésbé érzem idegenszerűnek, mivel a német szenvedő szerkezetet a magyarra jellemzőbb cselekvő aspektusban adja vissza.

Egy másik szöveghelyen is az igei kifejezés szemléletes átültetését figyelhetjük meg. Hogy szabadon távozhasson, Mefisztónak nem marad más hátra, mint hogy a Szellemek segítségével elaltassa Faustot. Felébredve, Faust így morfondírozik magában:

<i>Bin ich denn abermals betrogen?</i>	Hát újra a <i>bolondját járom!</i>
Verschwundet so der geisterreiche Drang.	Igy tűnik el a gazdag látomány.

Faust ráébred, hogy ‘a bolondját járatták vele’ („bin... betrogen” – ‘rászedtek, becsaptak’). Dóczi Lajos ismét egy metaforikus állandósult kifejezéssel adja vissza azt a jelentést, amelyet az eredeti szöveg nem frazémával fejez ki. A frazéma szoros szintaktikai alakját feltehetőleg a rím kedvéért változtatja meg (járom – álom). Ez újra nézőpontváltást eredményez, nem azon van a hangsúly, hogy ki szedte rá, hanem a becsapott személyén.

A Dóczi Lajossal kortárs fordítók megféleltetése a következők:

Szabó: *Lóvá* vagyok már *téve* megint, látom.

Komáromy: Így hát megint *megvagyok csalatva?*

Palágyi: Hát már megint *csalódás* osztályrészem?

Láthatjuk, Szabó Mihály szintén frazeologizál, Komáromy Andor a német szerkezetet követve szó szerint fordít, Palágyi Lajos pedig a „megcsalás” helyett a „csalódás” kifejezést választja.

A lipcsei Auerbach pincében tivornyázó polgárok közt hangzik el Brandner szájából:

<i>Das liegt an dir; du bringst ja nichts herbei,</i>	Te vagy oka: <i>csak szájad tátod,</i>
Nicht eine Dummheit, keine Sauerei	Nem tudsz bolondot, semmi disznóságot.

A „szájad tátod” átvitt értelmű állandósult szókapcsolat a német eredetiben: „du bringst ja nichts herbei”, melynek jelentése ‘semmit sem produkál, szolgáltat, hoz fel’. Dóczi Lajos egyértelműen frazeologizál, amikor

a német igét („herbeibringen”) átvitt értelmű kifejezéssel fordítja. A „száját tátja” idiomatikus kifejezést a Czuczor–Fogarasi-szótár a következőképpen határozza meg: ’különösen gúnyosan szólva mondjuk bámuló ostoba emberről’.

Más fordítói megoldásokban nyoma sincs átvitt értelmű állandósult szókapcsolatnak, a frazeologizálás ezen a szöveghelyen is Dóczi Lajosra jellemző fordítási művelet:

Komáromy: Csak tőled függ; a hogy szokásod / bolondozz, csinálj disznóságot.

Szabó: Rajtad múlik; semmit se tudsz ma / Nem vagy se disznó, se goromba.

Palágyi: Te fogytál ki egy idő óta, / Se disznó élcz, se buta móka!

Kozma: Magadra vess, hisz’ tőled nem telék / Se’ butaság, se’ disznóság ma még.

Jékely: Magadra vess! Ma nem bolondozol, / malacságod, kópéságod sehol.

Franyó: Magadra vess, ma nem hoztál sokat. / Se csacska csíny, se disznóságokat.

Efraim Israel: A te hibád. Nem hagyja el a szád / Soha semmi disznó- vagy marhaság.

Márton: Miattad ülünk így, akár a zsák: / Semmi disznóság, semmi marhaság!

Szintén nagyobb kifejezőerővel bír a Dóczi Lajos által használt idiomatikus kifejezés, amely a Walpurgis-éjen a Dáma és Faust párbeszédében hangzik el:

Die Schöne (tanzend):

Was will denn der auf unserm Ball?

Faust (tanzend):

Ei! *der ist eben überall.*

A dáma:

Bálunkban ez mit álldigál?

Faust:

Hát, csak! – *Minden leben kanál!*

A német „*der ist eben überall*” sornak szinte szó szerinti fordítását nyújtja Jékely Zoltán („Eh! Ott van ez, lám, mindenütt!”), valamint Márton László („Jelen van mindig, mindenütt”). A XIX. századi, XX. század eleji fordítók (Komáromy, Szabó, Palágyi) az eredetit szó szerint követő fordítással élnek. Kozma Andor, majd Franyó Zoltán a „mindenhol kotnyeles” kifejezéssel adják vissza a mások dolgába kéretlenül való beavatkozást.⁵⁸

Szemantikai dúsítás valósul meg a következő igei kifejezésben is, amely az *Utca*-jelenetben hangzik el Mefisztó szájából:

Sancta Simplicitas! *darum ist’s nicht zu tun;*

Sancta simplicitas! *Van is eszünk ágában!*

⁵⁸ Komáromy: „Ennek mindenhol ott kell lenni”, Szabó: „Ej! mindenütt ott terem ez”, Palágyi: „Ej, hát ez mindenütt jelen van”, Kozma: „Hja! ez mindenhol kotnyeles”, Franyó: „Mindenholt ott a kotnyeles”.

A német „darum ist's nicht zu tun”, azaz ’erről nem kell tennünk, nincs erről szó’ idiomatikus szókapcsolat Dóczi Lajosnál „van is eszünk ágában!” lesz. Az „esze ágában sincs” jelentése ’egyáltalán nem szándékszik <vmi tenni>’ (Czuczor–Fogarasi). Dóczi Lajos itt nemcsak frazeologizál, hanem rá jellemző módon meg is bontja a frazéma szerkezetét. Ugyanakkor az antonim fordítást alkalmazza, vagyis ugyanazt a tényállást nem tagadó mondattal, hanem tagadó intonációjú és szórendű állító mondattal fejezi ki. Az is meglehet, hogy ösztönösen, automatikusan választja ezt az átváltási műveletet.

Mefisztó, a Tanítványt oktatva, a logikáról, metafizikáról, jogról és teológiáról értekezik. A teológia kapcsán lenézően beszél a „szóról” mint a megismerés alkalmatlan eszközéről, hiszen „mikor a fogalom hiányzik”, akkor is jöhet még szó.

Schon gut! Nur muß man sich nicht allzu	Jó, jó – de ezt ne vigyük a túlságig.
ängstlich quälen	
Denn eben wo Begriffe fehlen,	Mert ép, mikor a fogalom hiányzik,
Da stellt ein Wort zur rechten Zeit sich ein.	Kapóra jön egy röpke szó.

Míg Goethénél ’kellő időben beállít, megjelenik egy szó’ („da stellt ein Wort zur rechten Zeit sich ein”), addig Dóczi Lajos állandósult kifejezést illeszt be a célnyelvi szövegbe, „kapóra jön egy röpke szó” (’éppen akkor érkezik vki vagy történik vmi, amikor a legnagyobb szükség van rá; Forgács 2004: 342). A „röpke” jelző is egybecseng ezzel a váratlanul érkező megoldással, és szintén a szemantikai dúsítás eszközévé lesz. Komáromy Andor például a „segít” („Kellő időben ott segít egy szó”), Szabó Mihály pedig a „szolgálatot tesz” kifejezéssel fordít („Tesz jó szolgálatot a szó, e drága kincs”).

A *szomszédasszony háza*-jelenetben Márta megtudja Mefisztótól, hogy a férje meghalt. Márta méltatlankodik, hogy elhunyt férje nem hagyott rá semmit:

Marthe: Was! nicht ein Schaustück? kein Geschmeid?

Márta: Mit? Emlék sincs? *Lyukas aranyja*...

Dóczi Lajos itt újra a szemantikai dúsításhoz folyamodik, szemléletesbben fordít, mint a további fordítók, akiknél „emlék pénz” (Komáromy), „emléktárgy” (Szabó), „ékszer-darab” (Palágyi), „csecsebecse” (Jékely), „dísz, ócska lom” (Franyó), „ékszer, cifra lom” (Sárközi), „köszöntyű, medál” (Márton) szerepel. Dóczi Lajos a „Geschmeid” (’ékszer, köszöntyű’) helyett a „lyukas aranyja” idiomatikus kifejezéssel él, ugyanakkor a kifejezést rá jellemzően módosítja: a „lyukas garas” helyett „lyukas arany” lesz.

Siebel nem hókuszpókuszol („Hokuspokus treiben”): „Nem járja ám ily móka itt!” Állandósult szókapcsolatra („valami járja”) emlékeztet ez a

kifejezés is, amelyet a Bárczi–Országértelmező szótár így magyaráz: ‘<Csak néhány állandósult szókapcsolatban:> szokás, gyakorlat, divat, mód; a cselekvés, a magatartás, a viselkedés módja, bánásmód. (bizalmas, kissé rosszalló) Ez a nóta járja: ez (a jelszó) divatos mostanában’. A további fordítók átültetésében szereplő megoldások: „hókuszpókusz” (Szabó, Palágyi, Sárközi, Jékely), „hókuszpókuszolni” (Márton), „kóklerség” (Franyó), „csúfot űz” (Komáromy). Tehát ismét csak Dóczi Lajos frazeologizál.

Amint látható, több nyelvi adat is alátámasztja, hogy Dóczi Lajos gyakran akkor is frazémával fordít, amikor az eredetiben nincs frazéma. A frazeologizálás fordítói stratégiájának egyik jellemző vonása. Ezáltal szövegváltozata expresszívabb lesz, stílárius nyelvi fordulatai egy-egy jelenet színpadszerűségét is növelik. Heltai Pál úgy véli, amikor a fordító egy „szokásos szókapcsolatot” alkalmaz ott, ahol a forrásnyelvi szövegben nincs, valójában a fordítás feldolgozhatóságát segíti elő, valamilyen kon-textuális hatást is elér vele (Heltai 2014: 39).

4.3.2.1.2. Variatív megfeleltetés

A frazémák fordításának másik lehetősége a variatív megfeleltetés, amikor a forrásnyelvi frazémától eltérően a fordító a célnyelvben egy másik, gyakrabban használt állandósult szókapcsolatot alkalmaz.

Lidi és Margit párbeszédében hangzik el (*A kútnál*), hogy Borcsát az ifjú, aki elcsábította, el is hagyta, mihelyt a lány várandós lett. Margit bizakodik, hogy bizonyosan feleségül veszi a lányt. De Lidi így vélekedik:

Er wär ein Narr! Ein flinker Jung
Hat anderwärts noch Luft genug.

Az ám! Bolond lesz, ha megteszi!
Ügyes gyerek! Áll annak a világ.
Odébb is állt!

Dóczi Lajos találó idiómával fordít, megoldását frappánsnak tartom: „áll annak a világ”, azaz ‘boldogul, jó dolga van’. A német eredetiben „Luft haben” (szó szerint: levegője van) idiomatikus kifejezés szerepel (‘wieder Zeit / Mittel / Puffer / Spielraum haben’). Ennek a sornak így írhatnánk le az értelmét: ‘lesz még máshol elég játéktere, szabadsága’. A Dóczi Lajos által választott frazéma Sárközi György fordításában is visszatér: „neki áll az egész világ”. Nézzünk még néhány fordítói megoldást: Szabó Mihály szerint „nyitva annak a világ”, Palágyi szerint „szerencse várja”, Kozma Andor fordításában az ilyen legény „tovább áll mindig könnyedén”, Jékely Zoltán fordításában „csaponghat máshol eleget”, Márton László szerint „annak a mező máshol sem üres”.

Szintén a variatív megfeleltetés tanúi vagyunk az alábbiakban – a lipcsei Auerbach pincében tivornyázó polgárok párbeszédében hangzik el:

Frosch:

Will keiner trinken? keiner lachen?

Ich will euch lehren *Gesichter machen*!

Frosch:

Hát egy sem iszik? Egy se nevet?

Majd adok én *lógatni fejet*!

A „Gesichter machen” annyit tesz magyarul, mint ‘elégedetlen/sértődött arcot/pofát vág, félrehúzza a száját’. Dóczi Lajos a fordítás során egy másik frazémát választ: „majd adok én lógatni fejet!” Aki a fejét lógatja, az ‘bánatos, szomorkodik’ (Forgács 2004: 182), el van szontyolodva. A fordító itt nem csupán más idiomatikus kifejezést választ, hanem az idióma szerkezetét is megváltoztatja, hátraveti az igét, feltehetőleg a rím kedvéért, hiszen a „nevet”-re rímel a „fejet”, és kihagyja a vonzatot: neked (adok én neked). Fordításában más jelentésárnyalatot nyer ez a sor, a cimborák inkább bánatosak, mintsem elégedetlenkedők. Vessük egybe Dóczi Lajos fordítását a többi műfordítóéval:

Komáromy: Miért oly komor pofátok?

Szabó: Majd megtanítlak én kedvetlenkedni.

Palágyi: No én majd megtanítalak.

Kozma: Pofákat vágni, majd adok nektek!

Jékely: Ebadta, sok sanyaru-vendel!

Franyó: Ti pléh-pofák, adok tinektek!

Sárközi: Csak fancsali pofákat csinálni?

Márton: Adok nektek, ti mogorva dögök!

Efraim: Majd adok én nektek nyöszörögni!

Hogyha megnézzük a fordításokat, láthatjuk, hogy több műfordítónál megjelenik az arc képzete, de van olyan fordító, aki nem állandósult szókapcsolattal fordít, hanem a „kedvetlenkedik” (Szabó) vagy a „nyöszörög” igét (Efraim), vagy akár a teljes kihagyást választja (Palágyi, Márton). Meglehet, hogy a fordítók a rím kényszere miatt választják megoldásaikat, de Dóczi Lajos úgy őrzi meg a rímet, hogy közben idiómával fordítja az idiómát.

Ugyanezt az érzékletesebb, metaforikus kifejezőmódot figyelhetjük meg Mefisztó szavaiban, aki így szól a *Dolgozószoba*-jelenetben:

Üdvözlöm önt, doctissime!

Nekem ugyancsak jól befűtött.

A „jól befűtött” állandósult szókapcsolatot (‘készarva bajt, kellemetlenséget okoz’; Czuczor–Fogarasi-szótár) alkalmazza Dóczi Lajos ott, ahol az eredetiben nincs frazéma: „Ihr habt mich weidlich schwitzen machen” (‘alaposan/derekasán megizzasztott’). Komáromy Andor fordítása („megizzasztottál becsületesen”) közel áll az eredetihez. Ugyanakkor Szabó Mihály és Palágyi Lajos is a „befűt” igét választják (Szabó: „derekasán befűtött Ön nekem”, Palágyi: „ugyan jól fűtött be nekem”). Dóczi Lajos fordítói megoldása könnyed, a köznap beszédben használatos, és a későbbi fordí-

tásokban megjelenő dúsitások nehézkesebbnek, redundánsabbnak tűnnek.

Szintén képiségénél fogva kifejező, ahogyan Margit orránál fogva vezet Faustot. Mefisztó gúnyolódik Fausttal a *Márta kertje*-jelenetben:

Du übersinnlicher sinnlicher Freier,
Ein Mägdelein *nasführen* dich.

Oh bujaság szűz mintaképe,
Egy kis lány így *lővő* tehet!

Az „orránál fogva vezet” frazéma („*nasführen*”)⁵⁹ helyett Dóczi Lajos más állandósult kifejezést választ: „*lővő tesz*”, azaz ‘becsap, bolonddá tesz, rászéd vkit’ (Forgács 2004: 459). Szabó Mihály is a „*lővő tesz*” frazéma mellett dönt a fordítás során („egy süldő lány *lővő* tehet”). Az „orránál fogva vezet” átvitt értelmű kifejezés azonban több fordítói megoldásban is szerepel: „egy lány orrodnál fogva vezet téged” (Palágyi), „egy csitri orrodnál vezet” (Kozma); „egy fruska orrodnál vezet” (Jékely), „egy kislány orrodnál fogva vezet” (Sárközi). Két fordításban eltűnik a szólás: Komáromy Andor fordításában a lány „bolonddá teszi” („egész bolonddá tett már e leány”), Márton Lászlónál pedig egyszerűen „átveri” Faustot (Márton: „e kislány ahogy akar, úgy ver át!”)

Dóczi Lajos nyelvi leleményessége némelykor *szólásszerű* képes kifejezés használatában mutatkozik meg, amint ezt Mefisztó és az ifjú tanítvány párbeszédében láthatjuk. Mefisztó a tanítvány figyelmét a nőkre hívja fel, az az igazi tudomány – mondja cinikusan –, hogy hogyan kell a nőkkel bánni:

Besonders lernt die Weiber führen;
.....
Und wenn Ihr halbweg ehrbar tut,
Dann *habt* Ihr sie all *unterm Hut*.

Főképen tanuljon nőkkel bánni!
.....
S csak óvja jól a *külső szint*,
Dudája hangján tánczol mind.

A német „*halbweg ehrbar*” annyit tesz, ‘félig tisztességesen, erényesen’, vagyis Dóczi Lajos fordításában elég, ha a férfi úgy közelít a nőkhöz, hogy megőrzi a „*külső szint*”, azaz külszint (Palágyi), amit más fordítók így fejeznek ki: „félig meddig illem” (Komáromy), „félig légy becsületes” (Jékely), „nagyjából decens” (Efraim). Ily módon hatalmába kerítheti a nőket. A német idiómára „jn unter dem Hut haben”, ‘vkit kezében/hatalmában tart’ a magyarban más adekvát megfelelő van. Dóczi Lajos fordítása,

⁵⁹ Bei *nasführen* handelt es sich um eine Wortschöpfung Goethes, mit der er in einem Vers eine Vereinfachung des syntaktischen Gefüges bewerkstelligte (an der nase herumführen). Märta Åsdahl Holmberg: Studien zu den verbalen Pseudokomposita im Deutschen. In: Göteborger Germanistische Forschungen. 14, Acta universitatis Gothoburgensis, Lund 1976, ISBN 91-7346-016-8, „*nasführen*”, 90. old. (2020. 02. 28.)

„dudája hangján tánczol mind” hasonló jelentésű magyar szólásmintákat követ: úgy táncol, ahogy zenélnek/dudálnak/fütyülnek, azaz ’megtesz mindent, amit csak kívánnak tőle’. Nézzük csak a többi fordítói megoldást:

Komáromy: S mutass csak félig meddig illetet:/ A mennyi van, mind *megnyergetheted*.

Szabó: Csak csapd körülte a levet, / *Felnyereted* az egri nevet.

Palágyi: S ha ön tisztes külszint megó’, / Szép czimmel *bizalmuk felkölti*.

Kozma: Bánj velük csinján, emberül – / *S mind a kezéd alá kerül*.

Jékely: S csak félig légy becsületes, / *megnyertél* ifjat, vént vegyest.

Franyó: Ha tisztesen csinálgatod, / Mind *tarsolyodba rakhatod*.

Efraim: S ha nagyjából decens Kegyed, / *Zsebre vághatja* mindüket.

Sárközi: S ha nem vagy egészen melák, / *Beadja* mind a derekát.

Márton: S ha csak látszata tisztes annak, / Mindannyian a *kezédben vannak*.

Állandósult szókapcsolatot alkalmaz két másik műfordító is: „tarso-lyába rakja” (Franyó), „zsebre vágja” (Efraim Israel). Sárközi Györgynél némileg változik a nézőpont, a nők adják be a derekukat, nem a férfi tartja kezében őket. Képileg mindenképpen erősebb a Dóczi Lajos által választott frazéma („S csak óvja jól a külső színt, / *Dudája hangján tánczol mind*”), bár itt, ebben a kontextusban túl erős kifejezésnek, a mű szellemiségéhez kevésbé illőnek érzem.

4.3.2.1.3. Teljes átalakítás

Teljes átalakítással állunk szemben, amikor a forrásnyelvi frazéma nem jelenik meg a célnyelven, de a célnyelvi szöveg fogalmi-logikai tartalma megegyezik a forrásnyelvi szövegben írottakkal. Az alábbi szövegrészletben Dóczi Lajos a német frazéma jelentését adja vissza, azaz explikációval él (Forgács 2002: 68–69). Auerbach pincéjében Frosch azt ígéri ivócimboráinak, hogy megtudja, honnan jön Faust és Mefisztó:

Laß mich nur gehn! Bei einem vollen Glase	Bízd rám. Egy kocintás alatt,
Zieh ich, wie einen Kinderzahn,	Akár egy kis gyermek fogát,
Den Burschen leicht die Würmer aus der Nase.	Kiveszem minden titkukat.

A német eredetiben Goethe egy szólást használ: „jemandem die Würmer aus der Nase ziehen”, ’jemandem (z. B. ein Geheimnis oder Geständnis) entlocken’, melynek jelentése ’mesterkedésekkel, nagy nehezen megtudni valamit’ (Bárczi–Országh), kicsalni, kiszedni valakiből a titkát. A német frazémának nincsen azonos nyelvi elemekkel kifejezett megfelelője a magyarban, a kifejezésben levő képet nem tükrözi egyetlen frazémánk sem. Dóczi Lajos az átültetés során itt nem frazémával fordít, hanem teljes átalakítással adja vissza az eredeti értelmét („kiveszem minden titkukat”), általánosító fordítást nyújt. Hasonlóan jár el Szabó Mihály („kicsípem tit-

kukat”), Palágyi Lajos („könnyen szedem titkukat”) és Komáromy Andor is („kikapni titkaik”).

Jékely Zoltán a metaforikus képet szó szerinti fordítással adja vissza, ami elég furán hangzik: „orrukból a nyüvet egyből kirántom!”. Sárközi György fordításában más kép jelenik meg, mint a forrásnyelvi szövegben: „Mint nyulat a bokorból, / Kiugratom a titkukat”. Franyó Zoltán Dóczi Lajoshoz hasonlóan jár el: „Mint tejfogát *veszem ki* könnyedén / E furcsa fickók szájából *a titkot*”. Márton Lászlónál a „titok” fogalma eltűnik: „És mint egy laza tejfogát, / *A választ a szájukból kihúzgálom*”.

Dóczi Lajos a német frazémát olykor *saját alkotású, képes kifejezéssel* adja vissza. Ez a szemléletes fordítási mód néhol *közmondásszerű* megnyilatkozást eredményez. Ezt támasztja alá az alábbi szöveghely, amely a *Kert*-jelemben hangzik el. Margit Faust szemére veti, hogy mihelyt nem látja majd, hamar feledni fogja őt a férfi.

Ja, aus den Augen, aus dem Sinn!

Az ám! Ki messze van, felejtve van.

Goethe olyan német frazémával él, amelynek a magyar nyelvben nincs idiomatikus ekvivalense. Az „Aus den Augen, aus dem Sinn” szólás jelentése ‘akit nem látunk, azt könnyen elfelejtjük’.

Mivel a magyarban nincs az eredetinek megfeleltethető frazéma, a német frazémát a későbbi fordítók Dóczi Lajoshoz hasonlóan explikációval adják vissza. Dóczi Lajos változatát jó megoldásnak tartom, nem csupán közmondásszerű kifejezésmódja miatt, de a két tagmondatban fellelhető szimmetria miatt is. Dóczi Lajos fordításához szóválasztásával, kötött formájával közel álló fordítás a Sárközi Györgyé: „Feledve van, ki messze van”. Komáromy Andor szövegvariánsában Margit így szól Fausthoz: „Feledni fogsz, mihelyt eltávozol”, Szabó Mihálynál pedig: „Akit nem látnak, elfelejtik!” Palágyi Lajos változata azáltal tér el az eredetitől, hogy betoldja a „híve” és a „szív” lexémát: „Ha távol hívünk – felejtí szívé.” Márton László teljes átalakítást alkalmaz, az eredeti frazéma értelme eltűnik fordításában: „Ó, ha szem és lélek ragyog!”.

4.3.2.1.4. Módosított szerkezetű, szabadon alkalmazott frazémák

A már említett, Kovács Marietta által megnevezett három fordítói eljárás közül (frazeologizálás, variatív megfeleltetés, teljes átalakítás) Dóczi Lajos *Faust*-fordításában az idiomatikus szókapcsolatok fordítását illetően a vizsgált korpusz adatai alapján újabb két kategória különböztethető meg. Bár a frazémák egységes, kész elemek, melyeknek a szerkezete nem módosítható, Dóczi Lajos műfordítói sajátossága, hogy esetenként úgy adja vissza a frazémát a célnyelven, hogy megbontja az ismert frazéma szoros, kötött szerkezetét. Ilyenkor többnyire módosítja a szavak sorrend-

jét, vagy egyik szójelentést egy másikkal helyettesíti az idiomatikus kifejezésben, azonban a szintaktikai alakzat vagy valamelyik nyelvi elem a frazémára emlékezteti az olvasót.

A „sok van a rovásán” frazéma kétszer is előfordul fordításában. A Czuczor–Fogarasi-szótár a következőképpen határozza meg a kifejezést: ‘sokkal tartozol, vagy sok csinyt követtél el, mikért lakolnod kell’.

Mefisztó így szól a Szellemekhez, akiknek immár lekötelezettje lett, mert dalukkal elaltatták Faustot:

Mephistopheles: Für dies Konzert *bin ich in eurer Schuld*

Mephisto: E szép hangversenyért *rovástokon vagyok*

A német „adósotok vagyok” („bin ich in eurer Schuld”) kifejezés helyett Dóczi Lajos a „rovástokon vagyok” szókapcsolatot használja, ezáltal módosítja, szabadon használja a magyar idiómát.

A következő példában a „sok van a rovásán” frazéma a német eredetivel összhangban, fokozott formában fordul elő. Mefisztó a *Szomszédaszszony háza*-jelenetben beszámol Mártának a férje haláláról:

... allein er starb als Christ

De úgy halt meg, mint jó keresztény.

Und fand, daß er *weit mehr noch auf der* S belátta, többje volna még rováson.

Zeche hätte.

A fordítók sorában Szabó Mihály szintén a „sok van a rovásán” frazémát alkalmazza, de nem fokozza azt („sok van rovásán, útlálja magát – mondá”).

További példa a módosított szerkezetű idiomatikus kifejezésre az „eláll eszem” szókapcsolat. A Fausthoz érkező Tanítványt Mefisztó fogadja, Faust öltözetében. A Tanítványt tanulásvágy fűti, de panaszából kiderül, a tanterem rideg számára, mindentől elveszi a kedvét:

Und in den Sälen, auf den Bänken,
Vergeht mir Hören, Sehn und Denken.

E padok közt *eláll eszem,*
Tompúl a fül, vakul a szem.

A német „vergehen” ige jelentése ‘elmúlik, megszűnik, átv. elmegy’. A német eredetiben „vergeht mir Hören, Sehn und Denken” áll: megszűnik az érzékelés, azaz a hallás, látás, gondolkodás. A többi fordító az érzékelés megszűntét a következőképpen fejezi ki:

Komáromy: E padokban, e termekben itt / Nem tudok, látok, hallok semmit

Szabó: Megáll az ész, eltompul a fül a szem

Palágyi: Eszem megáll habarodottan

Kozma: Szemem, fülem és elmém tompa

Jékely: Hallás, látás, gondolat illan

Franyó: Szem, fül meg ész elhalna menten

Sárközi: Látás, hallás, tudás kilobban

Márton: ...föl nem éled / Hallás, látás vagy az eszmélet

Dóczi Lajos egy, stiláris minőségénél fogva bizalmas frazémával (megáll az eszem) adja vissza a forrásnyelvi kifejezést. A frazéma jelentése a Czuczor–Fogarasi-szótár szerint: 'ész, némely szerv nem működik tovább', 'hirtelen nem tudok tovább gondolkozni'. A frazémát azonban Dóczi Lajos „eláll eszem” formában használja, megváltoztatva az igekötőt, amellyel megtöri az eredeti formálisabb stílusát. Láthatjuk, hogy további két fordító is ugyancsak a „megáll az eszem” frazéma mellett dönt: „megáll az ész” (Szabó), „eszem megáll” (Palágyi). A többi fordításban a „nem tudok semmit”, „elmém tompa”, „gondolat illan”, „tudás kilobban”, „föl nem éled az eszmélet” kifejezések szerepelnek. Dóczi Lajos ugyanakkor a halláshoz és a látáshoz is rendel egy-egy igét – „*tompúl a fül, vakul a szem*” –, és ezáltal is a dúsitáshoz folyamodik.

Az alábbi részletben újra tanúi lehetünk, hogy Dóczi Lajos előszeretettel használ frazémára emlékeztető kifejezést. A *Séta-jelenet*ben így beszél Mefisztó Margitról, aki az ő közbenjárásával ékszereket kapott ajándékba Fausttól:

Sitzt nun *unruhvoll*,
Weiß weder, was sie will noch soll.

Ott ül, *tűhegyen*,
Nem tudja, hogy hová legyen.

A „tűhegyen ül” szókapcsolat a „tűkön ül” frazémára emlékeztet. Forgács Tamás szótára a következőképpen határozza meg a frazéma jelentését: 'izgatott, kínzó türelmetlenséggel, nyugtalansággal vár, várakozik' (Forgács 2004: 748). A többi fordításban nem lelni fel a frazémát, mint ahogyan az az eredetiben sincs meg: „folyvást nyugtalan” (Komáromy), „nyugta odavan” (Jékely), „fel van izgatva” (Szabó), „izgatott szegény” (Márton). Az „ül” ige Kozma Andornál is megjelenik „ő izgul, de ül”. Dóczi Lajos a „tűhegyen ül” kifejezéssel az eredeti szókapcsolat elemeinek mindkét jelentésére utal, bár a konkrét „ül” igét itt átvitt értelemben használja. Ugyanakkor kissé erőltetetten, mesterkélten hat ez a szokatlan kiemelés.

Újabb módosított szerkezetű frazémára bukkanunk az *Előjáték a színpadon-jelenet*ben, ahol egy színházi darab színpadra állításáról vitatkozik az Igazgató, a Költő és a Bohóc (más fordításokban Komédiás). Az Igazgató számára a tömeg szórakoztatása a fontos:

Ich wünschte sehr der Menge zu *behagen*,
Besonders weil sie lebt und leben läßt.
Die Pforten sind, die Bretter aufgeschlagen,
Und jedermann erwartet sich ein Fest.

Kívánnék *tetszeni* a nép ínyének,
Mert jól jár, ki kedvébe' jár.
A palló kész s a deszka emelvények
És mindenki nagy ünnepségre vár.

Dóczi Lajos állandósult szókapcsolatot („ínyére van vkinek”) visz bele a fordításba, a német „behagen” ige jelentéséhez hűen ('ínyére, kedvére

van'), amely a német nyelvben emelkedett hangvétellű szó. Megbontja a frazeológiai egység kötött szintaktikai szerkezetét, és feltehetőleg a rím kedvéért változtat rajta (ínyének–emelvények), ezáltal azonban erőltetetté válik a fordított sor. Az „ínyére van valakinek” frazéma nincs jelen a többi fordításban: „a nagy közönség tetszésére vágyom” (Komáromy), „a sokaságnak tetszését esengem” (Palágyi), „csak nyerhetném meg tetszését a népnek” (Szabó), „szeretném a tömegnek megnyerését” (Kozma), „minden vágyam szolgálni a tömegnek” (Jékely), „a nagy tömeg kegyére számítok csak” (Franyó).

A fenti szöveghelyeket elemezve, arra következtettem, hogy az idiomatikus kifejezések módosításának, a kötöttség megbontásának az oka gyakran a rímkényszer. Dóczi Lajos fordítói megoldásai fokozzák az expresszivitást, de van, ahol a frazeológiai kötöttség megbontása miatt kissé erőltetettnek hatnak.

4.3.2.1.5. Átvitt értelmű, frazémaszerű kifejezés alkotása

A másik kategória, amelyet Dóczi Lajos frazémákkal való fordítói eljárás módjában elkülönít, az átvitt értelmű, frazémaszerű kifejezések egyéni alkotása. Amikor a forrásnyelv állandósult szókapcsolatának nem felel meg állandósult szókapcsolat a célnyelvben, a fordító azt szabad szókapcsolattal fordítja, vagy egy legjobban megfelelő célnyelvi szókapcsolatot keres helyette (Heltai 2014: 38). Ilyenkor valójában a fordító kreativitása nyilvánul meg. Ferenczi László szerint a fordítás „igénytöbblete” miatt kényszerül a fordító új kifejezőeszközök felkutatására, kimunkálására (Ferenczi 1981: 53).

Dóczi Lajos akkor is él a közmondásszerű képes kifejezősmód alkalmazásával, amikor az eredetiben nem találunk frazémát; maga alkot egy szólásszerű kifejezést. Ennek lehetünk tanúi a *Boszorkánykonyha*-jelenetben:

Die Tiere:	Állatok:
Wir kochen breite Bettelsuppen.	Koldusnak rántott leves
Mephistopheles:	Mephisto:
Da habt ihr ein groß Publikum.	Ki soknak főz, sokat keres.

Dóczi Lajos itt egy közmondásként hangzó, ritmikus kifejezést alkot a célnyelvi szövegben, bár a jelen kontextustól eltér. A német eredetit szó szerint Efraim Israel adja vissza:

Az állatok: Főzünk sok koldusleveskét.
 Mephistopheles: Nagy lehet publikumotok.
 Palágyi Lajos a következőképpen fordít:
 Az állatok: Koldus levest főzünk bő lére.
 Mephistopheles: Nagy közönséget vonz efféle.

Csupán Dóczi Lajos teremt itt fordítói kreativitással szemléletes kifejezést, és adja vissza Mefisztó válaszát saját maga alkotta, közmondásszerű megfogalmazással („Ki soknak főz, sokat keres”), miközben rímelteti is az előző sorral (leves-keres). A későbbi fordítók ezen a szöveghelyen sem alkalmaznak frazémát. Kozma Andor a következőképpen fordít: „Kavarunk nyúlós kolduskását. / *No, arra bőven gyűlne nép.*” De több műfordító is a „vendég” (Szabó, Franyó), „publikum” (Sárközi), „közönség” (Palágyi, Márton) képét őrzi meg fordításában. Dóczi Lajos megoldása találékonyságról, nyelvi hajlékonyságról tanúskodik. Néha szó szerint fordítja az eredeti, metaforikus értelmű, német állandósult kifejezést, és ez újszerűen, szólásszerűen hat. Így módosítja egy, a forrásnyelvben meglévő frazéma szerkezetét a második *Dolgozószo*-jelenetben. Mefisztó nemes ifjú képeben jelenik meg Faust előtt, hogy megkösse vele a szerződést:

So gefällst du mir.	Mi összeférünk, úgy hiszem.
Wir werden, hoff ich, uns vertragen;	Mert <i>elkergetni bogarid'</i>
Denn dir die Grillen zu verjagen,	Mint nemes úrfi állok itt
Bin ich als edler Junker hier,	Aranyhímes piros ruhában

A német idióma „jemandem die Grillen vertreiben/verjagen” jelentése ‘kiverni valaki fejéből a bolondságokat, jókedvre deríteni valakit’. A „bogara van” (Grillen haben) kifejezést átvitt értelemben használjuk a hóbor-
tos emberre utalva, akinek változékony és nyughatatlan a kedélye – magyarázza a Czucor–Fogarasi-szótár. A magyar nyelvben a „bogara van” frazéma használatos, de az „elűzni a bogarait” nem. Dóczi Lajos tehát az eredeti kifejezés mintáját követve fordít, ezáltal a célnyelvben nem létező idiomatikus kifejezést hoz létre. A későbbi fordítók az idiómát úgymond „kifejtik”, „megmagyarázzák”, explikációval élnek (Forgács 2002: 68–69). Mefisztó „eltereli a rögeszmét”, „elűzi” a borongást, az aggályt, szeszélyt, töprengést, fanyar kedvet.

Goethe: Denn dir die Grillen zu verjagen,
Dóczi: Mert *elkergetni bogarid'*
Komáromy: Elűzni szeszélyeid, bogaraid
Szabó: Mert töprengésidet elűzni jöttem
Palágyi: Fanyar kedved elűzni jöttem
Kozma: Kinek hogy ne nyüögösködj vélem,
Jékely: Elűzni rólad a borongást,
Franyó: Hogy sok rögeszméd eltereljem,
Sárközi: Hogy aggályod elkergessem
Márton: S hogy szeszélyedet elzavarjam

A rím kedvéért fordít Dóczi Lajos régiesen, „*elkergetni bogarid'*” (bogaraid helyett), hiszen a következő sorban a rákövetkező rím az „állok itt”. Komáromy Andor képes kifejezésmódot („bogarai”) és elvont fogalmat

(„szeszély”) egyaránt alkalmazva adja vissza a német frazémát: „Elűzni szeszélyeid, bogaraid”.

Dóczi Lajos az állandósult szókapcsolatokat időnként szabadon fordítja. Egy testrész, a nyelv képe jelenik meg a következő frazémában, amellyel a forrásnyelvi, kevésbé érzékletes kifejezést adja vissza („man kommt ins Gered” – ’nyelvére veszi a világ’). Sajátos szóhasználatában azonban módosul a magyar idiomatikus kifejezés: „a világ nyelve bántja”. Márta és Mefisztó mondják ezt Margitról a *Kert*-jelenetben, akit a világ könnyen szájára vehet. A német állandósult szókapcsolat, az „ins Gerede kommen” jelentése ‘az emberek szájára kerül, beszélni kezdenek róla, hírbe hozzák’.

Und *man kommt ins Gered*, wie man sich immer stellt.

Bárhogy fordulj, *a világ nyelve bánt*.

A megszólást, elitélő közvéleményt hasonló megoldással fejezi ki Palágyi Lajos és Jékely Zoltán is: „De itt gonosz a nép... / *Nyelvére vesz*, akármit is teszünk” (Palágyi); „*S szájára vesz* hamar, ki most itt rajtakap” (Jékely). A többi fordító eltekint a frazémától:

Komáromy: Az ember bármit, bárhogyan tehet, / Temondát elkerülni nem lehet

Kozma: Itt bármit is teszünk, a pletyka szapora

Franyó: Akármit is csinálsz, a pletyka célba vesz

Sárközi: S bármit csinálsz, a pletyka el nem marad soha

Márton S bárkire kilövik a rágalom nyilát

Az idézett adatok alapján megfigyelhetjük, hogy Dóczi Lajos gyakran él a kompenzáció eszközével: a célnyelvi szövegben frazémát találunk ott, ahol a forrásnyelvi szövegben nincs. Fordításában helyenként szemantikailag kifejezőbb, képszerűbb szavakat, idiomatikus kifejezéseket használ, mint az eredeti. Az egyik stilisztikai elem, amely a drámára – és különösen Mefisztó beszédmódjára – jellemző, a finom gúny, a rejtett gunyorosság. Mefisztó az, aki folyton ironizál, a példának felhozott megnyilatkozások, frazeologizmusok is gyakran az ő szájából hangzanak el. Így válik a frazéma mint stilisztikai elem az ironia és a humor kifejező eszközévé a célnyelvi szövegben. Dóczi Lajos valamivel több frazeologizmust használ, mint amennyit a forrásnyelvi szöveg tartalmaz. Teszi mindezt abból a célból, hogy célszövege ne legyen fordításízű, hanem megfeleljen a célnyelvi befogadó elvárásainak, és a mű egészében megvalósuljon a veszteségek és nyereségek egyensúlya. Ugyanakkor tapasztalt, szövegrészékeny fordító-nak bizonyul, aki nem tapad görcsösen a szöveghez, a szótári formális megfelelőkhöz, hanem a fogalmak és képek szintjére lépve keresi a célnyelvi ekvivalenst.

4.3.2.2. *Ikerszók*

A kompenzáció egy másik eszköze az ikerszók használata a célnyelvi szöveg olyan helyein, ahol az eredeti textusában nem találunk hangalakilag expresszív nyelvi formát. Hogyha az ikerszók a fordított szövegekben gyakrabban fordulnak elő, használatukkal a fordító kárpótolni szeretné az olvasót azért, hogy nem eredeti célnyelvi szöveget olvas (Klaudy 2002: 482). Dóczi Lajos fordításaiban is megfigyelhető az ikerszók használata ott, ahol az eredetiben nincsenek, legyenek azok szoros vagy laza szerkezetű ikerszók. A továbbiakban tehát az ikerítéseit vizsgálom, és kortársai – Palágyi Lajos, Szabó Mihály, Komáromy Andor – fordítói megoldásaival vetem egybe.

Az *Ejszaka*-jelenetben az életével és tudásával elégedetlen Faust felfigyel közvetlen környezetére, amelyben tevékenykedik, és úgy találja, hogy szűkös, túlszűfolt: „*dibdáb* szerekkel béakasztva” („mit Instrumenten vollgepfropft”). A „*dibdáb* szerek” Palágyinál „sokféle szerszám, régi szer”, Komáromynál „e sok doboz, e műszerek”. Faust tovább méltatlankodik a körülmények miatt: „E *limlom*, mely ezer *dirib-darabban* / E molyvilágba beszorít?” (Der Trödel, der mit *tausendfachem Tand* / In dieser Mottenwelt mich drängt). A német 'Tand' jelentése 'limlom'. Dóczi Lajos híven fordítja, még egy ikerszót betold e sorba: „*dirib-darabban*”, és ezáltal hangzásban és jelentésben is expresszív, hatásossá válik a mondat. A korabeli fordítók közül csak Palágyi Lajos dúsit ikerítéssel: „E *ringy-rongy* holmi, ócska lom”.

A német „von Zeit zu Zeit” kifejezést Dóczi Lajos is szóketőzéssel adja vissza:

...seh ich den Alten gern,
Und hüte mich, mit ihm zu brechen.

Tudok megférti az öreggel is,
Szeretem látni *hébe-korba*

Ez a „*hébe-korba*” *Faust*-fordításában ismétlődő archaikus hangulatú kifejezés, a következő példában a német eredetiben szereplő „imitt-amott”, „itt-ott” (hie und da) kifejezésnek felelteti meg:

S hogy volt egy boldog – *hébekorba*?

Daß *hie und da* ein Glücklicher gewesen?

A német 'vezeklés, bűnbánat' („Kirchbuß”) Dóczi Lajos fordításában „szánom-bánom” lesz, a Szent-János bogarak raja, amely a németben repül („fliegen”), a fordításban „sűrög-forog”, míg Goethénél a szélvihar 'dühöng, tombol' („rast”), addig Dóczi Lajosnál „dúl-fúl”. Az „*íreg-forog*” az eredetiben egy köznapi ige („weben”), melynek jelentése ebben a kontextusban 'mozog, szövődik':

Und *webt* in ewigem Geheimnis
Unsichtbar sichtbar neben dir?

Nem tör-e minden
S íreg-forog örök titokban,
Elláthatatlan láthatóan?

A dúsitás eszköze továbbá a határozói igenév a nyomósító jellegű, erős érzelmi töltésű figura etymologicában: „szíva szívtál”, amely az eredetiben „hast... gesogen”, azaz ‘szívtál’:

Du hast mich mächtig angezogen,
An meiner Sphäre lang *gesogen*

Hatalmas igézzel hívtál,
Pályám köréből *szíva szívtál*

A játék az azonos szótövekkel máshol is fellelhető, a német „sprudelnd stürzt” (‘buzogva ömlik’) „forrton-forr” lesz Dóczi Lajos fordításában. Ugyanakkor a völgy-hegy ellentéte, és az ‘összevissza’ határozószó főnevesített formája is a kettőzés, ellentétesség kifejezői lesznek: „Átkúszni ezt a völgy-hegy összevisszát / Megmászni aztán ezt a sziklát, / hol forrton-forr a szirt ere”. Komáromynál a forrás „folyton csörgedez”, Szabónál „harsogva fut le”, Palágyinál „örök forrás tör a mélybe”. Csupán Dóczi Lajos választja az ikerítést. A köznyelvben ritkábban használt ikerítései gyakran archaikus hangulatot árasztanak.

Ezek a szavak már hangzássémájuk által is expresszívek, hiszen az összetétel mindkét tagjában ugyanaz vagy közel álló hangzásséma van: dibdáb, diribdarab, íreg-forog, hébe-korba (Benő-Szilágyi 2015: 55). A felsorolt példák hangulata nem feltétlenül érzelmi vagy értékelő természetű, inkább – ahogyan azt Benő-Szilágyi megállapítja – a hangalak által valósul meg, azáltal van „ikonikusan leképezve” (Benő-Szilágyi 2015: 50).

Nemcsak a játék az azonos szótövekkel, hanem a megismételt igekötő is stílusérték-változást idéz elő. Az igekötő ismétlése (*meg-megdermedeznek*; „erstarren” – ‘megdermed’) gyengíti a történet intenzitását, elaprózza az eseményt:

Die uns das Leben gaben, herrliche Gefühle
Erstarren in dem irdischen Gewühle.

Mik létre hoztak, dicső gerjedelmek
A földi zajban *meg-megdermedeznek*.

Az ikerszók sorában, amint láthatjuk, nagyon sokszor igék szerepelnek. Dóczi Lajos ikerítései növelik a kifejezések hangulati töltetét, ugyanakkor a magyar befogadó világához közelítik a szöveget. A továbbiakban az igékkel elért szemantikai dúsitás jelenségét figyelem meg.

4.3.2.3. Expresszív igei kifejezések

Dóczi Lajos nemcsak igéket ikerít, nemcsak igekötők megkettőzésével növeli a szöveg kifejezőerejét, hanem expresszív igék alkalmazásával is:

hangutánzó, hangulatfestő igékkel, képzős igei származékokkal, sajátos igekötős szerkezetekkel.

Fordításában Faust lényén a Margit iránti szenvedély nem pusztán 'át-folyik', hanem „buzog”, sőt, az igtét műveltető képzővel látja el, amely a cselekvést végrehajtó erőt hangsúlyosabbá teszi:

Ha! welche Wonne *fließt* in diesem Blick Hah! Mily gyönyört *buzogtat* ez megint
Auf einmal mir durch alle meine Sinnen! Egész mivoltomon keresztül”.

A „*fließt*” igtét Dóczi Lajos kortársai a következőképpen fordítják: Komáromy magyarításában Faust úgy érzi „... kéj folyam / Ömlik végig minden érzékimen”, Szabó Mihálynál pedig „elárasztja” őt a gyönyör („E bepillantás, hah, ilyen gyönyörrel / Áraszt el rögtön”).

Az életre kelő, meglevenedő faág (ném. belebt) „elevendül”:

Aus *belebten* derben Masern
Strecken sie Polypenfäsern

Elevendül boga, görcse
Mint polypkar nyúlnak körbe

Komáromy átültetésében a „bogós gyökér élni kezd most”. Szabó Mihály fordítása a bizonytalanságot fejezi ki: „mintha élne a merev fa”. Dóczi Lajos szokatlan igeképzése az egyedisége, a ritkasága révén stílusbőbbletet nyer.

Feltehetően a rím kedvéért folyamodik a gyakorító igeképzős alakhoz, amely tartós cselekvést sugall. A német eredetiben a „*steigen*” ige szerepel, azaz 'felmászik, felszáll, fölfelé halad':

Nehmt mich mit! Nehmt mich mit!
Ich *steige* schon dreihundert Jahr

Jaj, vigyetek, jaj, húzzatok!
Négyszáz éve *szállogatok*

Míg Dóczi Lajos boszorkája mintegy seprűnyélen száll(ogat), Komáromynál a boszorka mászik („mászik már háromszáz éve”), Palágyinál kúszik („háromszáz éve kúszom egyre”). A következő sorokból kiderül, hogy nem alaptalanul választotta a „száll(ogat)” igtét Dóczi Lajos – a boszorkányok seprű, bot, villa és bak hátán igyekeznek fel a hegyre („Es trägt der Besen, trägt der Stock / Die Gabel trägt, es trägt der Bock”).

Az érzékletesebb, de a szótárak által (pl. ÉrtSz.) ma már elavultnak minősített „*orront*” igtét választja ott, ahol a 'megszimatol', 'kiszimatol' igtét is választhatná: „Ni, a csigát! Hogy mászik erre fel! / Tapogatózó szemivel/ Már orrontott belőlem valakit”. A gyanítás, sejtés kifejezésére választott „*orront*” erősebb képiséggel bír, és a váratlanság mozzanatát is magában rejt. A kifejezés Szabó Mihálynál is jelen van („*orrontja* már, hogy vagyok valaki”), de Komáromy a „*megszagol*”, Palágyi a „*megszí-*

matol” igét választja. A forrásnyelvi szövegben az „abriechen” (‘megérez’) ige áll.

Tömör, intenzív jelentésű igével fejezi ki Dóczi Lajos a romlás, elhitványodás, elfajulás jelentésmozzanatát a következő sorokban:

Minister:

Jetzt ist man von dem Rechten allzu weit

Ich lobe mir die guten Alten;

Miniszter:

Elkorcsosult a nemzedék

Csak legjobb volt a régi még

Míg a német eredetiben az ifjú nemzedék eltért a jótól, Dóczi Lajos az erősebb stilisztikai hatású ‘elkorcsosult’ igét választja. Ez a sor Palágyi Lajos fordításában közelebb áll az eredetihez: „Letért az igaz útról minden”.

Ugyancsak nagyobb kifejezőereje van a ‘rá nem hederint’ hangulatfestő kifejezésnek, mint a ‘fragt nicht danach’ német kifejezésnek (‘nem érdeklí, nem törődik vele’):

Proktophantasmist: Das Teufelspack, es fragt nach keiner Regel

Proktofantasmista: E fene nép *nem hederint* szabályra

Palágyinál „az ördögfajzat nem hallgat szabályra”, Szabónál „az ördögfajzat törvényt meg sem ismer”.

Hasonlóan expresszív a váratlan zökkenőt kifejező „megbicsaklik” igei kifejezés, ahol a konkrét, képszerű ige a mentális tevékenységre vonatkozik („megbicsaklik esze az emberfajnak”), a metaforikus ábrázolás eszköze lesz. Goethe az ‘überschnappen’ (‘meghibban, megbolondul’) igével fejezi ki („Nun sind wir schon wieder an der Grenze unsres Witzes, da, wo euch Menschen der Sinn *überschnappt*”). Komáromy átültetésében „megtébolyodnak az emberek”, Szabó és Palágyi metaforikus, idiomatikus képpel él: „emberi eszetek tótágast áll” (Szabó), „csütörtököt mond a ti emberi értelmetek” (Palágyi).

„A szél sír üvöltve, heregve” sorban Dóczi Lajos két német igét („zischen und heulen die Lüfte”) fordít egy igével, a „sír” igével. A „sír” rövidebb szóalak sajátos helyzeti energiával telíti a mondatot, ehhez kapcsolódik a két határozói igenévi alak, így Dóczi Lajos több lexémával ábrázolja a dúló vihart. A „heregve” határozói igenév hangalakja is hatásbeli többletértékkel bír, a kifejezés Csokonai *Dorottya*-jában már szerepel.⁶⁰ Komáromynál „ordítva zúgnak a szelek”, Szabónál megszorodnak az igék, „szelek sívítanak, sírnak, üvöltöznek”. Palágyinál „szisszen” és „beüvölt” a szél („hogyan szisszen a szél, hogyan üvölt be”).

Az ‘elpatkol’ ige jóval erősebb stilisztikai hatással rendelkezik, mint a ‘kiséstál, elmegy’ igei jelentés, így Dóczi Lajos fordítása – „*el is patkolsz e*

60 „Dorottya elkezd diktálni heregve.” Csokonai Vitéz Mihály. *Dorottya* vagyis a dámák diadalma a fárságon. 1798/ [Szentendre]: Interpopulart, 1993: 47.

földtekéről” – újra expresszívebb az eredeténél („von diesem Erdball *abspaziert*” – ‘kisétál e földgolyóról’). Az „elpatkol” ige mai jelentése ‘meghal’. Valamikor azonban az ‘elmenekül’, ‘lovon távozik’ jelentéssel bírt – írja Kallós Ede (Magyar Nyelvőr LXXVI(1952) 1. sz.: 62). Palágyi Lajos fordításában megismétli a Dóczi Lajos által választott igét: „Már elpatkoltál volna régen”. Komáromy az „elpályáz” („már elpályáztál vón e földtekéről”), Szabó az „elvándorol” igét választja („E földről rég elvándoroltál volna”).

Az indoeurópai nyelvekből a magyarra való fordítás során a leggyakoribb szófajváltás az „igésítés”, a fordítók gyakran ott is igésítenek, ahol nem feltétlenül szükséges – jelzi Klaudy Kinga (Klaudy 1999: 189; 191). Az igésítés, a mozgalmasságot kifejező igei szóhasználat valójában célnyelv-specifikus elem, amely által magyarosnak, „nem fordítás ízűnek” hat a szöveg. A fájdalom túlzott kifejezése az „óbégattok” ige is, ahol Dóczi Lajos két német ige helyett (heult, klagt) ezt az egyetlen, erős expresszivitással rendelkező lexémát választja („Mit *óbégattok*, asszonyok? – „Was steht ihr Weiber, *heult und klagt*?”). Az „óbégat” Szabó és Palágyi fordításában is megjelenik, de Komáromy a „bögg” hangutánzó ige mellett dönt: „Ne böggjetek itt, asszonyok!”

A boszorkányok hadával együtt Mefisztó és Faust is a boszorkányszombatra kaptat:

Das drängt und stößt, das rutscht und klappert!

Das zischt und quirlt, das zieht und plappert!

Das leuchtet, sprüht und stinkt und brennt!

Ein wahres Hexenelement!

Hogy lök, hogy bök, hogy zörg, hogy recseg!

Hogy zúg, hogy sűg, hogy ordít, fecseg!

Hogy sziporkázik, búzlik, ég!

Igazi boszorkányos lég!

Az első három sorban a forrásnyelvben 12 ige követi egymást, amelyekből Dóczi Lajos 11 igét ad vissza igei megfeleltetéssel, és ezzel a felfokozott lelkiállapotot, a cselekvés intenzitását fejezi ki. Nem mindegyik fordító választ igéket a mozgalmasság érzékeltetésére, például Kozma Andor az első két sor igei után főnevekre vált:

E népség lök, bök, suhan, csörtet,

Susog, vihog, fecseg és törtet!

Fény, szikra, bűz, tűz, bűsz meleg!

Ez oszt’ boszorka-egyveleg!

Efraim Israel melléknévi igenevekkal adja vissza a forrásnyelvben is igékben gazdag részletet, sorai így nyernek hatástöbbletet:

Lökő, bökő, nyüzsgő, kereplő,

Zörgő, pörgő, tiporva seprő,

Szikrázó, bűzlő hadsereg,

Igazi boszorkányközeg!

A további sorokban is az igésítés van jelen: bár a forrásnyelvi változatban számos ige szerepel (sticht, kratzt, erstickt, platzt), Dóczi Lajos még így is növeli az igék számát:

Der Weg ist breit, der Weg ist lang,	Széles út, hosszú út,
<i>Was ist das für ein toller Drang?</i>	Bolond <i>tolong</i> , bárgyú <i>fut</i> ,
Die Gabel sticht, der Besen kratzt,	Villa szúr, seprű túr,
Das Kind erstickt, die Mutter platzt.	Anya pukkad, gyermek fullad.

A részlet második sorában az 'eszeveszett tolongás' helyett igésít, a bo-szorkahad „tolong”, „fut”. Mivel itt a *tolong* ige a *bolond* névszó után áll erőteljes akusztikai hatást teremt.

Az egymás után sorjázó igék teszik dinamikusabbá a következő sort is:

Das Werdende, das ewig *wirkt* und *lebt*
Minden mi él, mi kél, mi van s fogan

Dóczi Lajos magyar szövegvariánsában a német eredetihez képest megkétszereződik az igék száma. A rövid szóalakok (él, kél, van) és a belső rímek sajátos helyzeti energiát, érzelmi többletet kölcsönöznek a sornak. A „kél” régies, archaikus hangulatot áraszt. Komáromy Andor eltekint az igéktől, melléknévi igenevet választ: „A létező, az örök fejlődő, / A mindig élő, mindig működő”.

A vizsgált szöveghelyeken halmozottan előforduló igék fokozzák a sorok dinamikáját, és egyben érzelmekkel telítik a jelenetet. A mozgást jelentő igék jórészt hangfestő szavak, az elevenesség, vitalitás kifejezői. Dóczi Lajos mozgalmasságot és expresszivitásbeli többletet visz a fordításba, így valósítja meg az eredetivel való kifejezésbeli egyenértékűséget.

4.3.2.4. Expresszív, egyéni szóalkotások

A dústítás, illetve kompenzálás másik eszköze az expresszív, egyéni szavak, szókapcsolatok alkotása. A művészi nyelvhasználat során a költők, írók és műfordítók időnként módosítják a nyelvi jelek megszokott készletét, mert egyéni vagy összetett gondolatot szeretnének kifejezni. A sajátosan megalkotott szóban vagy szókapcsolatban, amely akár távoli jelentéseket is összevonhat, kiszélesedik a jelentések és asszociációk köre. A műfordítás során az egyéni ízű kifejezések által a fordító vagy megkísérli visszaadni a szerző sajátos szóalkotását, vagy kompenzálni próbálja a fordítás során keletkezett veszteségeket. A szóhasználati sajátosságokat vizsgálva az író nyelvezetére, stílusára következtethetünk, jelzi Murvai Olga (Murai 1992: 17). A továbbiakban az ilyen sajátos kifejezőerejű egyéni szóalkotásokat, szókapcsolatokat vizsgálom Dóczi Lajos *Faust*-fordításában.

A Dóczi Lajos választotta „bánatgazdag üdv” kifejezés („tiefe, schmerzenvolle Glück” – ‘mély, fájdalmas boldogság’) kortársai fordításában így hangzik: „kíntelt boldogság” (Komáromy), „kínnal telt boldogság” (Palágyi), „a kínzó kéjt, az üdítő gyötrelmet” (Szabó). Meglehet, hú fordítás a Komáromy és Palágyi, de a Dóczi Lajos által alkotott „bánatgazdag” jelzős szószerkezet költőibb, kevésbé szokványos, hiszen a „bánat” és a „gazdag(ság)” ellentétes értékjelentésű lexémákat nem szokás összekapcsolni, az „örömben gazdag” kifejezéssel találkozhatunk.

A „hóortegyetem” szóösszetétel, amellyel Mefisztó az embert jellemzi („kleine Narrenwelt” – ‘kis bolondvilág’), nemcsak Dóczi Lajosnál jelenik meg ‘univerzum’ jelentésben („az ember, e kis hóortegyetem”), de már korábban Szabó Mihálynál is. Komáromy Andor szó szerint fordít: „az ember, e kis bolond világ”, Palágyi Lajos egyszerűen „bohó”-nak tekinti az embert. A gondolkodásban, magatartásban megnyilvánuló különbség, a „hóort” az „egyetem” főnévvel kapcsolódva a „világegyetem” szóösszetételt idézi.

A Dóczi Lajosnál szereplő „tünde perc” („Augenblick” – ‘pillanat’) Komáromynál „tűnő pillanat”, Szabónál egyszerűen „pillanat”, és Palágyinál „percz”. Dóczi Lajos kifejezése egyértelműen dúsítás, a betoldott minősítő melléknév, mely az idő gyors elmúlását jelöli, többletértékkel bír, egyúttal a romantika kelléktárából vett kifejezés.

Az „elme” Dóczi Lajos fordításában „féke-oldva mind előre tör” („Geist... der *ungebändigt* immer vorwärts dringt” – ‘féktelenül nyomul előre’), a további fordításokban azonban „féktelen” tör előre (Komáromy, Palágyi). A kötőjellel összefűzött „féke-oldva” tömör és egyben újszerűen ható, nem köznapi kifejezés erőteljesebb kifejezőértékkel bír.

Míg Dóczi Lajos átültetésében „az adományok gyöngye” a ‘legnagyobb tehetség, legfőbb adomány’ („die höchsten Gaben”), addig Komáromynál „áldásos kincs”, Szabónál a „természet legbecsesb ajándoka”. Dóczi Lajos fordítói megoldása metaforikus jellegű.

A forrásnyelvi szövegben szereplő „balzsam” („irgendeinen Balsam” – ‘valamilyen balzsam’) Dóczi Lajos célnyelvi variánsában feldúsul: „csudabalzsam” lesz. Szabónál „gyógybalzsam”, Palágyinál „fiatalító balzsam”, Komáromynál egyszerűen csak „balzsam”.

A „nemes heverészet” („edler Müßiggang” – ‘nemes restség, henyélés’) Dóczi Lajos eredeti fordítása, Komáromynál az „uri semmit nem tevés” körülményesebb kifejezés, Szabónál meg az eredetitől eltérő „nemes hivalkodás” kifejezés jelenik meg. A „heverészet” nem köznapi főnév a „heverés” lexéma helyett szintén a stilisztikum forrása lesz, bár ezt a kifejezést a korabeli kritika felrója Dóczi Lajosnak.

Margit erényességét Dóczi a „szende módu, szűzerényes” („sitt- und tugendreich” – ‘erkölcsös, erényes’) jelzőkkel adja vissza, Komáromynál a lány „milyen erényes, jólnevelt”, Szabónál „erkölcsse jó, s tiszta erénye”. Dóczi Lajos jelentéssűrítő szóösszetétele („szűzerényes”) expresszivitásbeli többletet hordoz.

A forrásnyelvi szöveg értelmét hűen követő Dóczi Lajos a „dorongeső” szóösszetétellel újszerűt alkot, ugyanakkor képiségében hű az eredetihez, megőrzi az „eső” fogalmát is („es sollen Schläge regnen”). Palágyi Lajos így fejezi ki ezt a költői képet: „Csőstől hull rád az áldás!”, Komáromy pedig így fenyít: „Ugy elverlek még, mint egy rossz dobott!” Dóczi Lajos fordítói megoldása konkrét képszerűséggel fejezi ki Brandner haragját az őt provokáló Mefisztó ellen.

A német „Kribskrabs der Imagination” Dóczi Lajos magyarításában „képzelgési nyavalya”. Bár a „nyavalya” főnév itt eltér a forrásnyelvi kifejezéstől, és megmosolyogtat, a további fordításoknál mégis sikerültebb. Komáromy Andor fordítása körülményesebb: „képzelgésidnek tücsök se regétől”, a Palágyi Lajosé pedig már grammatikailag sem hangzik magyarosan: „kórságából a képzelgésnek”.

Dóczi Lajosnál a kultúra „mindenüvé benyalós kultúra” („die Kultur, die alle Welt beleckt”), Szabónál „terjed, ragad”. A Dóczi Lajosé a szemléletesebb megoldás, és a német ige jelentését is átviszi a célnyelvi szövegbe, „Téli szellet jár át” („mir ist es winterlich im Leibe”) – szól Dóczi Lajos átültetésében Mefisztó. A „szellet” szó itt a szélre utalhat, stilisztikai hatása a régiesség, archaizálás (Czuczor–Fogarasi).⁶¹ Szabó Mihály szó szerinti fordít („Testemben tél van egészen”), Komáromy Andor megoldása eltér az eredetitől („Havat, fagyat kívánnék utamon”).

A „Zúgás hallszik? Avagy bájdal?” („Hör ich Rauschen? hör ich Lieder?”) sorban az expresszív „bájdal” Dóczi Lajos dúsitása, az eredetiben csak „dal” van. Komáromy fordításában ez a sor így hangzik: „A mit hallok zaj vagy ének?”

Szinte előttünk van a „vereslő hold csonka kereke” („die unvollkommene Scheibe / Des roten Monds” – ‘vörös hold nem teljes korongja’), a kifejezés erős képiséggel bír. Komáromy Andor a „rőt” jelzőtől eltekintve ugyanúgy fordít („a rőt hold csonka kereke”), mint Dóczi Lajos. Szabó Mihály „későn kelő hold megcsonkult korongja”, Palágyi a „pirosuló holdnak elkésett korongja” látványát vetíti elénk.

Kissé meghökkent első olvasatra az ellentétesség a „gyöngy söpredék” szókapcsolatban, amely azonban a forrásnyelvi szókapcsolatra („süßer Pö-

⁶¹ www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-szotara-czuczor-fogarasi-55BEC/sz-6C9C8/szellet-6D1F8/

bel” – ‘aranyos söpredék’) is jellemző, tehát Dóczi Lajos fordításában is jelen van a jelentésbeli ellentétből származó költői feszültség. Komáromy Andor egyszerűen a „csőcselék” főnévvel, Palágyi Lajos a „kedves csőcselékem” szókapcsolattal adja vissza.

Dóczi Lajos az ellentmondás szellemét „összevissza szellem”-nek fordítja („Du Geist des Widerspruchs!” – ‘ellentmondás szelleme’), bár ez inkább a rendetlen állapotra, összevisszaságra utal, így kevésbé találó megoldás.

Milyen „csodás borúlat” ez („Wie seltsam glimmert durch die Gründe” – ‘különösen csillog, pislákol’) hangzik Dóczi Lajos fordításában a Szabó Mihály által „halovány hajnali fény”-nek fordított szöveghely. A „borúlat” azért is hordoz többletet, mert átvitt értelemben benne rejlik a ‘szomorgó szív, vagy lélek, búsongó kedély’ jelentésmozzanata (Czuczor-Fogarasi).

Erősen expresszív sorok is létrejönnek a fordítás során, ahol Dóczi Lajos másként fogalmaz, mint az eredeti mű szerzője:

E légben itt a *bűbáj hálója* csüng!

Umgißt mich hier ein Zauberduft?

A Margit szobájában tartózkodó Faustot lenyűgözi, elbűvöli a lány szobájának illata. Ez a kép – „a bűbáj hálója” – metaforikusságában elhalványítja az illat fogalomkörét, viszont a zenei hangzású mássalhangzók gyakorisága (l, j) erőteljes zeneiséget visz a sorba, és így amit a jelentésbeli dimenzió veszít, az megtérül a formai többletben. Szabó Mihály „varázslég”, illetve Palágyi „varázssillat” fordítása áll legközelebb a forrásnyelvi kifejezéshez. A „Zauberduft” Komáromynál „erős varázs” lesz.

Szintén szemléletes sora Dóczi Lajos *Faust*-fordításának a következő:

S lelkem kiárad a valón túl

Dann durch die Welt mit allen Sinnen schweife

A forrásnyelvi szöveg szó szerinti fordításában Faust ‘minden érzékével a világban kószál, kóborol’. Dóczi Lajosnál a „lélek” és a „kiárad” kifejezések egymással való összekapcsolása mélyebb dimenziót idéz, hiszen az isteni lélek jövetelét is gyakran a „kiáradás” szóval jelölik. Szabó az ‘érzékeket’ („Sinne”) az „ész” szóval fordítja („s ha bekószálta eszem a világot”), Komáromy az „elme” szóval („s elmém egész világban fölkutat”), Palágyinál „képzelmem szárnya messze száll”.

A következő sorokban a „köderesztő szél” képteremtő hatása az ősz képzetét kelti föl:

... mint köderesztő szél, / Mely őszi lombon fázva zöngicsél

... wie der Nebelwind, / Der herbstlich durch die dürrn Blätter säuselt!

Az alkalmazott ige (zöngicsél) a hanghatás szempontjából erőteljesebbnek tűnik az eredetinel, ahol az őszi szél ‘susog’ a száraz levelek között, de a későbbi fordításokkal összevetve nem tűnik nagyon túlzónak. A „köd”

képét a további fordítók közül csak Szabó Mihály őrzi meg („mint a szél, / Mely ködös ősszel a tar gallyat rázza”). A zúgó szél a lombot „zöröggteti” (Komáromy), vagy a lomb „zirren-zörren” (Palágyi).

Lírai szépségű a naplementét megragadó sor, ahol a nap múlásában a „halálraérés” gondolata jelenik meg. A forrásnyelvi szövegben a nap arébb vonul, hátrál, és a nappal felett eljár az idő:

A nap ledől, a Ma halálra érett.

Sie rückt und weicht, der Tag ist überlebt.

Hogyan fejezik ki a Dóczyval kortárs fordítók ezt a „halálraérés”? A „mát leéltük” áll Komáromy *Faust*-fordításában, Szabónál „elhal a nappal”, Palágyi pedig egyszerűen kijelenti: a „mának vége”.

Nem lehet elsiklani a következő alliteráló, könnyedén gördülő sor fölött sem, amely csak a célnyelvi szövegnek a sajátja. A „h” hang szándékosága nyilvánvaló, a hanghatás expresszív, a sor kellemes lejtésű. A forrásnyelvi szöveg szó szerinti fordítása: ‘az újságban szeretném olvasni, hogy halott’.

Goethe: Möcht’ ihn auch tot im Wochenblättchen lesen.

Dóczy: Jelentse holt hírét a heti lap

A további fordításokban nincs ilyen következetes alliteráció:

Komáromy: Közölnöm kell a hirlap nyíltterében

Szabó: Hadd olvasnám holt hírét a lapokban

Palágyi: Ujságban is hadd lássam holta hírét

Hasonlóan szép fordítói megoldás Dóczy Lajos célnyelvi szövegében a következő két sor is:

Mich faßt ein längst entwohnter Schauer,
Der Menschheit ganzer Jammer faßt mich an.

Rég elfelejtett borzadály lel engem,
Az emberlét egész siralma sír
szívemben

A „borzadály” még megjelenik Dóczy két kortársának (Komáromy, Palágyi) az átültetésében, és a „siralom” lexéma is (Palágyinál), de Dóczy Lajos megoldása a leglíraibb változat:

Komáromy: Egy rég nem érzett *borzadály* fut át! / Érzem az ember összes nyomorát!

Szabó: *Irtózat* lep meg, melyről már leszoktam, / Az emberiség minden kínja rajtam.

Palágyi: Elfog a múlt rég érzett *borzadály*! Az embernem *siralma*, nyomora

A forrásnyelvi szövegben Faustot elfogja a borzadás az emberiség nyomorúsága miatt – mennyivel költőibben hangzik a „siralma sír” alliteráció, meg az „emberlét” kifejezés, amely az emberiségnél jóval tágabb, transzcendensebb fogalom. Az „emberlét” túlmutat önmagán, arra készítet, hogy ne csak a szűk korlátok között ellobbanó pillanatot lássuk. A kifejezést ma gyakran használjuk „az emberlét nagy kérdései” szókapcsolatban.

4.3.2.5. *Idegen eredetű szavak a Faust-fordításban*

Az irodalmi szövegben az idegen szavak is szerepelhetnek hatáskeresőként, a jellemzés eszközeiként. Eredeti és fordítás viszonyában a forrás- és célnyelvi szöveg idegen eredetű szavainak arányából is lehet következtetni a fordító stratégiáira. A következőkben azt vizsgálom, hogyan jár el Dóczi Lajos azokon a szöveghelyeken, ahol Goethe idegen eredetű (többnyire latin) kifejezést használ: szintén idegen szóval adja-e vissza, vagy pedig magyar megfelelőt keres. A komparatív-kontrasztív vizsgálat során Dóczi Lajos szövegét kortársai fordításával (Komáromy Andor, Szabó Mihály, Palágyi Lajos) vetem egybe. A latin nyelv hatása inkább jelen lehet a XIX. századi fordításokban, mivel a XVIII. század végén, a XIX. század elején még a közép- és a felsőfokú oktatás, a törvényhozás, a tudomány és a liturgia nyelve a latin.

4.3.2.5.1. *A forrásnyelvi szövegben lévő idegen szó helyett a célnyelvi szövegben magyar kifejezés áll*

Nézzük először azokat a fordítói megoldásokat, ahol a forrásnyelvi szövegben lévő idegen szó helyett Dóczi Lajos célnyelvi szövegében magyar kifejezés áll. A következő sorokban két idegen eredetű kifejezéssel is találkozunk:

Wagner:	Wagner:
Verzeiht! ich hör euch <i>deklamieren</i> ;	Bocsáss meg, hallak itt <i>szavallani</i> –
Ihr last gewiß ein griechisch Trauerspiel?	Ugy-é, hogy görög drámát olvasál?
In dieser Kunst möcht ich was <i>profitieren</i>	E szakban <i>rám is férne valami</i> ,
Denn heutzutage wirkt das viel.	Mert mai nap ez szörnyű becsben áll;

A német szövegben szereplő „deklamieren” (eredet latin: *declamare* – ’előad, szaval, deklamál’)⁶² Dóczi Lajos szövegvariánsában „szavallani”. A további fordítók is a „szaval” igét választják (pl. Komáromy és Szabó: „úgy hallám, hogy szavaltál”). A „szavallani” nyelvtani formát Dóczi Lajos feltehetőleg a rím kedvéért alkotja (szavallani–valami). A francia eredetű „profitieren” (’hasznot húz, profitál’)⁶³ a fordításában „rám is férne valami”.

62 www.dwds.de/wb/deklamieren. Herkunft Latein, 1. (kunstgerecht) vortragen, 2. in eindringlichem, oft auch pathetischem Ton (über etw.) sprechen. Hozzáférés: 2020. 03. 03.

63 www.dwds.de/wb/profitieren. Herkunft Französisch, von etw., jmdm. Nutzen, Vorteil haben. Hozzáférés:

Az olasz eredetű „mi diletta” (‘gyönyörködtet’) mintájára alkotott német „dilettieren”⁶⁴ lexémát a magyarul elég körülményesen hangzó szókapcsolattal fejezi ki: „műkedvem szottyan”:

Műkedvem szottyan, kortinát fölhúzni.

Servibilis

Mich *dilettiert*’s, den Vorhang aufzuziehen.

A „műkedv”, „műkedvelés” szavakat azonban a kortárs fordítók is használják (Szabó: „Műkedvelésből függönyt húzni fel”; Palágyi: „Műkedvvel függönyt kell felhúznom”). Komáromy Andor a „műkedv” lexémát igesíti, így lesz „műkedvellem” („Én a függönyhuzást műkedvellem”). A „műkedvelés” címszó magyarázata a Czuczor–Fogarasi-szótárban: ‘a szépművek s művészetek iránti tetteges vonzalom, ha szinte valaki annyira nem gyakorolja az illető művészetet, hogy a művészi nevezetre igényt tarthatna’.⁶⁵

A francia eredetű „reüssieren”⁶⁶ igét (‘Anerkennung finden, Erfolg haben’, azaz ‘sikert arat, érvényesül’) Dóczi Lajos jelzős szókapcsolattal („győzelmi zálog”) adja vissza:

Mephistopheles: Gleich schenken? Das ist brav! Da wird er *reüssieren*!

Mephisto: Ajándékot? Nos, ez *győzelmi zálog*.

Komáromy Andor megoldása „Mindjárt prezent? derék, így lesz a siker!” idegenszerűséget visz a fordításba a „prezent” főnév használatával. Palágyi Lajos a „czélt is érsz” kifejezéssel magyarájt. A fenti példák illusztrálják, kevés adatot találtam arra, hogy az eredeti műben idegen eredetű szó, viszont Dóczi Lajos fordításában magyar kifejezés szerepeljen.

4.3.2.5.2. A forrásnyelvi és célnyelvi szövegben is szerepel az idegen szó

A következőkben azokat az idegen, rendszerint latin eredetű lexémákat térképezem fel, amelyek mind a forrásnyelvi, mind a célnyelvi szövegben jelen vannak, és a fordítás során Dóczi Lajos megőrzi az eredetiben is szereplő idegenszerűséget. A német „revidieren” (latin, ‘revideál, valamit átnéz, felülvizsgál’)⁶⁷ „revideálok” formában van jelen – az adott szövegek környezetben akár az „utánanéznek” lexémával fordíthatnánk. Az idegen szó itt az ördögöt tudálékosnak tünteti fel:

64 dilettieren. doppelsinnig: indem man sich als Dilettant betätigt, an etw Vergnügen haben, Gefallen finden. <http://www.woerterbuchnetz.de/GWB?lemma=dilettieren>.

65 www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-szotara-czuczor-fogarasi-55BEC/m-662E1/mukedvel-es-67FA8/

66 www.dwds.de/wb/reussieren. Herkunft Französisch, ‘Erfolg haben, gelingen’.

67 www.dwds.de/wb/revidieren. Herkunft Latein, überprüfen, etw. kontrollieren. (2020. 03. 03.)

4. A MAGYAR FAUST

Mephistopheles:

Ich kenne manchen schönen Platz
Und manchen altvergrabnen Schatz;
Ich muß ein bißchen *revidieren*.

Mephisto:

Tudok pár csinos rejteket,
Rejtekbén régi kincseket;
Majd kissé *revidéálok*.

Komáromy Andor Dóczi Lajos példáját követi: „Most ott kissé revideálni kell”, de Szabó Mihály és Palágyi Lajos nem választ idegen kifejezést (Szabó: „felkutatatom”, Palágyi: „mustrálva végig hadd tekintsem”).

A „transpirieren”,⁶⁸ amely a francia „transpirer” vagy latin „transpirare”-ból ered, Dóczi Lajosnál „transpirál”, azaz kiizzad, megizzad. A további fordítók itt sem használnak idegen szót – pl. Komáromynál „iz-zadnod kell”, Szabónál „ki kell... gőzölögnöd” áll.

Mephistopheles (zu Faust):

Komm nur geschwind und laß dich
führen;
Du mußt notwendig *transpirieren*,
Damit die Kraft durch Inn- und Äußres
dringt

Mephisto:

Csak jer! Most nem szabad megállnod,

Okvetlen kell most *transpirálnod*;
Hadd járjon át meg át az ifjító.

A forrásnyelvi „zirkulieren”⁶⁹ (latin *circulare* – ‘kering, körben jár, cirkulál’) Dóczi Lajos célnyelvi szövegében megőrződik („cirkulál”), és tudálékosságot kölcsönöz Mefisztó szavainak:

Mephistopheles:

Wie viele hab ich schon begraben!
Und immer *zirkuliert* ein neues, frisches Blut.

Mephisto:

Már mennyit eltemettem, mennyit!
S mindig csak új vér *czirkulál*;

Komáromy Andor szintén a „cirkulál” igével fordít („De mindig új és fris vér czirkulál”), de Palágyi Lajos átváltetésében már eltűnik az idegen-szerűség, „új vér kering, pezsdül folyton”.

A ma is használt kifejezések, mint „definíció” (latin: *definitio*), „fakultás” (latin: *facultas*) Dóczi Lajos fordításában is jelen vannak, idegen írásmóddal:

68 www.dwds.de/wb/transpirieren. Herkunft Latein, schwitzen.

69 www.dwds.de/wb/zirkulieren. Herkunft Latein, in einer bestimmten Bahn kreisen, sich bewegen.

Mephistopheles:	Mephisto:
Habt Ihr von Gott, der Welt und was	Hát égről, földről, s a mi mindent forgat,
sich drin bewegt,	
Vom Menschen, was sich ihm in den	Az emberről, s mi szívet, agyat mozgat,
Kopf und Herzen regt,	
<i>Definitionen</i> nicht mit großer Kraft	Nagy <i>definiókat</i> nem adál.
gegeben?	

A „definitio” kifejezés Szabó Mihálynál is előfordul („Nem adtál pontos definitiókat?”), Komáromy azonban a „theorizál” lexemával érezteti az idegenszerűséget: „Nagy hangodon hányszor theorizáltál?” Az eddigi fordítói megoldásoktól eltérően Palágyi Lajos nem használ idegen kifejezést: „Tanodban hitet nem tevé!”. Megoldásával egyben más jelentésárnyalatot (‘hitvallást tesz’) ad a szöveghelynek. Az eredeti szöveghelyhez Dóczi Lajos és Szabó Mihály marad hű.

Mefisztó így szól a Tanítványhoz, aki valójában Fausthoz jön:

Erklärt Euch, eh Ihr weiter geht,	Hadd halljam mindenek előtt,
Was wählt Ihr für eine <i>Fakultät</i> ?	Melyik <i>facultást</i> választotta ki?

Dóczi Lajoshoz hasonlóan dönt Komáromy Andor és Szabó Mihály, Palágyi Lajos azonban elkerüli az idegen eredetű szót: „Mily tudományos szakot választ?” Mindkét kifejezés amelioratív hangulatváltozást kölcsönöz a mondottaknak, Mefisztó szavai komoly benyomást szeretnének keltetni a Tanítványban.

A francia eredetű „Discours” lexéma a célnyelvi szövegben „diskurák” formában jelenik meg, amelyet Dóczi Lajos a bizalmas hangvétellű „diskurál” igéből képez, feltehetőleg a rím kedvéért (figurák – diskurák). Az idegen szó itt a lekicsinylés kifejezője.

Faust:	Faust:
Idétlen, buta figurák.	So abgeschmackt, als ich nur jemand sah!
Mephisto:	Mephistopheles:
S lásd, nékem az ily <i>diskurák</i>	Nein, ein <i>Discours</i> wie dieser da
Kedvesbek, mint akármilyen bölcsesség.	Ist grade der, den ich am liebsten führe!

Szabó Mihálynál az „eldiskurál” ige már nem olyan idegenszerű („*El-diskurálni*, nagyon szeretek”). Komáromy Andor a latin „*conversatio*” lexémát választja („Pedig lásd, egy ily *conversatio*, / Nekem leginkább kedvemre való”). Palágyi a „cseveg” ige mellett dönt: „Engem meg épp az szórakoztat, / Ha velük így cseveghetek”.

Nemzetközi, több nyelvben megtalálható az „intuáció” (latin: *intuitio* – szemlélet) lexéma, amely az eredetiben is, Dóczi Lajos fordításában is

jelen van, de a fordításban a szó alakja még idegen írásmódot követ, nem illeszkedett be a magyar nyelv rendszerébe. Ugyanezt figyelhetjük meg Komáromy, Szabó és Palágyi fordításában is (pl. Komáromy: „S az *intuition* magaslatából / Lepottyanni”).

Mephistopheles:	Mefisztó:
Verschwunden ganz der Erdensohn,	S ha végkép eltűnt a föld embere,
Und dann die hohe <i>Intuition</i>	Nem mondhatom, miként fejezni be
Ich darf nicht sagen, wie – zu schließen.	Magasztos <i>intuitiodat</i>

Az *exerzieren* (wiederholt üben, praktizieren – ismételtén gyakorolni) igét a latin eredetű, a katonai szaknyelvben használt *reguláz* (szabályoz; Czuczor–Fogarasi) igével fordítja Dóczi Lajos, amely erőteljessé teszi a kifejezést:

Proktophantasmist:	Proktofantasmista:
Ich sag's euch Geistern ins Gesicht:	A szemetekbe mondom, szellemek:
Den Geistesdespotismus leid ich nicht;	A szellemcsínyt nem tűröm soh'se meg;
Mein Geist kann ihn nicht <i>exerzieren</i> .	A szellemem nem bírja <i>regulázni</i> .

A német „*exerzieren*”⁷⁰ kontextusbeli jelentését itt talán Komáromy Andor adja vissza leghűbben a „gyakorol” igével: „Szellem zsarnokságot nem tűrhetek, / Szellemem nem képes azt *gyakorolni*”. Palágyi Lajos fordítói megoldása: „A szellem kényuralmát elvetem, / Hisz nem bir azzal szellemem”.

Láthatjuk, Dóczi Lajos a forrásnyelvi szövegben lévő idegen kifejezést többnyire idegen kifejezéssel adja vissza, még ott is, ahol a kortárs műfordítók magyar lexémára váltanak.

4.3.2.5.3. A forrásnyelvi szövegben nem, a célnyelviben idegen szó szerepel

A legtöbb idegen eredetű szó, amely Dóczi Lajos célnyelvi szövegében megjelenik, nincs benne a forrásnyelvi szövegben. Nézzük a következő szövegrészletet:

Du nennst mich Herr Baron, so ist die	Mefisztó: Mondj báró úrnak: e <i>titulus</i>
<i>Sache gut;</i>	illik;
Hexe: Ha! Ha! <i>Das ist in Eurer Art!</i>	Boszorkány: Haha, ez hozzád illő
	<i>praxis!</i>

⁷⁰ www.dwds.de/wb/exerzieren. Herkunft Latein. 'üben', zunächst in allen Fertigkeiten und Wissensgebieten, insbesondere als militärischer Terminus (in den Waffen, Soldaten) *exerzieren*;

A magyar fordítás „titulus” szava helyett a forrásnyelvi szövegben a „so ist die Sache gut” (‘és rendben van a dolog’) szókapcsolat áll, a „praxis” helyett a „stílus” jelentés szerepel. A „Das ist in Eurer Art!” megnyilatkozás hű fordítása ‘ez az Ön stílusa’ lenne. Az idegen szavak használata által komikusabb, tréfásabb, társalgási nyelvi jellemzőként hat a párbeszédben. Összehasonlításként álljon itt Komáromy Andor fordítása: „Mondj báró urnak, hisz *csak tán vagyok* / olyan gavallér, mint más uracsok / Boszorkány: Ha! ha! derék, *milyen malacz!*”. Láthatjuk, Komáromy Andor a „milyen malacz” kifejezéssel ülteti át magyarra a „das ist Eurer Art” felkiáltást, amellyel az illetlen, modortalan emberre utal, és pejoratív értelmet visz a fordításba.

Ugyancsak a rímeltetés szándékával a „succedál”⁷¹ (sikert arat) idegen eredetű szóval fordítja Dóczi Lajos a német „gelingen” (‘sikerül’) igét, amely komikus színezetet kölcsönöz a Proktofantasmista szavainak:

Proktophantasmist: Heut, seh ich, will mir nichts *gelingen*;

Ma, látom már, semmim se *succedál*, / de azért úti naplóm készen áll

A kortárs fordítók magyar kifejezések használata mellett döntenek:

Komáromy: Ma már látom, semmi se *sikerül*.

Szabó: Ma semmire sem *mehtek*, belátom.

Palágyi: Már látom, hogy ma *czélt* sehogysem *érek*.

A pallosjog (németül: Blutbann) független bírói hatalom. Amikor Faust megöli Margit bátyját, Bálintot, gyilkosságot követ el, amely a pallosjoggal felruházott törvényszék hatáskörébe tartozik.

Mephistopheles:

Ich weiß mich trefflich mit der Polizei,
Doch mit dem *Blutbann* schlecht mich
abzufinden.

Mefisztó:

A rendőrséggel kitűnően állok,
De a *statariummal* nem tréfálok!

A rögtönítélő eljárást Dóczi Lajos a „statarium” latin eredetű idegen szóval fordítja (statárium <latin: statarium iudicium; helyben, „állva” ítékezés, rögtönbíráskodás). A szó idegenségénél, szakszerűségénél fogva komolyabb, szigorúbb jelleggel bír. A vizsgált fordításokban „vérbíróság” (Komáromy), „vérbíró” (Szabó) áll.

A német „*ducken*” igének (‘veszélyt elkerülendő fejét/nyakát behúzza, meghunyászkodik’) a célnyelvi szövegben a latin eredetű „*paríroz*” idegen szót felelteti meg Dóczi Lajos (latin *parere* – engedelmeskedik), amely leki-csinyló, pejoratív árnyalatot kölcsönöz Mefisztó szavainak.

⁷¹ www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/s-16BBE/successio-18165.

4. A MAGYAR FAUST

Mephistopheles:

Ob einer fromm und schlicht nach altem Brauch.
Sie denken: *duckt* er da, folgt er uns eben auch.

Mephisto:

Ha istenfélő, ósdi-e a kedves?
Tudják, ha ott *paríroz*, itt is engedelmes.

Komáromy Andor fordítása érthetőbbé teszi a mai olvasó számára a szöveget: „ki ott *hajlik*, majd szót fogad”. Szabó Mihály már erősebb érzelmi töltésű igével él: „Gondolja, aki ott *lekushad*, / itt is megadja magát a papucsnak”. Palágyi Lajosnál a „meglapul” ige jelenik meg: „Véli, ha hitben megjavúl, / Egyébként is majd *meglapúl*”.

A „kétségbeesett” ördög „desperál” (latin: *desperare*, az ellentétet kifejező „de” előtagból és a „sperare” ’remél’ igéből).⁷²

Mephistopheles:

Nichts Abgeschmackters find ich auf der Welt
Als einen Teufel, der *verzweifelt*.

Mephisto:

Nincs ostobább a földön semmi,
Mintha egy ördög *desperál*.

A Dóczi Lajos választotta idegen szó pejoratív hangulatváltozást idéz a szövegben, Mefisztó önmagát gúnyosan szemléli. A „kétségbe esik” szókapcsolatot választja Komáromy és Szabó, Palágyi eltér az eredetitől, a „kísértet” lexéma betoldásával túlfokozza Mefisztó kétségbeesését: „Mint ördög, kit kísértet rémit”.

Az „általános szokás” „generális”, amely így, idegen szóval választékosabbnak hat:

Das ist ein *allgemeiner Brauch*,
Ein Jud und König kann es auch.

E szokás igen *generális*:
Zsidó is érti, meg király is. (Faust)

A további fordításokban nincs idegen eredetű kifejezés, pl. Komáromy fordításában így hangzik e két sor: „De hogy, *értik azt mások is*, / Zsidók is, meg királyok is”. Komáromynál eltűnik a „szokás” lexéma, szövege távolodik az eredetitől.

Faust tekintete olyan, „miként ha *praelegálna* épen” („Und Ihr seht drein / Als solltet Ihr in den Hörsaal hinein”). A latin eredetű „prelegál” (Dóczi Lajosnál még idegen írásmóddal „praelegál”) jelentése ’felolvas, előadást tart’. Az idegen szó által más stilisztikai értéke lesz Faust kijelentésének, patetikusabban hangzik. Goethénél az idegen szó helyett körülírás szerepel: „mintha az előadóterembe lépne”. Komáromy szó szerint fordítja Goethe sorát: „Mintha most lépnél be egy tanterembe”.

⁷² Tótfalusi István. Magyar etimológiai szótár. Arcanum.

Mefisztó dicsérő szavakkal mutatja be Faustot a Boszorkánynak, mint aki 'sok fokozattal bíró tudós ember' („Er ist ein Mann von vielen Graden”), ezt Dóczi Lajos szintén latin eredetű szóval fejezi ki a következőképpen: „Sok kurzust járt, letett sok *exament*”. Szabó a „főfő tudós” szókapcsolatot megtoldja a „doktorizálva” idegen kifejezéssel („Főfő tudós ez, doktorizálva van”), Komáromynál a „vizsga” lexéma jelenik meg: „Kinek oly sok vizsgát ki kelle állni”.

Faust kérdésére: „Mi vagyok hát...”, így válaszol Mefisztó:

Elvégre az vagy, a mi vagy.

Viselj parókát milliónyi fűrttel,

Kothurnuson járj, szólj hatalmas kürttel,

Csak az maradsz te, a mi vagy.

A görög tragikus színészek magas szárú cipője (koturnus < latin: *cothurnus*) csupán a célnyelvi szövegben jelenik meg idegen szóval, a német szövegben nincs idegen eredetű szó e szöveghelyen: „Setz deinen Fuß auf *ellenhohe Socken*”. Dóczi Lajos itt a színház világából meríti a kifejezést, a többi fordító magyar kifejezéssel adja vissza, mint pl. Szabó az „arasznyi magas sarku csizma” szókapcsolattal, vagy Komáromy a „tedd rőfnyi nagy sarokra lábadat” sorral. Igaz ugyan, hogy a „koturnus” régies kifejezés, de a magyar körülírások körülményesebben fejezik ki a jelentést.

A Faust öltözkékét felöltő Mefisztó így szól a Tanítványhoz: „Szavakkal lehet disputálni”. A „disputál” a latin „disputare” (vitatni, taglalni) szóból ered, és a németben is létező szó (*disputieren*). Goethe művében azonban nem szerepel idegen eredetű szó: „Mit Worten läßt sich trefflich *streiten*”. A „vitázik” („*streiten*”) helyett Dóczi Lajos a „disputál” ige mellett dönt, újra egyedülálló e döntése, hiszen Komáromy a „küzd”, Szabó a „vitáz”, Palágyi az „elvitáz” igét választja. Ismét csak Dóczi Lajos fordításának sajátja az idegen eredetű szó használata.

A város kapuja előtt a Diák így szól társához:

Blitz, wie die wackern Dirnen schreiten!
Herr Bruder, komm! wir müssen sie begleiten.
 Ein starkes Bier, ein beizender Toback,
 Und eine Magd im Putz, das ist nun mein
Geschmack.

Tyűh, nézd, mily helyes két leány.
Collega, jer! Legyünk nyomukban.
 Ez *passzióm*: maró dohány,
 Habos sör és szolgáló puczbán.

A „*collega*” a forrásnyelvi szövegben „*Herr Bruder*”. Komáromy An-dornál elmarad a megszólítás, Szabó Mihálynál „Öcsém!” hangzik el. Dóczi Lajosnál a „das ist nun mein *Geschmack*” ('kedvemre, ízlésemre való') így hangzik: „Ez *passzióm*”. A „*passzió*” (francia: *passion*, szenvedély < latin: *passio*, szenvedés) bizalmas kifejezés a már-már szenvedéllyé váló kedvtelésre a német eredetiben nem jelenik meg. A „szolgáló puczbán” csak Dóczi Lajos fordításában jelentkező idegenszerűség, Komáromynál

„csinos szolgáló leány” Palágyinál „jól kicsipett cselédleány” szerepel. A jelenség okára részletesen kitérek a későbbiekben.

További példa az idegen eredetű szavak használatára az idegen alakját megőrző „qualifikáció” (latin: qualificatio – minősítés). A latin kifejezés már hangalakjánál fogva amelioratív hangulatváltozást idéz elő, a magasabb erkölcsi érték kifejezőjévé lesz.

Brandner:

Ihr wißt, welch eine *Qualität*

Den Ausschlag gibt, den Mann erhöht.

Brandner:

Hisz tudjuk mely’k a mérvadó

Döntő *qualifikáció*.

Szabó Mihálynál a „kellék” lexéma szerepel („Tudjátok mi a fő, a döntő kellék?”), fordítása azonban eltér az eredeti szöveg értelmétől. Palágyi Lajosnál a „jelesség” lexéma jelenik meg („Hisz tudjátok, mily jelességnek / Juttatnak ily nagy dicsőséget”), ő sem használ idegen eredetű szót.

A XIX. századi közigazgatási nyelvezetben, a jogi szaknyelvben, diplomáciában a latin kifejezések, terminusok gyakoriak és természetesek voltak, és az irodalmi művekben is megjelentek evokatív célból (pl. Jókai meg Mikszáth regényeiben). A magyar nyelvben sok latin jövevényszó volt használatos, míg nem a nyelvújítási-nyelvtisztító mozgalom száműzte egy részüket az irodalmi nyelvből, és a köznyelvből is részben kikoptak.

Amint az idézett részletekből látható, Dóczi Lajos előszeretettel használ idegen, (elsősorban latin) eredetű szavakat a fordításban ott is, ahol a német eredetiben nem szerepel jövevényszó, de ezt mindig indokoltan teszi, jellemzés céljából. Ugyanakkor többnyire követi a forrásnyelvi szöveget, amennyiben megőrzi a célnyelvi szövegben az idegen eredetű kifejezést. Jóval kevesebb példát találtam arra, hogy az eredeti műben idegen eredetű szó szerepel, Dóczi Lajosnál viszont magyar kifejezés. Azt is megfigyeltem, hogy műfordító kortársai jóval kisebb mértékben írnak bele a fordításba idegen, latin eredetű kifejezéseket. Komáromy Andor 1887-es és a Szabó Mihály 1888-as fordításában több példát találunk a latin eredetű szavak átvitelére, Palágyi Lajos 1909-es átültetésében már inkább magyar kifejezéseket választ az idegen szavak helyett.

Ismert, hogy az idegen szók használatának stilisztikai szerepe van. Az idegen szó olykor erősebb stílusértékkel bír: választékos, emelkedett, komikus, ironikus. Megfigyelésem szerint az idegen szavakat Goethe, és a fordítás során az idegen szavak számát növelő Dóczi Lajos is, többnyire (de nem kizárólag) Mefisztó szájába adja. Miért éppen Mefisztó szájából hangzanak el? Talán, mert Goethe művében Mefisztó már nemcsak csábító, nemcsak érvelő, hanem intellektuális ördög is, és ezt Goethe és a maga idejében Dóczi Lajos is a választékosabb, idegen szavakkal megtűzdelt nyelvezet használatával érzékelteti. Azonkívül, hogy a jellemzés eszköze-

vé válhat, a latin nyelvnek Zolnai Béla szerint „külső tekintélyszerző ereje” van (Zolnai 1957: 31). „Goethe előtt senkinek sem jutott eszébe, hogy mívelt, előkelő ember modorát, a pajkosság és humor vonásait adja neki [Mefisztónak]” – írja Goethe Mefisztójáról Hjalmar Boyesen. Az ördög nem maradhat le műveltségben az embertől, lépést kell tartania a tudománnyal, irodalommal és bölcsélettel, csakis így őrizheti meg a hatalmát (Boyesen 1888: 38).

A korabeli kritika is felfigyel a latin szavak jelenlétére Dóczi Lajos *Faust*-fordításában, Závodszy Károly el is marasztalja érte: „Göthe, természetesen, akarva sem tudta volna ezt ily korjellemzőleg, ily deák ékesszólással kifejezni; ő kénytelen volt megelégedni a német kifejezéssel. Dóczi nem szorult végkép a magyarra, ő Horác nyelvében is otthonos” (Figyelő III(1873) 10. sz.: 112).

4.3.3. Germanizmusok

Míg kritikusa, a hírlapíró, későbbi egyetemi tanár és irodalomtörténet-író Závodszy Károly a *Faust*-fordítás kapcsán a „deák ékesszólást” csak futólag veti Dóczi Lajos szemére, annál inkább kritizálja őt amiatt, hogy „nem tud magyarul”, hogy „tanulmányára és gondolkozásmódjára német” (Figyelő III(1873) 10. sz.: 111). A továbbiakban azt vizsgálom, hogy valóban sok germanizmus, „magyartalanság” található-e Dóczi Lajos *Faust*-fordításában, és mennyire megalapozott a vád. Závodszy Károly természetesen még a *Faust* első változatáról írja cikkét, a második, az 1900-as változat Dóczi Lajos javított változata.

A következőkben tehát a németes szóhasználatot, szókapcsolatokat, a német nyelv sajátos szerkesztésmódjára jellemző fordítói megoldásokat vizsgálom.

Nézzük először a lexikai átváltás körébe tartozó jelenségeket.

A kicicomázott szolgáló, azaz „szolgáló puczbán” a német „eine Magd im Putz” szó szerinti fordítása:

Ein starkes Bier, ein beizender Toback,
Und eine Magd im Putz, das ist nun mein
Geschmack.

Ez passzióm: maró dohány,
Habos sör és szolgáló puczbán.

A német „Putz”⁷³ olyan ruhadarab, amely jó megjelenést kölcsönöz valakinek, „cifra ruha”. Dóczi Lajos német eredetű, de a magyar népnyelvben elterjedt szót alkalmaz, amint az ÉrtSz. erre a szóra vonatkozó stílusminősítése jelzi (régies, népes).

73 Kleidung, die jemandes Erscheinung, Ansehen hebt; www.duden.de

A német „grauen”⁷⁴ ige jelentése ‘szürkül, hajnalodik, pitymallik’. A lexéma a német nyelvben mindkét szürkületre vonatkozik: az esti és a hajnali szürkületre egyaránt. Az „aufdämmern”⁷⁵ csupán a reggelre. Dóczi Lajos a fordítás során mindkét alkalommal a „szürkül” igével fordít, akkor is, amikor a forrásnyelvi szövegben nem a „grauen”, hanem az „aufdämmern” lexéma szerepel.

Der Tag *graut*! Liebchen! Liebchen!

Mein Pferde schaudern, / Der Morgen
dämmert auf.

A nap már *szürkül*! Margit! Margit!

A paripáim szűgye reszket! / A hajnal
szürkül.

A régies, ritkán használt „recipe”⁷⁶ kifejezés Dóczi Lajos fordításában a német „Rezept” megfelelője. Itt valószínű a hangalaki hasonlóság a választás indítéka.

Sich in die schwarze Küche schloß,
Und, nach unendlichen *Rezepten*
Das Widrige zusammengoß.

A vegykonyhában titkokat takart,
S végtelen *receptek* szerint
Mindent, mi visszas, együvé kavart.

A grammatikai átváltás során bekövetkező idegenszerűségek gyakoribbak. Ugyanakkor a mondat struktúrájának, az elemek sorrendjének a megváltozása a grammatikai átváltás körébe tartozik, és ez sokkal feltűnőbb, mint a lexikai átváltás – jelzi Klaudy Kinga (Klaudy 1994: 175). Idegenszerű a vonzat Dóczi Lajos célszövegének a következő sorában:

Wo selbst das liebe Himmelslicht
Trüb durch gemalte Scheiben bricht!

Hová az édes napsugár
Színes üvegtől halni jár.

Egyértelmű, hogy az alábbi sorban német mintára módosul a szavak sorrendje, a birtok megelőzi a birtokost. Ugyanakkor a rím kényszere is súghatja ezt a megoldást a fordítónak, és a versekben nem ritka az ilyen jellegű, formai okokból alkalmazott szórendváltás:

Másutt keress te rést magadnak,
Viszás fia a zűrzavarnak.

Feltehetőleg a német szenvedő szerkezet mintájára, valamint a rím kedvéért alkotja Dóczi Lajos a *lökődöl* igét:

⁷⁴ der Morgen, der Abend graut. https://www.duden.de/rechtschreibung/grauen_daem-mern_dunkeln.

⁷⁵ allmählich hell, sichtbar werden. der Tag dämmerte im Osten auf. www.duden.de

⁷⁶ recipe, (ritka) recipé (régies), recept. ÉRTSz. www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara

Der ganze Strudel strebt nach oben; Az egész örvény fölfelé dől.
Du glaubst zu schieben, und du *wirst geschoben*. Azt véled löksz, pedig *lökődöl*.

A következő sorban a német *um...zu* + *Infinitiv* célhatározói szerkezet mintája ismerhető fel:

Doch dieser Schwelle Zauber zu zerspalten, Nekem, *kiszegni* e küszöb bűvét,
Bedarf ich eines Rattenzahns. Patkány fogára van szükségem.

A lentebb kiemelt sorban idegenszerűen hangzik az ismétlődő felszólítás: *Lemondjatok!*

Was kann die Welt mir wohl gewähren? E földön én mit várhatok?
Entbehren sollst du! Sollst entbehren! Lemondjatok, lemondjatok!

Závodszy Károly azt is szemére veti Dóczi Lajosnak, hogy az igekötőket nem használja megfelelően (Figyelő III(1873) 10. sz.: 111). Erre a nyelvi jelenségre nem találtam sok példát, és a talált példák oka legtöbbször a rímkényszerben keresendő. A nem megfelelő igekötő-használatra a következő adatokat találtam:

Nem válik el az igekötő az igétől a „tud”, „akar” segédigét tartalmazó szerkezetben:

Tudok *meg*férni az öreggel is...
És mi az emberfajnak osztályrésze,
Bensőmben azt átélni akarom.

A fordító néha más, a szokásostól eltérő igekötőt illeszt az igéhez – a *ráragadt* helyett *elragadt* áll, de ezt nem érezzük magyartalannak, mint inkább költői kreatív nyelvhasználatnak.

A mindenüvé benyáló kultúra
Az ördög is *elragadt*.

Néha csak a mai nyelvérzék számára tűnik furcsának, akár magyartalannak egy-egy igekötő szokatlan kontextusban való megjelenése. Ilyen az „*el*” igekötő „*tagad*” igével való használata:

Már orrontott belőlem valakit,
Nem bírnám magam *el*tagadni itt.

Az ÉrtSz. és a Czuczor–Fogarasi-szótár is azt jelzi, hogy a XIX. században elterjedt volt ez az igekötős szerkezet, Jókai Mór is használta: „Utóbb már a barátnéim elől is eltagadtam magam” (l. ÉrtSz. „eltagad” szócikke).

Dóczi Lajosnak azt is felrója Závodszy Károly, hogy vét a szórend ellen (Figyelő III(1873) 10. sz.: 111). Valóban van rá adat, hogy az ige mondatbeli helyét a német szórendhez igazítja, azonban ezeknek az adatoknak a száma elenyésző, és az ide számlálható fordítói döntések oka legtöbbször a rímkényszer:

Mily boldogság jár tagjainkon át!
 Ah s nézz csak rá egy tisztes pergamentre
 Egész mennyország száll le rád. (Wagner)
 Apádat tisztelven, mint ifju, *tőle*
 Átvenned illik, a mit néked ad.
 S ha mint apa te viszed majd előre
 A tudományt, még többre megy fiad. (Wagner)

De mért szemem e pontra tapadt?
 Delej neki e kis üvegce *ott?* (Faust)
 Ételt, italt *lebegni lát*,
 S üdülést sohse leljen benne.
 S *ha el nem adja is* az ördögnek magát,
 Amilyen ember, mégis tönkre menne! (Mefisztó)

Závodszy Károly így ír a *Figyelő*-ben: „Dóczi Lajos nem tud magyarul, ez látszik számos lapon... Faust-fordításában lépten-nyomon a legszerencsétlenebb mondatkötéssel találkozunk, melyben a helyes szórendet nem egyszer keresve kell megállapítanunk, mint a régi görög és római klasszikus költőkben. S ha ily értelemben mondják e fordítást „klasszikus”-nak, akkor csatlakozunk a véleményhez: különben tiltakoznunk kell az ellen. Tiltakozásunkat nem a légből vesszük, de biztos alaptól, a magyartalanságból. Olykor a mondatkötéssel, olykor a kötőszó elhelyezésével, máskor az igekötő hova-tételével, ismét máskor az ige- vagy az idővonzzattal gyűl meg Dóczi baja” (Figyelő III(1873) 10. sz.: 111). Kritikája mintegy összegzi a magyartalanságokat, amelyeket Dóczi Lajos szemére szoktak vetni: a szórend, a kötőszók, igekötők, igevonzatok meg igeidők helytelen használatát. Az adatolt példák azonban azt mutatják, hogy a célnyelvi szövegben nem található oly sok idegenszerű elem, a német nyelv sajátos szerkesztésmódjára emlékeztető szóhasználat, szókapcsolat vagy nyelvtani szerkezet, mint az a kritika alapján várható lenne. Bár kritikusa szerint a *Faust*-fordításon érezhető, hogy fordítója „származására, tanulmányára és gondolkodásmódjára német” (Figyelő III(1873) 10. sz.: 111), nem találtam sok germanizmust a *Faust*-drámában, és a nagymértékű germanizmus meg magyartalanság vádja, amelyet mások is felületesen átvesznek, abból az előítéletből származik, hogy Dóczi Lajos nem „beleszületett” a magyar nyelvbe, hanem választott írói nyelve. A műveit magyarul író szerző azonban jártasságot szerzett a magyar nyelvben, és eljutott a művészi szintű önkifejezésig.

4.3.4. Forma és rímkenyszer

Amint azt az elméleti fejezetben is jeleztem, bár a poétikai kommunikációban nem választható el a tartalom és a nyelvi forma, a gondolat és a kifejezés (Heltai 2014: 157), a kettő mégis megkülönböztethető, és a vizsgálá-

lati módszer szempontjából szükséges is elválasztani őket, hiszen egyidejűleg nem elemezhető mindkettő. A következőkben azt vizsgálom, milyen formai eszközökkel valósul meg a tartalom kifejezése Dóczi Lajos fordításában.

A *Faust* nemcsak gondolatiságát, de nyelviségét és verselését tekintve is igen változatos mű. Dóczi Lajos *Faust*-fordítása sorhú fordításnak tekinthető, csupán elvétve (főként az angyalok karának énekében) fordul elő, hogy a fordítás az eredetihez képest egy-két sorral hosszabb. Itt említeném meg azt a tényt is, hogy nemcsak a versszakok, de a mondatok, a megnyilatkozások határa is megegyezik az eredetivel a fordításban. Dóczi Lajos még az írásjeleket is hűen követi: az emocionalitást kifejező felkiáltójelet, kérdőjelet, de még az eszmefuttatás váltását jelző gondolatjelet is. Nem csupán sort sorral fordít, hanem a rímes formát is visszaadja minden szöveghelyen, ahol az eredeti rímel. Goethe egy jelenetet prózában ír meg: *Borús nap. Mezőség (Trüber Tag. Feld)*. Eltekintve a szabad rímtelen soroktól (mint pl. Margit beszéde a *Dóm*-, illetve *Börtön*-jelenetben, Faust érzelmekkel telített, szaggatott beszéde az *Éjszaka*-jelenetben), Goethe drámájára a rímes forma jellemző. A ritmus és a rím követelményei fegyelmet kívánnak a fordítótól. A továbbiakban azt vizsgálom, milyen nyelvi kihatásai vannak a rímes formának Dóczi Lajos átültetésére. Az adatolt példákat nem „hibagyűjteménynek” szánom, hanem a formakényszer, formai bizonytalanság jellemzőit tárom fel. Részben már az előbbieken is szó esett a forma kényszerítő ereje miatti szövegbeli módosulásokról.

A vizsgálat során Zalabai Zsigmond (*Költészet és nyelvhelyesség*, 1970) szempontjait is figyelembe veszem. Zalabai kiemeli, hogy az „irodalmisság” jegyei, a mű nyelvét a köznapi, természetes beszédétől megkülönböztető jellegzetességei valójában „deformáció” következményei. Ez a „torzítás” olykor a nyelvhelyesség rovására következik be. Három kategóriát nevez meg a költészetben előforduló torzításokra: a trópusok használatakor mutatózó hibák (képzavarok), a nyelvhelyességi hibák (mint pl. központozás, egybe- és különírás) és a nem nyelvhelyességi hibák csoportját. A nyelvhelyességi hibák lexikai, morfológiai és szintaktikai síkon ragadhatók meg. Ezeket többnyire a rím- és ritmuskényszer váltja ki. Idetartozik a helytelen toldalékolás, hibás szóhasználat, a szóhangulat nem ismerése, a mondat szerkezet értelemzavaró fellazulása, a mellékmondatok rossz kapcsolása (Zalabai 1970: 923–925; 928).

Dóczi Lajos fordításában a rímkényszer hatása elsősorban a szórendben nyilvánul meg. A ritmus- és rímkényszer helyenként *inverzió*hoz vezet, átcsoportosítja a szokásos szórendet. Példa rá a következő szövegrészlet első sora:

Zokon az ilyen csak nem *eshetik*?

A becsületes embertől elég,
 Ha pontosan használja, mint *telik*. (Wagner)
 Így találkozunk a célnyelvi szövegben a rím kedvéért hátravetett jelzővel („végtelen”, „vén”), ami a kötött formájú költői szövegekben nem ritka:

Mily látvány! – Ah, de látvány csak – *nekem!*

Hol foglak meg, természet, *végtelen?* (Faust)

Siebel: Róka, *vén!*

Frosch: Csak várj, mindjár legyűröm én.

Még furábban hat, hogyha hátravetett igekötővel találkozunk:

Megvult a gyógyszer, hullott a beteg,

Nem kérdé senki, gyógyult-e ki *meg?* (Faust)

De mért e borongással épen

Ily óra édenét zavarni *meg?*

Tekintsd, a mint a napnyugat tüzeben

A zöldszegélyű kunyhók *fénylenek!*

Az alaktan síkján is előfordulnak rímkényszer okozta sutaságok. Például hiányzik az igekötő a szótagszám és a ritmus kedvéért („elérlek” helyett „érlek”):

Mi más hatása van e *képnek!*

Téged, földszellem, jobban érlek. (Faust)

Néhol módosul az ige alakja rímhelyzetben: „levén”, „cserged”, „mék”.

Az akarat ragadja hevenyén

A lehetségest üstökén,

Később már, tudom, nem ereszti,

Folytatni kénytelen *levén*.

Az ész újonnan szóra *kelhet*,

Remény hajt uj virágokat,

A lét patakja újra *cserged*,

S az életforrás hívogat. (Faust)

Tovább én *nem mék!*

Te mégy! Oh, Henrik, bár veled *mehetnék!* (Margit)

Nemcsak igék, de más szófajú szavak is torzulhatnak:

Érzem, kimél az úr. Szégyenlem mégis,

Bár jól esik, a nyájas *szándokot*.

Uton elnéző az uri vendég is,

Ki otthon jobb módhoz *szokott*. (Margit)

Jaj! Most is szorít börtönem!

Eh, átkos, nyirkos kőverem! (Faust)

Ha megölelsz, mért érzek olyan *kínt?*

Máskor szemedtől, egyetlen szavadnál

az ég nyílt – s úgy csókoltál, *mikínt*

Ha csókoddal megfojtani akarnál. (Margit)

Ritkán, de előfordul, hogy nehezen érthető sorok születnek a formai kényszer miatt:

Kapazkodj' csak jól belém.
 Közfok jó itt, olyatén,
 Mely megmutatja, hogyan föl,
 Mammon a földön belől.
 S mi lenge tüneménykép elhalad,
 Azt tűzze helyre osztó gondolat.

A rövidebb formájú mutató névmás (a 'az') használatával alkotott szer-
 kezeten tiszta rím jön létre, amely találónak mondható:

Encheiresis naturae: hívj' a *Chemia*,
 Magát csúfolja, s nem tudja, *mi a*. (Mefisztó)
 Fa a vessző, a bor – *lé a!*
 Faasztal is bort ad *néha*. (Altmayer)

Néhol archaikus, népies hatású alak („alúla”, „bé”) használatával te-
 remti meg a rímet:

A kemence mögé *beszorúlva*,
 Már mint elefánt dagadoz ki *alúla*. (Faust)
 Iszonyal ébredek hajnal *felé*,
 Keserves könnyel hogy köszöntsem
 Az új napot, mely nem töltendi *bé*
 Egy vágyamat, de egyetlent sem.

Máshol a ritmus kedvéért elhagy egy magán- vagy mássalhangzót, és
 ezt aposztroffal jelöli (pl. a „vón” igealak többször is ismétlődik):

A küszöbön valék – ti lertetek *vón'* kulcsa;
 Oh, jobb lett *vón'* elverni holmimat!
 Ha ugyan szoktál *vón'* nevetni még;
 Ugyancsak furcsa módon híved *a'*
 Nem földi a bolondnak étke, itala;
 De más igék is megrövidülnek:
 De lesz idő, barátom, *elhihetd*,
 Hogy jólesik a csöndes élvezet;
 Így tűnik el a gazdag látomány;
 Hogy ördögöt *hazudt* élém az álom;

Ezek az igealakok a Dóczi Lajost megelőző szerzőknél is előfordulnak
 pl. Petőfi költeményében vagy Shakespeare-fordításában (*Gróf Teleky Sán-*
dorhoz – „Mert, hej nem mindenik nagy úrnak / Jut a szerencse, *elhihetd*”;
 Shakespeare: *Coriolanus* – „Ugy van, tisztos úr. A szolga nem *hazudt*”).⁷⁷

A szóhasználatban elkövetett hibaként tartja számon Bródy Miksa a
 két következő lexémát: „tétovásan”, „enyesztve” (Fővárosi Lapok
 XXXVIII(1901) 2. sz.: 27) a „tétován” és „enyvezve” helyett:

⁷⁷ Petőfi Sándor (ford.) 1848 *Coriolanus* I., In: *Shakespeare Összes Színművei*, angolból for-
 dítják Arany, Petőfi, Vörösmarty, Pest: nyomtatott Beimelnél.

Wenn er mir jetzt auch nur verworren dient, Szolgáljon bár csak *tétovásan* eddig,
So werd' ich ihn bald in die Klarheit führen. Majd a világosságba viszem őt.

Sitzt ihr nur immer! leimt zusammen, Ülhetsz *enyesztve* és megfőzve újra
Braut ein Ragout von andrer Schmaus Zagyván, mi mástól ott marad.

A rím kedvéért néhol betoldások is vannak, de ezek nem gyakoriak:

Mint érzem *vajúdón*,
Fölkavarodni valóm!

Lépen a csóka,
Törbe szepeg a pokolbeli *róka*.

A német eredetiben hiúz szerepel („Höllengluchs”), amely a fordításban a rím kedvéért „róka” lesz.

Betoldás a „búvár” lexéma a következő sorban, amely egyben képza-
var is, hiszen a napsugár és búvár összekapcsolását a „füröszt” ige valósít-
ja meg:

Auf, bade Schüler, unverdrossen
Die irdische Brust im Morgenroth!

Föl, hadd fürössze, hű *búvár*,
A földi keblet napsugár.

Ilyen önkényes megoldásokkal Dóczi Lajos csak elvétve, rímhelyzetben él. Egy másik, hasonló jellegű betoldást emelnék ki, ahol a betoldott kifejezés egyben új konnotációt visz a szövegrészletbe:

Ich halt es wenigstens für reichlichen Gewinn, Én inkább vagyok *szegény Lázár*,
Daß ich nicht Kaiser oder Kanzler bin. Mint kancellár vagy pláne császár.

A forrásnyelvben az újszövetségi betániai Lázár képe nem jelenik meg, a szöveg nyersfordításban így hangzana: 'Elég nagy nyereségnek tartom, hogy nem vagyok császár, sem kancellár'. Ez a betoldás Dóczi Lajos fordításának a sajátossága. Szabó Mihálynál így hangzik ez a szöveghely: „Örvendek én, ha arra gondolok, / hogy császár vagy kancellár nem vagyok”. Palágyi Lajos a „filiszter” kifejezést toldja be szintén a rímkényszer miatt: „Örüljön is minden filiszter / Hogy nem lett császár, sem minister”.

A felsorolt „nyelvficamok”, nyelvbtlások száma elenyészik a költői szépségű megoldások mellett, amikor Dóczi Lajos frappáns, pontos, szemléletes, nagy érzelmi horderejű sorokkal adja vissza az eredetit. Nem igazságos – ahogyan azt Sebestyén Károly színikritikus, irodalomtörténész, műfordító is kiemeli –, hogy „egy szép munkának első sorban ne a szépségeit élvezzük, hanem a foltjait keressgéljük” (Magyar Nyelvőr XXX(1901): 36).

A fent említett nyelvi példák, botlások oka elsősorban a formakényszer. „Rím mindenek fölött” – írja Závodszy Károly a *Figyelő*ben a fordí-

tásról. Szerinte Dóczi Lajosnak „igen sokszor csak az a fő célja, hogy a verslábak hibátlanok legyenek, s a rímek jól csengjenek össze”, nem pedig az, „hogy magyarosan írjon” (Figyelő III(1873) 10. sz.: 112). A kritika tehát a fent jelzett nyelvi jelenségek miatt vádolja magyartalansággal. Závodszy így folytatja: „E miatt nem egyszer oly szavakat használ, melyek kimentek a forgalomból, s oly rövidítéseket merészel tenni, melyek amennyire roszak, ép annyira okatlanok”. Azt is a fordító szemére veti, hogy alászáll a néphez, és hibás ö-zéssel tájszót használ: „Olyant bajos találni messze földön, / Oly takaros egy jószág szegény lölköm!” (Figyelő III(1873) 10. sz.: 112).

A bírálat ellenére Dóczi Lajos szövegváltozata kerül színpadra, és fordítása úttörő szerepet játszik a maga korában. Sebestyén Károly így emlékezik 1901-ben: „Fordításának sikere páratlan volt. Minden gáncs, minden kifogás, mely munkáját érte, eltörpült ama csodálat mellett, mellyel vállalkozásának merészségét és sikerét illették. A színpad elfogadta, a közönség teljesen elkapkodta s ami az eredetiben rövid és találó mivoltáért szálló igévé lett, a magyar fordítás azt is anyanyelvünkön honosította meg” (Magyar Nyelvőr XXX(1901): 30). A kritika által emlegetett elavultnak tekintett kifejezések és nyelvi hibák (szórövidítések, magánhangzó-rövidülések vagy -hosszabbodások), szórendi vétségek ellenére Dóczi Lajos fordítása egyértelműen elismerésnek örül: mind írott, mind hangzó formában sikert arat. *Faust*-fordítása egyértelműen megalapozza hírnevét, és összekapcsolja nevét a „Magyar Fausttal” (Fürost 1932: 70).

Amikor 1888-ban a *Pesti Hírlap* Szabó Mihály megjelent *Faust*-fordításáról ír, Dóczi Lajos 1873-as *Faust*-változatával veti egybe. Sokatmondó, hogy az ő fordítása a viszonyítási alap. A méltatás szerint „ez az új magyar Faust a Dóczi fordítását, mely az eddigiek közt a legjobb, meg se közelíti”. Szabó Mihály fordításában a formaérzék hiányát emeli ki a cikk írója („formaérzéke sincs sok az új fordítónak”). Továbbra is a Dóczi Lajos fordítása számít a legjobb, legköltoőbb fordításnak: „... mert még mindig várjuk az egészen jó magyar Fausztot. Dóczié majdnem az, s ha újra elővenné s ki-gyomlálva magyartalanságait, itt-ott simitna még egy-egy versen, vagy kifejezésen, ő ajándékozhatná meg irodalmunkat egy költőileg fordított, az eredetihez méltó Fausttal” (*Pesti Hírlap* X(1888) 204. sz.: 4). Hasonló véleménye van Bródy Miksának is, aki 1901-ben ezt írja a *Fővárosi Lapok*-ban: „... bizonyos, hogy nem tehetjük még e kötetet a klasszikusainkat őrző könyvek pantheónjába, de mindenesetre látjuk, hogy Dóczi a legjobb uton halad és ő van hivatva arra, hogy nemzetünk köztudatába vigye a nemes költészet ezen legértékesebb termékét” (*Fővárosi Lapok* XXXVIII(1901 2. sz.: 27). A népszerű, színvonalas szépirodalmi lapban Bródy Miksa színikritikus elismerően nyilatkozik Dóczi Lajos *Faust*-átülte-

téséről. Úgy véli, hogy a nemzeti irodalmat gazdagítja (sőt, ő hivatott azt gazdagítani) azáltal, hogy a világirodalom klasszikus művét, közkincsét magyarra ülteti, és a magyar befogadó számára elérhetővé teszi. A revideálás reményét is kilátásba helyezi, egy negyedik és ötödik kiadást, majd egy későbbi, „tökéletes” kiadás lehetőségét vetíti elő, és Dóczi Lajos átdolgozásában az elhivatottság jelét látja (Fővárosi Lapok XXXVIII(1901 2. sz.: 26).

Akárcsak Závodszy Károly és Sebestyén Károly, Bródy Miksa is elemzi Dóczi Lajos fordítását, és összevetve az eredetivel, kiemeli annak fordítói sajátosságait, érdemeit, olyan szemelvényeket is bemutat, amelyek „az értelem és magyarság rovására könnyen javítható hibákat” tüntetik fel, és „az olvasót a mű élvezésében és megértésében megtévesztik és a könyv magyarságát rontják” (Fővárosi Lapok XXXVIII(1901 2. sz.: 27). Závodszy vehemens kritikájával ellentétben, Bródy Miksa kiemeli a fordításban megvalósuló „költői átérzést”, „az eredetinek változatlanul emelkedő szépségét”, a „tökéletes művészetrel” fordított részleteket, nem csupán a hibákat jelzi. A hibákat egyébként a germanizmusok használatában látja. (Fővárosi Lapok XXXVIII(1901 2. sz.: 27).

Mint tudjuk, Dóczi Lajos tovább csiszolja a *Faust* szövegét. Az 1901-ben Sebestyén Károly által írt kritika már a 28 évvel később megjelent, 1900-as kiadást méltatja, amely „megjavítva” és a második rész néhány részletével kiegészítve jelenik meg. Sebestyén Károly kiemeli, hogy bántó magyartalanság, a nyelv törvényeinek a megszegése ritka az új *Faust*-ban, és ez utóbbi kiadás változtatásai javára vannak a munkának. Botlásai ellenére „... ez a munka mint egész, mégis becsületes költői alkotás, a szeretet, sőt gyakran az ihlet műve, nyelvben, hangban, stílusban, fölfogásban csaknem egyenletes, vagyis: majdnem mindig gondolkodó, formában biztos, hevületre és megfontolásra egyaránt képes költő színvonalán van. Vele egybevetni a többi gyarló kísérleteket, melyek láttára igazán kedvünk volna fölsóhajtani: *Armselger Faust ich kenne dich nicht mehr!* — valóban súlyos igaztalanság volna” (Magyar Nyelvőr XXX(1901): 30). Sebestyén Károly is úgy véli, hogy Dóczi Lajos munkája kiemelkedik a korábbi fordítások sorából. Az eredeti mű megértése és átérzése mellett a fordítói ihlet is érződik az átültetésen, ami a korabeli fordítóval szemben támasztott elvárás. Dóczi Lajosnak, úgy tűnik, sikerül újratерemtenie a mű szellemét, célnyelvi szövegében a hatásazonosság megvalósulásának lehetünk tanúi. Ugyanakkor a forma mesterének bizonyul: sikerül élvezhetően, az eredetivel egyenértékűen visszaadnia a *Faust* rimes, kötött formáját. Míg az eredeti mű szerzőjének szinte korlátlanok a lehetőségei, a műfordító lehetőségei korlátozottak. Hogy megvalósuljon az eredetihez való hűség, a fordítónak egyaránt szüksége van lelkesedésre és megfontoltságra, ihletre és gondol-

kodásra, formabiztosságra, egyenletes esztétikai színvonalra – Sebestyén Károly szerint mindez fellelhető Dóczi Lajos fordításában. Dóczi Lajos fordításainak erőssége a költőiség – emeli ki Sebestyén Károly: „... teljesen jogosúlnak tartjuk a fordító önérzetes szavát, ki azt vallja Előszavában, hogy *költői* munkát végzett. Ez a fordítás csakugyan a költő munkája, ki elmélyedvén szeretett tárgyába, utána érezte, utána élte, utána *költötte* az egész művet” (Magyar Nyelvőr XXX(1901): 30). Kritikája, azaz „szerény ösmértetése” olyan, mint egy kalmármérleg, melynek egyik serpenyőjében a fordítás gyengéi, a botlások vannak, a másikon meg a fordítás költői szépségei. A mérleg a költői szépségek javára billen” (Magyar Nyelvőr XXX(1901): 34). Sebestyén Károly itt igen fontos dolgot emel ki: a mű értékeit és nem hibáit kell elsősorban szem előtt tartani, különösen, hogyha az előbbiből jóval több van.

A fordításban a szónak hermeneutikai funkciója van: egyben kimond, életre kelt, értelmez, magyaráz. Az eddig megfigyelt nyelvi jelenségek, a műfordítás-tipológia által leírt, szembetűnő fordítói eljárások és megoldások vizsgálata után a továbbiakban három, nagyobb szövegrészletet emelek ki Goethe drámájából, és elemzem komparatív-kontrasztív módon, egyben a gadameri hermeneutika, a megértés, értelmezés és elemzés, a szöveggel folytatott párbeszéd jegyében. A „logosz” fogalom fordítói megoldásainak elemzésekor Báthori Csaba *Faust*-fordításának a 2000 folyóiratban megjelent szövegrészletét is vizsgálom. Mivel a könyv közép-pontjában a műfordító Dóczi Lajos, illetve műfordítói tevékenysége áll, az első kiemelt szövegrészlet Faustot mint műfordítót és magát a műfordítói folyamatot tárja elénk. Egyben a mindenkori fordító kérdései is felsejlenek Goethe szövegében. Mivel a dráma első részében a Margit-tragédián van a hangsúly, a következő kiválasztott textus Faust és Margit párbeszédének egy részlete. A vizsgált részlet a korábban logoszt fejtegető Faust panteisztikus világszemléletét és Margit keresztény meggyőződését tárja elénk. A harmadik vizsgált szövegrészlet a Faust lelkében dúló harcot, kettősséget, Faustnak Isten és ördög közti ingadozását szemlélteti. A szövegrészletekben az eredeti mű és a fordítás tartalmi és stílusbeli különbségeit vizsgálom, egybevetve Dóczi Lajos célnyelvi szövegét a forrásnyelvi szöveggel, valamint további *Faust*-fordításokkal.

4.4. Faust fordítói dilemmája: a „logosz” fordítói változatai

A fordítás mintegy híd két nyelv között, miként ha két part között, ugyanazon földön.

Hans Georg Gadamer⁷⁸

Az elemzendő szövegrészlet tartalmi szempontból kiemelhető Goethe művéből, önmagában kerek egésznek tekinthető. A vizsgált részletben a Szentírás értelmezésének hermeneutikai problémája szólal meg, a magyar műfordítás-változatok által pedig betekintést nyerünk a műfordítás rejtelmeibe és küzdelmeibe.

Húsvét hétfőjén Faust a tanítványával, Wagnerrel tett séta után hazatér. A séta során Mefisztó fekete kutya képében szegődik hozzá, és követi őt a dolgozósobájába. A dolgozósobában csak Faust és a fekete kutya (Mefisztó) van jelen. Hazatérve, Faustot nagy gondolatok foglalkoztatják, elmélkedni kezd. És egyszerre előttünk áll Faust a műfordító szerepében, aki az „új szövetség” „ős szavát” óhajtja kutatni, „a szent nyelvű eredetit” anyanyelvére átültetni. Szándéka nem más, mint a „felsőbb megnyilatkozás” megfejtése:

Geschrieben steht: »Im Anfang war das Wort!«
Hier stock ich schon! Wer hilft mir weiter fort?
Ich kann das Wort so hoch unmöglich
schätzen,
Ich muß es anders übersetzen,
Wenn ich vom Geiste recht erleuchtet bin.
Geschrieben steht: Im Anfang war der Sinn.
Bedenke wohl die erste Zeile,
Daß deine Feder sich nicht übereile!
Ist es der Sinn, der alles wirkt und schafft?
Es sollte stehn: Im Anfang war die Kraft!
Doch, auch indem ich dieses niederschreibe,
Schon warnt mich was, daß ich dabei nicht
bleibe.
Mir hilft der Geist! Auf einmal seh ich Rat
Und schreibe getrost: Im Anfang war die Tat!

Megírva áll: Kezdetben volt az Íge.
Ki fejt meg? Már fennakadtam íme.
Hát érhet annyit ige, szó?

E hely így nem fordítható.
Ha jól esett megértenem,
Igy áll: Kezdetben volt az Értelem. –
Gondold meg jól az első sort még,
Nehogy a toll már itt botoljék!
Mindent az Értelem teremt elő?
Nem! Első – írjuk – vala az Erő...
De ezt is alig jegyzem, már megint,
Hogy ne hagyjam, más sugallat int.

Világosság! Egyszerre tiszta lett.
S bizvást írom: Kezdetben volt a Tett!

Goethe Faustjának ez a részlete az első *Dolgozósoba*-jelenetből egyfajta „tükör a tükörben”, hiszen a logosz jelentései megsokasodnak, akár az egymást tükröző tükörök képei. Faust vágya, hogy megfejtse a logoszt,

⁷⁸ Gadamer 2000: 23–24.

amely „mindenkié és senkié, amely az embert kiismerhetetlen utakon téríti önmagához, irányítja önmaga felé, miközben vonatkozásba állítja a kinem-mondhatóval” – írja Bacsó Béla Gadamert értelmezve (Bacsó 2000: 36). Az ógörög Újszövetséget felütve, Faust nekifog a János evangéliuma fordításának, amelynek első része Logosz-himnusz néven is ismert. De már az első mondatnál elakad, a „logosz” (Λόγος) görög szó átültetése jelentésbeli sokrétősége miatt problémát okoz, hiszen a logosznak számos fordítása képzelhető el, és a fordítások tükrében más-más értelmezést nyer a lefordított mondat.

Monológjában Faust tulajdonképpen mindvégig a logosz jelentését, értelmezési és fordítási lehetőségeit fejtegeti. A logosz, úgy tűnik, ellenáll a fordításnak. A logosz a görög nyelvben egyaránt jelenti a szót, a nyelvet, a beszédet, de a gondolkodást, a bölcsességet, a logikát is. Egyúttal jelenti a világeszt, amely a világot áthatja, amely benne rejlik. Az újplatonizmusban a logosz jelenti a világ gondolatát Istenben, amelyet Isten öröktől fogva gondol, amely a teremteskor kivált Istenből, amely közvetítette a világ teremtesét. Platónnál a logosz „megalapozott igazságot tartalmazó kijelentés”, Arisztotelésznél „kimondott szó”, „gondolat”, „gondolkodási képesség”, „fogalom”, a sztoikusoknál az az isteni erő, amelynek a mindenség a létet, az értelmességet és a törvényszerűséget köszönheti (Diós 2010). A sok jelentésárnyalat egyszerre több irányba téríti a fogalom értelmezését.

Fordítási kísérlete során Faust a fordíthatóság és a fordíthatatlanság mezsgyéjén mozog, de Albert Sándor értelmezése szerint a fordíthatatlanság valójában „egyenlő a sokféleképpen fordíthatósággal” (Albert 2011: 104). Faust mérlegeli a felmerülő fordítási lehetőségeket, ötleteket, sugallatokat: „már fennakadtam”, „így nem fordítható”, „ha jól esett megértenem”, „gondold meg jól”, „nehogy a toll [...] botoljék”, „más sugallat int”. Rálátást nyerünk itt a műfordító belső dialógusára a szöveggel, a műfordítás problematikájára. A mindenkori műfordítónak ugyanis a rendelkezésére álló nyelvi eszközök közül a legmegfelelőbbet, az „odaillőt” választania nem mindig egyszerű, egyértelmű. Elhivatott és felelősség terheli, hiszen Kányádi Sándor „hermeneutikáját” parafrázálva: aki megért, s megértet, egy *világot* megéltet.⁷⁹

Az első hagyományos értelmezési lehetőség, amelyre Faust rátalál, a 'szó', az 'Ige' (Wort), de nem éri be vele („Megírva áll: Kezdetben volt az Íge”). Aztán az 'értelem' (Sinn) szót ízlelgeti („Kezdetben volt az Értelem”), de ez sem kielégítő, amiként az 'erő' jelentésű (Kraft) szó sem („Kezdetben volt az Erő”). Végül eljut a 'tett' (Tat) szóig, és emellett az eléggé

⁷⁹ Kányádi Sándor. Játszva magyarul: „aki megért / s megértet / egy népet / megéltet.” Valaki jár a fák hegyén. Polis Könyvkiadó. Kolozsvár; Magyar Könyvklub. Budapest. 1997.

szabad fordítás mellett dönt („Kezdetben volt a Tett”). Ez utóbbi változat, véli Faust, a legpontosabb fordítás, hiszen a szó által Isten tett, cselekedett, teremtett. Így lesz a logosz Osváth Lehel szavaival „szellemi erővel elkövetett tett”, mert a Teremtő az Ige segítségével kódolta anyaggá a kozmikus energiát, előállítva a világot, amely benépesül (Osváth 2012: 68).⁸⁰

A Teremtés könyve (Mózes I: 1.1) is ugyanazzal a felütéssel kezdődik, mint János evangéliuma – hívja fel a figyelmünket egyik tanulmányában Mezei Gábor. Úgy véli, Faust utolsó fordítási változata („Kezdetben volt a tett”) a Teremtés könyve első sorának („Kezdetben teremtette Isten az eget és a földet”) analóg párja. Mintha Faust nem is az Újszövetség, hanem az Ószövetség fordítását készítené el. A *Faust*-jelenet fordítási kísérletei során az első mondat („Kezdetben volt...”) négy alkalommal ismétlődik, és az ismétlődés által ugyanaz a gyorsuló ritmus jön létre, mint a Teremtés könyvében: „Kezdetben teremté Isten...; És monda Isten...; És látá Isten...” (Mezei 2015: 62–63). Ebben a megvilágításban is a tetterre, a cselekvésre tevődik a hangsúly.

„Traduttore – traditore” – hangzik Benedetto Croce híres mondása. Minden fordítás árulás, azaz Kosztolányi szavával élve: „A fordítás mindig ferdítés is” (Kosztolányi 1928/1971: 514). Faust ebben a kiemelt részletben Gadamer szavával élve „hermeneutikai teljesítményre” vállalkozik (Gadamer 2003: 22). Valahányszor a logosznak megfeleltet egy vele egyenértékű fogalmi jelentést, valahányszor a tartalomnak nyelvi formát ad, mindannyiszor észlelnie kell, hogy a fordítás során veszteséggel áll szemben. Mégis folytatja a keresést, abban a reményben, hogy a fordítás során megmutatkozik egyfajta „interpretációs nyereség”, és „megvilágítóan egyértelművé”, de legalábbis egyértelműbbé válik a logosz jelentése (Gadamer 2000: 19).

A tükörben további tükröket pillanthatunk meg: a magyar fordításokat. (A szövegrész további fordításait lásd az 1. függelékben). Hadd kezdjem a *logosz* fogalom megfeleltetéseivel:

⁸⁰ Ha belegondolunk, a Biblia tele van tettekkel, tett maga a teremtés, Isten tettek által kommunikál az emberekkel (a kőtábla átadása, népének Egyiptomból való kivezetése által), Jézus tetteivel (Möllers 2000). Az Ige nem csupán mindenek kezdete, nem csupán a világot teremtő, de az azt irányító Értelem is, melynek köszönhetően nincs káosz; a nagybetűs Ige Isten kinyilatkoztatása.

das Wort	<i>Ige</i> : Dóczi, Komáromy, Szabó, Sárközi, Báthori, Márton, Efraim <i>ige</i> : Palágyi, Kozma, Franyó <i>szó</i> : Jékely
der Sinn	<i>Értelem</i> : Dóczi, Komáromy, Szabó, Báthori, Márton (1994/2016) <i>értelem</i> : Palágyi, Jékely, Sárközi, Franyó <i>Ész</i> : Efraim <i>Gondolat</i> : Márton (1993)
die Kraft	<i>Erő</i> : Dóczi, Komáromy, Szabó, Báthori, Márton, Efraim <i>erő</i> : Palágyi, Kozma, Jékely, Sárközi, Franyó
die Tat	<i>Tett</i> : Dóczi, Komáromy, Szabó, Báthori, Márton, Efraim <i>tett</i> : Palágyi, Kozma, Jékely, Sárközi, Franyó

1. táblázat. A „logosz” fogalom fordítása

Az adatokból kitűnik, hogy addig, míg a „Kraft” és a „Tat” szavak magyar megfelelője az „erő” és a „tett”, a „Wort” és a „Sinn” szavak esetében már eltérnek a fordítói megoldások.

Vegyük előbb a német „Sinn” fogalmat. A gondolkodást a nyelv aszerint, hogy milyen vonatkozásaiban tekinti, rendszerint a következő fogalompárral nevezi meg: ész és értelem (lat. ratio et intellectus). Az ember megismerőkéességének kifejezésére használt fogalompár a Diós István szerkesztette *Magyar katolikus lexikon*ban is benne van. A lexikon az „értelem” fogalmat úgy határozza meg, mint amely nyitott a lét egésze iránt, mint az ember azon átfogó szellemi képességét, amellyel képes megragadni a létezőket. Az értelem egy sajátosan emberi megismerőkéesség, amelynek révén az egyes ismeretek abszolút normákhoz mérhetők, és kiindulópontot ad az akarás és a cselekvés számára. A gondolat az ész szabad működésének eredménye, többnyire egy mondat, szentencia alakjában jelenik meg. A gondolat mindig szavakba foglalható eredménye az elme működésének (Diós 2010).⁸¹ Visszarion Grigorjevics Belinszkij, az orosz esztétikai realizmus elméleti megalapozója szerint a két megismerő erőnek – az észnek és az értelemnek – megvan a maga szférája: az ész szférája a véges, a végtelen csak az értelem számára hozzáférhető. Míg az értelem feltételezi az ész az emberben, az ész nem tételezi fel az értelmet (Belinszkij 1953: 22). A meghatározásokat figyelembe véve úgy vélem, az „értelem” tűnik a legjobb választásnak az adott kontextusban, hiszen az értelem átfogó szellemi képesség, a fogalomban benne rejlik a végtelen, határtalan megismerés mozzanata. Nemcsak Dóczi Lajos, de a legtöbb műfordító is ezt a kifejezést választja. Kivételesnek tekinthető, hogy Kozma Andor és Efraim Israel az „Ész”, míg Márton László a nagybetűs „Gon-

81 <http://lexikon.katolikus.hu/ertelem.html>.

dolat” szó mellett dönt (2000 folyóirat, 1993: 29), amely az értelem formál(ód)ó, illetve formaadó működését érzékelteti. Márton László 1994-es, valamint 2015-ös (illetve 2016-os, második) kiadásában már az „Értelem” jelenik meg az adott szöveghelyen.

Nézzük a másik kulcsszót, amely a német eredetiben a „Wort”, és Faust első fordítói variánsa. Báróczi Sándor *A védelmezett magyar nyelv* (1790) című munkájának 1985-ös újrakiadásához Szigethy Gábor írt előszót. Az előszóban János evangéliumának kezdő sorára tér ki. Latinul a vizsgált mondat: Principio erat verbum. Szigethy szerint az elődök nem sokat törődtek a görög *logosz* szó latin nyelvre fordításával, hanem a latin *verbum* (ige) szóval helyettesítették a kifejezést. Az „ige” lexéma Sylvester János 16. századi bibliafordításában „beszédként” magyarosodott: „Kezdetben vala az beszíd” (Szigethy 1985/2003). A „Wort” fogalmának egyetlen műfordító (Jékely Zoltán) felelteti meg a „szó” lexikai egységet, amely legközvetlenebb megfelelője a német „Wort” lexémának. Márton László *A szöveg fonákja, avagy Faust mint műfordító* című írásában a görög „en arkhé én ho logos” mondat fordításáról a következőképpen ír: „Látszólag mi sem egyszerűbb, mint ezt a (német) szöveget lefordítani: kezdetben volt a Szó. Csakhogy azok az „igazi” fordítók, akik a Bibliát annak idején „a valóságban” magyarra fordították, a logost az „ige” szóval adták vissza, nyilván azért, mert érezték az ígézzel és az ígérettel való etimológiai összefüggést. Ha viszont az ígében benne van az ígézet és az ígéret, akkor nem hiányzik belőle sem az erő, sem az értelem, sem a tett [...]” (Márton 1995: 76).

Gadamer német filozófus úgy véli, az isteni szóban az isteni szellem egésze van kimondva, „Isten szava a mindent egyetlen szemléletben (intuitus) szemlélő és teremtő szellem” (Gadamer 2003: 470). Aquinói Tamás hasonlatával él, aki szerint az isteni szó olyan, mint egy tükör, amelyben a dolgot látjuk, és a dolgot tökéletesen tükrözi. Az isteni szóval ellentétben, az emberi szó tökéletlen, így nem egyetlen, hanem sok szónak kell léteznie. A szavak sokféleségére intellektusunk tökéletlensége miatt van szükség. „Isten a szóban tökéletesen kimondja természetét és szubsztanciáját, viszont minden gondolat, amelyet mi gondolunk, s így a szavak is, melyekben a gondolkodás végbemegy, a szellem pusztá akcidente” (Gadamer 2003: 471). Mivel a szó a szellemnek nem a gondolkodástól mentes területén képződik, a szó nem a szellemet fejezi ki, hanem a gondolt dolgot. Az isteni szó egysége az emberi szavak sokféleségében nyilvánul meg.

Dóczi Lajos a „Wort” megfelelőjéül a nagybetűs „Ige” lexémát választja. A Bibliából kiindulva az Ige nagybetűvel Isten kinyilatkoztatása... „Az Ige az Úr kimondott szava és közlése” – írja Száraz György az Ige fogalmáról. A következő „képletet” állítja föl: „Isten = Ige = Tudat = Szó = Értelem

= Logosz = Mindent Átható” (Száraz 2011).⁸² A nagybetűs Ige többletjelentést hordoz a kisbetűssel szemben.

Nézzük a további fordítói megfeleltetéseket. Palágyi Lajos a bibliai sorban a kisbetűs „ige” szóval él („kezdetben volt az ige”), de a visszautaláskor már a „szó” lexémára vált („A szó nem állhat ily nagy becsületben”). Jékely az egyetlen, aki a „szó” lexémát a bibliai versben is használja („Kezdetben volt a szó”). Faust monológjának további fordítói az „ige” kifejezéssel élnek, többségük a nagybetűs Igével.

1790-ben Báróczi Sándor is elgondolkodott az evangélium e sorának a magyarításán, és az Ige helyén a Bölcsesség szót is elképzelhetőnek tartja: „Kezdetben volt az Ige – vagy: Kezdetben volt a Bölcsesség. Üdvözülni – vallja Báróczi bölcsen – mindkét értelmezés mellett lehetséges.” Szigethy Goethehez is ellátogat az időben: „Évtizeddel később – más ország, más társadalom – Goethe reggelente munkához ül, Faustként töpreng a bibliai szó helyes értelmezésén. Kezdetben volt az Ige! – veti elsőként papírra, majd kijavítja: Kezdetben volt az Értelem! Faust nyugtalan lelkének e magyarázat tág, szűk, kevés – újrafogalmazza a sort: Kezdetben volt az Erő! Ezt is áthúzza, már tudja a végső, mindent teljessé ragyogtató megoldást: Kezdetben volt a Tett. Verbum és ratio, ige és bölcsesség – Goethe a görögség szellemét idézi, hirdeti: kezdetben volt a tett” (Szigethy 1985/2003). Idekívánczik Márai Sándor logoszfejtegetése is, amelyben ő is a „felsőbb megnyilatkozás” nevét, lényegét keresi: „Az én Istenemnek nincs szakálla, sem pepluma. Minden dolgok mögött van, mint Erő és Értelem. Isten számomra a Szándék, mely áthatja a világot. Ez a Szándék tudatos. Ezért tudok beszélni vele, hamis elképzelések nélkül, ahogyan a parányi értelem beszél a végső, nagybetűs Értelemmel” (Füveskönyv 1943/2000: 92).

Faust monológjában a „logosz” értelmezési lehetőségein túl a fordítói attitűdre is fény derül. A különböző fordítások tükrében a műfordító alakja más-más megvilágítást nyer. A műfordítói interpretáció valójában „divinatorikus magatartás, behelyezkedés az író egész alkatába, a művet létrehozó »belső folyamat« felfogása, a teremtő aktus megismétlése” – írja Gadamer (Gadamer 2003: 220). Értelmezésében a műfordító éppúgy dialógusba kerül az eredeti szöveggel, mint Faust, aki a fordítási folyamat során hangosan monologizál. Beszélgetésbe „bonyolódik” a fordítandó művel, és a nyelv a beszélgetés során „feltárja” és „előhozza” a „saját igazságát” (Gadamer 2003: 425). Fordításának át kell hidalnia a két nyelv közötti különbséget, és az értelmet át kell vinnie egyik nyelvi világból a másikba, és abban újfajta módon érvényre kell juttatnia. Minden fordítás: értelmezés, és az értelmezés a fordításban válik teljessé. Ugyanakkor a fordítónak bele

82 Nem tévesztendő össze Száraz György (1930–1987) íróval.

kell nyugodnia abba, hogy az eredeti szellemét és a visszaadás szellemét elválasztó távolságot nem sikerül teljesen legyőznie (Gadamer 2003: 426). Mivel fordítása nemcsak újraélesztése az eredetinek, de „utánalkotása” is, a szöveg értelmezésével új megvilágításba helyezi azt. Bármennyire is igyekezne hűen fordítani, fordításában elkerülhetetlenül kiemeli az eredeti valamelyik vonását, és ezáltal önkéntelenül háttérbe szorít, vagy akár elnyom egy másikat. A fordítás állandó lemondással jár, hiszen a fordító nem fejezheti ki a szöveg összes dimenzióját. Ugyanakkor fordítása „világosabb és laposabb” az eredetinel, mivel „a fordítás, mint minden értelmezés, túlmagyarázás [Überhellung]”. Az utánalkotás már csak azért sem lehet teljesen hű, mert a fordítónak egyrészt figyelembe kell vennie saját anyanyelve jogait, amelyre fordít, másrészt hagynia kell érvényesülni azt is, ami a szövegben és annak kifejezőmódjában anyanyelvétől idegen. Egyszerre kell őrzője és legyőzője legyen az idegenségnek (Gadamer 2003: 428).

Miközben monológjában Faust az értelem megragadásaért küzd, és egyik nyelvi kifejezést a másik után veti el, elének tárul a fordító dilemmája, a megértés, a gondolkodás és a nyelvi forma problémája. „Mivel az írásosság révén az értelmet egyfajta önelidegenedés éri, ez a visszaváltoztatás a voltaképpeni hermeneutikai feladat. A mondottak értelmét újra ki kell mondani, éspedig tisztán az írásjelek közvetítette szóhangzás alapján.” (Gadamer 2003: 436) Mihelyt nyelvi formába „önti” a logoszt, Faust maga is kételkedni kezd, vajon helyesen ragadta-e meg a fogalmat, hiszen az értelmezés során a fordítónak lehetetlen elkerülnie a saját előzetes fogalmait, amelyek a fordítandó szöveggel való párbeszédben aktiválódnak. A fordítót hajtja az értelmezés belső kényszere. Dilemmáját nem más okozza, mint az, hogy „a nyelv gyakran kevésbé látszik képesnek arra, hogy kifejezze, amit érzünk” (Gadamer 2003: 443). A Faust mindenkori műfordítójának is ugyanezzel a dilemmával kell szembenéznie.

Az elkövetkezőkben azt követem nyomon, hogyan sikerül megragadniuk a műfordítóknak ebben a Faust-monológban a műfordítói attitűdöt, tevékenységet. A monológ harmadik sorában: „Ich kann das Wort so hoch unmöglich schätzen”, Goethe kétségbe vonja a „Wort” megfelelő voltát, amelyet „ily sokra becsülni lehetetlen” (nyersfordítás). Fordításában Dóczi az Ige (szó) jelentésértékére kérdez rá: „Hát érhet annyit ige, szó?”.

Nézzük a további fordítói megoldásokat:

Kozma: a szónak nincs elég nagy súlya

Szabó: Még se becsülhetem az Igét ennyire

Komáromy: az ígét ily nagyra nem tarthatom

Jékely: ily súlyt sehogy sem adhatok a szónak

Franyó: a szót nem tarthatom legtöbbször

Báthori: az Igét túlbecsülöm lehetetlen

Márton: nem jó az ígét ily magasra tolni

Efraim: Az Ige nem több a Szubsztanciánál

Dóczi Lajos túl keveset hoz át az eredetiből, Efraim Israel pedig explicitál: „Az Ige nem több a Szubsztanciánál.” A szubsztancia az antik filozófiától kezdődően a minden létező ősalapját, az állandóan változó világ változatlan belső lényegét jelző filozófiai fogalom. Ez a fordítás túlságosan értelmező, többet mond, mint az eredeti.

Nézzük meg közelebről, ki az, aki a fordítónak ekvivalenciakereső tevékenysége során segít, sug, helyes sugallatot ad. Goethe így ragadja ezt meg: „Wenn ich vom Geiste recht erleuchtet bin”, „Mir hilft der Geist! Auf einmal seh ich Rat”. Goethe művében a „szellem” segíti a fordítót, amely megvilágítja elméjét, ihletet ad, tanácsol (a „Geist” szótári jelentése: a) szellem b) lélek 2. értelem, elme 3. átv. szellem). Álljunk meg egy pillanatra a *szellem* fogalomnál. A sokrétű fogalomnál sok minden belejátszik a megértésbe, hiszen szellemen érthetjük az emberi szellemet, a gondolkodást, az elmét, de hozzátársul a természetfeletti, világkormányzó erő, a természetfeletti lény, az Isten fogalma is. Sőt a hétköznapi szóhasználatban hozzátársíthatjuk az empátiát, intuíciót, a lélek fogalmát (ez utóbbit nemcsak szinonimájaként, de ellentétéként is elképzeljük). C. G. Jung *Szellem és élet* (1999) című írásában rávilágít arra, milyen sokféle értelmezési lehetősége van a „szellem” kifejezésnek, és – bár kiválaszthatjuk a szellem szó egyetlen jelentését – az értelmezésbe óhatatlanul belejátszik annak összes színárnyalata. A „szellem” kifejezés jelentésmezeje – derül ki Jung írásából – igen sokrétű: transzcendens volta van, ám utalhat ijesztő kísértetre, árnyra is, melléknévi alakban („szellemes”) ’tréfás, mulatságos’ jelentést nyerhet, és jelölheti egy csoport uralkodó nézetrendszerét is. A fenti jelentéseken kívül azonban idézheti a dzsinn alakját, de jelölheti a lelket, a pszichét is. A német nyelvben a „Geist” lexémához anyagiság is tapadhat az olyan kifejezésekben, mint „Weingeist” (borszesz), „Salmiakgeist” (szalmiákszesz), „geistige Getränke” (szesz italok), melyeknek közös vonása: folyékony, illékony anyagokat jelölnek (Jung 1999: 3). Láthatjuk, milyen bonyolult lehet egyetlen szó „holdudvara” egy adott nyelvben.

Most nézzük Goethe „szellem” lexémájának a fordítását – először az eredetit és Dóczi Lajos átültetését:

Wenn ich vom Geiste recht erleuchtet bin	Ha jól esett megértenem
Mir hilft der Geist! Auf einmal seh ich Rat.	Világosság! Egyszerre tiszta lett.

Dóczi Lajos magyaráztát hiányosnak érzem: a szellem és annak megvilágosító ereje eltűnik, helyette csupán egy köznapi megjegyzés áll: „Ha jól esett megértenem”, és a végső megvilágosodásnál egy felkiáltással jelzi

a kapott segítséget: „Világosság! Egyszerre tiszta lett!”; elmarad a tanácsadás, a segítség igei mozzanata.

A műfordításokban a „Geist” átültetésére a következő megoldások születtek:

Ha szellemem dicsőbb munkára kész.
 És hogyha helyesen értelmezem (Komáromy Andor)
 S ime a szellem megvilágita
 ha jól lát lelki szemem (Szabó Mihály)
 Most végre lelkem jó útra vezérlett
 S mert szellem ihleté meg szellemem (Palágyi Lajos)
 Már eszmél lelkem, égi kéz vezet
 Ihlet segits! ... Most megvan, segített (Kozma Andor)
 Ha helyes fény vezérli szellemem.
 A szellem, lám, mégiscsak segített! (Jékely)
 Ha fényesebben gyúl ki ihletem.
 Ha jól világosít meg szellemem (Sárközi György)
 Szellem, segíts! a szó megszületett
 Az ihlet győz, mely elmém lángja lett, (Franyó Zoltán)
 Csak súgná szabatosan szellemem...
 Az Ész segítsen! Adjon ő hitet! (Báthori Csaba)
 Ha a Szentlélek jó irányt mutat.
 De most megvan! A Szentlélek vezet (Márton László)
 Ha mely vezet, a Szellemé a Kéz
 A Szellem segít! Fényt Lelkembe vet (Efraim Israel)

Amint jeleztem, Dóczi Lajos fordításából eltűnik a szellem és annak megvilágosító ereje. Franyó Zoltán az „ihlet” kifejezést választja, az alkotásra ösztönző sajátos lelkiállapotot, felfokozott érzékenységet, amelyben az alkotót egy felsőbbrendű hatalom „szállja meg”. Szabó Mihály „lelki szemével” lát, a lelke vezérli. A lélek kifejezést gyakran használják a szellem szinonimájaként, ugyanakkor, míg a szellem természetfeletti, Istentől származó részünk, addig a lélek kifejezésben ott rejlik az értelem, érzelem és az akarat. Márton Lászlónál a Szentlélek mutat irányt, vezet – Isten szavát, a Segítő fogalmát, a csoda megnyilvánulását asszociáljuk hozzá. Báthori Csabánál az ihlet az elme lángja lesz, vágya pedig az, hogy alkotó szelleme „szabatosan” súgjon. A következő verssorában azonban már az Ész van jelen: „Az Ész segítsen! Adjon ő hitet!” Látszólag ellentét feszül az Ész és a hit között, hiszen az ész a gondolkodáshoz, kognitív képességekhez kapcsolódik, míg a hit a transzcendens dimenzióra utaló fogalom. Ugyanakkor a hit paradoxonaként is értelmezhető, amely magában foglalja az ész – beteljesületlenül – kereső működését is. Efraim Israelnél a Szellem a Lélekbe „veti” a fényt. A fény a Jékely-fordításban is megjelenik: ez vezérli az alkotó szellemét. Ebben a komparatív vizsgálatban tanúi lehetünk annak, amit Gadamer is megállapított, hogy az írásban rögzített szó-

vegek átadják magukat új vonatkozásoknak, hiszen „az olyan normafogalmak, mint a szerző véleménye vagy az eredeti olvasó értése, valójában csak üres helyet jelentenek, melyet a megértés egyre újabb alkalmi töltetek ki” (Gadamer 2003: 439). Az eredetihez hűen a szellem világítja meg Faustot Sárközi György, Komáromy Andor és Palágyi Lajos fordításában. Palágyinál ott van a lélek, az égi kéz, de a „szellem” kifejezés mint Isten örökkévaló szelleme és az ember szellemi része jelenik meg („szellem ihleté meg szellemem”).

Ugyanez a Szellem, amely a helyes választást sugallja, arra inti a műfordítót, nehogy a szavak rengetegében eltévelyedjen. „Schon warnt mich was, daß ich dabei nicht bleibe”, nyersfordításban: Valami óva int/figyelmeztet, hogy ne maradjak ennél [a fordítási lehetőségénél]. Dóczinál ez így hangzik: „Hogy ne hagyjam, más sugallat int”. Ugyancsak intést kap Palágyi, Jékely és Sárközi Faustja. Jékelynél „valami int, ne tőrjem a papíron”. Kozma Andor úgy találja „helyesebb e szórul is letennem”, Franyó így fogalmaz: „Érzem belül, hogy nem felel meg ez sem”, Báthori Csaba fordításában pedig „egy hang sugallja, hogy megint botoltam”, és végül Efraim Israel már a nagybetűs hang inti: „Egy Hang azt mondja máris, ne oly gyorsan!” (1993: 28, az újrafordított változatban: „Valami int, hogy ennél ne maradjak”; <http://www.magyarulbabelben.net>. 2018. 03. 23.).

George Steiner szerint „a fordító mestersége... merő önellentmondás: a tökéletes hasonmás és a kisajátító újjáteremtés szöges ellentétének feszültségében dolgozik” (Steiner 2005: 205). Egy-egy szónál, szövegrészletnél a fordító elakad, a fordíthatatlansággal szembesülve segítséget vár: „Hier stock ich schon! Wer hilft mir weiter fort?” (Már elakadtam? Ki segít tovább engem?). Dóczi Lajos megállapítja „Ki fejt meg? Már fennakadtam íme”, Franyó Zoltán úgy véli „Már megint meg kell állnom. Híven hangzik-e?”, Kozma Andornál „S már itt a kétség! Jó ez csakugyan?”, Báthori Csaba ennél is erősebb kifejezést használ: „S már csődöt mondtam... Ki segítene”, Efraim Israel pedig, úgy tűnik, kissé elveti a sulykot: „Már Kátyú! Kihúzni ki jön ide?”. Újrafordításában, amelyet a Magyarul Babelben internetes antológiában tesz elérhetővé, már módosít a 2000 folyóiratban közölt változaton, megszelídíti ezt a sort, és egyben hű fordítását is nyújtja az eredetinek: „Már megakadtam! Ki segítene?” Jékely a segélykérést emeli ki: „Ki ad tanácsot? Így aligha jó.”

Amint azt már korábban jeleztem, Dóczi Lajos revideálja az 1873-as fordítását. Először az 1887-es ősbemutatóra javít a szövegen. A Nemzeti Színház egykori sűgópéldánya, amely az OSZK-ban található, feltehetőleg általa származó kihúzásokat, bejegyzéseket tartalmaz. 1900-ban megjelenik az újított kiadás. Dóczi Lajos fordításváltozataiban tetten érhetjük a műfordító kétségeit, megértő–értelmező–újjalkotó tevékenységét, a szö-

veg változását. A sűgópeldány variánsát Boronkai Szabolcs tanulmányából idézem (Boronkai 2001: 80–81):

<i>Az 1873-as kiadás: a sűgópeldány kézzel kihűzott sorai</i>	<i>A kihűzott sorok fölé írt változat</i>	<i>Az 1900-as kiadás</i>
Csak nem lehet, hogy annyit ige nyom? (3. sor)	Hát érhet annyit Ige, Szó?	Hát érhet annyit ige, szó?
Másképen kell fordítanom (4. sor)	E hely így nem fordítható	E hely így nem fordítható
Ha jól esett megértenem (5. sor)	Ha sikerűlt megértenem	Ha jól esett megértenem
Nem! Első – írjuk – vala az Erő. (10. sor)	Nem! Így írom, kezdetben volt az Erő.	Nem! Első – írjuk – vala az Erő.
De ezt is alig írom, már megint, (11. sor)	De ezt is alig jegyzem már megint	De ezt is alig jegyzem, már megint
Hogy meg ne hagyjam, más sugallat int. (12. sor)	Más nyomra új sugallat int	Hogy meg ne hagyjam, más sugallat int.
Világosság! Egyszerre tiszta lett (13. sor)	Ah ím derűl, egyszerre tiszta lett	Világosság! Egyszerre tiszta lett

2. táblázat. A Faust-monológ szövegvariánsai

Láthatjuk, az 1900-as kiadásban Dóczi Lajos újra átgondolja a javításokat, és csupán a változtatások felét hagyja meg, a 3., 4. és 11. sort, az 5., 10., 12. és 13. sor változatlan maradt.

A különböző fordítások felvetik azt a nyilvánvaló gondolatot, amit már sokan megfogalmaztak, hogy a fordítás kompromisszumok sorozata, az ekvivalencia pedig pusztán illúzió. A nyelv „öltözte csak a gondolatnak” (Steiner 2005: 197), és minden nyelv „külön monász” (Steiner 2005: 66), ahogyan azt George Steiner megfogalmazza, a fordító pedig nem léphet ki a nyelv keretei közül. A fordító hermeneutikai tevékenysége nem választható el a nyelviségtől. Miközben a megértendő értelmet egy másik nyelvi világba úgy kell átvinnie, hogy ott újfajta módon juttassa érvényre, egyben értelmezője az eredeti szövegnek, és a szövegértelem újraélesztésébe óhatatlanul belejátszik saját világlátása, gondolata, horizontja. Hans-Georg Gadamer a következőképpen ír ebben az összefüggésben a nyelviség, megértés és fordítás viszonyáról: „Aki benne él egy nyelvben, azt az az érzés tölti el, hogy a szavak, amelyeket használ, a legnagyobb mértékben megfelelnek a dolgoknak, amelyekre gondol. Kizártnak látszik, hogy az idegen nyelvek szavai ugyanilyen alkalmas módon tudják megnevezni ugyanezeket a dolgokat. Úgy látszik, hogy mivel a gondolt dolog mindig

egy, mindig csak egyetlen szó lehet találó, s ez mindig az a szó, amelyik a mi nyelvünkhöz tartozik. Végző soron a fordítás kínja azon alapul, hogy az eredeti szavak elválaszthatatlannak látszanak a gondolt tartalmaktól...” (Gadamer 2003: 446). A különböző nyelvek és fordítások tükrében így lesz az egységből sokféleség. A szavak, kiemelve a szótár egyezményes lajstromából, egyedivé válnak, súllyal telítődnek. A fordító munkája ezért „állandó résen levés, emlékezés és ítélet”, de bárhogy törekedne is, fordítása csupán „egyezmény, kompromisszum az ideál és a valóság közt” (Kosztolányi 1919/1971: 510).

A vizsgált monológban a szoros értelemben vett műfordítói tevékenység mibenlétének lehettünk tanúi; az elemzett szövegrészlet egyben a fordító személyét is figyelmünk középpontjába helyezte. A következő fejezetben a tágabb értelemben vett fordítás fogalmával szembesülünk, miszerint mindenki fordítást végez, mihelyt a kommunikáció során hozzá intézett szavakat, üzenetet értelmezi. Ennek a tágabb értelmű fordításfogalomnak a megnyilvánulását Faust és Margit párbeszédében követem végig, miközben a megfeleltetésnek, az egyenértékűség megvalósításának módjait vizsgálom Dóczi Lajos, valamint a további fordítók által létrehozott szövegvariánsban.

4.5. A kényes kérdés: „Hogy állasz a vallás ügyébe?”

Egy *Faust*-jelenet fordítási változatai

... minden ember fordítást végez, mégpedig a szó teljes értelmében, valahányszor egy másik ember szóbeli üzenetet juttat el hozzá.

George Steiner⁸³

A fordítás terminusa tágabb és szűkebb kontextusban egyaránt értelmezhető: szűkebb értelemben egy üzenetnek egyik nyelvről a másikra való áttételét értjük, tágabb értelemben fordításnak nevezhető az ugyanazon a nyelven belüli kommunikáció, megértés, Gadamer szavával „szót értés” (Gadamer 2003: 425). George Steiner *Bábel után* című művében úgy véli, a fordítás „minden sikeresen megvalósuló beszédaktus által létrejön” (Steiner 2005: 43). A kommunikáció során két ember között megvalósuló „fordítás” oka a nyelv „magántermészetében” rejlik, hiszen ahogyan George Steiner írja, „nincs két történelmi kor, társadalmi osztály vagy két helység, amely a szavakat vagy a szintaxist pontosan ugyanabban az értelemben használná, és kibocsátott jelei ugyanazt az értékítéletet vagy uta-

83 Steiner 2005: 43.

lásrendszert hordoznák. De nincs két ember se. Minden eleven emberi lény akár tudatosan teszi, akár csak megszokásból, ugyanabból a két nyelvi forrásból merít: a maga műveltségi szintjének megfelelő köznyelvből és a tulajdon magánszókincséből. Ez utóbbi kibogozhatatlanul össze van fonódva a tudatalattijával, az emlékeivel, amennyiben azok egyáltalán szavakba önthetők, és része annak az egyedi, teljes bonyolultságban is elemi egységnek, mely testi-lelki identitását alkotja” (Steiner 2005: 42). A szavak tehát mindenkinek a saját elméjében lévő képzeteket jelentik, ugyanazt a szót mindenki kissé más értelemben használja, mást ért ugyanazon a szón. A kimondott szavak egyedi testi-lelki identitásunkkal függnek össze, és ez az identitás mások szavainak az értelmezésébe, megértésébe is belejátszik. Mások szavait tehát valójában „lefordítjuk” a magunk nyelvére, így értjük meg. A hermeneutikai látásmód értelmében, mielőtt lefordítjuk a szavakat, egyben interpretátoraink is válunk. Ebben a fejezetben egyrészt a Faust és Margit között létrejövő „fordítást” és interpretációt, másrészt a választott jelenet fordításváltozataiban megvalósuló fordítást és interpretációt figyelem meg.

A *Márta kertje*-jelenetben Margit és Faust sokrétű párbeszédének vagyunk tanúi. Margit szóra szeretné bírni Faustot, választ kapni tőle az örökérvényű kérdésre: „Mondd meg, hogy állasz a vallás ügyébe?” Nézzük a forrásnyelvi szöveget, valamint Dóczi Lajos fordítását (A szövegrész további fordításait lásd a 2. függelékben):

Marthens Garten

Margarete:

Nun sag, wie hast du's mit der Religion?
Du bist ein herzlich guter Mann,
Allein ich glaub, du hältst nicht viel davon.

Faust:

Laß das, mein Kind! Du fühlst, ich bin dir gut;
Für meine Lieben ließ' ich Leib und Blut,
Will niemand sein Gefühl und seine Kirche rauben.

Margarete:

Das ist nicht recht, man muß dran glauben.

Faust:

Muß man?

Margarete: Ach! wenn ich etwas auf dich konnte!

Du ehrst auch nicht die heil'gen Sakramente.

Faust:

Ich ehre sie.

Margarete:

Doch ohne Verlangen.

Zur Messe, zur Beichte bist du lange nicht gegangen.

Glaubst du an Gott?

Márta kertje

Margit:

Mondd meg, hogy állasz a vallás ügyébe?
Oly jótét ember vagy, de félek,
Hogy nem sokat törődöl véle.

Faust:

Hagyd ezt, szívem! Azt érzed, hogy szeretlek;
Élek, halok azokért, kik szeretnek.
Más érzését s hitét nem rablom el.

Margit:

Az nem elég; azt hinni kell.

Faust:

Kell?

Margit:

Vajha adnál rám egy keveset!
Te a szentségeket se tiszteld!

Faust:

De tiszttelem!

Margit:

De nem kívánczol rá.

Misén, gyónáson vaj' beh régen voltál!

Hiszed-e Istent?

Faust:

Mein Liebchen, wer darf sagen:
Ich glaub an Gott?
Magst Priester oder Weise fragen,
Und ihre Antwort scheint nur Spott
Über den Frager zu sein.

Margarete:

So glaubst du nicht?

Faust:

Mißhör mich nicht, du holdes Angesicht!
Wer darf ihn nennen?
Und wer bekennen:
»Ich glaub ihn!«?
Wer empfinden,
Und sich unterwinden
Zu sagen: »Ich glaub ihn nicht!«?
Der Allumfasser,
Der Allerhalter,
Faßt und erhält er nicht
Dich, mich, sich selbst?
Wölbt sich der Himmel nicht da droben?
Liegt die Erde nicht hier unten fest?
Und steigen freundlich blickend
Ewige Sterne nicht herauf?
Schau ich nicht Aug in Auge dir,
Und drängt nicht alles
Nach Haupt und Herzen dir,
Und webt in ewigem Geheimnis
Unsichtbar sichtbar neben dir?
Erfüll davon dein Herz, so groß es ist,
Und wenn du ganz in dem Gefühle selig bist,
Nenn es dann, wie du willst,
Nenn's Glück! Herz! Liebe! Gott
Ich habe keinen Namen
Dafür! Gefühl ist alles;
Name ist Schall und Rauch,
Umnebelnd Himmelsglut.

Margarete:

Das ist alles recht schön und gut;
Ungefähr sagt das der Pfarrer auch,
Nur mit ein bißchen andern Worten.

Faust:

Es sagen's allerorten
Alle Herzen unter dem himmlischen Tage,
Jedes in seiner Sprache;
Warum nicht ich in der meinen?

Margarete:

Wenn man's so hört, möcht's leidlich scheinen,
Steht aber doch immer schief darum;
Denn du hast kein Christentum.

Faust:

Édes, van-e itt lent,
Ki mondhatná: Hiszem az Istent?
Kérdj papokat, kérdj bölcseket:
A válasz gúny, hogy kérdezed.

Margit:

Hát nem hiszed?

Faust:

Ne értsd visszára, szépséges szívem!
Ki hívhatná neven?
Ki vallhatná,
Hogy: Hiszem én?
S kibem van érzemény
És merné mondani:
Hogy nem hiszi?
A mindent ölelő,
A mindent éltető,
Nem éltet ő, nem ölel ő,
Engem, téged, magát?
Nem hajlik fenn a mennyek boltja?
Nem áll erőben lenn a föld?
S nem intnek éjjelente
Örökkévaló csillagok?
Nem lát szemedbe a szemem?
S benned, körülted, szívbe, agyba
Nem tör-e minden
S íreg-forog örök titokban,
Elláthatatlan láthatóan?
Színig töltsd ezzel szívedet,
S ha csordulásig boldogított,
Nevezd, a hogy csak tetszik:
Boldogság, szív! Szerelem! Isten!
Nekem szavam rá nincsen!
Csak érzés minden.
A név csak hang, a szó csak pára,
Csak kód a mennyei sugárra.

Margit:

Mind szépen, jól van kigondolva,
Körülbelől a pap is mondja,
Csakhogy nem ilyen szóval épen.

Faust:

Ezt mondja szíve belsejében
Minden, kire a nap tekint,
Mindenki ön szava szerint,
Hát mért ne én a magam nyelvén?

Margit:

Igy hallván, én is helyeselém.
De sántikál az egy kicsit;
Nincs benned keresztényi hit.

Margit Fausthoz intézett kérdése, amely *Gretchenfrage* („Margit-kérdés”) néven ismert a német kultúrában, köznyelvivé vált, bővült jelentésű, állandósult kifejezés lett, és a *Faust*-szövegtől különválva létezik, akárcsak

Hamlet „lenni vagy nem lenni?” kérdése. A *Gretchenfrage* ilyen értelemben már nem a Faust első részében (3415. sor) feltett kérdés, hanem olyan nagy horderejű, kényes, sőt fogas kérdés, amely a megkérdézettet váratlanul, kényelmetlenül érinti. A kérdés megválaszolása problematikus, és a kérdezett személytől egyfajta világos állásfoglalást kíván meg. Györfly Miklós német kulturális szótára a következőképpen határozza meg a *Gretchenfrage* fogalmát: „kellemetlen, gyakran kínos, de bizonyos döntés szempontjából mégis lényeges kérdés, amellyel nehéz helyzetekben kerül szembe az ember” (Györfly 2018: 109). A feltett kérdés valaki vallásos vagy politikai meggyőződése iránti érdeklődést is kifejezhet (Duden 1993: 187–188).

A drámában a kérdés a második *Márta kertje*-jelenetben hangzik el. Faust már egy ideje udvarol Margitnak, kétszer is elhelyezett egy ékszeres ládikát a lány szobájában, az első találkozásuk alkalmával ugyancsak Márta kertjében szót váltottak egymással, a *Kerti hajlék* jelenetben pedig megcsókolta Margitot. Most már másodjára találkoznak a szomszédasszony kertjében, és Margit Faustnak szegezi a kényelmetlen kérdést: „Mondd meg, hogy állasz a vallás ügyében?”

Margitnak, a kérdezőnek az életét a vallás, a keresztény értékek irányítják. Faust, a megkérdezett, az ördöggel kötött szövetséget. A Faustnak szegezett kérdéssel Margit meg szeretné tudni, mit vall Faust a lelke legmélyén. A kérdés nem hagy kibúvót, így Faust kutyaszorítóba kerül, vallania kell, ugyanakkor próbálja megkerülni az egyenes választ. Margit kérdése egyben sorsdöntő: amennyiben Faust a valóságnak megfelelően válaszolna, Margit nem értené meg őt, és így nem kerülhetne szerelmi viszonyba a lánnyal. Ezért Faust kertelni kezd, kitérő választ ad, visszakérdez, illetve sajátos hitéről beszél. Válasza nem győzi meg a lányt, arra követteztet, hogy Faust nem igazi keresztyén. A vallás és a hit kétféle látásmódja nyilvánul meg itt. Margit életének meghatározó tényezője az Istenbe vetett hit, amelyhez hozzátartozik a hagyomány és az egyházi valóságosság. Ezzel szemben Faust, a tanult tudós megkérdőjelezi az áthagyományozott, intézményes vallás szükségességét, mint amely nélkül boldogan lehet élni. Eközben Faust maga is kereső, istenkereső, akinek fő vágya meglátni, „mi tartja össze a világot, / A belső magvat és rugót” (Dóczi 1906: 17).

Faust hinni akarását fejezik ki az Éjszaka-jelenetben elhangzó szavai: „Én hallom az ígét, de hinni nem tudok. / A hitnek édes lánya a csoda: / Én nem bírok felszállani oda, / Honnan az édes hír hozzánk hatott” (Dóczi 1906: 30). Ugyanakkor a méregpoharat kiinni készülő Faust a húsvéti harangok és a karének megszólalásakor („Krisztus, Krisztus / Föltámadott! / Szívek, örüljetek!”) letesz öngyilkossági szándékáról, és úgy véli, az ének

„szent záloga egy újabb szövetségnek”. Ralf Sudau úgy fogalmaz, hogy a húsvéti kórus „egy, már elveszett hit megindító emlékeit ébreszti fel benne” (Sudau 1993: 70).⁸⁴

Margit kérdése ehhez a Fausthoz szól, aki szerinte „jótét ember”, de egy hibája van, nem sokat törődik a vallással, nem tiszteli a szentségeket, rég nem volt misén, sem gyónáson. A „mondd meg, hogy állasz a vallás ügyébe?” kérdésre kitérő választ („Más érzését s hitét nem rablom el”) adó Faustot Margit még jobban sarokba szorítja a következő kérdésével: „Hiszed-e Istent?” Ebben a kérdésben már nem vallásgyakorlási formákról van szó, vallási közösséghez való tartozásról, hanem istenhitről, Istennel való személyes kapcsolatról.

Faust először megfordítja a kérdést: „S kiben van érzemény / És merné mondani: Hogy nem hiszi?” Érzelmes monológja megpróbálja lefegyverezni, levenni a lábáról Margitot. Kierkegaard egyik írásában Faustot Don Juannal veti össze, és úgy véli, Faust „magasabb stílusban reprodukálja Don Juant, egyetlenegy lányt csábít el – a másik viszont százakat. De ezt az egyetlen lányt azután a szó legszorosabb értelmében egészen másként csábítja el és teszi tönkre, mint ahogyan Don Juan csalja meg valamennyi áldozatát, mivel Faust, mint megjelenítés, magában hordozza a szellem meghatározó mozzanatát. Az ilyen csábító ereje a beszéd, ami itt azt jelenti: a hazugság” (Kierkegaard 1965: 112).

Faust monológiában Isten „mindent ölelő, mindent éltető” lény szövi át a világmindenséget, Faust vallásos természetimádata, panteizmusa szóval meg („A természetet bűvárolva panteisták... vagyunk” [Goethe 1981: 843]). Mintha Pál apostol Athénban elhangzó szavaira rímelve a monológja: „Ő ad mindenkinek életet, lehetetet, és mindent... Hiszen Isten nincs messze egyikünkől sem! Mert benne élünk, mozgunk, és vagyunk” (Ap-Csel. 17: 25; 17: 27).

Úgy tűnik, a vallás csak érzelem Faust számára, az istenélményre nem talál szót: „Boldogság, szív! Szerelem! Isten! / Nekem szavam rá nincsen! / Csak érzés minden. / A név csak hang, a szó csak pára, / Csak köd a menygyei sugárra.” A szavak gyakran mást mondanak, mint amit gondolunk, mást-mást értünk alattuk, néha cserbenhagynak. Goethe így írt a szavak csalóka voltáról a *Wilhelm Meister vándoréveiben*: „Tántoríthatatlan, napon-ta megújítandó, alapvetően komoly törekvésünk, hogy a lehető legközvetlenebb egyezésben tartsuk meg a szót azzal, amit érzünk, látunk, gondolunk, tapasztalunk, képzelünk, ésszerűnek fogadunk el. Ki-kí vizsgálja meg magát, s majd úgy találja, ez sokkal nehezebb mégis, mint hinnék;

84 „Faust lässt vom Todesgedanken ab, als ein Osterchor in ihm rührende Erinnerungen an einen verloren gegangenen Glauben erweckt.” Ralf Sudau 1993: 70.

mert a szavak az embernek sajátos pótanyagok csupán: szinte mindenki különkülön gondolkodik s tud a dolgokról, mint ahogy kifejezi magát” (Goethe 1829/1981: 830). Goethének ezek a szavai George Steinernek a fejezet elején idézett gondolatához kapcsolódnak, miszerint mindenki mást-mást ért a szavak alatt, ami mintegy akadályként áll az emberek között, nehezítve a megértést. Faust szavai nem győzik meg Margitot, bár „mind szépen, jól van kigondolva”, amit Faust mond, Margit úgy vélekedik, hogy „sántikál” az egész, és Faust szemébe mondja kereken: „Nincs benned keresztényi hit.”

Nézzük meg a vizsgált *Faust*-jelenet meghatározó, egy adott jelentéskörhöz tartozó szavainak fordításait, különös tekintettel Dóczi Lajos megoldásaira: „Religion” (‘vallás’), „Kirche” (‘templom, egyház’), „Christentum” (‘kereszténység’), „Gefühl” (‘érzelem’), „glauben” (‘hisz’), „Glauben” (‘hit’). Margit kérdése az eredeti forrásnyelvi szövegben a következőképpen hangzik: „Nun sag, wie hast du’s mit der Religion?” Dóczi Lajos fordításában: „Mondd meg, hogy állasz a vallás ügyében?” A „Religion” szónak Dóczi Lajos, akárcsak a *Faust*-fordítók többsége (Szabó Mihály, Komáromy Andor, Palágyi Lajos, Kozma Andor, Sárközi György, Franyó Zoltán, Márton László), a „vallás” lexémát felelteti meg.⁸⁵

Jékely Zoltán kivételt képez, a következőképpen fordít: „Te voltaképpen a hittel hányadán vagy?” – ami igazából a lényegre utal, bár Margit vallásgyakorlatának szerves része a misére járás, gyónás, ima. Komáromy Andor mintegy kiterjeszti a fogalom körét: hit és vallás egyaránt megjelenik a kérdésben. A „vallás” szót a „szent” jelzővel látja el: „A szent vallásról, szólj, mi a hited?” A „szent” lexéma a tökéletesség, elkülönítettség kifejezője. Itt azonban túl áhítatosnak, akár dagályosnak hat.

Faust válasza a toleranciát helyezi előtérbe, nem szeretné megsérteni mások érzelmeit, vallásos életét:

Goethe: Will niemand sein *Gefühl* und seine *Kirche* rauben.

Dóczi: Más érzését s hitét nem rablom el.

Komáromy: Hitétől senkit meg nem fosztanék.

Szabó: S senki hitét nem rablom el.

Palágyi: Én senkinek hitét nem rablom el.

Kozma: Érzelmeit, hitét el másnak sem rabolnám.

Jékely: Hitük és templomuk nem rombolom le, hidd meg!

Sárközi: Hitét és templomát meg senkinek se nézem.

Franyó: Vallását és hitét én mástól el nem orzom.

Márton: Senkit sem akarok hitétől félrevinni.

⁸⁵ Kozma: „Vallás dolgában mint is állsz te? – mondd”; Sárközi: „Mondd, és a vallás dolgában hogy állsz?”; Franyó: „No mondd, a vallással hogy állsz?”; Márton: „Voltaképpen a vallással hogy állsz?”.

A vonatkozó német szavak („Gefühl”, „Kirche”) ’érzés’, ’érzelem’ és ’egyház’ (’templom’) jelentésűek. Hogyha végignézzük a fordítások sorát, az „érzés”, „érzelem” csak Dóczi Lajos és Kozma Andor fordításában van jelen, Dóczi Lajos a „hit” szóval adja vissza az egyházi, vallási kötődést. Az eredetiben nem szereplő „hit” a vizsgált fordítások mindegyikében ott van, néha a „vallás” vagy „templom” társul mellé. A párbeszéd során Margit azt próbálja kipuhatolni, vajon van-e „keresztényi hit” („Christentum”) Faustban.

Margit úgy vélekedik Faust vallásos szabadelvűségéről, hogy „az nem elég; azt hinni kell”, így Faust hozzáállása: „de tisztetem” [a szentségeket] – kevésnek bizonyul, Margit tovább érvel, a szentségek tisztelete nem elegendő: „De nem kívánczol rá” (Faust: „Ich ehre sie”. Gretchen: „Doch ohne Verlangen”). A sákramentumok azért vannak, hogy éljenek velük. Ebben a pár, rövid sorban is jelennek meg fordítói eltérések. Más árnyalatot nyer Jékelynél a ’tisztelet’, hiszen az ismétlődést, meg-megszakadást sugalló gyakorító képzővel látja el az igét: „Tisztelgetem.” Dóczi Lajos hű fordítása („De nem kívánczol rá”) Kozmánál („De velük nem élsz te”) és Mártonnál („De nem veszed magadhoz”) explicitebb lesz, egyértelműen a szentségek magához vételére utal. A „szentség” Szabó Mihálynál a latin „sacramentum” mintájára „sakramentom”.

Margit most nyomatékosabban, egyenesen kérdez: „Hiszed-e Istent?” Dóczi Lajos fordítása tömören, hűen követi az eredetit („Glaubst du an Gott?”). Faust még ekkor is megpróbál kitérni a válasz elől: „Édes, van-e itt lent, / Ki mondhatná: Hiszem az Istent?” („Mein Liebchen, wer darf sagen: / Ich glaub an Gott?”) A „van-e itt lent” betoldás Dóczi Lajos részéről, amely a *lent* és *fent* dimenzióit villantja föl. Nézzük a további fordítói megoldásokat:

Komáromy: Ki mondhatja azt: hiszek Istenben!

Szabó: Ki mondhatná ezt el? Hiszek istenben!

Palágyi: Ki felelhetné erre: „Én hiszem”?

Kozma: E szó nem tulmerész-e:/ Istent hiszem –?

Jékely: Ki jogosult e szóra:/ Istent hiszek!

Sárközi: Drágám, ki az, ki szólhat:/ Istent hiszek?

Franyó: Szívecském, nem merész ez:/ Így szólni: Istenben hiszek?

Márton: Ki ezt állítja, kérked: „Az Istenben hiszek!”

A forrásnyelvi szöveghez, valamint Dóczi Lajos fordításához a Sárközi György áll legközelebb. Némelyik fordítói megoldás betold valami többletet: vagy merészségnek (Kozma, Franyó) ítéli a hit megvallását, vagy kérkedésnek (Márton), vagy akár jogosultságot emleget (Jékely).

Margit immár harmadszor teszi fel a kérdést, ezúttal tagadó formában: „Hát nem hiszed?” („So glaubst du nicht?”) Faustnak most már nem lehet kitérnie a részletesebb válasz elől, nehogy Margit félreértse őt („Ne értsd

visszára, szépséges szívem!"; „Mißhör mich nicht, du holdes Angesicht!"). A „visszára" szó használata találó, hiszen a kérdést most visszájára fordítja Margit, és benne van a félreértés jelentésmozzanata. Ehhez hasonlóan próbálja Kozma Andor is kifejezni („Te édes, kár ha ezt balul veszed!"), de a 'balul vesz' érzelmileg negatívabb töltésű kifejezés (balul üt ki, balszerencse). Franyó a „torzít" igével fordít („Szépségem, óh ne torzíts semmit el"). Szabó Mihály fordításában a félremagyarázás gondolata villan fel: „Szép angyalom, ne magyarázd el". Márton László meg az ítélkezés gondolatát hozza be a szöveg világába („Te tündér, túl hamar ítélkezel!"). Komáromy, Jékely és Sárközi a „félreért" ige mellett döntenek (Komáromy: „Angyal, ne érts félre engemet!" Jékely: „Félre ne érts, szépséges gyermekem!" Sárközi: „Szavam félre ne értsd, kis virág!") Palágyi nem a félreértést, hanem a megértést hangsúlyozza: „Jól érts meg, lelkem szép szerelme!"

Ez a védekező, magyarázkodó mondat („Ne értsd visszára, szépséges szívem!") vezeti be Faust monológját, melyben saját Isten-fogalmát, istenképét próbálja szavakba önteni:

Der Allumfasser,
Der Allerhalter,
Faßt und erhält er nicht
Dich, mich, sich selbst?
Wölbt sich der Himmel nicht da droben?
Liegt die Erde nicht hier unten fest?
Und steigen freundlich blickend
Ewige Sterne nicht herauf?
Schau ich nicht Aug in Auge dir,
Und drängt nicht alles
Nach Haupt und Herzen dir,
Und webt in ewigem Geheimnis
Unsichtbar sichtbar neben dir?
Erfüll davon dein Herz, so groß es ist,
Und wenn du ganz in dem Gefühle selig bist,
Nenn es dann, wie du willst,
Nenn's Glück! Herz! Liebe! Gott
Ich habe keinen Namen
Dafür! Gefühl ist alles;
Name ist Schall und Rauch,
Umnebelnd Himmelsglut.

A mindent ölelő,
A mindent éltető,
Nem éltet ő, nem ölel ő,
Engem, téged, magát?
Nem hajlik fenn a mennyek boltja?
Nem áll erőben lenn a föld?
S nem intnek éjjelente
Örökkévaló csillagok?
Nem lát szemedbe a szemem?
S benned, körülted, szívbe, agyba
Nem tör-e minden
S íreg-forog örök titokban,
Elláthatatlan láthatóan?
Színig töltsd ezzel szívedet,
S ha csordulásig boldogított,
Nevezd, a hogy csak tetszik:
Boldogság, szív! Szerelem! Isten!
Nekem szavam rá nincsen!
Csak érzés minden.
A név csak hang, a szó csak pára,
Csak köd a mennyei sugárja.

A következőkben a monológban megjelenő isteni attribútumokat emelem ki, és a Gereby György vallásfilozófiai írásában felsorolt Isten-attribútumokkal állítom párhuzamba, mivel úgy érzem, hogy ezek egymást erősítik, és egymás jelentéskörét bővítik: „mindent ölelő, mindent éltető"

– azaz Létező, Gondviselő, Fenntartó; „fenn a mennyek boltja – lenn a föld” – Teremtő; „benned, körülted, szívbe, agyba...tör” – Mindenütt jelenlévő, Testetlen; „íreg-forog örök titokban, / Elláthatatlan láthatóan” – Mindenható, Mindentudó, Örökkévaló; „csordulásig boldogított – Jó; nekem szavam rá nincsen... a név csak hang, a szó csak pára – Megragadhatatlan” (Geréby 2006). A felsorolt attribútumok végső soron az isteni mindenhatóságot jelölik. Nézzük, hogyan valósul meg az attribútumok fordítása a vizsgált célszöveg(ek)ben.

A német főneveket („Allumfasser”, „Allerhalter”) Dóczi Lajos aktív jelentésű, folyamatos idejű melléknévi igenévvel adja vissza: „mindent ölelő, mindent éltető”, amit aztán az igei alakok újra megerősítenek: „Nem éltet ő, nem ölel ő, / engem, téged, magát?” Kozma Andor fordítása áll legközelebb időben és tartalomban a Dóczi Lajoséhoz az ’éltet’ ige által („Ki mindent éltet. / Ki mindent fenntart”), de ő már mellékmondattal fejezi ki e tulajdonságokat. Komáromy Dóczi Lajos „mindent ölelő” változatát viszi tovább: „A mindent körülölelő / A mindent föntartó.” Szabó Mihály fordítói megoldása („A mindenek alkotója, / e nagy egésznek fenntartója”) a „mindenséget” a „nagy egész” szinonimával hangsúlyozza, Palágyi Lajos Istene „a mindent bíró, / mindent fentartó Isten.” Valójában a német „Allerhalter” jelentése ’fenntartó’, ’megtartó’. Jékely összetett főnevet alkot, és ezt az isteni attribútumot nagy kezdőbetűvel írja („A Mindentartó, / a Mindenhordó”), és nem ismétli meg a kérdésben a ’tart, hordoz’ jelentést („vajon nem ölel át / engem, téged, magát?”). Franyó kötőjellel összetett szószerkezetet hoz létre („A mindent-átfogó, / A mindent-éltető”). Hasonlóan jár el Márton László is, aki nagy kezdőbetűvel emeli ki e tulajdonságokat („A Mindent-körülfogó, / A Mindent-megőriző”). Márton László fordítása szó szerintinek mondható, hiszen „umfassen” annyit tesz, mint ’körülfog, átölel, magában foglal’, az „erhalten” jelentése pedig ’fenntart, megőriz, megtart’. Dóczi Lajos fordítását – a többi fordítással egybevetve – líraibbnak érzem. Ami éltet, az megőriz, ami ölel, az körülfog. Ezek az egyszerű, igeikötő nélküli alakok („éltet”, „ölel”) könnyedebbek, gördülékenyebbek, lágyabb hangzásúak, mint az igeikötős vagy más szóösszetételes fordítói megoldások („átfog” – Franyó; „körülfog”, „megőriz” – Márton, „Mindenhordó” – Jékely).

A monológ ezt követő kilenc sorában igék sorjáznak, a Mindenütt jelenlévő az, aki a boltívet hajlítja, a földet szilárdan tartja (Dóczi Lajosnál „erőben”), neki köszönhetően jönnek fel (Dóczi Lajosnál „intnek”) a csillagok, nézhet egymásra két emberi szempár, ő tódul (Dóczi Lajosnál „tör”) az agyba és szívbe, és általa szövődik (Dóczi Lajosnál „íreg-forog”) örökké „elláthatatlan láthatóan” minden. Az „íreg-forog” Dóczi Lajos fordítói stílusára jellemző ikerítés, melyet a hűen fordított oximoron követ („ellátha-

atlan láthatóan” – „unsichtbar sichtbar”). Ez a fordítói megoldás kiemelkedik a fordítások sorából, ahol a *láthatatlan* és *látható* szembeállításának vagyunk tanúi (pl. „láthatatlanul és láthatón” – Palágyi; „láthatatlan és látható” – Jékely; „láthatatlanul, mégis láthatón” – Márton). Franyó Zoltán megoldása áll a legközelebb a Dóczi Lajoséhoz: „láthatatlan-láthatón”. Tehát Isten minden láthatóban jelen van, megnyilvánul az anyagi világegyetem minden elemében, mind a csillagzatokban, mind az emberi szempár fényében.

Faust panteista hitvallása a vizsgált szövegrészlet utolsó három sorában teljeseedik ki („Csak érzés minden. / A név csak hang, a szó csak pára, / Csak köd a mennyei sugárra”). Faust úgy véli, csak az érzés számít, az érzelmi bizonyosság, nem az írott szóhoz, ígéhez való merev ragaszkodás. A név mulandó, nem mond el semmit a személyről vagy a dologról, amelyre utal. A szó csupán „pótanyag” (Goethe 1981: 830). Rudolf Eppelsheimer, a dráma egyik XX. századi értelmezője úgy véli, Faust ebben a monológjában hitet tesz a „mindent ölelő, mindent éltető” mellett, de csak is amellet, ami élő, eleven, és amit képes szívvel, érzékekkel megragadni (Eppelsheimer 1982: 142).⁸⁶

A világegyetem teremtetőjének nincsen szüksége azonosító névre; hiszen „minden attribútumot kifürkészhetetlen módon meghalad s taszít magától” – állítja Borges (Borges 1999: 306). Amikor Mózes a Hóreb hegyén megkérdezte Istent, hogy mi a neve, Isten válasza ez volt: „Vagyok, aki vagyok”. Borges a következőképpen elmélkedik e kijelentésről: „Istennek eme magvas neve – melyet megsokszoroztak az emberi nyelvek („Ich bin, der ich bin”, „Ego sum qui sum”, „I am that I am”), s amely ugyan több szóból áll, mégis kifürkészhetetlenebb és megfejtetlenebb, mint az egytagú nevek...” (Borges 1999: 328). A kijelentés Isten felfoghatatlanságát, de örökkévaló jelenlétét is kifejezi. Isten lénye nem ragadható meg szavakkal, ahogy ezt a misztikus hagyomány jelzi.

Faust válaszából is kitetszik, ha többféle szóval próbálnánk is megnevezni a meg nem nevezhetőt, mégsem tudnánk megragadni szavakkal: „Nevezd, a hogy csak tetszik: / Boldogság, szív! Szerelem! Isten!” („Nenn es dann, wie du willst, / Nenn’s Glück! Herz! Liebe! Gott”). Dóczi Lajos hű fordítása után nézzük meg a további fordítói megoldásokat:

Komáromy: Üdv! Szív! Szeretet! Isten!

Szabó: Szerencse, szív, szerelem isten névvel!

⁸⁶ „Und es folgt das berühmte Bekenntnis Fausts zum »Allumfasser«, »Allerhalter«, der im Glanz der Gestirne, wie im Aug der Geliebten »webt im ewigen Geheimnis/ Unsichtbar sichtbar« (3438). Jenes Credo des Herzens, das sich entgegen aller Wort-und Namengläubigkeit nur zu dem bekennt, was es selbst lebendig zu erfassen vermag. Das meint hier der Satz: »Name ist Schall und Rauch« (3457).” Eppelsheimer 1982: 142.

Palágyi: Üdv, szív, szerelem, isten – néven!

Kozma: Üdv! Szerelem! Isten!

Jékely: Öröm! Szív! Lélek! Isten!

Sárközi: Mondd: Boldogság! Szív! Isten!

Franyó: Üdv! Isten! Szív! Gyönyör!

Márton: Boldogság! Szív! Szeretet! Isten!

Kozma Andor és Sárközi György csak három megnevezéssel adja vissza a transzcendenciára való utalást. A fordítások során megjelenik az „üdv”, a „gyönyör” jelentés, amely az eredetiben nem szerepel. Jékelynél elmarad a ’szerelem’ vagy ’szeretet’ („Liebe”), és „lélek” áll a „szív” mellett.

Faust végül egyik szót sem tartja találónak: „A név csak hang, a szó csak pára, / Csak köd a mennyei sugár.” Érdemes elidőzni e két sor mellett, amely a forrásnyelvi szövegben a következőképpen hangzik: „Name ist Schall und Rauch, / Umnebelnd Himmelsglut” (nyersfordításban: a név csak hangzás és füst, az égi/mennyei parazsat/tüzet ködbe borító). Goethe sora, „(nur) Schall und Rauch (sein)”, szállóigévé vált, amelynek jelentése ’mulandó, nincs jelentősége, nincs maradandó értéke.’⁸⁷ A név semmit sem árul el egy személy vagy dolog létéről, mivel a név mulandó. Ezzel a szállóigével menthetjük ki magunkat, amikor nincsen kéznél megfelelő, pontos kifejezés a társalgás során (Duden 1993: 329–330).⁸⁸ Tömör két sor ez, melynek első sorában Dóczi Lajos nyomatékosit, fordításában a „név” és „szó” főnév egyaránt szerepel: „a név csak hang, a szó csak pára”. A második sorban pedig az eredetiben szereplő „mennyei parázs” helyett „mennyei sugár” szerepel. Dóczi Lajos fordítása a nominális stílusnak köszönhetően tömör, hatásos. Láthatjuk, a további fordítások többnyire az „égi tűz” képét idézik, melyet „elfojt”, „elfed”, vagy amelyre megszemélyesítve „ráül” a „füst”, „füstlepel” vagy „füstgomoly”. Sárközi György a „hamis” minősítő jelzőt is hozzátoldja a „füst” főnévhez. Nem csak Dóczi Lajos él a „sugár” képpel, Szabó fordításában elmarad bármiféle égi dologra utaló jelző, „napsugár” szerepel, Palágyi fordításában a tűz helyett „égi fény” szerepel, melyet nem köd, de a név „árnya” fed el.

Komáromy: A név csak füst, a mely / Ködével égi lángokat főd el!

Szabó: A név, üres hang, lenge pára. / Köd, – ráborul a napsugár.

Palágyi: A név csak hang, csak füst, csak pára, / Az égi fényt elrejtő árnya.

87 (Nur) Schall und Rauch (sein). Bedeutung: keine Bedeutung haben – vergänglich sein – nicht von bleibendem Wert sein. <https://www.redensarten.net/schall-und-rauch/>. (2019. 06. 22.)

88 Man betont mit dem Zitat, daß ein Name allein noch nichts über eine Person oder Sache aussagt, da Namen vergänglich sind. Gelegentlich überdeckt man damit auch scherzhaft, daß man selbst oder ein anderer einen Namen oder eine genaue Bezeichnung im Gespräch nicht parat hat. Duden 1993: 330.

Kozma: A név: szó, s füstgomoly, / Mely az égi tűzre ül.

Jékely: a név, hang, füst csupán, / elfojtja ég tüztét.

Sárközi: A név, hang, – füst, hamis / Kőd égi tűzmagon.

Franyó: A név – az hang és füstlepel, / S égi tüzet fed el.

Márton: A név hang és füst, / Az égi tűz körül gomolygó.

A drámában Faust vallásossága ellentmondásos és ingatag. Ateista, panteista és teista kijelentések egyaránt elhangzanak Faust szájából – hívja fel figyelmünket Ralf Sudau –, és mindez lelki meghasonlottságának tulajdonítható (Sudau 1993: 57). *A város kapuja előtt*-jelenetben Faust emberi múltából adódó megosztottságáról tesz vallomást Wagnernek, a tanítványának: „Két lélek él, ah, e kebelben itt / S egymástól kinnal elszakadni vágyik / Egyik szerelme nyers érzékivel / Belékapaszkodik e földvilágba, / A másik erőszakosan emel / Magasztos ősök fényhonába.” Megosztottsága onnan ered, hogy egyszerre testi és lelki lény, egyszerre rendelkezik anyagi és anyagtalan jellemzőkkel, így egyik része a világhoz húzza, a másik nagy sejtések magasságába emeli. Faust, mivel a hitét racionalizálva, ezért kételkedve éli meg, átéli a hit és tudás paradoxonát – ezért válik kisértethetővé, amint a tudás vágya felülkerekedik benne.

De hogyan vélekedik Margit Faust válaszárol? A lány Fausthoz intézett szavai a következőképpen hangzanak: „Mind szépen, jól van kigondolva, / Körülbelől a pap is mondja, / Csakhogy nem ilyen szóval épen.” Margit szerint Faust szavai „sántikálnak”; mivel a lány egész lényével Isten felé fordul, finoman ráérez Faust kételkedő hitére. Szavai úgy hangznak, akár egy ítélet: „Nincs benned keresztényi hit” („Denn du hast kein Christentum”).

George Steiner szavai találóan jellemzik Faust beszélői szándékát a Margittal való párbeszédben: „Magától értetődik, hogy beszélni azért beszélünk, hogy kommunikáljunk. Ámde egyszersmind azért is, hogy valami mást elrejtünk, kimondatlan hagyjunk. Az embernek az a képessége, hogy ne csak az igazat mondja, a hazug állítástól a hallgatásig terjedő széles skálán mozog” (Steiner 2005: 42). Faust nem akarja elriasztani magától Margitot, ugyanakkor jogot formál arra, hogy istenélményéről „ön szava szerint”, „a maga nyelvén” szóljon. A „véleménycsere” során a „szót értés” végül megtörténik, Faust és Margit eljutnak a „közös nyelvig” (Gadamer 2003: 429). A lány ugyan éles érzékkel átlát Fauston, nem osztja a nézetét, de elfogadja őt a másságával együtt. Szerelmi viszonyba kerül Fausttal, a későbbiekben pedig leányanyaként megöli a gyermekét. Elbukik tehát – és mégis megmenekül. A dráma utolsó jelenetében (*Börtön*-jelenet) nem hajlandó megszökni Fausttal a börtönből, hanem Isten ítéletére bízza magát: „A te törvényed ítéljen felettem!... Tied vagyok! Atyám, te ments meg engem.” Mefisztó kajánul jelenti ki Margitról: „Fején az ítélet!”, de egy hang hallatszik, amely felmenti: „Övé az élet!” (Dóczi 1906: 187–

188). A dráma Isten jelenlétében kezdődött, és Isten jelenlétében is végződik – az utolsó szó nem Mefisztóé („Fején az ítélet!”), hanem Istené: „Övé az élet!” A dráma második részében végül Faust is megmenekül: „Remélj bűnös!” – hangzik el (Doctor Marianus; Dóczi 1900: 299), és az angyaloktól megtudjuk, hogy Faust megbocsátást nyer: „Megmentve a szellemvilág / Nemes fia a rossztól. / Ki törekedve nagyba vág, / Megváltható a gonosztól” (Dóczi 1900: 292).

A vizsgált szövegrészletben nyelvi világok tárultak elénk: megvalósulni láttuk két beszélgetőpartner között a nyelven belüli fordítást, és a sokféle célnyelvi szövegvariánsban az egyik nyelvről a másikra való fordítást is. A dialógus elemzése után vizsgálatunk tárgya egy monológ-részlet lesz. A kiemelt részlet tematikailag kapcsolódik a fentebb bemutatott párbeszédhez: Faust ama vágyának ad hangot, hogy emberi létének korlátait áttörve betekintsen a titkos isteni dolgokba, hogy részesüljön a transzcendentális megismerésben. A *Faust* értelmezői a drámán belül elkülönítik az elcsábított és gyermekgyilkossá lett lány történetét, a Margit-tragédiát (*Gretchen-tragödie*), illetve a megismerésre, tudásra szomjazó tudós tragédiáját (*Gelehrtentragödie*). Az előbbieken elemzett részlet a Margit-tragédia része, az elemzendő monológ a tudós Faust tragédiáját tárja elénk. Faust monológjának részlete a művet átszövő ellentéteket, többek közt az ember testi és szellemi kettősségét, és az abból adódó meghasonlottságot, vívódást is szemlélteti.

4.6. A fausti kettősség

Valamennyiünkben van valami, legalább egy csöppnyi csöpp Faust lelkéből s érezzük, mirőlunk, a mi lelkünkéről, szívünkéről van szó.

Tolnai Vilmos⁸⁹

Ellentétek, különböző polaritások jellemzik Goethe drámáját, a *Faustot*. Mefisztó és az Úr, Mefisztó és Faust, Faust és Margit személye egymással szemben állnak, de a szellem és anyag, lélek és test, szabadság és determináltság, értelem és érzelem, az eszmék megvalósíthatósága, illetve megvalósíthatatlansága, akárcsak a lét értelme és értelmetlensége, a tudás és hit, a végesség és végtelenség eszméje is. De a kettősség egyetlen szereplőben is megnyilvánul: Mefisztó úgy definiálja magát, mint aki „egy darab oly erő, / Mely csak a rosszra tör s csak jót idéz elő”.⁹⁰ Úgy tűnik, a kettős-

⁸⁹ Tolnai Vilmos 1925: 125.

⁹⁰ „Ein Teil von jener Kraft, / Die stets das Böse will und stets das Gute schafft.”

ségek ugyanannak az Egésznek más és más oldalai: „én rész vagyok részből, mely egykor az egész volt” – mondja Mefisztó. Goethe a „rossz” fogalmáról a következőket mondta 1771-ben a Shakespeare-napi beszédében: „Az, amit mi rossznak nevezünk, csak a jó másik oldala, amely annak létéhez és az Egészhez szükségszerűen hozzátartozik, mint ahogyan a Trópusoknak perzselniük kell, és Lappföldnek be kell fagynia, hogy mérsékelt égtáj létezzen” (Goethe 1771).⁹¹

Mefisztónak ez a kettős természete megmutatkozik szerepköreiben is: fő célja az ember megrontása, de az Úr szolgájaként küzd az emberért (bár keresztény nézőpontból az ördög Istennek ellensége, és nem szolgája). Mefisztó a dráma cselekményének „ellentmondásos katalizátora”, aki Faustot közel viszi a sikerhez, és bukásra ítéli, egy időben eltéríti és a helyes nyomra vezeti – jelzi Josef G. Pichler (Pichler 2000).

Tüskés Gábor irodalomtörténész szerint kétlelkűség jellemzi Faustot is: egyaránt jelen van benne a mefisztói lélekész és az isteni lélekész: az anyag-szellem, érzéki-érzékfölötti, lustaság-tevékenység ellentétpárok kettősségében (Tüskés 2007: 45). „Az ördög az Faustban, mely készséggel felel a kívülről lévő ördögnek” – írja Hjalmar Boyesen (Boyesen 1888: 42). Maga Faust is felismeri magában a kettősséget: „Két lélek él, ah, e kebelben itt.” Míg szellemi része megtagadja ezt a világot, érzékei erővel kapaszkodnak a földi világba. Ennek a fausti kettősségnek az érvényesülését elemezzük a továbbiakban a dráma egyetlen monológ részletében.

Faust monológja, melynek egy részletét vizsgálok, az *Éjjel*-jelenetben hangzik el. Wagner, a tanítvány távozása után Faust magára marad, elmélkedni kezd, és monológja során egyre mélyebb, egyre sötétebb gondolatai támadnak:

⁹¹ „Das, was wir böse nennen, ist nur die andere Seite vom Guten, die so nothwendig zu seiner Existenz und in das Ganze gehört, als Zona torrida brennen und Lappland einfrieren muss, dass es einen gemässigten Himmelsstrich gebe.” Johann Wolfgang von Goethe: Zum Shakespeares Tag. Berliner Ausgabe. Herausgegeben von Siegfried Seidel: Poetische Werke [Band 1–16]; Kunsttheoretische Schriften und Übersetzungen [Band 17–22], Berlin: Aufbau, 1960 ff. <http://www.zeno.org/nid/2000485568X>. (2019. 09. 20.)

Wer lehret mich? was soll ich meiden?
Soll ich gehorchen jenem Drang?
Ach! unsre Taten selbst, so gut als unsre Leiden,
Sie hemmen unsres Lebens Gang.

Dem Herrlichsten, was auch der Geist
empfangen,
Drängt immer fremd und fremder Stoff sich an;
Wenn wir zum Guten dieser Welt gelangen,
Dann heißt das Beßre Trug und Wahn.

Die uns das Leben gaben, herrliche Gefühle
Erstarren in dem irdischen Gewühle.
Wenn Phantasie sich sonst mit kühnem Flug
Und hoffnungsvoll zum Ewigen erweitert,
So ist ein kleiner Raum ihr genug,
Wenn Glück auf Glück im Zeitenstrudel
scheitert.

Die Sorge nistet gleich im tiefen Herzen,
Dort wirket sie geheime Schmerzen,
Unruhig wiegt sie sich und störet Luft und Ruh;
Sie deckt sich stets mit neuen Masken zu,
Sie mag als Haus und Hof, als Weib und Kind
erscheinen,
Als Feuer, Wasser, Dolch und Gift;

Du bebst vor allem, was nicht trifft,
Und was du nie verlierst, das mußt du stets
beweinen.

Den Göttern gleich ich nicht! zu tief ist es
gefühl't;
Dem Wurme gleich ich, der den Staub
durchwühlt,
Den, wie er sich im Staube nährend lebt,
Des Wandrers Tritt vernichtet und begräbt.

Ki vezet engem? Mi kerüljek?
Üzzem, min lelkem vágya csüng? –
Ah, útját állja éltünknek
Az is, a mit teszünk, az is, mit
szenvetünk.

A legdicsőbb, mit szellemünk
megérthet,
Röghöz tapad s rideg anyagba vesz;
Mihelyt e földi jót elérted,
Mindent, mi jobb, csak agyrémnnek
hiszesz.
Mik létre hoztak, dicső gerjedelmek
A földi zajban meg-megdermedeznek.
Mely hajdan, vakmerőn az égre törvén,
A végtelenbe nőtt: a képzelet –
Beéri zúggal, ha az élet-örvény
Reményt reményre zúzva eltemet.

Szívünkbe rögtön fészket rak a gond.
Ott szítja rejtett kínok harcát,
Vergődik folyton, nyugtot, kedvet bont,
És őlt naponként új meg új álarczát.
Mint ház és föld, mint gyermek s nő
kisért,
Mint tűz és víz, mint méreg s tör
leselget;
Mindentől reszketsz, ami sosem ér,
S mi el nem vész, folyton siratja lelked.

Való, való! Nem Istennek mása,

Féreg vagyok, ki útját porba ássa,

Kinek hazája, tápláléka por,
Kit vándor lépte zúzva eltípor.

A vizsgált monológ Faust kettősségét, belső meghasonlottságát tárja elénk. Faust, aki a monológ elején még úgy vélekedik, hogy ő Isten mása („Ki az örök igazság tükörében / Már tükröződtem, Isten mása én” (1906: 25), eljut ennek a cáfolatáig: „Nem Istennek mása, / Féreg vagyok.” (A szövegrész további fordításait lásd a 3. függelékben)

Ralf Sudau *Faust*-értelmező szerint Faust nem másra vágyik, mint hogy az emberlét korlátait áttörve megélje az istenséggel való egyesülést, és betekintszen a titkos és titokzatos isteni dolgokba. Azonban a ráció, a tudás és a tudományos módszerek révén nem lehetséges a megismerhető emberi tartományon túli transzcendentális megismerés. A megismerés korlátozottsága az oka, hogy Faust elveszti életkedvét, és megkísérti az öngyilkosság gondolata, a méreggel teli „páratlan üvegcsé”. Sudau értelmezésében a tudós tragédiája (*Gelehrtenragödie*) nyújt támadási pontot Mefisztónak. A tudós Faust megismerés- és egzisztenciaválságának okai a

csillapíthatatlan tudásvágy, a hit hiánya, a világ eseményeitől és a természettől való elszakadás, az életkedv és életöröm hiánya, a vagyon és a tekintély hiánya – sorolja Ralf Sudau az okokat (Sudau 1993: 59–60). Úgy vélem, Faust tragédiájának az oka a csillapíthatatlan tudásszomja, amely éppoly csillapíthatatlan életvágyba fordul át. Ugyanakkor a tudós Faust, mint a ráció embere, hiába fordul a transzcendencia felé, lényének egy része örök kételkedő marad. Másrészt a „mindenséggel mérve magát”, rá kell jönnie parányi voltára: csupán egy porszem a világmindenségben.

Faust tragédiája nem csupán a transzcendentális megismerés iránti hiábavaló sóvárgásban, de az életéhségben, a boldogság iránti vágyban is gyökerezik. Úgy tűnik, mindent birtokolni akar, ahogyan azt Mefisztó a mennyei prológosban az Istennel folytatott párbeszédben megfogalmazza: „Az égtől legszebb csillagát ohajtja, / A földtől minden üdvöt megkíván” (Dóczi 1906: 13). Faust boldogság és teljesség iránti sóvárgása a természetre is kiterjed, az isteni természettel való egybeolvadás, az *unio mystica* vágya hajtja (Sudau 1993: 62–63). Ez az életéhség sodorja Margit felé, és szolgáltatja ki tulajdon érzéki vágyainak, míg végül Mefisztó kíséretében tanúja lesz a Walpurgis-éji boszorkányszombat durva érzékiségének. Sören Kierkegaard találóan jellemzi Faust megosztottságát: „... a szellem megtagadja ezt a világot, úgy érzi, ez nem az ő hazája, nem az ő életének színtere; ezért magasabb régiókba vonul vissza, s a világi lét küzdőterét átengedi annak a hatalomnak, amellyel, – csakúgy, mint az ővele – mindenkor vitában állott, s amelynek itt saját helyét adja át. Miközben tehát a szellem elszakad a földtől, és saját útjára tér, megjelenik az érzékiség a maga teljes hatalmával. Az érzékiség egyáltalán nem kifogásolja ezt a cserét; számára a különválás csak nyereség, s örül, hogy az egyház nem az összetartozás megőrzésére beszéli rá, hanem épp ellenkezőleg: széttepi az eddigi köteléket. Most teljes gazdagságában, minden gyönyörével és örömujjongásban szökken virágba, hatalmasabban, mint valaha” (Kierkegaard 1965: 98–99).

„Ki vezet engem? Mit kerüljek?” – hangzik el a kiemelt monológ részlet elején a kérdés („Wer lehret mich? was soll ich meiden?”). „Ki vezet engem?” – a tanácstalan Faust öntudatlanul is egy felsőbb hatalommal való kapcsolatára utal. Kérdésében a „lehren” ige jelentése ‘tanít, oktat’. Dóczi Lajos a „vezet” igét választja a fordítás során, amely által más árnyalatot nyer az önmagának feltett kérdés: a vezetés feltételezi a haladási irányt, de egy vezetőt is, aki mellette áll az út során. Palágyi Lajosnál visszatér még a „ki vezessen” kérdés, Kozma Andor és Sárközi György a „tanácsadás” jelentéskörével fejezi ki ezt a viszonyt („Ki ad tanácsot?”), a fordítások többsége azonban megőrzi a „tanítás”, „oktatás” jelentéskörét (Komáromy, Szabó, Jékely, Franyó, Márton).

Ki adhat tanácsot az utat keresőnek? – az ösztöne, amely nem tudatos késztető erő („Drang”) vagy a szelleme, a test érzékszervein felülemelkedő része („Geist”). Máris újabb ellentétet szembesülünk: „Soll ich gehorchen jenem Drang?” – hangzik a forrásnyelvi szövegben, amelynek ellenpólusaként a következő sort emelném ki: „Dem Herrlichsten, was auch der Geist empfangen.”

Nézzük meg Dóczi Lajos fordításában az említett két sort. A „soll ich gehorchen jenem Drang?” nyersfordításban: ‘Hallgassak ama ösztönre/vágyra?’ Dóczi Lajos ezt szabadabban fordítja: „Üzzem, min lelkem vágya csüng?” A prologusban már előfordul a „Drang” lexéma; az Úr úgy jellemzi Faustot, mint ‘jó embert’, akiben ott él ‘sötét vágya, ösztöne’ („Ein guter Mensch, in seinem dunklen *Drange*”). A „Drang” jelentései között a Halász-szótárban ott szerepel a ‘vágy, ösztön’ (Halász 1994: 495), amely mindeképpen egy erősebb belső ösztönzés, erős késztetésű vágy. Dóczi Lajos „vágy”-nak fordítja, és ezt az erőskésztetés-jelleget az „üzzem”, valamint a „csüng” igékkel igyekszik kompenzálni. Sőt, a „vágy” elé is betold egy szót: „lelkem vágya”. De hogyan járnak el a további fordítók? Legtöbb fordításban „ösztön” szerepel (Szabó, Jékely, Sárközi, Márton); Kozma Andor a tudattalan jelleget kihangsúlyozva „ős-ösztön”-nek fordítja a német főnevet („Bízzak az ős-ösztönben én?”), Franyó Zoltán „zord erő”-nek, ahol a „zord” jelző ennek a „hajtóerőnek” a sötét, homályos jellegét sugallja („Kövesssem ezt a zord erőt?”).

Ennek a sornak az ellentétes pólusaként kiemelt sor, a „dem Herrlichsten, was auch der Geist empfangen...” nyersfordításban ‘a legdicsőbb/legnagyyszerűbb, amit a szellem befogadhat’; Dóczi fordításában a következőképpen hangzik: „A legdicsőbb, mit szellemünk megérthet.” A homályos ösztön ellentéte tehát a szellemi részünk által érzékelt legdicsőbb létező, aki a fenséges, magasztos értékminőségét tömöríti magába. A Dóczi Lajos kora-beli fordítók, valamint Franyó Zoltán a „lélek” kifejezést használják (Szabó és Kozma: „A legdicsőbbhöz, mit felfog a lelkünk”, Komáromy: „A lélek bárminő dicsőt fogamza”, Franyó: „A legdicsőbbhöz, mit kapott a lélek”). Palágyi Lajos kihagyással él: „A legdicsőbbhöz, mely bennünk fakad.” Egyedül Dóczi Lajos fordítja a kortársai közül (Komáromy, Szabó, Palágyi) „szellem”-nek. Bár rokon kifejezésként szokták használni őket, a lélek (gör. *pneuma*) és szellem (gör. *pszükhé*) között különbség van. A „lélek” halandó (Amely lélek vétkezik, az hal meg; Ezékiel 18: 20); a „lélek” szó jelölheti a teremtményt, az életet, ugyanakkor az „én-nek, a gondolkodásnak és az akarásnak a hordozója”.⁹² A „szellem” a láthatatlan

⁹² A Magyar katolikus lexikon internetes változata. <http://lexikon.katolikus.hu/L/1%C3%A9lek.html>.

erő, amely minden élőlényt éltet, „az ember lelke szellemi természetű”.⁹³ („Akkor a por visszatér a földre, ahol azelőtt volt, és a szellem visszatér az igaz Istenhez, aki adta azt”; Prédikátor 12: 7). A „legdicsőbb” minősítéshez hasonló megoldás: a „legtisztább” (Sárközi), a „legmagasztosabb” (Jékely), a „legszebb” (Márton).

Ez a dicső szellemi rész fenyegetett: efelé nyomul, ehhez tapad, ezt igyekszik elnyomni az idegen anyag („Dem Herrlichsten... drängt immer fremd und fremder Stoff sich an”). Dóczi Lajos a fordítás során behozza a 'rög' képzetét, amely a földdarabon túl a sírrögöt asszociálja: „A legdicsőbb... röghöz tapad s rideg anyagba vész.” Ezzel van összhangban a „rideg” jelző is, amely fordításában a forrásnyelvi „fremd” ('idegen') megfelelője. Nézzük a további fordítók által választott megoldásokat. Az ismétlődő „fremd” jelzőt („immer fremd und fremder”) Kozma Andor azáltal nyomatékosítja, hogy a „sok” határozatlan számnevet helyezi elé („sok idegen anyag”), Márton László „vad-idegen anyag”-ot említ, Szabó, Palágyi, majd később Franyó is a „salak” kifejezést választják, ami értéktelenségre, silányságra utal (pl. Szabó: „A legdicsőbbhöz... mindig tapad földi salak”). Az idegen anyag, a földi jó elhomályosítja a dicsőt, a „fény honát”⁹⁴ („Mihelyt e földi jót elérted, / Mindent, mi jobb, csak agyrémnek hiszesz”), a nagyszerű érzések, amelyek életet adnak, megdermednek a földi tolongásban („Mik létre hoztak, dicső gerjedelmek / A földi zajban meg-megdermedeznek”). Újra itt az ellentét: „herrliche Gefühle” („dicső gerjedelmek”) – „Trug und Wahn” („agyrém”). A forrásnyelvi szövegben így hangzanak ezek a sorok:

Wenn wir zum Guten dieser Welt gelangen,
Dann heißt das Bessere Trug und Wahn.
Die uns das Leben gaben, herrliche Gefühle
Erstarren in dem irdischen Gewühle.

Dóczi Lajos fordításában a „dicső gerjedelmek” szókapcsolat belső felindulást, hirtelen támadt izgalmat, szenvedélyt jelöl. A további fordítói megoldások: „boldogító nemesebb érzelmek” (Szabó), „magasztos vágy” (Palágyi), „dicső érzemenyek” (Komáromy), „nagyszerű érzelmeik” (Kozma), „sok isteni hajlam” (Jékely), „sok nagy érzés” (Sárközi), „pompás érzelem” (Franyó), „szép érzések” (Márton). Szabó Mihály két minősítő jelzőt is helyez a főnév elé („boldogító, nemesebb”), Márton László egyszerű, köznapi módon csak „szép érzések”-ről beszél, Komáromy a régies, költői

⁹³ A Magyar katolikus lexikon internetes változata. <http://lexikon.katolikus.hu/S/szellem.html>

⁹⁴ Két lélek él, ah, e kebelben itt/ S egymástól kinnal elszakadni vágyik/ Egyik szerelme nyers érzékivel/ Belékapaszkodik e földvilágba, / A másik erőszakosan emel/ Magasztos ősök fényhonába (Dóczi 1906: 43).

„érzésény” főnevet választja, amely Vörösmarty költői nyelvéből ismert. Jékely pedig más minőséget, másféle többletet kölcsönöz a kifejezésnek, amikor „isteni hajlam”-nak fordítja.

Ennek a „dicső gerjedelem”-nek az ellentéte a „Trug und Wahn” (‘csalás, ámitás’ és ‘agyrem, tévhit, kényszerképzet’), amelyet Dóczi Lajos egyetlen főnévvel fejez ki: „agyrem”. A földi dolgok által elhomályosított magasabb értékek csupán agyremnek, ámitásnak, a képzelet szüleményeinek tűnnek. A további fordítói megoldások: „képzelt alak” (Szabó), „hiú ábránd” (Palágyi), „tév és álhiszem” (Komáromy), „őrült csalás” (Kozma), „csalódás, délibáb” (Jékely), „csalás és agyrem” (Sárközi), „ábránd, csaló varázs” (Franyó), „téboly” (Márton). Amint láthatjuk, több fordító is egyetlen szóval fejezte ki Goethe nyomatékos „Trug und Wahn” szókapcsolatát. A két német szó jelentését nagyon változatosan adják vissza a magyar fordítók: a (rém)látomásból „ábránd” (érzelmes elképzelés), „varázs” (bűvölet), „képzelt alak, csalódás” (illúzióvesztés), sőt „téboly” lesz. Egy dolog azonban bizonyos, a „földi zajban meg-megdermedeznek” (Dóczi) a magasabb, szellemi értékek.

A forrásnyelvi „irdische Gewühle” Szabó Mihály fordításában is „földi zaj”; más magyarításokban „földi zűrzavar” (Kozma, Jékely, Franyó), „földi tolongás” (Márton), „földi forgatag” (Sárközi). Nemcsak Dóczi Lajos módosítja a tolongás, forgatag képét az abból származó „zaj” kiemeléssel, de Palágyi és Komáromy is, akik a „föld zshiváj”-ról (Komáromy), „földi csúf zshiváj”-ról (Palágyi) beszélnek. Ami magasztos, azt „megfagyasztják” (Márton) a földi dolgok, az „kivész” (Kozma), „elhül” (Palágyi), „megmerevül” (Jékely), „megdermed” (Komáromy, Kozma, Sárközi). Dóczi Lajos – fordítói gyakorlatára jellemző módon – megkettőzi az igekötőt („meg-megdermedeznek”), ami a folyamatosság töredezettségét, a történés időről időre történő megszakadását fejezi ki.

Míg azelőtt a képzelet („die Phantasie”) merészen és reményteljesen („mit kühnem Flug und hoffnungsvoll”) szárnyalt, örökkévalóvá tágult („zum Ewigen erweitert”), most már kis hellyel is beéri, a boldogság, a szerencse („Glück”) zátonyra fut az idő forgatagában, örvényében („im Zeitenstrudel scheitert”). Dóczi Lajos fordításában a következőképpen hangzik ez a rész:

Mely hajdan, vakmerőn az égre törvén,

A végtelenbe nőtt: a képzelet –

Beéri zúggal, ha az élet-örvény

Reményt reményre zúzva eltemet.

Dóczi Lajos itt változtat a központosáson, a német „wenn” kötőszóval bevezetett feltételes mellékmondatot („Wenn Phantasie...”) kettőspont segítségével tömöríti: „A végtelenbe nőtt: a képzelet.” A „Glück” főnév, melynek szótári jelentése ‘1. szerencse; 2. boldogság, öröm’, „remény” lesz

Dóczi Lajos fordításában. Sárközinél („zátonyra fut remény s szerencse”) és Jékelynél („ha a szerencse már nem pártfogolja”) a „szerencse” szó jelenik meg, a további fordításokban „remény” (Dóczi, Szabó), „kincs” (Kozma: „Ha kincse kincs vesz az idő-örvénybe”), „üdv” (Komáromy: „Ha az idők örvénye üdvöt üdvre elsodrott”; Franyó: „Az évek sodra széttör üdvöt üdvre”), „jósors” (Márton: „Mert jósorsomat az idő-folyam elnyelte”).

Eddig a „szellem” képzetköréhez kapcsolódó elemek is jelen voltak a monológban, mint a „legdicsőbb”, „dicső gerjedelmek”, „égre törvén”, „végtelenbe nőtt”, „képzelet” (Dóczi Lajos fordításában); a monológ további részében azonban a szellemi élettel ellentétes, evilági, az anyagi lét-hez tartozó elemek sorjáznak. A szívbe „fészket rak a gond”, így „rejtett kínok harcának” lesz a színhelye, az ember osztályrésze „vergődés” lesz, a gond „nyugtót, kedvet bont”. Dóczi Lajos fokozza a kint: „a titkos fájdalom („geheime Schmerzen”) rejtett kínok harcát vívja”.

A gond az élet sok területén megnyilvánul: „Mint ház és föld, mint gyermek s nő kísér, / Mint tűz és víz, mint méreg s tör leselget”; a testies ember számára ezenkívül nem létezik más, a szellemi dolgoknak hátat fordít, tudata beszűkül. Miután a remény, a lelki élet forrása odalett, a félelem tartja fogva gondolkodását: „Mindentől reszketsz, ami sosem ér, / S mi el nem vész, folyton siratja lelked” („Du bebst vor allem, was nicht trifft, / Und was du nie verlierst, das mußt du stets beweinen”). Sárközi György fordítása, „képzelt veszély”, bár nem szó szerinti fordítás, jól tükrözi e félelem irracionális voltát.

Faustot, aki a Földszellem megidézésekor még így elmélkedik: „Isten vagyok? Szemem oly mélyre lát [...] A szellemország nincs bezárva”, helyére utasítja a Földszellem: „Kit fölfogsz, ahhoz vagy hasonló” (1906: 19–21). Faust most már teljes lemondással szól: „Való, való! Nem Istennek mása, / Féreg vagyok, ki útját porba ássa”. Az újabb ellentétek: „Isten mása” – „féreg”. A „féreg” kifejezéssel Faust itt érdemtelen, erőtlen, értékét veszített, megvetésre méltó mivoltát juttatja kifejezésre. A féreg láb híján a porban csúszik, porral táplálkozik, végül a porban végzi, ahol eltapossák. A forrásnyelvi „Wurm” megfeleltetett párja mindegyik fordításban a „féreg”. Ennek ellenpólusa Dóczi Lajosnál „Isten(nek) mása”. A Dóczi Lajos által használt kifejezés már korábban elhangzik a jelenetben, a Földszellemmel való párbeszédben Faust úgy nevezi meg magát, mint Isten mását („Én, isten mása!”), ami a forrásnyelvi szövegben „ich Ebenbild der Gottheit!”. Így Dóczi Lajos valójában megismétli a már megtalált kifejezést, amellyel nem a nyelvi formához ragaszkodva, mégis pontosan adja vissza a német mondat értelmét („Den Göttern gleich ich nicht”; nyersfordításban: ‘az istenekhez nem hasonlítok’). A további fordítók hűen követik az eredetit, bár árnyalatnyi különbségek az ő átültetésükben is előfordul-

nak. Szabó Mihály fordításában így szól Faust: „Mélyen érzem, hogy Isten nem vagyok”. Itt az Istennel való azonosság gondolatát veti el. Komáromy Andor már csak hasonlóságról szól: „Nem hasonlítok az istenekhez nem!”, Sárközi a rokonság gondolatát veti fel: „Az istenekkel, ah, én nem vagyok rokon”.

A teljes sor az eredeti műben: „Den Göttern gleich ich nicht! zu tief ist es gefühlt”. A már elemzett kijelentést követő „zu tief ist es gefühlt” jelentését Szabó Mihály fordítása adja vissza legjobban: „mélyen érzem”. Dóczi Lajos felkiáltással él: „Való, való!” Az érzelmi-indulati alakzatot megkettőzi, ezzel is fokozva a felindultságot. A „való” kifejezésben benne van a hirtelen ráeszmélés, de az is, hogy a kételkedésnek, ellenvetésnek ebben a személyes meggyőződésben nincs helye. A többi fordítói eljárást megvizsgálva láthatjuk, hogy a fordítók többsége kihagyja ezt a kis részt (Palágyi, Komáromy, Kozma, Sárközi, Jékely), bár a „jaj”, „ah” indulatszavakat is tekinthetnénk úgy, mint amelyek a „mély érzést” hivatottak kifejezni (Jékely: „Az istenekhez én, jaj, nem hasonlítok!”; Sárközi: „Az istenekkel, ah, én nem vagyok rokon”). Franyó az „érezem”, „tudom” igékkel („Érzem, tudom, hogy Isten nem vagyok”), Márton László pedig a „De fáj!” felkiáltással („Az istenekhez nem hasonlítok! De fáj!”) fejezi ki a felismerés fájaldalmát.

Faustnak fel kell ismernie, hogy „töredékes az ismeretünk” (1 Korinthus 13: 9), hogy a természettudományos ismeretek még nem jelentik a teljes megismerést. Miután megghiúsul a racionális, emberi megismerés, tudásvágya életéhségbe fordul, a boldogság iránti vágy lesz a fő mozgatórugója (Sudau 1993: 63). Faust így szól Mefisztóhoz a második Dolgozószoba-jelenetben: „Kiestem a gondolkozásból, / Csömörlök rég minden tudástól. / A testiség mélyébe szállva, / Oltsunk hát vágyat forró vágyba” (Dóczi 1906: 66).⁹⁵

„Valamennyiünkben van valami Faust lelkéből” – írja Tolnai Vilmos a *Protestáns Szemlében* (Protestáns Szemle XXXIV(1925): 125). Vajon mire gondol, amikor ezt írja? Az ember kettős természetére? Hogy halandó emberlény, akiben magszemként ott rejlik a halhatatlanság vágya? Az érzéki és a lelki emberre, arra a vágyunkra, hogy az „isteni természet részeseivé” legyünk (2 Pét. 1.4)? Hogy „a test a lélek ellen törekszik, a lélek pedig a test ellen; ezek pedig egymással ellenkeznek” (Gal 5: 17), és ennél fogva örökös harc dúl az emberi szívben? Ezek a kettősségek mindenképpen ott feszülnek Faust monológjában és a dráma egészében, akárcsak a *Faust* magyar rokondrámájában, *Az ember tragédiájában*.

95 Des Denkens Faden ist zerrissen/ Mir ekelt lange vor allem Wissen./ Laß in den Tiefen der Sinnlichkeit/ Uns glühende Leidenschaften stillen! Studierzimmer (Goethe 1944: 56)

5. AZ EMBER TRAGÉDIÁJA NÉMETÜL

Madáchnak nincs jelzője, egyedül hangzik el bennünk e két szótag jámbikus lendülete – egyedül, s talán még csak egy van kívüle, mely így jelző nélkül úszik a társuló képzetek tengerében, önmagát idézve csak, összehasonlító értékmérő nélkül, jelző és főnév egyben – ez a szó: Dante.

Karinthy Frigyes⁹⁶

Madách remekművét, *Az ember tragédiáját*, amely gondolati mélysége és gazdagsága révén a *Faust*tal rokon, Dóczi Lajos 1891-ben ülteti németre. A *Tragédia*-fordítás vizsgálatakor – akár a *Faust* esetében – a kiválasztott, formai tekintetben, nyelvi vonatkozásban, a mű tartalmi-gondolati szempontjából reprezentatívnek tekinthető kulcsfontosságú részleteket, monológokat szándékszem behatóan elemezni, és nem csupán a forrásnyelvi változattal vetem egybe, de más fordításokkal is: a Dóczi Lajosét megelőző Alexander Dietze 1865-ös, Sponer Andor 1887-es, a Dóczi Lajoséval egy évben, 1891-ben megjelenő Planer Jenő-féle fordítással, és Mohácsi Jenő 1930-as, kanonizáltnak tekintett fordításával. Az elemzések nem csupán a konkrét szövegeket érintik, röviden felvázolom a német fordítások történetét. A kötetnek ez a része bemutatja Dóczi Lajos fordításának kontextusát, annak kritikai fogadtatását és színpadra vitelét.

A *Tragédia* fordítástörténetének feltérképezésében alapul szolgál Radó György munkája, aki a *Filológiai Közönyben* hat részletben jelenteti meg Madách művének idegen nyelvű fordításait (Radó 1965. I. 313–353), amely 2014-ben önálló kötetben is megjelenik Andor Csaba szerkesztésében

⁹⁶ Karinthy 1923: 113.

(Radó–Andor 2014), valamint Németh Anton (1941) és Podmaniczky Katalin (1988, 2012) tanulmánya.

A jelen fejezetben először áttekintem a *Tragédia* német fordításait, majd a Dóczi-fordítás színpadra vitelének történetét. Ezt követően Dóczi Lajos fordításának a recepcióját vizsgálom a korabeli, illetve a későbbi kritikák tükrében. A történeti kitekintést a szövegtörzshoz vizsgálata követi. Amint azt az elméleti fejezetben írtam, Anton Popovič kiemeli, hogy a műfordítás több szinten realizálódik: a morféma szintjén, a lexéma szintjén, a szintagmák szintjén, a szöveg nagyobb szakaszainak szintjén, valamint szövegszinten (Popovič 1980: 114–123). Bár tartalom és forma szorosan összefüggnek egymással, az elemzések során ezek vizsgálata néhol külön válik, hiszen a műfordítás során a megfeleltetés különböző szinteken valósul meg. Megvizsgálom tehát az eredeti mű és a fordítás alaki különbségeit, a verssorok számának eltérését és a lexikai jelentések szövegszintű megfeleltetéseit. A nyelvi rendszertől különbözőek miatt a fordító gyakran rákényszerül, hogy egy szó jelentését több szóval adja vissza. Ugyanakkor a szavak jelentése a konkrét használatban aktualizálódik. A formai sajátosságok mellett a tartalmi, lexikai szintű fordítás megvalósulását vizsgálom Dóczi Lajos fordításában, valamint a jelzett átültetéseken. Elemzéseim középpontjában először egyetlen lexéma – az *eszmé* szó, a *Tragédia* egyik kulcsszava – kifejezőértékének, lexikai realizációinak a vizsgálata áll. Ezt követően a 15. cselekményt lezáró keretszín kulcsfontosságúnak tekinthető két, tartalmi-gondolati, de formai szempontból is reprezentatív szövegrészletét vizsgálom a német fordítások vonatkozásában, különös tekintettel Dóczi Lajos fordítási eljárásaira. Az elemzésre választott két szövegrészlet („Ne kérdd tovább a titkot” „Karod erős – szíved emelkedett”) Isten válasza a drámában feltett kérdésekre, arra, hogy van-e értelme az emberi életnek és a küzdelemnek. Ezt követi a 15. szín végén elhangzó isteni megnyilatkozásnak („Mondottam ember, küzdj és bízva bízzál!”), egyben a mű zárómondatának az elemzése. Ezután olyan epigrammatikus, tömör, filozofikus madáchi sorok vizsgálatára kerül sor, amelyeket gyakran idéznek, akár szállóigévé is váltak. Madách életében két nő játszik fontos szerepet: anyja és felesége, akik meghatározzák a női nemhez fűződő viszonyát. A nő lényének a megfejtése mindig foglalkoztatta Madáchot, akadémiai székfoglaló beszédében is a nőről elmélkedik (*A nőről, különösen esztétikai szempontból*, 1864), annak fizikai, erkölcsi, lelki vetületéről, „eszme köréről” és feladat köréről. Így lesznek a továbbiakban vizsgált fordításszövegek a nő alakja köré szövődő monológ-részletek, amelyekben a fordító kifejezési sajátosságait figyelembe veszem.

5.1. Az ember tragédiája német fordításai

Az ember tragédiáját már 1862-ben, megjelenésének évében fordítani kezdi Dux Adolf. Dux Adolf a *Pester Lloyd* irodalmi és művészeti kritikusa, műfordító (az ő nevéhez fűződik az első német nyelvű Petőfi-kötet megjelenése), a *Pester Lloyd*-ban három részletben közli Az ember tragédiája lefordított részleteit: a paradicsomon kívüli színből, majd a londoni színből mutat be 335 sort. Végül egy tanulmányban a mű elemzését nyújtja az olvasónak, amelyben a Goethe *Faust*jához való hasonlóságból indul ki. A nagymonográfiák nem említik a munkáját. Bár Dux Adolf Madách művének megjelenése után tíz nappal már szemelvényeket közöl abból, a teljes német fordítás csak 1865-ben jelenik meg könyv alakban (Radó 1965: 316).

Alexander Dietze (1865) szintén német származású; a báró Splényi család nevelőjeként kerül Magyarországra, majd a pesti evangélikus gimnázium tanára lesz. *Tragédia*-fordítása nem túl sikerült, a kritika úgy véli, terjengős, érzelgős, nehézkes, nem jó hangzású – összegzi Radó György a kritika véleményét (Radó 1965: 320). Morvay Győző irodalomtörténész a *Tragédia* fordításairól írt tanulmányában (*A fordítások*, 1897) Alexander Dietze fordítói munkájáról így vélekedik: „sokszor a vers kedvéért megtoldja vagy megrövidíti a gondolatot”, „körülírásaival terjengősségbe esik”, „a szóvonzat és szórend szabályainak, sőt a közszólás és használattal homlokegyenest ellenkező rendet követ” (Morvay: 1897: 230). Fő célja az alaki hűség és a helyes értelmezés, így helyenként „bántó szóhúségre” törekszik, ezért fordítása inkább prózaivá, terjengőssé, nehézkesé válik, mintsem hogy „az eredetinek szellemétől eltérjen” (Morvay: 1897: 231). Ugyanakkor fordítása alapul szolgál az övét követő fordításoknak.

A *Tragédia* Paulay Ede általi, 1883-as színre vitele és a társulat vendégszereplései felhívják a figyelmet Madách Imre drámájára, ennek köszönhetően tanulmányok és fordítások sorozata követi a színre vitelt (Podmaniczky 2012: 9). 1886-tól hat német fordítás is létrejön. Még abban az évben, 1886-ban, a *Tragédia* két fordítása is megjelenik: a Fischer Sándoré és a Siebenlist Józsefé.

Alexander Fischer (1886) német ajkú irodalombarát, takarékpénztári képviselő a Madách-fordítása és német nyelvű Petőfi-életrajza által ismert. Ő a Paulay Ede által rövidített *Tragédia*-szöveget fordítja le. Mivel Paulay a darabot átdolgozza, a körülbelül 4000 sorról 2560 sorra csökkenti (Imre 2013: 73), Alexander Fischer fordítása sem nyújtja a teljes *Tragédiát*. Erdélyi Károly szerint Fischer Sándor az alakhoz nem marad mindig hű, ezenkívül „néha egészen mást mond, mint Madách, olykor a jellemző szót egy színtelenért, de versébe jobban illőért eldobja, holott egy kis fordulattal a jellemző szó is megmaradhatott volna. Bőven él költői szabadságokkal is;

néhol egészen pongyola, másutt nagyon erőltetett; szórendje meg néha valóban barbár” (Magyar Szemle VII(1895) 7. sz.: 75). Morvay Győző szerint, mivel Dietze fordítása szolgál alapul a fordításához, átveszi annak hibáit is: „A hol az értelmet föl nem ismeri, ott önkéntes toldással, összevonásokkal, körülírásokkal forgatja ki az eredetit mivoltából. Sorokat másít, vagy idegen mondatokkal helyettesíti...” (Morvay: 1897: 232–233). Morvay példákat hoz fel a szöveg helytelen értelmezésére, meg nem értésére. A rímelés önkényes, nem követi az eredetit, a fordítás „versbe szedett lapos, költőieskedő, köznapi phrasisokkal saturált próza” – szögezi le végül (Morvay: 1897: 232–233).

Josef Siebenlist (1886) pozsonyi német úságitró, a *Westungarische Postbote* szerkesztője, bohózatokat és a *Tragédiát* fordítja németre. Siebenlist Pozsonyban színpadon látja *Az ember tragédiáját*, vallomása szerint „hatalmasan” hat rá, és lefordítja. Siebenlist Madách-fordítása nem tekinthető sikerült fordításnak, sok mindent átvesz Alexander Dietzétől; Radó György véleménye szerint „gépiesen igyekezett hű lenni” (Radó 1956: 323). Erdélyi Károly azt emeli ki, hogy az első és utolsó szín himnuszszerű sorait Siebenlist nem rímekben fordítja, és „rím nélkül ez énekek elvesztik liraiságukat” (Magyar Szemle VII(1895) 7. sz.: 75). A formához nem, de a szavakhoz túlságosan is hű Siebenlist, véli Erdélyi Károly, így „... a túlzó hűség a gyöngye oldala. E miatt be-becsuszik egy-egy idegenszerű és homályos kifejezés a másként folyékony szövegbe” (Magyar Szemle VII(1895) 7. sz.: 75). Morvay Győző elmarasztalja Siebenlist átültetését: „szöveg és fordítás művészileg nem földik egymást”, a hibái: „toldás, összevonás, körülírás és fölösleges magyarázat”, „a német szórend és szóvonzat szabályainak ellenkező szófűzések”, erőltettség, félreértések, félremagyarázások, nehézkesség (Morvay: 1897: 236–237), de „másítás, az értelemnek kivetkőztetése” is (Morvay: 1897: 238). Versmértéke eltér az eredetitől, a rímelés elmarad – állapítja meg.

Lechner Gyula (1888), délnémet származású iparrajziskolai tanár átültetésének nincs nagy művészi értéke és népszerűsége, „költőisége kb. Sponer színvonalán áll” – véli Radó György (Radó 1965: 326). Erdélyi Károly Lechner Gyula fordításának fő tulajdonságaként „a körülírás hajlamát” nevezi meg. Lechner „értelmes visszaadásra törekszik” – fejtegeti Erdélyi – így „a mi Madáchnál nagyon tömör, sőt nehézkes, az nála kibővül. Az ő fordítása a leghosszabb. A körülírás igaz, hogy néha ellaposítja az eredetit, de gyakrabban világosabbá is teszi” (Magyar Szemle VII(1895) 8. sz.: 86). Morvay Győző úgy véli, Lechner Gyula *Tragédia*-fordításának az elterjedését a lipcsei Reclam cégnek köszönheti. Helytelen szórend, köznapi kifejezés, néhol összefüggéstelenség és érthetetlenség jellemzi, és a veresése is hibás. Morvay példákkal illusztrálja Lechner Dietzétől átvett sora-

it, az eredetitől értelmében eltérő, „önkényes átültetést” mutató sorokat (Morvay: 1897: 239–240). Lechner – véli kritikusa – „a költői zamatot meghamisítja, magyarázatos tartalmát köznapivá és terjengős prózává teszi” (Morvay: 1897: 242).

Sponer Andor (1887, 1891) országgyűlési képviselő kedvtelésből fordítja Aranyt, Petőfit, Mikszáthot németre, Heine verseit magyarra. Sponer Andor Madách művét 1887-ben fordítja le németre, ki is szeretné adatni, de egy „leküzdhetetlen akadály” („unüberwindliches Hindernis”) miatt nem sikerül, így fordítását kis példányszámban adja ki, a mű német változata iránt érdeklődő ismerőseinek juttatja el, és a kiadók, valamint a magyar és külföldi újságok tudomására hozza fordításának a meglétét (Sponer 1891: XVIII–XIX).⁹⁷ Bolti forgalomba csak a második kiadás kerül, 1891-ben. Radó György értékelése szerint Sponer Andor az eddigieknél magasabb színvonalú fordítást nyújt, melynek „ritmusa hű, rímelve bővebb az eredetinél” (Radó 1956: 325). Ugyanígy vélekedett korábban Erdélyi Károly *Madách és fordítói* című cikkében (Magyar Szemle VII(1895) 7. sz.: 86). Morvay Győző Sponer fordítását értékeli a legtöbbször: nyelvezetében és értelmezésében kiválónak tartja, bár előfordulnak lényeges eltérések az eredetitől „a szónak találó alkalmazásában, illetőleg a kifejezésekben”, néhol toldások, kihagyás, felületesség is előfordul. Formájában követi az eredetit, néhol dúsítja a rímeket (Morvay: 1897: 247–248).

Dóczi Lajos (1891) átültetése Sponer Andor fordításának második kiadásával egy évben jelenik meg. Az övére a későbbiekben részletesen vizsgatérék.

Planer Jenő (1891), feltételezhetően Grazban élő műkedvelő irodalmár, tanár szintén lefordítja a *Tragédiát*. Az eredetihez való hűségben még Sponer Andoron is tútesz. „Különösebb erények és hibák nem jellemzik ezt a fordítást. Rímek ott is, ahol az eredeti rímtelen, nem riad vissza a sorok szaporításától” – minősíti Radó György a fordítást (Radó 1956: 329). Radó szerint a „meglehetősen sikerületlen” Planer-fordítást négy évtizednyi szünettel Mohácsi Jenő „legkiválóbb” fordítása követi. Morvay Győző és Erdélyi Károly nem ismerteti Planer fordítását.

97 „... entschloß ich mich sofort, auch meinen Versuch zu veröffentlichen, stieß aber hiebei auf ein ziemlich unerwartetes, wenn auch nicht unüberwindliches Hindernis, das gleichwohl die Herausgabe einer deutschen Madách-Übersetzung für mich vorläufig zur Unmöglichkeit machte. [...] ...veranstaltete ich noch am Ende desselben Jahres deren Drucklegung in einer relativ geringen Anzahl von exemplaren, einzig und allein für einen ziemlich engen Kreis von bekannten bestimmt, bei welchen ich Interesse für die Verdeutschung der Madách'schen Dichtung voraussetzen durfte. Auch habe ich das dem öffentlichen Verkehr entzogene Buch den Redaktionen sowohl der ungarischen Journale und Zeitschriften, wie auch einigen ausländischen mitgeteilt...” Előszó. 1891.

Mohácsi Jenő (1930) (született Klein Jenő) fordításában *Az ember tragédiája* már bemutatásra kerül a Burgtheater színpadán, illetve elhangzik a bécsi, majd a müncheni rádióban, mielőtt még nyomtatásban megjelenne. Mohácsi fordításában a dráma sok kiadást megér, 2002-ben is kiadják, úgy tűnik, időálló, kanonizált, „végérvényes” fordítás. Éppen ezért a Mohácsi Jenő fordítására kissé részletesebben kitérek. Az előszó, amelyet a fordító maga ír meg, a mű keletkezésének, mondanivalójának, tartalmának ismertetése után az előző német fordítások történetét is áttekinti, és kiemeli Dóczi Lajos átültetését, mint amely „pompás csengésében és gördülékenységében felülmúlhatatlan” (Radó 1965: 332). Mohácsi leszűri a tanulságot a Dóczi-fordítás kapcsán: a cél, hogy „németül a »goethei« Madách-dráma helyett »madáchi« Madách-dráma szülessék meg”, a drámát „faustmentesíteni” kell a német közönség számára (Radó 1965: 332–333). A drámát a bécsi Burgtheater 1934-ben mutatja be Mohácsi Jenő fordításában, Hermann Röbbling rendezésében. A náci Németországban is színpadra kerül Madách műve: a Hamburgi Staatliches Schauspielhausban 1937-ben még Mohácsi fordításában adják elő, bár a fordító nevét nem tüntetik fel a színlapon. A Berliini Volksbühnén, amikor 1939-ben bemutatják Madách művét, már Sponer Andor fordításának Ernst Leopold Stahl irodalomtörténész-dramaturg által készített új német színpadi feldolgozása szerepel, hiszen sem Mohácsi, sem Dóczi Lajos személye nem felel meg a hitleri vértörvényeknek. A második világháború után újra kiadják Mohácsi Jenő fordítását. A Mohácsi-féle fordítás 9. kiadásától kezdve az Engl Géza által korszerűsített szöveg jelenik meg (Radó–Andor 2014: 85). Tehát Mohácsi Jenő műfordítása sem mentes a fordításokra leselkedő elavulástól, felújítást igényel, hogy megfeleljen a mai olvasó nyelvi elvárásainak.

Elsa Reitter Podhradszky (1940), magyarországi német ajkú költő fordítása követi a Mohácsi Jenőét, de Podhradszky gyakran Mohácsi szövegéhez fordul, fordításában a dráma nem kerül előadásra, méltatja Radó György (Radó 1965: 339).

Madách drámájának további fordításai is készülnek, így Claude d’Acy (= Kerpel Jenő) 1965-ös, illetve Rudolf Hentz 1967-es színpadra készült erős átköltése, a bécsi Burgtheater számára (Fürstner 1992: 133). 1983-ban Sebestyén György fordítja le a *Tragédiát*, átültetése színházi előadásra készült sokszorosított kézirat (Praznovszky 1995: 15).

Hans Thurn (2005), temesvári születésű műfordító 1991-ben készült fordítása 2005-ben, a fordító halála után jelenik meg.

Láthatjuk, hogy *Tragédia* fordítói többnyire német vagy zsidó származású személyek voltak, többségük németdomináns kétnyelvű,⁹⁸ és ebbe a sorba illeszkedik Dóczi Lajos személye is.

5.2. Az ember tragédiája Dóczi Lajos fordításában a német színpadokon, és a „magyar fausztíada” vádjá

Dóczi Lajos fordításában a *Die Tragödie des Menschen* 1891-ben jelenik meg. A német átültetések időrendi sorrendjében a hetedik. Az ismertetések gyakran azt hangsúlyozzák, hogy a fordítása túlságosan kiélezi a Faust-reminiszcenciákat, és ezáltal a Faust-plágium vádját vonja a *Tragédiára*.

Karinthy Frigyes az epigonság vádját a német recepciónak tulajdonítja: „... aki a Madách-problémával foglalkozik, számolnia kell valamivel, egy bizonyos lappangó kritikai felfogással, ami más költőknél mellékkérdés maradt volna, Madách értékelésében azonban csaknem végzetessé vált. Ez a kényes kérdés Madách művének Goethe *Faust*-jával való rokonsága, vagy durvábban az a feltevés, hogy Goethe döntő hatással volt Madáchra, s ilyenformán Madách Goethe-epigonnak, műve *Faust*-Nachdichtungnak tekinthető. Ez a felfogás nem magyar eredetű: a *Tragödie des Menschen* szédítő arányain meghökkent s zavarát esztétikai dialektikával leplező német kultúrgőg eszelte ki – a magyar kritikának csak annyi bűne van, hogy nem tiltakozott ellene, nem állt ki méltó fegyverzettel Madáchért...” (Karinthy 1923: 114).

Azonban, Radó György szavával élve, a „Faust-hasonlóságok” felelőse nem csupán Dóczi Lajos fordításának tulajdonítható (Radó 1956: 327). Úgy vélem, a kritika igazságtalan, amikor Dóczi Lajos fordítását okolja a Faust-plágium vádjának erősödése miatt. Kövessük nyomon, mikor jelenik meg és kezd felerősödni a Faust-reminiszcencia vádjá. 1863-ban (egy évre rá, hogy Dux Adolf fordítása megjelent) Theodor Opitz a lipcsei *Magazin für die Literatur des Auslandes* folyóiratban ismerteti Madách drámáját (*Ein philosophischer Dichter der Ungarn. Des Menschen Tragödie*). Opitz még csak a dráma színeit mutatja be részletesen, és nem hangsúlyozza a Goethe *Faust*-jával való hasonlóságot. Goethe műve minden bizonnyal nagy hatással lehetett Madáchra, de nem vonható kétségbe Madách szellemi önállósága – jelenti ki Opitz (Opitz 1863: 159).⁹⁹ Láthatjuk, már itt, az

⁹⁸ A domináns kétnyelvűség fogalmával kapcsolatosan lásd Bartha 1996.

⁹⁹ „Göthe’s Faust ist auf den ungarischen Dichter von unverkennbarem Einfluß gewesen, was dieser auch im Bewußtsein seiner dadurch doch nicht wesentlich beeinträchtigten gei-

első német fordítást követő méltatásban felbukkan a gondolat, hogy Goethe műve inspirálhatta Madáchot.

Alexander Dietze *Tragédia*-fordításának megjelenésekor szintén egy lipcsei hetilap, a *Blätter für literarische Unterhaltung* ismerteti Madách művét. Rudolf Gottschall ismertetésében összehasonlíja a két drámát. Cikkének címe – *Eine ungarische Faustiade* – magáért beszél: Gottschall a „magyar Faustot” látja a műben. Míg Goethenél Faust, addig a magyar költeményben Ádám az emberiség képviselője, aki újabb és újabb alakot ölt – elmélkedik Gottschall. Az emberiség tragédiája ugyanakkor nemcsak Goethe *Faust*jára, de Byron *Kain* és *Manfred* drámáira is emlékezteti. Bár Gottschall a mű végkicsengését nem tartja kielégítőnek, és úgy véli „a hiszékeny optimizmus kék tengerébe torkollik”, mégis „zseniális megvalósításnak” minősíti Madách művét (Gottschall 1865: 542).¹⁰⁰

Az *ember tragédiájának* ősbemutatójára 1883. szeptember 21-én kerül sor Paulay Ede rendezésében. Az ősbemutató előtt Paulay Ede elgondolárait a Kisfaludy Társaság elé terjeszti, és a darabot a *Fővárosi Lapok*ban ismerteti a nyilvánossággal, párhuzamba hozva a *Tragédiát* Goethe *Faust*jával. A *Faust* színpadra állíthatósága a *Tragédia* bemutathatósága mellett szól, sőt, a *Tragédia* alkalmasabb színre vitelre, mint a *Faust* 2. része – jelenti ki Paulay (Imre 2013: 73). Tehát már Dóczi Lajos fordítása előtt felmerül a *Tragédia* *Faust*hoz való hasonlóságának a gondolata.

A drámát külföldön elsőként a Hamburger Stadttheater tűzi műsorra 1892. február 19-én, Bernhard Pollini igazgató irányításával. A német ősbemutatón a fordítások közül a Dóczi Lajosét választják. A közönség tetszését elnyeri az előadás, amiben nem kis szerepet játszik a sokféle színháztechnikai újítás és az egymást követő színek változatossága. A színpadi díszletet Zichy Mihály illusztrációi gazdagítják, a költségeket gróf Esterházy Miklós állja (Németh 1941: 35). A darab sikerét bizonyítja az a tény, hogy az eredetileg tervezett hét előadás helyett tizenhatszor viszik színre, és az ősbemutató utáni tizenöt előadás teltházas (Podmaniczky 1988: 152). A *Hamburger Nachrichten* és *Hamburger Fremdenblatt* újság úgy számol be a színdarabról, mint amely „nagy élvezetet („hohen Genuß”; *Hamburger Nachrichten*) nyújt, és meleg fogadtatásra lel („Das Hamburger Fremdenblatt bezeichnet... die Aufnahme als warm und verständnissinnig”; Podmanicz-

stigen Selbständigkeit gar nicht zu verdecken sucht.” Magazin für die Literatur des Auslandes, Leipzig, 1863. 04. 08., 157–159.

100 „Abgesehen von den wenig befriedigenden Abschluß der Dichtung, der in das blaue Meer eines vertrauensseligen Optimismus mündet, gehört das Werk zu den wahrhaft genialen Productionen, in denen die Reflexion überall eine Welthöhe behauptet, während trotz des raschen Verlaufs und traumhaften Colorits doch in den vorgeführten Bildern ein energisch-dramatisches Leben pulsiert.” *Blätter für literarische Unterhaltung*. 1865. 08. 24., 542.

ky 1988: 152). Radó György azt emeli ki, hogy a szöveg „Goethe-szerűsége” miatt a kritikusok a magyar Faustot látják a drámában (Radó 1965: 330). A *Hamburger Fremdenblatt* terjedelmes beszámolója (1892. febr. 20) végigselemzi a darabot színről színre. Megállapítja, hogy *Az ember tragédiája* a magyar Faust: „Da Madách in der Tat ein Dichter ist, wurde sein ungarischer »Faust« ein ganz eigenartiges Werk”. Dóczi Lajos fordítását remeknek tartják, az előadást pedig sikeresnek. Az előadást, valamint a mű fordítóját a következőképpen méltatja Arnold Weisse: „Dóczy remek fordítása, [...] aki közismerten híres magyar és német költő, mindkét irodalomnak és nyelvnek mestere, jelentősen hozzájárult a tegnapi zavartalan átütő sikerhez. Buchholz rendezése, ami a díszletet és a tizennégy színt illeti, emberfeletti teljesítmény, és Pollini udvartanácsos úr, akinek érdeméül tudható be a dráma első német színpadra vitele, amelyet még az irodalom annalesei is feljegyeznek, olyan eszközöket kínált a színpadra alkalmazáshoz, amelyeknél más színpad aligha nyújthat gazdagabbat és művészbet” (Érci 2011: 71).¹⁰¹

A *Tragédia* hamburgi előadása után a magyar sajtó is beszámol az eseményről. A német újságokból a következő összegezést ragadja ki: „*Faust* nélkül nincs *Az ember tragédiája*”. A színmű elismerésén kívül a rövid beszámolóban a fordító is előtérbe kerül, akárcsak a reminiscencia gondolata: „A költemény tele van mély gondolatokkal, a világtörténeti fejezetek az illető kor történeti jellegének teljesen megfelelő módon vannak megalkotva, a szerző az alapfogalmat következetességgel vitte keresztül, a nyelv, mi csak Dóczi csengő fordítása után ítélnünk, formailag tökéletes. A mű előadása óriási munka. Dóczi fordítása költői mestermű. A magyar eredetit mi nem bírálhatjuk meg, mi csak a német fordításról szólhatunk. A versek zengzetesen és tisztán gördülnek, sőt a nyelv muzsikája hatásosabb Erkel Gyuláénál, a magyar zeneköltőénél és Sichel Vilmos német karmesterénél, a ki a kart dirigálta. Ebben a muzsikában meglehetősen sok a reminiscencia” (Budapesti Hírlap 1892a.: 3). Láthatjuk, hogy a műfordítást elismeréssel fogadják, de ismét felmerül a gondolat, hogy a *Faust* hatása alatt formálódott.

101 „Die herrliche Übersetzung Doczy’s, [...] der bekanntlich als ungarischer wie als deutscher Dichter berühmt und in beiden Literaturen und Sprachen ein Meister ist, trug ein Erhebliches zu dem gestrigen ungetrübten durchschlagenden Erfolg bei. Buchholz hatte als Regisseur geradezu Übermenschliches in der Decoration der vierzehn Bilder geleistet und Herr Hofrath Pollini, der sich um die erste Einführung des Dramas auf der deutschen Bühne ein Verdienst erworben hat, das auch die Literatur in ihre Annalen eintragen wird, hatte der Inszenirung Mittel zu Gebote gestellt, wie sie kaum eine andere Bühne reicher und künstlerischer bieten kann. Weisse, Arnold” Stadt-Theater („Die Tragödie des Menschen”). *Hamburger Fremden-Blatt*. *Hamburger Abend-Zeitung* 64/43. 1892. 02. 20., 5.

A bécsi Burgtheater már 1888-ban színre vinné a darabot, de nem akarja a *Faust*tal egy időben műsorra tűzni, és tart a költségektől. Esterházy Pál herceg, aki Hamburgban látta a színdarabot, felajánlja, hogy állja a költségeket, hogy a bécsiek is láthassák. A hamburgi társulat 1892. június 18-án Bécsben az *Ausstellungs-Theater* színpadán vendégszerepel a darabbal: az előadást színészekkel és díszletekkel együtt átviszik Bécsbe. Akárcsak Hamburgban, itt is tizenhatszor viszik színre. Itt azonban kisebb sikere van a darabnak, a drámát a *Faust*-utánzat vádja éri – hívja fel a figyelmünket Podmaniczky Katalin (Podmaniczky 1988: 152). A bécsi napilapok többször is beszámolnak az előadásról, a mű gondolatvilágáról, Madách életéről.

A darab bécsi előadása után, 1892-ben, a *Budapesti Hírlap* június 20-i számában is rövid beszámoló jelenik meg *Az ember tragédiája Bécsben* címen az *Irodalom és művészet* rovatban. A hírlap röviden ismerteti a német újságok reakcióját. A *Presse* tárcaírója nem lelkes, hanem kritikus, a *Neue Freie Presse* és a *Vaterland* röviden és általánosságban számol be az előadásról, a *Neuer Wiener Tagblatt* már részletesen ismerteti, és azt írja, hogy „igazi poéta munkája”, a *Fremdenblatt* általános bevezetés után „jelentékeny munkának” minősíti: „Dóczi Lajos mesterileg fordította németre”. A beszámolókban közös, hogy „csaknem valamennyi Fausttal veti össze az Ember tragédiáját, az előbbi előnyére s az utóbbi hátrányára” (Budapesti Hírlap 1892a: 3). A németek nézőpontjából Madách Goethe-epigon, amíg Goethe Faustban élő embert ábrázol, addig Madách Ádámja absztrakció és az is marad változó jelmezei ellenére. Sőt, Goethe hatása nélkül nem is lenne *Az ember tragédiája* (*Neue Freie Presse* 1892. 06. 22).¹⁰² A *Neue Freie Presse* méltatója szerint Madách számos gondolatot és jelenetet Goethétől kölcsönzött: pl. a kettős szerelmi találkozást a bizánci jelenetben, Kepler és tanítványa jelenetét, a londoni diákok jelenetét, a polgárlány alakját, aki ékszer kap ajándékba a 11. színben.¹⁰³ Ugyanakkor a fordítóról pozitívan nyilatkoznak: „Még senki sem elégítette úgy ki elvárásainkat, mint a magyar költő, aki honfitársában, Dócziiban jeles fordítóra lett. Nem mindenben (nem

102 „Das Lebendige findet man bei Goethe... Madach's Adam ist und bleibt eine Abstraction mit wechselnden Kostümen. Ohne die Anregung von Goethe wäre „Die Tragödie des Menschen” wahrscheinlich nie geworden.”

103 „Jeden Augenblick begegnet man einem Gedanken, den Goethe seinem Epigonen vorgedacht hat; er erklingt nur in anderen Worten, die Münze ist umgeprägt worden. Auch ganze Situationen hat der ungarische Dichter mit offenkundiger Absicht von dem Deutschen entlehnt. Die doppelt gepaarte Liebesbegegnung in Byzanz, die Schülerszene bei Kepler, die Londoner Studenten, die nach Händeln von der besten Sorte dürften, das Bürgermädchen, das von dem fremden Herrn ein kostbares Geschmeide erhält – an diesen und hundert anderen Stellen hört man unwillkürlich ein kleines und doch so großes Wort in sich ertönen: »Faust«!”

hangzik így jobban?) remekel a fordításban, ez magától értetődik, de a döntő momentumokban a fordító nem hagyja cserben a költőt”.¹⁰⁴

A drámát 1893. március 18-án a Berliner Lessing-Theaterben játsszák legközelebb, Oskar Blumenthal átdolgozásában, és a bemutató után még hat előadást ér meg. A kritikusok ismertetése szerint a közönség tartózkodó, helyenként agresszíven reagál (Podmaniczky 1988: 158).¹⁰⁵ A darab azért okoz csalódást – véli Podmaniczky Katalin –, mert a színház vezetősége előre reklámozza a darabot, így túl magas elvárást alakít ki a nézőkben. A sajtó beszámolója szerint a díszlet meg a színészi játék elmarad a hamburgi társulaté mellett, a dráma szövegét megrövidítik, mintegy „torzová” lesz, egy kritikus szerint „csak kísérő szöveg a díszlethez” (Podmaniczky 1988: 159).¹⁰⁶

Ezután két évtizedig nem játsszák *Az ember tragédiáját* külföldi színpadokon. 1916. február 15-én Zürichben a *Freistudentenschaft der Universität Zürich* műkedvelő diákegyüttese újra játssza Madách *Tragédiáját*, ezúttal is Dóczi Lajos fordításában (Radó 1965: 330–331).

Már a felsorolt méltatásokból, kritikákból láthatjuk, nem Dóczi Lajos fordítástechnikája (rímekbe szedte a szöveget) váltja ki a „goetheizálás” vádját. Amikor 1903-ban a bécsi Kaiserjubiläums-Stadttheater színre viszi a drámát, az előadás elnyeri a közönség és kritika tetszését. A sajtó azonban „hadjáratot” indít a mű ellen. Ez részben annak köszönhető, hogy Julius Lechner fordítását játsszák, amelynek előszavában Jókai a *Tragédiát* a *Faust*tal egyenrangúnak tekinti, sőt fölé helyezi.¹⁰⁷ Jókai úgy vélekedik, Madách művének ugyanaz a gondolkör az alapja, mint Goethe *Faust*já-

104 „Befriedigt hat bis jetzt noch keiner so gut als der ungarische Dichter, der in seinem Landsmann D o c z i einen so trefflichen Übersetzer gefunden hat. Alles steht wohl nicht auf gleicher Höhe in seiner Übersetzung, das ist ja selbstverständlich, doch in den entscheidenden Momenten wird der Dichter von seinem Übersetzer nie verrathen.” Neue Freie Presse, 1982. 06. 22. 1–3.

105 „Das Publikum soll zurückhaltend, stellenweise sogar aggressiv reagiert haben.” Berliner Tageblatt, 1893. 03. 20.

106 „Es ist gerade noch ein begleitender Text zu den Decorationen übriggeblieben.” Berliner Tageblatt, 1893. 03. 20.

107 „Es steht dem deutschen Geiste um so näher, da es denselben großen Ideenkreis behandelt, den Goethe in zweiten Teil seines Fausts mehr angeregt als zu gemeinverständlichen Ausdruck gebracht hat. Daß Madách die gigantische Gedankenwelt des unsterblichen Dichturfürsten und prophetischen Denkers in konkrete Form gefaßt, und die ewigen Wahrheiten, die im Faust niedergelegt sind, in klaren Bildern jedermann zugänglich gemacht hat, darf wohl als unvergängliches Verdienst gelten, ohne den Vorwurf einer Nachahmung zu verdienen.”

Die Tragödie des Menschen. Dramatisches Dichtung. Emerich Madách. Übertragung aus dem Ungarischen von Julius Lechner, mit einem Vorwort von Maurus Jókai. 1888. Philipp Reclam, Leipzig.

nak, de Goethének kevésbé sikerül azt a *Faust* második részében közérthetően kifejeznie, míg Madách az örök igazságokat konkrét képekben mindenki számára érthetővé teszi. Itt is láthatjuk, hogy a sajtó véleménye igen nagy mértékben (nem csupán Dóczi Lajos fordítása esetében) befolyásolja a mű fogadtatását.

Ludwig Kárpáthy operaénekes kezdeményezésére négy éven át tervezik (1926–1930) Madách művének a színre vitelét a bécsi Burgtheaterben, de nem valósul meg, mert a színházigazgató, Franz Herterich Faust-utánnak tartja – tudjuk meg Podmaniczky Katalintól (Podmaniczky 2012: 9).

Mindebből arra lehet következtetni, hogy egyrészt a rendezéstől függ, sikerül-e megkedveltetni a drámát a közönséggel, másrészt a sajtó reakciója, kritikája befolyásolja a közvéleményt. Siklóssy Pál ilyen következtetést von le: „Külföldön fejlettebb technikai eszközökkel vihették színpadra Az Ember Tragédiáját, a színre alkalmazók viszont nem dicsekedhetnek az- zal, – amit mi Paulay legnagyobb érdemének tulajdonítunk –, hogy megnyerték volna a nagyközönséget Madách drámai költeményének. Ez a körülmény csak megerősít abban a hitünkben, hogy külföldön is csak olyan lelkes színházi ember tudná fölépíteni a hidat Madách remekműve és a nagyközönség között, mint amilyen nálunk Paulay volt” (Siklóssy 1923: 124). Imre Zoltán a „nemzetiszínház-elképzelés változását” követve írja, hogy Paulay Ede felismerte a XIX. század második felében a színházi közönség vizualitás iránti igényét, és a világítás, a speciális effektusok, vizuális trükkök, két- és háromdimenziós díszletek, a jelmezek és hanghatások révén megnyerte a közönséget (Imre 2013: 80). Paulay színpadra vitele, annak ellenére, hogy a darabot lerövidítette és a színeket előjátéokra és öt szakaszra osztotta, „a vizualitást alárendelte a szöveg autoritásának” – írja Imre Zoltán (Imre 2013: 74).

5.3. Dóczi Lajos *Tragédia*-fordítása könyv alakban

Amint azt az elméleti fejezetben jeleztem, a *Világirodalmi lexikon*, valamint Szerdahelyi István *Az ember tragédiája* műfaját *könyvdráma*ként határozzák meg (Rónai 1979: 548, Szerdahelyi 1997: 104), amelynek közvetítési formája elsősorban a nyomtatott forma, nem a színházi előadás. A színházi előadással ellentétben, amikor a nézőnek meg kell küzdenie az elhangzott szöveg gyorsaságával, a változó helyzetekkel, a szereplők újabb és újabb konstellációival, a nyomtatott szöveg lehetőséget nyújt az olvasónak az elidőzésre, az elmélyültebb befogadásra. Az előzőekben már számba vettük a *Tragédia* német fordításait, és tudjuk, hogy a dráma fordítói (Alexander Fischer kivételével, aki Paulay Ede színházi szövegkönyvét fordítja le) a

teljes dráma átültetésére vállalkoznak, és a lefordított mű kiadására törekednek (Sponer Andor kitartása is ezt példázza).

Bár Madách művét Dóczi Lajos előtt már hárman fordítják, és cikkek is jelennek meg róla a német sajtóban, nem válik ismertté a német nyelvterületen. Erdélyi Károly szerint két ismertetésről lehet elmondani, hogy alapos: Fischer Sándor *Auf der Höhe* folyóiratban és Dóczi Lajos *Neue Freie Presse*-ben közölt ismertetéséről (Magyar Szemle VII(1895) 7. sz.: 74). A *Tragédiára* Dóczi Lajos tárcasorozatának köszönhetően figyelnek fel Németországban. Dóczi 1890-ben a *Neue Freie Presse* hasábjain *Die Welt – ein Traum. Ein ungarisches Weltpoem* címen jelenteti meg tárcasorozatát (Podmaniczky 1988: 154). A tárca három részletben jelenik meg a *Neue Freie Presse* novemberi 1., 4. és 5. számában. Szerzője áttekinti a tizenöt színt, és annak tartalmát a saját fordításából vett részletekkel ismerteti. A tárcában kitér az előző fordításokra: egyiket nem ismeri (ez Adolf Dux fordítása), a második a Joseph Siebenlisté, a harmadik Alexander Fischeré. A Fischerét elmarasztalja amiatt, hogy nem teljes, a Paulay Ede szöveggönyvét követi, nemcsak rövidítés, de helyenként változtatás is jellemzi.¹⁰⁸ Siebenlist fordításáról úgy vélekedik, hogy teljes, értelmi és szó szerinti hűség jellemzi, és a verselésben Madách rímtelen jambusi sorait követi, azonban ahol Madách rímeket alkalmaz, ő ott is rímtelenül fordít.¹⁰⁹ Siebenlist átültetése egy rendkívül lelkiismeretes és tehetséges „író”, de nem „költő” fordítása – véli Dóczi Lajos. Madáchnak költőre van szüksége a fordítás során, sőt, már az eredeti megírásakor szüksége lett volna, hiszen a gondolatok elképesztő szárnyalásához ritkán társul igazi költői dikció.¹¹⁰ Dóczi Lajos szerint az eredeti mű rímekben, ritmusban szegény, és a fordítás során elkerülhetetlenül bekövetkező veszteségek miatt a mű dallama csak gyengén szólal meg, egybeolvad a fordítási folyamat nyikorgásával, recsegésével.¹¹¹ Ami a költőiséget illeti, kiemeli, hogy a *Tragédiát* csakis egy költői és teremtő

108 „Fischer hat zu den Bühnenzwecken dieses Fragment nicht nur gekürzt, auch stellenweise geändert.” *Neue Freie Presse*. 1890. 11. 01.; 3. lap.

109 „Die Siebenlist'sche Übersetzung ist complet, sinn- und wortgetreu und folgt – freilich auch mit gelegentlicher Umgehung der ohnehin spärlich verwendeter Reime – auch dem Versmaß des Originals. Es ist die höchst achtungswerte Leistung eines begabten und äußerst gewissenhaften Schriftstellers, wenn auch nicht die eines Dichters.” *Neue Freie Presse*. 1890. 11. 01.; 3. lap.

110 „Madách aber braucht einen Dichter; er hatte ihn schon damals gebraucht, als er das Original niederschrieb, denn zu dem verblüffenden Flug seiner Gedanken gesellt sich nur selten der Schwung einer wirklich poetischer Diction. Er sagt klar was er will, – aber er sagt es nicht immer wie er es wollte – denn er ist arm an Rhythmen und Reimen.” *Neue Freie Presse*. 1890. 11. 01.; 3. lap.

111 „... wie eine schwache Stimme tönt da die Melodie heraus, mit dem Schnarren des Übertragungsmechanismus vermengt...” *Neue Freie Presse*. 1890. 11. 01.; 3. lap.

(nem pusztán tervező) lélek gondolhatta ki, egy különös költő, akit átizzít művészetének tüze, de akinek fogalma sincs a *kézműves* munkáról, amely minden művészetben ott rejlik. Erről árulkodnak nemcsak ügyetlen verssorai, de az a mód is, amint a fogalmakat mindennapi, tömör szavakba öltözteti, ahogyan azt a tudomány teszi – de nem a művészet. Goethe az elvont dolgokat is konkrétan fejezi ki, ősinék tünteti fel. Ami a formát illeti, Dóczi Lajos úgy véli, a fordítónak jogában áll mértékkel csiszolnia rajta.¹¹²

Dóczi Lajos szavaiból az derül ki, hogy Madáchot mindenekelőtt lenyűgöző szemléletmódja és szenvedélyes érzései teszik nagy költővé („seine gewaltige Anschauung und sein leidenschaftliches Empfinden”). A későbbiekben Túróczi-Trostler ezt így fogalmazza meg: „A legtöbb költőnél a nyelvi forma fegyelmezi meg a gondolatot, Madáchnál a gondolat formájának van fegyelmező, ritmizáló hatása a nyelvre” (Túróczi-Trostler 1934: 227). Hogy a mű erőssége a bölcséleti tartalom, és nem a költői forma, már Arany János kimondja *Az ember tragédiája* keletkezésekor, amikor így ír Szász Károlynak: „Hibáját mi ketten (ti. Arany és Gyulai) ebben látjuk, hogy erősebben *gondol*, mint *képz*el. Ezért erősebb a kigondolás, mint a költői kifejezés” (Arany 1862/1889: 352).¹¹³

Dóczi Lajos *Tragédia*-átültetése 1891-ben jelenik meg a stuttgarti Cotta Kiadónál; 1892-ben pedig megjelenik a második kiadása is. Radó György úgy tartja, a Dóczi Lajosé „ha nem is a legsikerültebb, de valamennyi közt a legérdekesebb német Madách-fordítás” (Radó 1965: 328). Bayer József szerint a német nyelvterületen a fordítások közül „a Dócziénak nagy olvasóközönsége is van” (Bayer 1903: 55). 1893-ban már a harmadik kiadása

112 „Je mehr man dieses Werk erkennt, desto tiefer fühlt man, daß nur ein dichterisches Gemüth und ein schaffender – nicht bloß construirerender – Geist es erdenken und gestalten konnte; freilich ein Dichter sonderbarer Art, den nur das Feuer seiner Kunst durchglüht, ohne daß ihm ihr Licht aufgegangen wäre. Er hat kaum eine Ahnung vom Handwerk, das in jeder Kunst steckt. Das zeigt nicht zur sein unbeholfener Vers, sondern auch seine Art, Begriffe in die gewöhnlichen und knappsten Worte zu kleiden, wie sie der Wissenschaft, aber nicht der Kunst geläufig sind [...] Es wimmelt von „Kraft und Stoff“, vom „Magnetismus“ und anderen technischen ausdrücken, die freilich im Ungarischen etwas erträglicher klingen, weil sie nicht Fremdwörter mit spröder Flexion sind. Die naiv erhabenen Ausdrucksweise eines Goethe, die das Abstracte auch im Wort sinnfällig und ursprünglich erscheinen läßt, fehlt Madách gänzlich; er setzt an seine Stelle die Naivität eines Gelehrten, der auch im Wort für groß hält, was ihm als Begriff groß erscheint, und Wahrheit wie Klarheit auch an sich für schön hält. All dies gilt jedoch nur von der Form und Technik – und deshalb glaube ich, daß ein Übersetzer mit Fug (und Maß) daran auch glätten darf, in der Sache ist Madách trotz seines ewigen Denkens und Philosophierens ein großer Dichter durch seine gewaltige Anschauung und sein leidenschaftliches Empfinden.” Neue Freie Presse. 1890. 11. 05.; 1. lap.

113 Levél Szász Károlyhoz. Pest, jan. 13. 1862. Arany János levelezése író-barátaival. II. kötet. Ráth Mór, Budapest, 1889.

jelenik meg. Bayer József 1908-ban azt írja, hogy Dóczi Lajos fordítása 1893 óta 4–5 kiadást ért meg (Bayer 1908: 80).¹¹⁴ Túróczi-Trostler József *Madách németül* c. tanulmányában a *Tragédia* német nyelvű fordításainak a kérdésével foglalkozik. Véleménye szerint „a fausti gondolat elmaradhatatlan kalauza Madáchnak, akárcsak Vergilius Dantenak”, és a *Faust* nyelvi hatása óhatatlanul jelen van Madách költészetében, hiszen Hegel műnyelve, Schopenhauer és Jacob Burckhardt történetfilozófiai dezilluzionizmusa az olvasmányai révén beépült Madách írói világába. Az emlegetett egyezések a *Faust* és a *Tragédia* között „hasznos motivális helyzetekre”, néhány szín felépítésére, de szavakra és mondatokra is vonatkoznak – véli Túróczi-Trostler (Túróczi-Trostler 1934: 226).

A Dóczi Lajost megelőző műfordítók sorára visszatekintve Túróczi-Trostler találóan állapítja meg: „Az első fordítók műkedvelők, vagy becsületes mesteremberek. A Madách-fordítás életüknek egyszeri ünnepi teljesítménye. Ez az áhitat s a feltétlen szöveghűség legfőbb érdemük. Nyelvileg alig mutatnak egyéni színezetet. Dietzénél, Fischer Sándornál (1886), Siebenlistnél (1886), Spónernél (1887 és 1891), Lechnernél (1888), Planernél (1891) hol valami papirosos osztrák-magyar németiség, hol a Schillerepigónok fáradt pátosza, hol biedermeier bőbeszédűség keresztezi a Faust hanglejtését” (Túróczi-Trostler 1934: 227–228).

Túróczi-Trostler kiemeli, hogy Dóczi Lajos költőisége vitathatatlan, sőt „az egyetlen költő ebben a sorban Dóczi Lajos”, akinek a fordításán érezhető, hogy mindkét nyelvet jól birtokolja, továbbá az ő fordítása alakítja ki a „német Madách-terminológiát” (Túróczi-Trostler 1934: 228). A Dóczi Lajost megelőző fordítók Morvay Győző szerint – aki a német fordításokat alaposan áttanulmányozta és összehasonlította – Alexander Dietze fordítását követik. Morvay ezt *A fordítások* (1897) c. tanulmányában példákkal is illusztrálja. Elismeri, hogy Dóczi Lajos saját fordítást nyújt, nem követi az előző fordítói megoldásokat. Az előző fordítások nyelvileg nehézkesek, terjengősek, néhol az értelemhez sem hűek. Dóczi Lajos fordítása tehát egyben új „nyelvi ruhát” ad a jelentéseknek, és új fordítói szemszögből értelmezi újra a művet. Ez Túróczi-Trostler azon megjegyzésével cseng össze, miszerint ő alakítja ki a *Tragédia* „német Madách-terminológiáját”.

Mohácsi Jenő átültetéséről is szól Túróczi-Trostler. Azáltal, hogy Mohácsi szakít a Madách-fordítók hagyományával, „nyelvi aszkézist fogad”, a „nyelvi realizmus” mellett dönt, némileg ellentmond Madách intenciójának, hiszen „a jambus eleme a pátosz, felemeli, stilizálja és heroizálja a

114 Saját bibliográfiai kutatásaim csak három kiadást jeleznek: Stuttgart: Cotta, 1891; 2. Aufl. Stuttgart: Cotta, 3. Aufl. Stuttgart: Cotta, 1893. Magyar Országos Közös Katalógus. <http://www.mokka.hu>.

dráma alakjait” (Túróczy-Trostler 1934: 228). Mohácsi fordítása valóban kevésbé felfokozott líraiságú, mint a Dóczi Lajosé, inkább fegyelmezettebb fordítás, a gondolati erő visszafogott érzelmekkel társul.

Visszatérve Dóczi Lajos átültetéséhez, a magyar kritika nem értékeli a fordító költői szabadságát, finom ritmusérzékét, hanem azzal vádolja, hogy goethei irányba hamisítja meg Madách művét, és neki is tulajdonítható, hogy külföldön *Az ember tragédiáját* a *Faust* utánzatának tekintik (Füst 1932: 71–75). A bírálók másik része azonban úgy véli, ahol jobban elszakad az eredetitől, és csiszol rajta, ott valójában „javít” a művön, „közelebb hozta a német irodalom szintjéhez” (Füst 1932: 75).

5.4. Dóczi Lajos fordítói eljárásai a *Tragédiában*

A jelen fejezetben Dóczi Lajos fordítói megoldásait vizsgálom. A műfordítási vizsgálatokban mindig érvényesül a tartalom és forma szempontja, amely különböző mértékben eltérhet az eredetitől. Bár elválaszthatatlan egységet alkotnak, már a XIX. századi elméleti írások is külön tárgyalják ezeket a szempontokat. A műfordítói elvek koronként változnak: van olyan műfordítói felfogás, amely csak az eredetihez formában és tartalom-ban hű fordítást tartja jónak, van olyan, amely a formahűséget tartja elsőrendűnek, és nagyobb szabadságot enged meg a tartalomban, és egy harmadik felfogás a formai veszteségeket kevésbé kéri számon a fordítótól, mint a tartalmi elemekhez való hűséget (Lőrincz 1996/1997: 128). A korabeli kritika is elsősorban Dóczi Lajos *Tragédia*-fordításának formai jellemzőit emeli ki. Ugyanakkor a műben megjelenő szemantikai vonatkozások átviteli módja a fordító stílusáról is árulkodik. A kiválasztott szövegrészeket komparatív-kontrasztív elemzése révén kirajzolódnak Dóczi Lajos fordítói eljárásainak sajátosságai.

5.4.1. A fordítás formai jellemzői

A célnyelvi szöveg fő stílusjegye a feltűnő formai módosulás. „Mivel *Az ember tragédiája* ekkorra [1891] már több fordításban is létezik, nem maga a tény áll előtérben, hanem kivitelezésének módja” – írja Hárs Endre Dóczi Lajos *Tragédia*-fordítása kapcsán (Hárs 2019: 134). Dóczi Lajosnak 1890-ben a *Neue Freie Presse*-ben megjelentetett tárcája betekintést enged a készülő fordításba, a műfordítói munkába. Még meg sem jelenik könyv formájában a *Tragödie des Menschen*, Sponer Andor máris figyelemmel kíséri a tevékenységét, és 1891-ben, a Dócziéval egy időben megjelenő *Tragédia*-fordítása előszavában utal is rá.

Dóczi Lajos is rövid előszót ír *Tragédia*-fordításához, amelyből kiderül, hogy a közölt szemelvények során már visszajelzéseket kapott: a „nem éppen megvesztegetetlen” kritikára utal, és a *Tragédia* korábbi fordítóinak megindokolja saját fordítói eljárását.¹¹⁵ A német olvasóhoz fordulva írja, hogy fordításában szó szerinti, tartalmi hűségre törekszik, ugyanakkor a formai hűséget szabadon értelmezi. Nem követi a madáchi versformát, kötöttebb, rímes formát alkalmaz, amelyet a *Tragédia* korábbi fordítói „házájában” a szemére vetnek. Ez a formai változtatás szolgáltat elsősorban alapot arra, hogy a kritika a későbbiekben a *Tragédia* „goetheizálását” rója fel neki.

Nézzük tehát Dóczi Lajos műfordításának formai jellemzőit. Ő maga a *Neue Freie Presse*-ben azt írja, hogy Madách rímtelen jambusi sorokban szólaltat meg embert és Istent, de ugyanígy szólaltatja meg Lucifert és a Föld szellemét, Miltiádészt és Keplert.¹¹⁶ Az átültetésében, úgy tűnik, különbséget akar tenni a különböző szereplők beszédmódja között – az Úr, az angyalok kórusa és időnként Ádám beszéde formailag módosul a forrásnyelvi szöveghez képest: csökken a szótagszám, gyarapodik a sorok száma. Fordítása többnyire csupán egy-két sor eltérést mutat a forrásnyelvi szöveghez képest, de nagyobb eltérésekre is találni példát, különösen a hosszabb, tartalmilag jelentős monológokban. Ugyanakkor feltűnik az is, hogy míg az első három színben többnyire egy-két sor eltérésre van példa, a 15. színben már jóval terjedelmesebb egy-egy célnyelvi monológ, mint a forrásnyelvi.

Ugyanakkor a 3. színben találkozunk az első, szembeötlően hosszabb terjedelművé lett monológgal, Ádám monológjával („Alattam ing a föld...”), amely Madáchnál 28 sor, Dóczi Lajosnál 43 sor. Ebben a monológban szaporítja meg a legjobban a sorok számát:

¹¹⁵ „Er hat dadurch in seinem Vaterlande – allerdings nur von Seiten der früheren Übersetzer, die nicht als unbestochene Richter gelten dürfen –, den Vorwurf erfahren müssen, daß er das Original das er eigenmächtig verbessern wollte, gefälscht habe.” Vorbemerkung, 1981: 3.

¹¹⁶ „Der reimlose sechsfüßige Jambus ist es fast durchgängig, in denen er Gott und Menschen, Lucifer und den Erdgeist, Miltiades wie Kepler reden läßt.” *Neue Freie Presse*. 1890. 11. 01.; 3. lap.

1. Alattam ing a föld.	1. Dort! Dort! Es schwanken	a
2. Amit szilárdnak és alaktalannak	2. Der Erde Schranken!	a
3. Tartottam eddig, forrongó anyag	3. Was fest stand und schroff,	b
lőn,	4. Es siedet als brodelnder Stoff	b
4. Ellentállhatlan, mely alak után tör,	5. In endlosem Streben	c
5. Életre küzd. Amarra mint jegec,	6. Nach Form und Leben,	c
6. Emerre mint rügy. Óh, e zúr között	7. In Kristalle zu schießen,	d
7. Hová lesz énem zárt egyénisége,	8. Als Knospe zu sprießen.	d
8. <i>Mivé leszesz testem, melyben szilárd</i>	9. Chaotisch Gewirr,	e
9. <i>Eszköz gyanánt oly dörén megbízám</i>	10. Was machst du aus mir?	e
10. Nagy terveimben és nagy	11. Mein Selbst, so geschlossen,	f
vágyaimban.	12. So knapp gegossen,	f
11. <i>Te elkényeztetett gyermek, ki bajt</i>	13. <i>Mein Leib, auf den ich vertraut,</i>	g
12. <i>S gyönyört szeresz számomra</i>	14. In sicherem Wahne	h
<i>egyiránt,</i>	15. Wünsche und Plane	h
13. Nehány marok porrá sülyedsz-e	16. Endlos gebaut, –	f
csak,	17. Verweht dich ein Wind? –	i
14. Míg többi lényed víz és tünde lég,	18. <i>Verzärteltes Kind,</i>	i
15. Mely még imént piroslott és örült,	19. <i>Du Born meiner Leiden</i>	j
16. S legott voltammal a felhőbe	20. <i>Und Duell meiner Freuden,</i>	j
gőzölt.	21. So sollst du verwittern,	k
17. Minden szavam, agyamban minden	22. Im Staube vergehn,	l
<i>eszme</i>	23. Als Tau-Perle zittern,	k
18. Lényemnek egy-egy részét költi el,	24. In Dünsten verwehn?	l
19. Elégek! – és a vészhozó tüzet	25. Was jetzt noch wärmt, dich rot durchglüht,	m
20. <i>Talán rejtélyes szellem szítogatja,</i>	26. Zerfällt du, in Wolken weiter sprüht.	m
21. Hogy melegedjék hamvadáso-	27. <i>Ein jedes Wort, von mir gesprochen,</i>	n
mon. –	28. <i>Gedanken, die mein Hirn durchpochen,</i>	n
22. <i>El e látással, mert megőrülök.</i>	29. Sie zehren an dem, was mein Selbst ich	o
23. Ily harcban állni száz elem között	nenne,	
24. Az <i>elhagyottság</i> kínos érzetével,	30. Und ich verbrenne!	o
25. Mi szörnyü, szörnyü! – Óh, miért	31. <i>Und daß die Flamm', die mich verzehrt,</i>	p
lökém el	32. <i>Vielleicht ein Geist geschätzig nährt,</i>	p
26. Magamtól azt a gondviseletet,	33. <i>Der sie schürt und facht,</i>	r
27. Mit ösztönöm sejtett, de nem	34. Weil ihm mein Sterben Freude macht – –	r
becsült,	35. <i>Fort, fort, dies Gesicht!</i>	s
28. S tudásom óhajt – óh, de hasztalan.	36. <i>Es raubt den Verstand mir; ich trag' es nicht!</i>	s
	37. So dazustehn im Kampf der Elemente,	s
	38. <i>Verlassen, gottlos und allein!</i>	z
	39. Furchtbar! – Wer sie rufen könnte,	t
	40. Die hohe Vorsicht, die ich von mir stieß,	u
	41. Die mich mein Trieb von Anfang ahnen ließ,	u
	42. Die nun Erkenntnis reuig sich erfleht,	v
	43. <i>Zu spät! Zu spät!</i>	v

A dőlt és félkövér kiemelések váltakozása segít követni az eredeti és a fordítás sorainak megfelelését. A fenti részlet jól szemlélteti, hogy Dóczi Lajos nem fordítja a sort sorral. Néha egy-egy madáchi sor kétsornyi terjedelmet nyer: az „alattam ing a föld” kijelentés betoldással hosszabbodik a drámai hatás fokozása céljából: „Dort! Dort! Es schwanken / Der Erde Schranken!” (‘Amott! Amott! Inognak a föld korlátai!’). A drámarészlet 17. Sorát: „Minden szavam, agyamban minden eszme”, szintén két sorban

adja vissza (37., 38. sor), igei betoldásokkal rímhelyzetben dinamikusabbá, frappánsabbá téve a megnyilatkozást: „Ein jedes Wort, von mir *gesprochen*, / Gedanken, die mein Hirn *durchpochen*” – ‘minden egyes szó, mit szólok, / Gondolat, mely agyamban lüktet’). Az alábbi két sor is dinamikusabb, költőibb lesz a rímek által az eredeténél: „In Kristalle zu *schießen*, / Als Knospe zu *sprießen*” (‘kristályokba szökken / rügyként fakad’) – Madáchnál így hangzik: „Amarra mint jegec, / Emerre mint rügy”. A monológ utolsó sora „S tudásom óhajt – óh, de hasztalan” a fordításban szintén két sorra lesz, és a betoldott ismétlés az evokatív erő növelését szolgálja: „Die nun Erkenntnis reuig sich erfleht, / Zu spät! Zu spät!” (‘Amely most töredelmesen felismerésért könyörög, / Túl késő! Túl késő!’).

Olykor három sor lesz egyetlen sorból, és ilyenkor a fordítás az eredeténél explicitebbé válik: „Nagy terveimben és nagy vágyaimban” – „In sicherem Wahne / Wünsche und Plane / Endlos gebaut” (‘magabiztos megszállottságban / vágyakat és terveket / építettem végtelenül’).

A 17. sor betoldás: „Verweht dich ein Wind?” (‘Elfúj a szél?’). A 24. sort – „Az elhagyatottság kínos érzetével” – szintén kibővíti Dóczi Lajos: „Verlassen, gottlos und allein!” – annyit tesz, mint ‘elhagyatva, istentelenül, magányosan!’. Láthatjuk, a terjedelmi gyarapodás néhol tartalmi explicitáláshoz vezet. Ugyanakkor az eredetihez képest rövidített sorok egyben a sorok számának gyarapodását eredményezik: Ádám monológjában kezdetben rövid, kevés szótagszámú sorok követik egymást, amelyek a 35. sortól meghosszabbodnak. A szöveg ritmusa, hangzása eltér a forrásnyelvi szöveg hangzásától: könnyed, lendületes, rímes rövid sorokra bomlanak Madách terjedelmesebb sorai. A sorok szabályos hullámszerűsége felgyorsítja a ritmust, ezáltal Ádám beszéde érzelmentelítetté, szaggatottabbá válik a célszövegben. Ezt az érzelmi telítettséget a rövid, ismétlődő, akár egyszavas felkiáltó mondatok („Dort! Dort!”, „Zu spät! Zu spät!”, „Fort, fort, dies Gesicht!”, „Verlassen, gottlos und allein!”), valamint a kérdő mondatok („Was machst du aus mir?”, „Verweht dich ein Wind?”) is elősegítik, amelyek a forrásnyelvi szövegben nincsenek jelen. A kiemelt részletben az eredeti szöveg csupán két felkiáltást tartalmaz: „Elégek!”, „Mi szörnyű, szörnyű!” Többnyire páros rímek sorjáznak a célnyelvi részletben.

Mennyire befolyásolja a formai módosulás a tartalmat? A formai változtatások ellenére a célnyelvi szöveg visszaadja az eredeti tartalmát. Ugyanakkor a ritmus fokozódik, a rövid rímes sorok miatt Ádám beszéde felgyorsul a lassabban, súlyosabban gördülő eredeti sorokkal ellentétben. Néhol a német szövegből eltűnik a homályosság, amely az eredetiben jelen volt: „S legott voltammal a felhőbe gőzölt” – „Zerfällst du, in Wolken weiter sprüht”; „Amarra mint jegec, / Emerre mint rügy” – „In Kristalle zu schießen, / Als Knospe zu sprießen”. A „melegedjék hamvadásomon” („És

a vészhozó tüzet / Talán rejtélyes szellem szítogatja, / Hogy melegedjék hamvadásomon”) homályosabb kifejezést Dóczi Lajos explicitálja: Und daß die Flamm’, die mich verzehrt, / Vielleicht ein Geist geschätzig nährt, / Der sie schürt und facht, / Weil ihm mein Sterben Freude macht”. Itt az átvitt értelem konkrétabb kifejezésének vagyunk tanúi, ugyanakkor elvész az eredeti szöveghely metaforikussága. A felfokozott, rímes formában a költő Dóczi Lajos formaöröme jut kifejezésre. A rímes forma zenei hatása a rövid soroknak köszönhetően megnő, és érzelemfokozó erővel bír. A formakényszer ugyanakkor eltéríti a célszöveget az eredeti beszédszerű, természetes szórendjétől, és annak karaktere háttérben marad.

A 15. színben az angyalok karának beszédében szintén a sorok számának a terjedelembeli gyarapodását, a rímekkel való dúsitást és az ebből eredő ritmikai és hangzásbeli módosulást figyelhetjük meg:

1. Szabadon bűn és erény közt	1. Hochgedanke:	a
2. Választhatni, mily nagy eszme,	2. Ohne Schranke	a
3. S tudni mégis, hogy felettünk	3. Wählen rechte, linke Pfade!	a
4. Pajzsul áll Isten kegyelme.	4. Und doch wissen,	b
5. Tégy bátran hát, és ne bánd, ha	5. Daß beflissen	b
6. A tömeg hálátlan is lesz,	6. Uns bewacht des Himmels Gnade.	a
7. Mert ne azt tekintse célul,	7. Handle mutig,	c
8. Önbecsét csak, ki nagyot tesz,	8. Wenn auch blutig	c
9. Szégyenelve tenni másképp;	9. Dich der Menge Undank höhnet;	d
10. És e szégyen öntudatja	10. Nicht um Ehre	e
11. A hitványat földre szegzi,	11. Thu das Schwere,	e
12. A dicsőet felragadja, –	12. Das dich mit dir selbst verhöhnet.	d
13. Ámde útag felségében	13. Von dem Bösen	f
14. Ne vakítson el a képzet,	14. Dich zu lösen,	f
15. Hogy, amit téssz, azt az Isten	15. Muß der innern Scheu gelingen.	g
16. Dicsőségére te végzed,	16. Innre Stimme	h
17. És ő éppen rád szorulna,	17. Straft das Schlimme,	h
18. Mint végzése eszközére:	18. Gibt dem Edlen Himmelsschwingen.	g
19. Sőt te nyertél tőle dísz, ha	19. Doch auf Pfaden	i
20. Engedi, hogy tégy helyette. –	20. Solcher Gnaden,	i
	21. Daß dich nicht ein Dünkel störe,	j
	22. Daß dein Handeln,	k
	23. Reines Wandeln	k
	24. Du vollbringst zu Gottes Ehre.	j
	25. Deiner Thaten	l
	26. Kann entraten,	l
	27. Der sein All aus sich erhalten:	l
	28. Dich zu zieren,	m
	29. Läßt vollführen	m
	30. Schöpfers Huld dein Erdenwalten.	l

A dőlt betűvel jelölt sorok jelzik a forrás- és célnyelvi szöveg sorainak megfeleltetését. Nyomon követhetjük, hogy Dóczi Lajos fordításában hogyan gyarapodik a sorok száma, és egyben a rímeké is. Madách 20 sora a célnyelvi szövegben 30 sor lesz. Az angyalok karának monológja ezúttal Madáchnál is rövidebb sorokra épül, és a keresztrím Madách szövegrészletén is végigvonul. Dóczi Lajos sorainak a szótagszáma az eredetihez képest a felére rövidül, és a keresztrím mellett páros rímmel is találkozunk. Hevesi Lajos a bécsi *Fremden-Blatt*-ban kiemeli, hogy ez a szövegrészlet a közvetítő virtuóz fordítói technikájáról tanúskodik. Úgy véli, ez az általános igazságokat, egymással ellentétes állításokat kimondó, „metrikailag gúzsba kötött” szövegrész „csodálatra méltó” teljesítmény, amelyet a fordító tömör, rövid verssorokban, „féktelen szabadsággal”, botlások nélkül ad vissza.¹¹⁷ A rövid mondatok, rövid sorok egymás utáni sorjázása, a számukban megnövekedett sorok terjedelme természetesen kirívóbb, és a mondathangsúlyt is megváltoztatja. A rövidebb célnyelvi sorok és az eredeti közt ritmikus különbség van, és a célnyelvi szövegrészlet más akusztikai hangulattal bír, mint az eredeti.

A fenti monológon kívül a 15. színben más példát is találunk a célnyelvi szövegben az eredetinél nagyobb terjedelmű monológra. A monológok legfeltűnőbb jegye a ritmikuság, a hangzásbeli és hangulati-stiláris érték változása az eredetihez képest. A sorok száma a 15. szín tárgyalt monológjában és további két monológban különösen megnövekedik:

- „Szabadon bűn és erény közt / Választhatni...” (Angyalok kara) – Madáchnál 20 sor, Dóczi Lajosnál 30
- „Ne kérdd tovább a titkot...” (Az Úr) – Madáchnál 15 sor, Dóczinál 20
- „Karod erős – szíved emelkedett...” (Az Úr) – Madáchnál 22 sor, Dóczinál 27

Hogyha egybevetjük Dóczi Lajos német fordítását és a XIX. századi kortárs fordítók szövegeit [Alexander Dietze (1865), Sponer Andor (1887), Planer Jenő (1891)], valamint a Mohácsi Jenő szövegét (1930), azt láthatjuk, hogy ők az eredetivel való szorosabb formai egyezésre, a sorszám megőrzésére törekedtek (bár némelyikükénél mutatkozik egy-egy sornyi eltérés, de nem több):

¹¹⁷ „In dem Chorlied »Hochgedanke« bewegen sich Gedanken, abstrakt bis zum Sentenzideen und dabei antithetisch scharf gefaßt, in den schwierigsten Maßen, metrisch gleichsam geknebelt und dennoch nach Sinn und Klang mit übermüthiger Freiheit. Die äußerst knappe Wirtschaft in diesen räumlich so engen Versen ist um so bewunderungswürdiger, als sie nirgends die geringste Verlegenheit mit sich bringt.” H.L.-i. 1891. 135. sz.: 12.

A MŰFORDÍTÁS POÉTIKÁJA

<i>A monológ kezdő szavai</i>	<i>A sorok száma a vizsgált fordításokban</i>					
	Madách	Dóczi	Dietze	Sponer	Planer	Mohácsi
Alattam ing a föld... (Ádám)	28	43	28	27	29	28
Ne kérdd tovább a titkot... (az Úr)	15	20	15	15	14	15
Karod erős – szíved emelkedett... (az Úr)	22	27	22	22	23	22
Szabadon bűn és erény közt... (Angyalok kara)	20	30	20	20	20	20

3. táblázat. A sorok számának változása a különböző fordítások monológjaiban

Arra is találunk példát, hogy a célnyelvi szövegben kevesebb sor van, mint a forrásnyelvi szövegben, így a 6. színben Péter apostol monológja („Te nyomorúlt faj! – Gyáva nemzedék”), amely Madáchnál 36 sor (Dietze, Sponer, Planer tartja a sorok számát), Dóczi Lajos fordításában 32 sorra rövidül. Mohácsi 35 sorban adja vissza. A 7. színben Ádám beszéde („Ne gúnyolj. – Oh ne hidd, hogy a dicső tant / Fel nem fogom...”) Madáchnál 20 sor (Dietzenél, Sponernél, Mohácsinál szintén 20, Planernél 23-ra emelkedik a sorok száma), míg Dóczi Lajosnál csak 16. Lucifer monológja a 15. színben Madáchnál 30 sor, Dóczi Lajosnál csak 25 (Mohácsinál 29 sor, a további fordítóknál 30).

<i>A monológ kezdő szavai</i>	<i>A sorok száma a vizsgált fordításokban</i>					
	Madách	Dóczi	Dietze	Sponer	Planer	Mohácsi
Te nyomorúlt faj! ... (Péter apostol)	36	32	36	36	36	35
Ne gúnyolj... (Ádám)	20	16	20	20	23	20
Ha a felejtés és örök remény... (Lucifer)	30	25	30	30	30	29

4. táblázat. A sorok számának változása a különböző fordítások monológjaiban

Nézzük Ádám szavait a 7. színben, ahol a sorok száma négygyel csökken. Ádám mint Tankréd keresztes lovag érkezik Konstantinápolyba, és Lucifer, a fegyverhordozója gúnyosan veti szemére a keresztény szeretet eszméjének elbukását. Ádám még küldetéstudattal, pátozzsal szól; hisz benne, hogy az elvadult embereket megtaníthatja a szeretet eszméjére, nemes cselekedetekre bírhatja:

5. AZ EMBER TRAGÉDIAJA NÉMETÜL

1. Ne gúnyolj. – Óh, ne hidd, hogy a dicső
tant	1. Dein Spott geht fehl. Ich fass' die hohe Lehre.
2. Fel nem fogom. Éltetek vágya az. –	2. Ihr nachzuleben ist mein höchstes Ziel.
3. Tehet, s tegyen, kiben szent szikra van,	3. In dem der Funke lebt, der führ' und handle.
4. Ki felküzd hozzánk, szívesen fogadjuk,	4. Wer sich emporkämpft, der sei gern gesehn.
5. Egy kardcsapás rendünkbe emeli.	5. Ein Schwertstreich macht zum Glied ihn
unsres Ordens.
6. De őriznünk kell a rend kincseit	6. Doch hüten müssen wir des Ordens Reinheit
7. A még forrongó zúrnek ellenében.	7. Vor allem, was da wirr und unklar gärt.
8. Bár jőne már, bár jőne az idő,	8. O käm' der Tag, der die Erlösung voll macht,
9. Megváltásunk csak akkor fog betelni,	9. Wo jede Schranke fällt, weil alle rein sind!
10. Midőn ledűl a gát, mert tiszta minden. –	10. Zwar müt' ich zweifeln, daß er je erscheint,
11. De ilyen napnak jöttét kétleném,	11. Wär Gott nicht selbst der Stifter unsres Werkes,
12. Ha az, ki a nagy művet indítá,	12. Ungastlich, Freunde, hat man uns empfangen,
13. Nem önmaga lett volna a nagy Isten. – –	13. Im Treiben dieser Stadt stehn wir allein.
14. Barátim, láttátok, hogyan fogadtak.	14. So wollen wir im Haine dort uns lagern,
15. Árván a zajgó város népe közt.	15. Wie einst beim Heidenvolk, – Gott bessr' es.
Geht!
16. Nincs hátra más, mint ott azon ligetben	16. Ein jeder Ritter haftet für die Seinen.
17. Táborba szállni, mint azt megszokók	
18. Már a pogány közt. Míg majd jobbra
fordul.	
19. Induljatok, követni foglak én is,	
20. Minden lovag felel népségéért.	

Hogyha végigkövetjük az idézett szövegrészt, láthatjuk, hogy Dóczi Lajos tartalmilag rendszerint híuen követi a forrásnyelvi szöveget. A rövidülés azért következik be, mert az idézett részlet 8. és 9. sora: „Bár jőne már, bár jőne az idő, / Megváltásunk csak akkor fog betelni” a fordításban egyetlen sorba tömörül: „O käm' der Tag, der die Erlösung voll macht” ('O, jőne már a nap, mely kiteljesíti a megváltást'). A Madáchnál említett beteljesülő idő („bár jőne az idő”) Dóczi Lajosnál „jőne már a nap” lesz a fordítás során, amely konkrétabb idővonatkozású. A részlet 12. és 13. sorát („Ha az, ki a nagy művet indítá, / Nem önmaga lett volna a nagy Isten”) szintén egyetlen sorba tömöríti: „Wär Gott nicht selbst der Stifter unsres Werkes” ('Ha nem Isten maga lenne munkánk/művünk alapítója/indítója'). Ebben a sorban eltérést látunk, azáltal, hogy Dóczi Lajos a „nagy mű” helyett a „mi művünk” („unsres Werkes”) kifejezést használja, ezáltal az embert is az isteni teremtető folyamat részesévé teszi. Egyébként tartalmilag híuen, pontosan sikerül átültetnie a kiemelt textust. A 16–19. sorokat feleannyi sorban adja vissza: „So wollen wir im Haine dort uns lagern, / Wie einst beim Heidenvolk, – Gott bessr' es. Geht!” ('Akkor táborozzunk le a ligetben / mint egykor a pogányok közt. – Isten fordítsa jobbra. Menjetek'). Láthatjuk, hogy a lexikális jelentést visszaadó minden lényeges elem megvan a fordításban: a táborverés, a pogányok, a dolgok jobbra fordulásának gondolata, a felszólítás az indulásra.

A következőkben egy erős képiséggel bíró részletet emelek ki Lucifer fentebb jelzett monológiájából („Ha a felejtés és örök remény...”), ahol a célnyelvi szövegben csökken a sorok száma, és rímelenek a sorok. A formai

többség, a rímes forma maga után vonhat helyenként akár kisebb, lokális jellegű tartalmi módosulást is, Dóczi Lajos azonban igyekszik tartalmilag hűnek maradni a forrásnyelvi szöveghez, megőrizve egyben a vizuális hatású képek, tárgyiasságok kifejezőerejét is. Kevesebb sorban adja vissza ugyan a forrásnyelvi részletet, és a szöveg némileg módosul, ennek ellenére átmenti fordításába Lucifer Ádámhoz intézett monológjának a képvilágát:

De látál, úgye, mint tudós, egyéb	Du weißt vom Wurm, der nur in	a
Sok furcsaság közt oly bélérgyet is,	Eingeweiden	
Mely vércsében s macskában bír csak élni,	Des Habichts und der Katze ist zu Haus,	b
S kifejlődése első korszakát	Ein Ei jedoch gedeiht nur in der Maus.	b
Mégis csak az egérben töltheti.	Nur kann manch kluge Maus die Katze	a
Sem egy, sem más egér nincs kitűzve	meiden	
Érezni macska-, vércse-körmöket,	Und friedlich sterben. Keine ist erwählt,	c
S mely óvatos, ki is kerülheti,	Daß grade sie den Katzentod muß leiden.	a
Mint agg múlván ki házias körében.		

Lucifer a hasonlatában erős képpel él, amelyben megjelenik a „béléreg”, „vércse”, „macska”, „egér”. Dóczi Lajosnál mind a négy elem jelen van: „Wurm”, „Habicht”, „Katze”, „Maus”. Igaz, némi módosítással, a ragadozómadár nem a „vércse”, hanem a „héja” („Habicht”). Ez más fordításban is módosul, Alexander Dietze fordításában a ragadozómadár a „sólyom” („Falke”), míg Mohácsi a Dóczi Lajos választotta „héját” szövi be a monológba. Két fordító – Sponer és Planer – egyáltalán nem említi a ragadozómadarat. Láthatjuk, annak ellenére, hogy Dóczi Lajosnál csökken a sorok száma, a tartalmi elemek, a képiség nem vesz el a fordítás során.¹¹⁸ A szövegrészletből kitűnik, Dóczi Lajos a következetes rímelés révén hoz formai többséget.

Az alábbi részlet is szemlélteti, hogy Dóczi Lajos ugyan formailag kötetesebb, jambikus lejtésű, rímes sorokban fordítja a *Tragédiát* németre, fordítására ugyanaz a képiség iránti hűség jellemző, mint az előző példában. Lucifer szavai itt Ádám „ki vagy tehát te?” kérdésére adnak választ:

¹¹⁸ Dietze: „Nächst andrer Seltsamkeit auch solchen Darmwurm/ Der leben nur in Falken kann uns Katzen.”

Sponer: „Du als Gelehrter kanntest doch den Wurm,/ Der nur in einer Katze kann gedeihen.”

Planer: „Gewiß auch jene Art von Parasiten,/ Die einzig nur im Katzenkörper leben.”

Mohácsi: „Du als Gelehrter sahst den Wurm,/ Der nur im Habicht lebt und in der Katze.”

5. AZ EMBER TRAGÉDIAJA NÉMETÜL

Nézd ott a sast, mely felhők közt kovályg, Nézd e vakondot földet túrva lenn, Mindkettőt más-más láthatár övedzi. A szellemország látköröd-kívül van, És ember az, mi legmagasb neked. Az ebnek is eb legfőbb ideálja, S megtisztel, hogy ha társaúl fogad. De épen úgy, miként te őt lenézed, És állsz felette végzete gyanánt, Áldást vagy átkot szórva istenül rá, Épúgy tekintünk rátok mi alá, A szellemország büszke részesi.	Den Adler sieh, der über Wolken schwebt, Und sieh den Maulwurf, der im Boden gräbt, Ein eigner Sehkreis schließt ein jedes ein, Und außer deinem liegt das Reich der Geister. Für dich kann nur ein Mensch das Höchste sein, Dem Hunde ist der größte Hund der Meister, Und Gunst erweist er, schließt er sich dir an. Und wie du ihn, mit Hoheit angethan, Von oben lenkst, nicht etwa als sin Gleiches, Als Schicksal oder Gott ihn fluchst und segnest, So sehn wir dich an, wenn du uns begegnest, Die stolzen Glieder wir des Geisterreiches.	a a b c b c d c e f e
---	---	---

Ez a következetes rímeltetés Dóczi Lajos fordításának a sajátossága, olyan formai többlet, amely a későbbi fordítóknál nem fordul elő. Valójában a rimes fordítás nem kis nehézségeit vállalja fel.

A formai elemek, rím, sorszám vizsgálata után röviden kitérek a formai kérdésekkel összefüggő, szintaktikai szinten jelentkező módosulásokra is. Ami Dóczi Lajos fordításának a nyelvezetét illeti, a szórendcsere és az abból adódó régiesség, nehézkesség ritkán fordul elő. Az ige kötött szórendjét a német nyelvben ritkán bontja meg, és ha igen, akkor többnyire a rím kényszerítő ereje miatt:

Sich lösen? *Sollen flackern die **Kometen**?*

Die Erde beben, weil ein Wurm **zertreten**? (15. szín)

Bedacht, zu nützen, *was er nicht kann **wenden**.*

So lenkt Bestimmung eures Daseins Plan,

Du bist ein Werkzeug nur in ihren **Händen**. (15. szín)

Ich sterb allein. Wozu noch leben und

Erkennen, daß, wofür ich *hab' gelebt*,

Daß Freiheit Thorheit ist? (5. szín)

A birtokos szerkezet a németben különbözik a magyartól: előbb áll a birtok, és azt követi a birtokos. A birtok és birtokos felcserélésére is találunk példát a fordításban, de ez sem gyakori jelenség:

Und was da lebt, soll an *des Thrones Schranke*

Anbetend weihn *des Dankes Freudenzoll*. (1. szín)

Sie werden *dieser Welt Triebfedern* sein. (2. szín)

Wir wollen beten, opfern, liebes Kind,

Daß *unsres Landes Recht* der Himmel schütze. (5. szín)

Es täuscht den Blöden,

Der für *des Geistes Walten* fühllos ist. (14. szín)

Wie wunderbar *des Zufalls Konsequenz*. (15. szín)

A birtok és birtokos felcserélése más fordításokban is megfigyelhető nyelvi jelenség. Alexander Dietze sokkal gyakrabban él vele [„des Endes Stund” (1. szín); „Hier des winz’gen Sternes Flimmern” (1. szín); „Ich hab

gelauscht des Baches Rausches schon" (2. szín); „Empfind' ich nicht der Sonne Gegenstrahl?" (2. szín)].

Dóczi Lajos ritkán él a hiányjellel, míg Alexander Dietze fordítását olvasva a hiányjel gyakorisága is feltűnik. A hiányjel szerepe, hogy a nehezen olvasható, mondható részeket gördülékennyé tegye, hogy a költők a vers ritmusát, a szótagszámot megőrizték. De megesik, hogy a kívánt színpadi mondhatóság, gördülékenység helyett a szöveg nehézkessé válik, amint az Alexander Dietzénél gyakran előfordul („Und Lucifer, du schweigst voll *troz'gen* Dünkels?"; „Und was *gefiel'* daran? Daß *ein'ge* Stoffe..."; „Es preist genug Dich diese *nicht'ge* Schaar / Und auch geziem't, daß Preis sie bringe dar"; „Soll, wer Dich so erkennt, noch *huld'gen* Dir?"; „Vernichten könnt' ich Dich, doch *thu'* ichs nicht"; So nicht, so leicht nicht *stöß'st* Du mich von Dir"; 1. szín).

A szórövidüléseknél, a magánhangzó elhagyásakor Dóczi Lajos is használ hiányjelet, de csak indokolt esetben, bizonyos igealakoknál, felhívó módban pl. („Fluch' oder segne – dir beug'ich mein Haupt"; 158), vagy ha egy ige („Will ich's, leb' ich nicht. Bin ich's allein nicht, der noch Leben stifte?"; 156) vagy egy kötőszó az *es* névmással kapcsolódik („ob's wahr, ob' Traum ist, ich erkenn' es nicht; wenn's Gott gefällt," 158), valamint főnevek esetében elmarad a szóvégi -e („Doch dieses ist die Ruh'", 158; „Das meine Seel' in Kämpfen klärt und reift", 159; „Aus und zu End'" 157). A rövidülések egy részének formai okai vannak: a sorhosszúságnak, a szótagszámnak való megfelelés igénye játszik ebben szerepet.

Láthatjuk, Dóczi Lajos nem mindig ad vissza sort sorral, helyenként megnöveli a sorok számát, illetve módosítja a szótagszámot, ahol azt meglátása szerint az epigrammatikus tartalom vagy a líraiság megkívánja. Valójában Arany János azon fordítói elvének megfelelően jár el, melyet Arany Tomori Anasztázhoz írott levelében fogalmaz meg: „A mi a fordítást magát illeti, arra nézve az én véleményem ide megy ki: legyen *eszme-* és *alak-hű*, mégis *szabad* (azaz ne szolgál); tehát vers verssel, ha lehet, ugyanannyi sorral adassék vissza" (Arany 1858/1889: 126).¹¹⁹ „Ha lehet, ugyanannyi sorral" – Arany János szerint tehát nem kell okvetlenül sort sorral fordítani, hiszen ahogyan máshol írja, a fordítók „az eszmét, az erőt, a nyelv (különösen szavai) gördülékenységét apró formai bibelésnek sehol föl ne áldozzák" (Arany 1860/1966: 340).

Dóczi Lajos műfordítói munkásságában a *Tragédia* fordítását megelőzi a *Faust* fordítása. Ugyanakkor ő az egyetlen a műfordítók sorában, aki a két rokon művet, a *Faustot* és *Az ember tragédiáját* egyaránt lefordítja ma-

¹¹⁹ Nagy-Kőrös, nov. 17. 1858. levél Tomori Anasztázhoz. Arany János levelezése író-bárataival. 2. kötet. Ráth Mór, Budapest. 1889.

gyarra, illetve németre. Nem tagadható, hogy Goethe hatása nyomot hagy *Tragédia*-fordításán, amit éppen a formai elemek jeleznek a legjobban, elsősorban a rímek gazdagsága. Dóczi megfelelési igénye, a német befogadó kultúrához való alkalmazkodása *pragmatikai adaptációnak* tekinthető, hiszen fordítóként a célközönség vélt igényeinek kíván megfelelni, a forrásnyelvi és a célnyelvi kulturális különbségek miatt hajt végre változtatásokat a művön. Ezt alátámasztja Kónyi Manóhoz írott levele is, amelyben Madách verselésének hiányaira utalva megindokolja adaptációját, a célnyelvi szöveg „dúsítását”: „Jenő (Rákosi) azt írja *Tragédia*-fordításomról, hogy erősen goetheizáltam. Nem tartom hibának, mihelyt megegyezünk, hogy az eredeti szöveg magyarul tűrhetetlenül gyenge, prózai, döcögős (a tárgyhoz képest). Ha már kell »hozzátét«, amivel az ilyen bort vegyíteni kell, inkább legyen tokaji, mint víz, vagy lőre. Színezní kellett, – Lechner és Spőner is kénytelen vele, – ám akkor legyen jó szín” (Fürst 1932: 76).

A *Hét* folyóirat 1892-ben, a hamburgi *Tragédia*-előadást követően így számol be a színház rovatban: „Dóczi Lajos fordításának köszönhető, hogy Madách nagy művét a külföldön is színre hozzák. Először Hamburgban adták elő a múlt héten, nagy hatással. A kritika egyhangúlag elismeri a mű mély filozófiai értékét, poétikus szépségeit és nem csekély mértékben a csinosan, simán gördülő nyelvet és ritmust. Ez utóbbi dicséret teljesen Dóczinak szól, aki tudvalevőleg fordításában változatosabb, színes formákat alkalmazott az eredetinek színtelen jambusai helyett. Mint látszik, Dóczi eltalálta a németek szája ízét, akiknek a Goethe klasszikus verselésével szemben Madách keményebb, formátlan technikája művészetlennek tetszett volna. Az érdeklődés különben most nagy mértékben irányul Madáchra és bizton várható, hogy a németországi nagyobb színpadok nem-sokára követni fogják a hamburgi színház példáját” (A *Hét* III(1892) 9. sz.: 143). Láthatjuk, a beszámoló a német *Tragédia* formai jellemzőit, stilisztikai-poétikai megformáltságát dicséri, mint amely a német ízlésnek, elvárásnak megfelel.

A *Borsszem Jankó* élclap ugyancsak 1892-ben, a bécsi előadás alkalmával *Az ember tragédiája* címen közöl egy verset, amelyben a „dicső Madách” mellett a „honi lantost”, Dóczi Lajost is kiemeli, mint aki a *Tragédiát* szabadon fordítja:

Bécsnek büszke városa
Hódol ismét a magyarnak;
Ám az észnek, nem a karnak –
Nincs most fegyveres tusa.
Nagy Madáchunk csoda műve
Német vers-gyöngysorba fűzve
Hangzik bécsi színpadon;
A mi Dóczi Lajosunk,

Kedves honi lantosunk

Fordította szabadon (Borsszem Jankó XXV(1892). 26. sz.: 2).

A könnyed hangvételű verses értékelés találóan utal Dóczi Lajos fordításának sajátosságaira: a költői jellegére és hatására („német vers-gyöngy-sorba fűzve”), valamint kevésbé szoros közvetítő jellegére („fordította szabadon”).

Amint már említettem, Madách verselésével való elégedetlenségének Arany János is hangot adott. Madáchhoz intézett levelében, 1861-ben így írt: „Itt küldöm jegyzeteim egy részét. Ezekből megláthatod, milyen természetűek azok. Alig némi kivétellel a legkülső technicára tartozók. Mily kár, hogy ilyenek fordulnak elő: szerintem *Az ember tragoediája*, egy Dante vagy Goethe technikájával, remek-mű volna. Így is az, de a felületes olvasó fennakad az apró rögzökön” (Arany 1861/1889: 387).¹²⁰ Miután Arany megállapítja, hogy „itt-ott a verselésben, meg a nyelvben találok némi nehézséget, különösen a lyrai részek nem eléggé zengők” (Arany 1861/1889: 384),¹²¹ azt is megírja Madáchnak, hogy a verselésen nem tud javítani: „Mindazáltal nem ígérhetem, hogy javításaim által technikáját (t.i. a versét) tökéletessé csinálom. Az néhol megy, másutt nem megy. De például a lyrai helyek – mikben a lyra zöngését nem igen találok – körülbelül úgy maradnak. A jambuszos helyek általán jobbak, hol a dictióval, pathosszal, vers minden *non plus ultráig* emelkedik” (Arany 1861/1889: 394).¹²²

Úgy vélem, amikor a formai módosítás mellett dönt, Dóczi Lajos szándéka sem más, mint a mű „technikai” részén való „javítás”. Dóczi Lajos lehetségesnek tartja a költői forma szabad választását az esztétikai hatás céljából, a goethei eszményt követve. Hasonlóan vélekedik Mészöly Gedeon is 1945-ben, amikor az *Odisszeát* magyar felező tizenkettes formában ülteti magyarra, hexameter helyett. *Az Odisszea magyarra fordításának módszeréről* írva kifejti, hogy a fordítás akkor hű, ha szépsége olyan stílusú, mint az eredetié, és a fordító akkor találja meg a „kellő versalakot”, ha a célnyelven lehetséges versalakok közül azt választja ki, amelyik a célnyelv irodalmában olyan stílusértékű, mint a forrásnyelvi versalak a forrásnyelv irodalmában (Mészöly 1945/2005: 479).

Dóczi Lajos fordítói tudatosságáról vall a rövid előszó, amely mindkét *Tragédia*-kiadás elején szerepel. Előszavában felhívja az olvasó figyelmét: a jelen fordítás abban különbözik a többitől, hogy a fordító nagyobb szabad-

120 Arany János levele Madách Imréhez. Pest, szept. 12. 1861. Arany János levelezése íróbarátaival. II. kötet. Ráth Mór, Budapest, 1889.

121 Uo.

122 Arany János levele Madách Imréhez. Pest, nov. 5-én, 1861. Arany János levelezése íróbarátaival. II. kötet. Ráth Mór, Budapest, 1889.

ságot enged meg magának a formát illetően. A rímtelen jambusok felét rímelteti, főleg a dráma olyan helyein, ahol a líraiság és epigrammatikus tartalom ezt megkívánja. Ugyanakkor azt vallja, tartalmilag hű fordítást nyújt, nemcsak értelem szerinti, de szó szerinti hűségre törekszik.¹²³ Tiltakozik az ellen, hogy az eredetin önkényesen javított volna, és ezáltal meghamisította volna.¹²⁴ Meglehet, ő is úgy vélekedett a *Tragédia* átültetésekor, mint Kosztolányi Dezső Poe *Hollójának* a fordításakor: „a műfordítás hűtlen hűsége követelte tőlem a változtatásokat” (Kosztolányi 1971: 505). Márpedig a „változtató fordításokhoz”, írja másutt Kosztolányi, „a legnagyobb költői képesség szükséges” (Kosztolányi 1971: 513).

Dóczi Lajos és Sponer Andor szinte egy időben írják fordításukhoz az előszót, Dóczi Bécsben, Sponer Lomnicban, 1891 februárjában. Tudomásuk van egymásról. Sponer Andor kötetének az előszavában felrója Dóczi Lajosnak a rímeket. Az alakhű fordítás mellett foglal állást, hangsúlyozza, hogy ő maga szigorúan ragaszkodik Madách versmértékéhez. Ugyanakkor kénytelen elismerni, hogy a „szentenciózus” részeknél („an sententiösen Stellen”), ahol az eredeti felbátorítja erre, maga is gazdagabb rímeket alkalmaz. Sponer a *Neue Freie Presse*-ben megjelent Dóczi-szemelvényeket olvasva kettős érzéseket táplál: ahol Dóczi Lajos formailag hű maradt Madáchhoz, csakis elismerőleg tud szólni, de ahol a versmérték eltér az eredetitől, a fordítás ellenérzést vált ki belőle, idegennek érzi azt.¹²⁵ A formai hűséget alapvetőnek tartja: „*C'est le ton, qui fait la chanson* örök igazsággal bíró szólas” – írja Sponer, és ez a költői művek esetében a legigazabb. Amennyiben ez nem valósul meg, a költemény elveszti jellegzetes alapszí-

123 „Von den vollständigen deutschen Ausgaben der »Tragödie des Menschen« unterscheidet sich die vorliegende Übersetzung durch die freiere Form. Der Übersetzer hat, von der Inhalte der sublimen Dichtung hingerissen, mehr instinktiv als aus Überlegung an vielen Stellen eine größere Abwechslung von Reimen und Rhythmen walten lassen, als sie das Original bietet; namentlich hat er fast die Hälfte der reimlosen Jamben Madách sind Reime gebracht, wo ihm der lyrische oder epigrammatische Gehalt solchen Zierat nicht nur zu gestatten, sondern zu fordern schien [...] Dem gegenüber sei hier erklärt, daß der Übersetzer hier sich nur in Betreff der poetischen Form ungewöhnliche Freiheiten gestattet hat, den Inhalt aber nicht nur sinngetreu, sondern auch nach Thunlichkeit wortgetreu wiederzugeben bestrebt war. Die Tragödie des Menschen.” Vorbemerkung. 1891: 3.

124 „Er hat dadurch in seinem Vaterlande – allerdings nur von Seite der früheren Übersetzer, die nicht als ganz unbestochene Richter gelten dürfen, – den Vorwurf erfahren müssen, daß er das Original, das er eigenmächtig verbessern wollte, gefälscht habe.” Die Tragödie des Menschen. Vorbemerkung. 1891: 3.

125 „...während mir nämlich alle Dóczi'schen Nachdichtungsproben, wo die Originalform beibehalten ist [...] ganz ausgezeichnet vorkommen, haben mich diejenigen, in welchen das Versmaß alteriert erscheint, fremd, ich will es nicht verschweigen, unsympathisch berührt, ja es ist mir sogar einmal widerfahren...” Sponer 1899: XIII. Vorrede.

nét (Sponer 1889: XII).¹²⁶ De a madáchi versmértékhez szigorúan ragaszkodó Sponer Andor ellentmond önmagának, hiszen *Tragédia*-fordításának az előszavában ő maga írja, hogy a „szentenciózus” részeknél gazdagabb rímeket alkalmaz (Sponer 1889: XII), azaz eltér az eredeti formától. Eelőtt elsiklik Fürst Ilona tekintete is – a formához való hű ragaszkodás gondolatát a későbbiekben Sponer Andor fordításának fő vonásaként emeli ki. Fürst szembeállítja Dóczi Lajos és Sponer Andor fordítását: míg Dóczi Lajos a nyelvérzékét a *Fauston* gyakorolta, csiszolta, és későbbi *Tragédia*-fordításával a külföld számára „egy minden ízében szép, tökéletes, zengzetes drámai költeményt akart nyújtani”, Sponer Andor célja, hogy művészi gonddal, az eredetihez mindenben hasonlót teremtsen (Fürst 1932: 77).

Úgy vélem, valójában két műfordítói ízlés, két műfordítói eljárás „ütözik” itt egymással. Dóczi Lajos műfordítói stílusa eltér a Sponerétől: megnöveli a verssorok számát, rövidít, alakít a szövegen, szabadabban bányik a szótagszámmal, sűrűn alkalmaz rímeket. Míg Sponer hűen ragaszkodik a szójelentéshez, gondolathoz, Dóczi Lajos átkölti Madách művét könnyedebb nyelvre, a nyugatos „szép hűtlenekre” emlékeztetve az olvasót (Rába 1969).¹²⁷ Jogos volna az átköltése, vagy teljesen jogtalan? Albert Sándor szerint a fordítás egyik paradoxona, „... hogy minél pontosabb nyelvi szempontból, annál pontatlanabbá válik, mint fordított szöveg”. A szó szerinti hűség-szellemi hűtlenség viszonyáról Paul de Mant idézi: „Ha a fordítás tényleg betű szerint, wörtlich, azaz szóról szóra követi az eredetit, akkor elvesz a jelentés... A jelentés azonban akkor is kicsúszik a kezünkből, ha a fordító a szintaxist követi szó szerint, wörtlich” (Albert 2011: 69).

A kritika tehát elsősorban a goethei verseléstechnikát veti Dóczi Lajos szemére: a rímek csengését, a sorok hangzását, a célnyelvi szöveg szerkezetét tartja a Faust-szerűség okának. Morvay Győző is elsősorban a formai jellemzők, a verselés miatt mondja ki a fordításáról, hogy a fordító „az egész költeményt Faust-kaptafára átalakítja”, és bár „Faust versformáit” követve „dallamosabbá, zengőbbé” szeretné tenni a drámai költeményt, ez

126 „C'est le ton, qui fait la chanson bleibt ein ewig wahres Sprüchwort, und findet vielleicht nirgends treffendere Anwendung als bei den poetischen Übersetzungen. Ein Abgehen von der Originalform, gleichviel, ob freiwillig, oder notgedrungen (ich sage ja notgedrungen, weil ja z. b. im Französischen die rhythmische Eigenartigkeit der Sprache eine Wiedergabe des reimlosen Jambus, wie auch sehr vieler andere Verarten durchaus nicht zulässt), kann nach meinem Dafürhalten immer nur auf Kosten des Grundtones der Dichtung stattfinden, weil es ja doch schließlich in erster Reihe die Art des Rhythmus ist, was einem in gebundener Rede geschriebenen Dichterwerke das charakteristische Kolorit leiht.” Sponer 1889: XII. Vorrede.

127 Rába György 1969. A szép hűtlenek (Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai). Akadémiai Kiadó, Budapest.

a „költői szabadság” téves eljárás részéről (Morvay: 1897: 245). Morvay az elmarasztalók sorát gyarapítja, vádjukat megismételve, amikor ilyen kijelentéseket tesz Dóczi Lajos *Tragédia*-fordításáról: „átgoetheiesítette”, „goethes rythmusa, versformája, sőt beleköltött goethes hangulata” van (Morvay 1897: 245; 246). Itt valójában a formai módosítás következtében változó hangulatot érzékelik, a vélt hangulati hűséget hiányolják a kritikusok. Hiszen a mű atmoszférája egyediesíti az összbenyomás szintjén a művet. Ezenkívül Morvay felrója a fordítónak, hogy „egyes sorokat elhagy és így a költeményt csonkává teszi” (Morvay 1897: 245). Úgy vélem, bár elmarasztalóan szól Dóczi Lajos átültetéséről, Morvay mégsem talál olyan sok kivetnivalót a fordításában, mint az övét megelőző fordításokban. Míg a korábbi átültetésekben nagyszámú szórendi és nyelvhelyesség elleni vétiséget talál, illetve az értelmet meghamisító szószerintiséget rója fel, itt inkább a Goethe-szerűséget emeli ki. Azt is megjegyzi, hogy Dóczi Lajos gondosan tanulmányozta az előző fordításokat, de nem azok képezték átültetésének az alapját, saját fordítást nyújt (Morvay 1897: 243).¹²⁸

A későbbiekben Hevesi Lajos is (aki Dóczi Lajosról egyébként elismerően ír) úgy vélekedik, hogy Dóczi a *Faust* fordításakor magába szívta a goethei kifejezésmódot, ritmust, szókincset és nyelvtani formát (Fremden-Blatt 1901, 242. sz.: 18). Mohácsi Jenő szintén Dóczi Lajosnak a német szellemhez való idomulását emlegeti. Saját *Tragédia*-fordítását így vezeti be: „Az ember tragédiáját ketten is lefordították németre: Spóner Andor és Dóczi Lajos. Ezek a fordítások a maguk idejében kitűnőek voltak. Dóczi Lajos, aki mind a magyar nyelvben, mind a német nyelvben egyéni művész, finoman, ötletesen tolmácsolta az eredeti szöveget, de minthogy simulni akart a német szellemhez, egyenesen Goethe fordulataival, rímeivel szólaltatta meg, ami a német hallgatóban azt a hibás benyomást keltette, hogy *Az ember tragédiája*, mely nagyvonalú, merész szerkezetével egyedül áll, egyenesen a *Faust* másolata” (Pesti Hírlap XLIX (1927). 218. sz.: 15).

Ez készletti majd Mohácsi Jenőt egy, a „Faust-hasonlóságokat” elrejtő fordítás elkészítésére (Radó 1965: 327). Mivel a műfordításban nem lehetséges a teljes hűség, Mohácsi Jenő is eltér valamelyest a formát illetően a forrásnyelvi szövegtől: „Ami a versformát illeti, nem használtam az ötös és hatodfeles jambusokat, melyek a német szinpadon rendkívül egyhangúak, lomposak, hanem a négyes és ötödfeles jambusokat, helyenként anapesz-tusokkal vegyítve, melyek újszerűen hatnak a mai hallgatóra. A magyar nyelv sokkal kevesebb szóval tud valamit kifejezni, mint a német, de en-

128 „Ritka helyen, itt-ott találunk némi reminiscentiákat Dietze, Fischer és Lechnerből. Nem nagy számmal ugyan, de azt tanúsítják, hogy Dóczi figyelemmel tanulmányozta előzőit.” Morvay 1897: 243.

nek ellenére sikerült rövidebb sorokkal is visszaadnom a szöveget teljesen és hiven, mert az elvont fogalmak kifejezésében a német nyelv rendkívül gazdag” – írja Mohácsi a *Pesti Hírlapban*. De nem csupán a verssorokat rövidíti meg, amint azt Dóczi Lajos is teszi, hanem a mű nyelvezetén is változtat, céljával a „világosságot” és „egyszerűséget” tűzi ki: „Megrövidítettem a nagy költő, de nem mindenütt nagy verselő verssorait, leegyszerűsítettem a remekmű nyelvezetét. Egyszerűbb és világosabb igyekszem lenni, mint Az *ember tragédiája* eddigi fordítói” – jelzi (Pesti Hírlap XLIX(1927). 218. sz.: 15). A rímeket illetően azonban hűségre törekszik: „Fordításom a rímek elhelyezésében az eredetihez ragaszkodik” (Pesti Hírlap XLIX(1927). 218. sz.: 15). A közönség feltételezett elváráshorizontjához Mohácsi Jenő is igazodik; így ír: „Tekintettel akartam lenni az idegen közönségre, amely majd hideg bíráló szemmel nézi” (Pesti Hírlap XLIX(1927). 218. sz.: 15).

Mohácsi, bár elmarasztalja a goethei vonások miatt, elismeréssel tekint vissza Dóczi Lajos fordítói munkájára, és méltányolja annak költői szépségét: „Madách remekművét a német irodalomtörténet tekintélyes része Faust-utánnak értékeli. Azt hiszem, e hamis felfogás keletkezésében éppen Dóczi Lajosnak egyébként költői szépségekben gazdag fordítása is hibás. Dóczi a mű első három és utolsó jelenetét végig rímekkel adja vissza, Goethe Faustjának modorában” (Pesti Hírlap XLIX(1927). 218. sz.: 15).

Dóczi Lajos fordításának költőiségét nem csupán Mohácsi Jenő ismeri el, de Túróczy-Trostler József is megállapítja, hogy nagyobb líraiságot kölcsönöz a célnyelvi szövegnek. Úgy véli, hogy bár Madách *Tragédiájának* képei, egyes sorai, monológjai költőiek, a nyelve alapvetően nem „lírai” (Túróczy-Trostler 1934: 228). Dóczi Lajos fordításában azonban a *Tragédia* helyenként líraibbá lesz, amit feltehetőleg a rímes formának köszönhet.

Erdélyi Károly a *Magyar Szemlében* (1895) egyik szavával elmarasztalja, a másikkal elismeri Dóczi Lajost, minden formai szabadsága ellenére, sőt, fordítását „a legszellemesebb” fordításnak minősíti: „Dóczi téved, ha azt hiszi, hogy rímjátékos fordítását csak a többi fordító kifogásolta. Sietek azonban hozzátenni, hogy Dóczi munkája alaki hibája dacára is egyike a legizlésebb és legszellemesebb fordításoknak” (Magyar Szemle VII(1895). 8. sz.: 86). Dóczi Lajost a forma mesterének ismeri el, és példának hozza fel Hippiá dalát („Borral, szerelemmel / Eltelni sohsem kell...”), amely szerinte túlszárnyalja az eredetit: „Ez a dal határozottan felette áll az eredetinek. Rögtön észre vesszük, hogy az alak mesterével van dolgunk. Nincs is semmi kifogásunk az ellen, hogy ha ilyen helyeken változtat a fordító Madách nehézkes rímjein, föltéve, hogy szellemmel és ízléssel teszi” (Magyar Szemle VII(1895). 8. sz.: 86). Erdélyi Károlynak valójában nem is a forma változtatása ellen van kifogása, inkább azt kifogásolja, hogy *hol*, melyik

szövegrészen változtat a fordító, illik-e stilisztikai-poétikai szempontból az adott forma a szöveg tartalmához. Hiszen a forma, amely Hippiá dalához talál, nem biztos, hogy az Úr szavához is illik – véli Erdélyi Károly, majd így folytatja: „De ezt a csengő-bongó rímelést csak nem fogja senki az Ur hatalmas szózata (»Karod erős, szived emelkedett«, stb. XV. szin) méltó, az ünnepélyes, magasztos alaphangnak megfelelő fordításának tekinteni” (Magyar Szemle VII(1895). 8. sz.: 86.). Erdélyi Károlynak itt igazat kell adnunk a hangulati hűséget illetően: az eredeti hangulata néhol módosul Dóczi Lajos fordításában.

A későbbiekben Radó György átveszi a kritika által túl sokszor hangsúlyozott gondolatot, és tanulmányában (*Az ember tragédiája a világ nyelvén*) felrója Dóczi Lajosnak, hogy „a Faust magyarítása során magába szívott goethei verseléstechnikát alkalmazta”, és ezáltal „*Az ember tragédiájának* kritikai történetében amúgy is rengetegszer felhánytorgatott Faust-hasonlóságot felfokozta, a valóságosnál élesebbé, uralkodó elemmé tette” (Radó 1965: 327). Vajon a „megértő kritikusok hiányoztak e korból?” – tehetjük fel Romhányi Gyulával együtt a kérdést (1934: 128). A Dóczi fordította dráma formagazdagsága túltesz a Madáchén, az általa készített fordításban valójában a költői énje nyilvánul meg. Ahol úgy tűnik, hogy a rím – Kosztolányi szavával a „csodálatos bódítószert” – elnyomja a gondolatíságot, ott ugyancsak Kosztolányi szavaival elmondhatjuk: a rím csupán „eltereli a figyelmet a lényegtől, hogy végül igazán a lényegre terelje” (Kosztolányi 1971: 482). A „költői szépség” Dóczi Lajos írásmódjának, műfordításainak kétségkívül fő vonása, számos ismertetésben kiemelik. Sebestyén Károly „költői szépséget” említ Dóczi Lajos *Faust*-fordítása kapcsán (Magyar Nyelvőr XXX (1901): 36). Gyulai Pál a „lyrai ötleteit” ismeri el a *Vegyes párok* c. drámájáról írva (Budapesti Szemle XXXVII (1889) 149: 301), a *Vasárnapi Ujság* a Csók „lyrai gazdagságát, költői hangulatát” dicséri (Vasárnapi Ujság 52 (1897) 3. sz.: 196), Révai Nagy Lexikona „virtuóz verselő technikáját” (1912 5. kötet: 640), Ady Endre pedig „nagy formatalentumát”, „gazdag rímfaragását” emeli ki (Ady 1906/1968: 112). Hevesi úgy vélekedik Dóczi Lajos *Tragédia*-fordításáról, hogy a fordító „kétségkívül a saját nyelvén és a saját versezetében ír”, és az éles ellentéteket és epigrammatikus tömörséget ötvöző dialektikus módszerének következtében a költői mű még finomabban árnyalt, mint az eredeti. De – és itt újra megjelenik egy „de” – a fordításban felismerni Goethét, mint példaképet. Dóczi Lajos némely dolgot faustivá fordít, faustivá varázsol.¹²⁹ Tagadhatat-

129 „Doczi schreibt ohne Zweifel seine eigene Sprache und seinen eigenen Vers, charakteristisch nametlich durch den östlicheren Farbensinn und eine dialektische, in scharfen Gegensätzen und epigrammatischen Spitzen besonders glückliche Methode, welche die Unter-

lan, hogy kijárta „Goethe iskoláját” – írja Hevesi –, de ennek ellenére stílusában nem Goethe-epigon.¹³⁰ Verselése virtuóz, a nehézségeknek valósággal örül, és szándékosan fokozza azokat, meghaladva az eredeti merészségét.¹³¹

A megfigyelt formai módosulások és az ezt kísérő méltatások áttekintése után a már jelzett szövegkorpusz nyelvi formáinak, azok esztétikai értékének a vizsgálata felé fordulok, értelmezve az eredeti szöveghelyet, és komparatív-kontrasztív módon egybevetve azt a célnyelvi szövegekkel.

5.4.2. „Hozsána néked, Eszme!”. Az eszme fogalom Madách drámái költeményében

Amint korábban említettem, Arany János azt nyilatkozta a *Tragédiáról*, hogy a gondolatisága túltesz a formán (Arany 1862/1889: 352). A következőkben a gondolatiság felől közelítve, a különböző kontextusokban megjelenő „eszme” lexéma fordítói változatait vizsgálom, amely Dóczi Lajos átültetésében, de a további fordításokban is különféle jelentés- és stílusárnyalatot nyer. A nagybetűvel is írt „eszme” szó a mű egyik kulcsszava. Kulcsszónak tekinthető, hiszen harmincöt alkalommal fordul elő Madách művében, leggyakrabban Ádám szájából hangzik el (17), majd Lucifer beszédében (9). Az angyalok kara háromszor mondja ki, a Tudós kétszer említi az „eszmet”, Gábor főangyal, Péter apostol és az Úr egyszer. Továbbá a drámában mindvégig annak vagyunk tanúi, hogy egy eszme kifejlődik, megtagadják, elbukik, majd újabb, az előzővel ellentétes eszme jelenik meg a hegeli filozófiával összhangban.

Túróczy-Trostler József szerint az „eszme” lexéma gyakorisága a *Tragédiában* annak tulajdonítható, hogy Madách „mélyen benne él a hegeli szellemközösségben” (Túróczy-Trostler 1934: 229). Az „eszme” kifejezés eszszenciális voltára utal Karinthy Frigyes *Madách* című tanulmányában, amikor a *Tragédia* történéseit összefoglalva a következőket fűzi hozzá: „Szándékosan mondtam el úgy a *Tragédiát*-t, hogy ne legyen szó benne a mű úgynevezett »filozófiai«, »szemléleti«, »eszmei« tartalmáról ... a pusz-

scheidungen und Zergliederungen Madachs noch feiner durcharbeitet. In dieser Hinsicht erscheint die Dichtung bei ihm sogar reicher facettiert, als in der Ursprache. Aber das Goethe'sche Vorbild ist dabei nicht zu verkennen. Manches ist geradezu ins Faustliche übersetzt oder, wenn man will, umgehext.” *Fremden-Blatt* 1891. 135. sz.: 12.

130 „... [die oben abgedruckten beiden Bruchstücke] kennzeichnen die Goethe'sche Schule deutlich genug, ohne daß der Stuhl deshalb epigonisch würde.” *Fremden-Blatt* 1891. 135. sz.: 12.

131 „Doczi virtuose Verskunst freut sich der Schwierigkeiten und steigert sie sogar absichtlich, weit über die Wagnisse des Originals hinaus, freilich nicht ohne innere Berechtigung, da Reim und Maß so sehr viel zur nachdrücklichen Ausgleichung und Zuspitzung des Gedankens beitragen.” *Fremden-Blatt* 1891. 135. sz.: 12.

ta mesében minden benne van – az Eszme nem kiegészítője vagy alapja, nem szülőanyja a mesének, s a mese nem jelképe vagy példázata az eszmének. Eszme és történet, gondolat és jelkép ugyanaz a *Tragédiá*-ban...” (Karinthy 1923: 116). Babits szerint a *Tragédiában* „az eszme nem csupán téma és anyag, hanem maga a hímzés és bővület” (Babits 1923: 170). A „Hozsáná néked, Eszme!” a főangyalok hódolatát fejezi ki a Teremtő előtt, akinek „a lángralobbantó Eszmét, a mozgató Erőt s az éltető Jóságot” köszönhetik (Gáspár 1923: 129). Ádám a *Tragédiában* színről színre valamilyen eszmével szembesül: lelkesedik érte, próbálja megvalósítani, majd felismeri, hogy „az eszme mindig a megvalósító ember eredendő gyöngeségén törik meg”, és a társadalom tehetetlensége, az emberi természet miatt bukásra van ítélve. A „milliók egy miatt”, a szabadság és egyenlőség, a kereszténység által képviselt szeretet és testvériség, a tudományoknak szentelt élet eszméje, a józan észbe vetett hit mind elbukik, hiszen ahogyan Schöpflin Aladár írja, „... eszme és megvalósulás között kiegyenlíthetetlen diszparitás van. Az eszme tökéletes és az emberiség tökéletesedéséhez és boldogulásához tudna eljuttatni, de emberi lényekben, sőt ami még rosszabb, emberi tömegekben valósul meg, amelyek beleviszik a maguk alacsony ösztöneit, ezzel meghamisítják, visszajára forgatják és új boldogtalanságok, új bűnök eszközüvé teszik” (Schöpflin 1923: 173).

Gáspár Kornél az „eszme úttörőjét”, a bölcselőt látja a *Tragédia* szerzőjében: „Madáchban az eszme úttörőjét ünneplem elsősorban. [...] Pythagoras a harmónia sejtelmét hozta a földre, Aristoteles a gondviselés eszméjét pendítette meg, Aristarchos viláгурalmat bitorló földünket detronizálta, a föld »urával«, az emberrel együtt, Kopernikus a napot helyezte a megüresedett világtrónusra, a világ egységének eszméjét készítve elő, Giordano Bruno a végtelenséget nyitotta meg, Keppler a lét matematikai felépítésébe világított bele, Pascal lelkünk világának végtelenségét tárta fel. Nem csekélyebb vívmány nagyszerű Madáchunk prometheusi adománya sem. Ő az erkölcsi világrénd kettős lényegének egybeműködését látta meg. A nagy törvényt, amely addig csak homályos és összefüggés nélküli sejtelmekben nyilatkozott. Goethe Faustjának második részében minden megdicsőül. Byron Kainjában minden kárhozatba süllyed. Madáchnál a lét továbbra is hullámvonalban halad, az örök jó és örök rossz váltakozó magasság és mélységi pontjain át” (Gáspár 1923: 127–128).

Harsányi Zsolt szerint a *Tragédia* sok színe nem más, mint „az emberi öntudat nagy képeskönyve”, „a vezéreszmék egy-egy apró tragédiája” (Harsányi 1932: 115). Az „eszme” a *Tragédiában* azonban nem csupán életre kel a különböző színek kontextusában, de lexikális elemként is folyamatosan visszatérő eleme a műalkotásnak. Hogy mi az „eszme” kifejezés fogalmi tartalma, Gáspár Kornél is fejtegeti *Az eszme felé* (1922) című írásában.

Írását így indítja: „Mi az eszme? Különös kérdés, akárcsak azt kérdezném, hogy mi a levegő vagy mi a víz.” Éppen ezért így definiálja: „Szerintem egyetemes tétel, tehát valamely mindenkor és mindenre érvényes igazság kifejezése.” Körüljárva az eszme fogalmát, megkülönbözteti az objektív és szubjektív eszmét: „Az objektív eszme örökkön meg van a létben; része a világrendnek. A szubjektív eszme az objektívnek pusztán tükröződése az emberi elmében s mint tükörkép homályos, hiányos, vagy torz is lehet, de még így hibásan is eszme, mert mindenre kiterjedő törvény kifejezésére törekszik. Eszme, csak hogy hiányos vagy téves eszme. Minden eszménket szubjektívnek kell tekintenünk; a megértés emberi formájának, korlátolt érzékeink és véges elménk határai között” (Gáspár 1922: 1436). Gáspár Kornél egyben elhatárolja az eszmét a gondolattól és ötlettől: „Az eszmétől élesen meg kell különböztetnünk a csupán részleges érvényességű *gondolatot*, még élesebben a helyi érdekű, gyakran csak szójátékszerű ötletet, mely rokona ugyan, de úgy aránylik hozzá, mint Shakespeare Hamlet-jéhez a Bambarra-néger saphija” (Gáspár 1922: 1437).

Megfigyelhetjük, hogy az „eszme” lexéma már eleve a forrásnyelvi szövegben az isteni teremtetelvtől („Ki a végtelen ürt kimérted, / Anyagot alkotván beléje, [...] Hozsána néked, Eszme!”) az elmében, szavakban megfogható gondolatokig („Minden szavam, agyamban minden eszme”) és azok villámszerű felvillanásáig („Megállj! mi eszme villant meg fejemben”) sokféle árnyalatot nyerhet az értelmezés során.

A *Tragédiában* mintegy 35-ször előforduló „madáchi műszót” (Túróczy-Trostler) Dóczi Lajos gyakran a „Gedanke” (1. a) ‘gondolat’; b) ‘eszme, ötlet’ – Halász 1994: 783) lexemával fordítja. A „Gedanke(n)” 11-szer fordul elő a dráma német nyelvű változatában. Nézzünk néhány példát:

Hozsána néked, <i>Eszme!</i> (Gábor főangyal, 1. szín)	Hosianna dir, <i>Gedanke!</i>
És e két <i>eszme</i> nő majd szüntelen. (Lucifer, 3. szín)	Die zwei <i>Gedanken</i> keimen, wachsen fort
Csatára szálltam szent eszmék után (Ádám, 7. szín)	Für heilige <i>Gedanken</i> wollt ich kämpfen
Mi eszme az, mely a széles világot Eggyé olvasztja (Ádám, 12. szín)	Doch möcht’ ich den <i>Gedanken</i> kennen Der dieses All in eine Einheit schmelzt
Igaz, igaz, de mindegy, bármi hitvány Volt eszmém, akkor mégis lelkesített (Ádám, 13. szín)	Mag sein! Ob falsch der <i>Gedanke</i> , Erhöht er doch mein Erdenlos.

Egyetlen szöveghelyen szerepel a „Gedanke” főnév helyett a „gedacht” igei alak – a *Duden* értelmező szótár a főnevet így magyarázza: „etwas, was gedacht wird, gedacht worden ist; Überlegung” (<https://www.duden.de>).

5. AZ EMBER TRAGÉDIÁJA NÉMETÜL

duden.de/rechtschreibung/Gedanke). Dóczi Lajos tulajdonképpen a szócsalád közel álló tagjával helyettesíti a főnevet: „Doch war ein Riß in dem, was du *gedacht*” („S nem érzéd-é *eszméid* közt az úrt?” – Lucifer, 1. szín).

Ugyanakkor további 7 szöveghelyen jelenik meg a „Gedanke” összetett főnévben, a szóösszetétel egyik tagjaként:

Weltgedanken	Ein Träger neuer <i>Weltgedanken</i> Új eszmét hoznak, a testvériséget (Péter apostol, 6. szín) Was ward doch aus dem großen <i>Weltgedanken</i> Lám, lám, mivé silányult a nagy eszme (Lucifer, 7. szín)
Lichtgedanken	Ein großer Mann erkennt den <i>Lichtgedanken</i> Ha egy nagy ember eszméit megérti (Ádám, 10. szín)
Leitgedanke	Der <i>Leitgedanke</i> ist bei uns das Brot Ez eszme nálunk a megélhetés (Tudós, 12. szín)
Heilsgedanke	Dann kommt ein <i>Heilsgedanke</i> wieder Csak mentse meg a földet... s akkor újra felmerül Az eszme, mely életet lehel reája. (Ádám, 10. szín)
Hochgedanke	<i>Hochgedanke</i> Választhatni, mily nagy eszme (Angyalok kara, 15. szín)

5. táblázat. Az „eszme” lexéma fordításváltozatai Dóczi Lajos Tragédia-fordításában

Dóczi Lajos itt akár intuitíven, akár tudatosan annak a fordítói elvnek engedelmeskedik, miszerint a gyakori szóismétlés nemkívánatos jelenség (Károly 2010: 323). Általános fordítói tendencia, hogy a forrásnyelvi szövegtől eltérően a célnyelvi szövegben csökken az egyszerű ismétlés (Károly 2010: 326). A szó szerinti ismétlés helyett a fordító hajlamos egy adott kifejezés szinonimáját választani, hogyha az többször előfordul a forrásnyelvi szövegben. Így keres Dóczi Lajos is variatív megoldásokat, amelyek a forrásnyelvi szöveg értelméhez hűek, ugyanakkor megtörik a lexikális ismétlés vélt egyhangúságát. Amint az idézett adatokból láthatjuk, az ismétlés valójában megmarad, a minősége azonban megváltozik, más ismétléstípus lép fel. Ugyanakkor az összetett szavak jelentéstartalma többletet nyer, megváltozik az emocionális hangneme.

Vegyük sorba a Dóczi Lajos átültetésében előforduló összetett főneveket, melyeket a kétnyelvű szótárak sem adatolnak (a Halász Előd-féle Nagyszótár sem), és amelyekről első olvasatra elmondhatjuk, hogy nem gyakran használt kifejezések, a választékos stílus hordozói, költői, filozófiai töltetű szóalkotások. A „Weltgedanke” kifejezésre Rudolf Eisler filozófiai szótárában lelhetünk rá, magyarázata szerint ez az alapvető elv ott rejlik az isteni szellemenben is: „Weltgedanke ist die Idee der Welt, auch im göttli-

chen Geiste", szó szerint *világésszémének* lehetne fordítani (Eisler 1904: 720–721).¹³²

A „Lichtgedanke” a „Licht” és a „Gedanke”, azaz a „fény” és „gondolat” főnevek összetétele. A fényhez gyakran Isten lényét asszociáljuk. A kifejezés meglelhető Schiller *Die Gunst des Augenblicks* című versében, és Isten alakjához kapcsolódik: „Alles Göttliche auf Erden / ist ein Lichtgedanke nur” ('minden, ami isteni a földön, csupán egy fénygondolat').¹³³ A kifejezés szerepel a Grimm-szótárban (DWB), akárcsak a „Hochgedanke”. A „hoch” és „Gedanke” a 'magas, emelkedett, fennkölt' jelentésű melléknév és a 'gondolat' jelentésű főnév összetétele. A Grimm-szótár egy Goethe-idézetet hoz fel példának Goethe *Des Epimenides Erwachen* című drámájából: „Auch schau' ich gern der Menschenhände Werk, / Woher des Meisters Hochgedanke strahlt”.¹³⁴ Az ember keze munkájában ott van a Mester eszméje, gondolata.

A „Leitgedanke” jelentése a Duden szótárban 'leitender Gedanke, Grundgedanke', azaz 'vezető gondolat, alapeszme', amely mindent meghatároz.¹³⁵ A „Heilsgedanke” szóösszetételben a „Heil” ('boldogulás, vall. üdv(össég), üdvözülés') előtagot a szövegkontextusban a következőképpen értelmezhetnénk: 'üdvözítő, azaz megmentő eszme'.

A Dóczi Lajos által választott szinonimák, melyekkel a „Gedanke” főnév ismétlését elkerüli, kizárólag a szókincs emelkedett, választékos rétegébe tartoznak, a költői nyelvben fordulnak elő. Dóczi Lajos költői nyelvhasználatával, az összetett főnevek sűrített szemantizálásával túllép a köznyelvi formákon. Ezek használata arról tanúskodik, hogy a német nyelvet magas fokon ismeri, költőien adja vissza a forrásnyelvi szöveget, és irodalmi műveltséggel bír.

A „Gedanke” még egy szókapcsolatban előfordul, ezúttal előtagként; az összetétel jelentéskörét inkább az utótag jelentése adja meg: „Gedankengröße”. A főnév a 'gondolatbőség, eszmegazdagság' jelentésű „Gedankenfülle” szinonimájának is tekinthető. A 'nagy eszme' Dóczi Lajosnál a 'gondolatok nagysága' lesz. Nézzük a forrás-, illetve célnyelvi szöveget (Ádám, 11. szín):

Az új világba elszántan leszálllok,
S nem félek, a költészetet, *nagy eszmét*
Hullámi közt, hogy újra ne találjam.

Ins neue Leben steig' ich mutig nieder
Und hoff' getrost, ich finde dort wie hie
Gedankengröße noch und Poesie.

¹³² <http://www.zeno.org/Eisler-1904/A/Weltgedanke>. (2019. 12. 19.)

¹³³ <http://www.woerterbuchnetz.de/DWB?lemma=lichtgedanke>. (2019. 12. 19.)

¹³⁴ <http://www.woerterbuchnetz.de/DWB?lemma=hochgedanke>. (2019. 12. 19.)

¹³⁵ <https://www.duden.de/rechtschreibung/Leitgedanke>. (2019. 12. 19.)

Ezeket a szöveghelyeket a további vizsgált fordítások megfelelő szöveghelyeivel összevetve láthatjuk, hogy Dóczi Lajos fordítói eljárását nagyfokú kreativitás jellemzi. A „Gedanke” lexéma variálására továbbá Alexander Dietzénél találunk két példát, valamint Planer Jenőnél egyetlen adatot. Azt is feltüntetem, hogyan fordította Dóczi Lajos az adott szövegrészt.

Urgedanke	A. Dietze Verkörpert ist der große Urgedanke Megtestesült az örökös nagy eszme (Angyalok kara, 1. szín)	Dóczi Lajos Verkörpert ist der ewige Gedanke
Hirngedanke	A. Dietze Ein jedes Wort ein jedes Hirngedanke ... agyamban minden eszme Lényemnek egy-egy részét költi el (Ádám, 3. szín)	Dóczi Lajos Ein jedes Wort, von mir gesprochen, Gedanken, die mein Hirn durchpochen
Gedankenflug	E. Planer Ich fürchte nicht, in seinem Wogentreiben Gedankenflug und Dichtung zu vermissen S nem félek, a költészetet, nagy eszmét Hullámi közt, hogy újra ne találjam. (Ádám, 11. szín)	Dóczi Lajos Und hoff' getrost, ich finde dort wie hie Gedankengröße noch und Poesie

6. táblázat. A „Gedanke” lexéma variálása Dóczi Lajos Tragédia-fordításában

Az „Urgedanke” kifejezéssel, ami annyit tesz, mint 'ős-gondolat', Dietze a Madách által választott „örökös” melléknév jelentését kívánja visszaadni. Dóczi Lajos ezt a „gondolat” elé helyezett „örökös” jelzővel adja vissza („der ewige Gedanke”), bár nála elmarad a *nagy* melléknév, ami Dietzénél jelen van: „der große Urgedanke”. Az első színben előforduló „örökös nagyeszme”, amely Dóczi Lajosnál „der ewige Gedanke”, Dietzénél „Urgedanke”, Mohácsinál „Uridee” lesz a célnyelvi szövegben. Ez az utóbbi fogalom – fejtegeti Túróczi-Trostler – nem Madách, nem is Hegel műszava, hanem Goethe és Schelling fogalomtárából való kifejezés, akár az „Urphänomen”, „Urpflanze”, „Urding” kifejezések. Túróczi-Trostler szerint „az örökös nagy eszmének Uridee-vel való fordítása úgy hat, mint ha valaki Urmensch-nek fordítaná az örök embert” – márpedig az *Urmensch* annyit tesz, mint 'őseMBER'. Túróczi-Trostler Mohácsi fordítói megoldásával kapcsolatosan úgy véli, „mindenesetre egy olyan árnyalatot visz bele Madách fogalmába, amely legalább eredeti, első előfordulása helyén –, idegen lehetett tőle...” (Túróczi-Trostler 1934: 229). Jól látható, egy adott

nyelvi elem más-más képzetet kelthet a befogadóban, más hangulatot sugároz.

Visszatérve A. Dietze fordítói megoldásaihoz, a „Hirngedanke” a „Hirn” (agy, elme) és a „Gedanke” – egy pleonazmusszerű kifejezés elemei, hiszen nyilvánvaló, hogy valamely eszme, gondolat az agyunkból pattan ki. Dóczi Lajos fordításában az eszmék az agyban lüktetnek, dobognak.

Planer fordításában a „Gedankenflug” feltehetőleg azt hivatott kifejezni, hogy a világban „hullámszerű”, azaz szárnyalnak (*Flug*) az eszmék. Nem a mellékevet („nagy eszmék”), de az eszmék szárnyalását adja itt vissza Planer. Dóczi Lajos itt a „Gedankengröße” összetett főnévvel fordítja az „eszme”-t. Az ő megoldásához hasonló Dietze megoldása is, aki az „Ideengröße” összetett főnevet választja az eszme nagyságának visszaadására: „Und bin gewiß, aufs Neu in ihren Wogen / Dichtung zu finden und *Ideengröße*.”

Amúgy a „Gedanke” kifejezés csupán elvétve jelenik meg Planer Jenő, Sponer Andor és Mohácsi Jenő fordításában. Nézzünk egy szöveghelyet, ahol szinte mindegyik fordító (Alexander Dietze kivételével) ugyanezzel a főnévvel adja vissza az „eszme” szó jelentését:

Megállj! mi *eszme* villant meg fejemben –

Dacolhatok még, Isten, véled is. (Ádám, 15. szín)

Dóczi: Ha! ein *Gedanke* blitzt mir durchs Gehirn

Dietze: Halt! Welche *Idee* blitzt auf in meinem Haupte

Planer: O stille! Ein *Gedanke* faßt mich plötzlich

Sponer: Halt! Durchs Gehirn fährt mir ein *Gedanke*

Mohácsi: Halt! Ein *Gedanke* blitzt mir auf!

Egyértelmű, hogy itt a „Gedanke” egy hirtelen felbukkanó „gondolat”-ra utal. Tágabb kontextusban vizsgálva, megállapítható, hogy a „Gedanke” kifejezést Planer, Sponer és Mohácsi csupán néhány szöveghelyen használják, nem következetesen alkalmazzák.

A következő részletben (Ádám, 6. szín) az „eszme” filozofikusabb jelentést nyer, és a fordítói megoldások variálódnak:

Madách: Új népet hozzon s új *eszmét* a világra.

Dóczi: So schaff' ein neues Volk und einen neuen *Gedanken*.

Dietze: Bring er der Welt neue *Ideen* und Völker neu.

Planer: So schaff' er neue Völker und *Ideen*.

Sponer: Erwecke er/ Neue Völker, neue *Lehren*.

Mohácsi: Bring uns ein neues Volk und *Ideal*.

Itt érhető tetten, hogyan jut el a fordító a nyelvi formától a gondolatig, és a gondolattól újra a nyelvi formáig (Klaudy 1999: 42), hogyan értelmezi a forrásnyelvi szöveget. Az „eszme” itt inkább a platóni idea, abszolút fogalom, a kanti észbeli tiszta fogalom jelentését hordozza. Dietze és Planer az „Idee” kifejezést választja ekvivalensként, Planer a ’tan, tanítás’ jelenté-

sű „Lehré”-t, amely világnézeti, tudományos elvek rendszerére utal. Mohácsinál az „Ideal” szerepel, amely a tökéletességet, a követendő mintaképet asszociálja.

Dóczi Lajostól eltérően, aki az „eszme” ekvivalenseként itt is a „Gedanké”-t szerepelteti, a többi fordítónál az „Idee” a leggyakoribb megoldás. Sponer Andor éppoly következetesen választja az „Idee” lexémát, mint Dóczi Lajos a „Gedanke” lexémát: fordításában mintegy 30-szor szerepel az „Idee”. Három alkalommal „Grundidee” áll a célnyelvi szövegben. Alexander Dietze is gyakran felelteti meg az „Ideé”-t az „eszme”-nek (8), de ő – akárcsak Dóczi Lajos a „Gedanke” esetében – variálja azt: „Weltidee” (7), „Machtideen” (1), „Ideenkreis” (1), „Ideenpaar” (1), „Ideenneuheit” (1), „Ideengröße” (3). Planer Jenő is gyakran választja az „Idee” lexémát (8). Elvértve Mohácsi Jenő átültetésében is előfordul (4), egy szöveghelyen „Uridee” formában. Dóczi Lajos hétszer adja vissza az „eszme” szó jelentését a német „Idee” lexémával, a következő szövegekhelyeken:

Mi kár, hogy szép eszméid újlag
Csak olyan hírhedett almat teremnek
(Lucifer, 7. szín)

Két szó menti meg
A mindenünnen megtámadt nagy eszmét.
(Ádám, 9. szín)

Az eszmék erősbek
A rossz anyagnál. (Ádám, 10. szín)
Szintén fog élni a szellemvilágban
Tagadásul költészet és nagy eszme.
(Lucifer, 13. szín)

Valóban, illy eszmék megérdemelnék
A megfenyítést. (Tudós, 12. szín)

Mondd, mi hát az eszme,
Mely egy ily népbe egységet lehel
(Ádám, 12. szín)

Valóban szép vigasz, már hogyha még
A harc eszméje volna legalább nagy
(Lucifer, 13. szín)

Dóczi Lajos

Es muß doch weh tun, stets *Ideen* zu
pflegen.

Von allen Seiten drohn
Todfeinde der *Idee*.

Ideen find stärker als der rohe Stoff.

Wird's in der Geisteswelt als
Negation
An Poesie und *Ideen* nicht fehlen.

Ideen, mein Freund, wie du aus-
gesprochen,
Verdienten Strafe.

Nenn' mir die *Idee* doch
Und den Gemenszweck, der euch
eint, begeistert!

Wären die *Ideen*
Noch groß und wahr
Nur weil mich Großes hat begeistert.

Láthatjuk, hogy itt az „Idee” mindegyik esetben a már fentebb említett 'idea', 'fogalom', 'általános érvényű célról alkotott gondolat' jelentéssel bír.

A német nyelvű Madách-fordításokat (*Madách németül*, 1934) vizsgálva, Túróczi-Trostler kiemeli, hogy Alexander Dietze 1865 táján „az eszme műszót” a döntő helyeken „Ideé”-vel fordítja, ahogyan az Hegelnél szerepel. Dóczi Lajos kora azonban már elveti Hegelt és a német idealizmust, így ő csak ritkán használja, „csak véletlenül »hibáz rá« az »Idee« kifejezésre, és a más tartalmú, más eredetű »Gedanke« lexemával helyettesíti”. Mohácsi Jenő – folytatja Túróczi-Trostler – következetesség nélkül, különböző lexémákkal adja vissza az »eszme« kifejezést: „Mohácsi felváltva hol Idee-nek, hol Gedanke-nak, hol Glaube-nak, Lehre-nak, Ideal-nak fordítja, hol körülírja (das Grosse; das grosse Denken; Heiliges; was ich denke), hol le sem fordítja az eszmét; nyilván ő sem érzi már a szónak eredeti, szerkezeti küldetését s programjának megfelelően közelebb hozza az élő szóhasználatához” (Túróczi-Trostler 1934: 229).

A jelzett fordítói megoldásokon kívül Dóczi Lajosnál a kontextus függvényében az „eszme” ekvivalenseként más kifejezések is megjelennek, mint „Hohes”, „Großes”, „Begriffe”, „Regung”, illetve „Wahrheit”. Vegyük szemügyre a szövegrészleteket:

Hohes	Nem mintha aljast bírtam volna tenni, De mert nagy eszme lelkesíteni bírt. 5. szín	Dóczi Lajos Nicht, daß ich fähig war der schlechten That; Nein, daß ein Hohes mich begeistert hat.
Großes	Mi sarkantyúzna, nagy eszmék miatt, Hogy a muló perc élvéről lemondj?	Könnst du Kampf für Großes wagen?
Begriffe	E régi eszmék többé nincsenek. (Lucifer, 12. szín)	Du nennst Begriffe, die man nicht mehr kennt.
Regung	Hát minden nagy eszme, Nemes cselekmény konyhánk gőze csak...? (14. szín)	So ist denn jede edle That und Regung bloß Der Küche Dunst...
Wahrheit	Az eszme él, s a láng, mely fellobog, Világot késő századokra vet. (Az agg eretnek 7. szín)	Die Wahrheit lebt. Die Flamme, die uns lodert, Ist morgenrot, das unsern Enkeln bricht.

7. táblázat. Az „eszme” lexéma ekvivalensei Dóczi Lajos *Tragédia*-fordításában

A „Hohes” und „Großes” a „nagy eszme” megfelelője. Ahol Dóczi Lajos a „Hohes” főnevesített melléknevet felelteti meg a „nagy eszmé”-nek, ott Dietze, Mohácsi a „Großes”, Planer az „Erhab’ne” (‘fenséges, magasztos’) főnevesített melléknevet választja.

A 'fogalom, elképzelés, felfogás' jelentésű „Begriff(e)” kifejezés mellett nem csupán Dóczi Lajos dönt, de Planer Jenő, majd később Mohácsi Jenő is. Alexander Dietze és Sponer Andor az „Ideen” lexémát választják.

Sajátos fordítói választása Dóczi Lajosnak a 'megmozdulás, mozdulat, indulat, (lelki) rezdülés, törekvés, igyekezet' jelentésű választékos „Regung”, amely a „nagy eszme” ekvivalense lesz. Találónak érzem, hiszen a „nemes cselekmény”-ben is benne van a megmozdulás, igyekezet mozzanata. Itt Mohácsi Jenő is eredeti megoldás mellett dönt, amely jelentéskörében ('szándék, törekvés') közel áll a Dóczi Lajoséhoz: „Große *Sinnen*, edle Tun nur Dampf / Aus unsrer Küche.”

Ehhez hasonló sajátos választása Dóczinak a „Wahrheit” ('igazság') mint a madáchi „eszme” kontextuális megfelelője. Ez utóbbi olyan szöveghelyen fordul elő, ahol a további fordítók is sajátos megoldással élnek:

Madách: Az *eszme* él

Dóczi: Die *Wahrheit* lebt

Dietze: Es stirbt die *Lehre* nicht

Planer: Es lebt und siegt der *Geist*

Sponer: Denn die *Idee* bleibt lebend

Mohácsi: Der *Glaube* lebt

Leszámítva Sponer Andor megoldását, aki az általa gyakran használt „Idee” főnevet választja, más-más fordítói variánsokkal szembesülünk: Dietze a „Lehre” ('tan, tanítás'), Planer a „Geist” ('szellem(iség)'), Mohácsi a „Glaube” ('hit') mellett dönt. Így aztán a különböző megformálásokban 'az igazság él'; 'a tan nem hal meg'; 'él és győz a szellem'; 'élő marad az eszme'; 'a hit él'.

Kövessük nyomon a falanszterszínben elhangzó monológ első sorában is az „eszme” fogalmának különböző fordításváltozatait. Ádám a következő kérdést teszi fel a Tudósnek: „Mondd, mi hát az eszme, / Mely egy ily népbe egységet lehel, / Mely, mint közös cél, lelkesíteni tud?” A Tudós válasza röviden így hangzik:

Madách: Ez eszme nálunk a megélhetés.

Dóczi: Der *Leitgedanke* ist bei uns das Brot.

Dietze: Des Lebens Fristung ist bei uns das *Ziel*.

Planer: Wir haben nur ein *Ziel*: das Existieren.

Sponer: Die *Grundidee* ist, Alle zu versorgen.

Mohácsi: Dies *Ideal* ist hier: das nackte Dasein.

A Dóczi Lajos választotta „Leitgedanke” ('vezéreszme, alapeszme') a kontextusba illő sajátos megoldás, hiszen a falanszter népének egyetlen vezéreszméje, alapgondolata, fő gondja a megélhetés. Szinonimájának tekinthetjük a Sponer választotta „Grundidee”-t. Dietze, majd Planer 'cél'-nak („Ziel”) fordítja az „eszme”-t, hiszen a falanszter személytelen világában, ahol nincsenek már erőforrások, sem tudomány, sem művészet, a

megélhetés maga a cél. Mohácsi más árnyalatot kölcsönöz e sornak, amikor az 'ideál, eszménykép, követendő példakép' („Ideal”) lexéma mellett dönt. A fordítói megoldások sokszínűségét mutatják a „megélhetés” lexéma célnyelvi megoldásai is: Dóczi Lajosnál 'kenyér, kenyérkeseret' („das Brot”), Dietzénél 'az élet haladéka' („des Lebens Fristung”), Planernél a 'létezés' (das Existieren”), Sponernél a 'mindenkit ellátni' vágyás, mindenkiről gondoskodni vágyás („Alle zu versorgen”), Mohácsinál a 'csupasz lét' („das nackte Dasein”) szerepel a célnyelvben. Bár a fordítói megoldások egyike sem felel meg a „megélhetés” fogalmának, tartalmilag a Dóczi Lajosé áll legközelebb Madách kifejezéséhez.

Láthatjuk, hogy Dóczi Lajos következetes a „műszó” használatában, többnyire ugyanazon lexéma mellett („Gedanke”) dönt az „eszme” fogalmi jelentésének fordításakor. Ugyanakkor kreativitásáról, stiláris, nyelvi gondosságáról tanúskodnak a választott alapszó variációi. A különböző variánsok által többletjelentést nyer az eredeti szó által jelölt fogalom, illetve színesebbé, költőibbé válik a célnyelvi szöveg, miközben fordítója hű marad a forrásnyelvi szó kontextuális jelentéséhez. A fordítás során Dóczi Lajos akár más, odaillő lexémát is választ az „eszme” kifejezés jelentéstartalmának visszaadására, amennyiben azt a szövegkörnyezet megengedi vagy megkívánja. Tanúi lehetünk tehát a szinonimák árnyaltmódosító hatásának. A további fordítóknál előforduló „Idee” mint a „Gedanke” szinonimája az ő fordításában is többször megjelenik. Amikor egy-egy sajátos kifejezést választ a madáchi kulcsszó megfelelőjéül, indokoltan teszi, a további fordítók is többnyire ugyanazon a szöveghelyen élnek sajátos megoldással. Dóczi Lajos nem szószerintiségre törekszik, ami a műfordításban nem is lehetséges, de a nyelvi lehetőségek választásában hű marad a szöveg értelméhez, szellemiségéhez.

Madáchnál minden a nagybetűs Eszmét szolgálja: a filozófiai nyelvhasználat, a szövegvilág, a felvetett kérdések, a történelmi színek cselekménye, küzdelmei, de a lírai formanyelv és az „eszme” lexéma ismétlődése is. Mindez Dóczi Lajos fordításában is megvalósulni látszik, amint az a forrás- és célnyelvi szöveg tartalmi-nyelvi összehasonlító vizsgálatából kitűnik. Babits Mihály úgy véli, „Madách költeménye az egyetlen igazában filozófiai költemény a világirodalomban. Goethe és mások verseiben a filozofikum csak eszköz, és nem cél: az eszme csak szerény szolgálja színeknek, érzéseknek. Madáchnál színek, érzések szolgálják az Eszmét...” (Babits 1923: 170). Bár Babits Mihály kijelentésében némi túlzás van, valószínűleg Madách drámai költeményének gondolatiságát, filozófiai jellegét kívánja hangsúlyozni. Madáchnál a filozofikum, az eszme áll a középpontban, ennek a megvalósítása, a megőrzése a cél.

5.4.3. A zárósztín a fordítások tükrében

Mind a gondolati, filozófiai tartalom szempontjából, mind formai szempontból jelentős a *Tragédia* 15. színe, amely a biblikus keretsztín záró része. A vizsgálataim középpontjában két, a mű gondolati-tartalmi szempontjából reprezentatív szövegrész és a drámai költemény zárószórának az elemzése, valamint a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg(ek) részletes tartalmi-nyelvi, illetve formai összehasonlítása áll.

A két választott monológban („Ne kérdd tovább a titkot...”; „Karod erős, szíved emelkedett...”) az Úr Ádám kérdéseire válaszol. A zárósztínben Ádám azon a helyen ébred fel, ahol elaludt: Évával való kiűzetésük színhelyén, a pálmafás vidéken. Az álomlátomások után rájön, hogy „sem az egyén, sem a köz, sem az akarat, sem az eszme, sem az élet, sem az erőszak, sem az organikus fejlődés, sem a szellem, sem az anyag nem mutatkozik annak a titkos kulcsnak, amely az emberből a szépség és a jószág végtelen áradatát egy csapásra felszabadítja” – állapítja meg Barta János. Mi lehet akkor az a „közös erő”, „közös titok”, amely minden emberben ott lappang? (Barta 2003: 164). Ádám kérdései, amelyek a mindenkori gondolkodó, elmélkedő embert foglalkoztatják, a 15. színen hangzanak el:

- „Óh mondd, óh mondd, minő sors vár reám: / E szűk határu lét-e mindenem” – van-e valami e földi léten túl, van-e örökkévalóság?
- „Megy-e előbbre majdan fajzatom / Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen” – fejlődik-e az ember, közelebb jut-e Istenhez?
- „Van-e jutalma a nemes kebelnek, / Melyet kigúnyol vérhullásaért/ A kislelkű tömeg” – van-e értelme a nemes emberi tetteknek, ha a tömegből hiányzik az egyén erkölcsi és szellemi ereje, az építőerő és az építő szándék?

Sík Sándor Ádám problémáját egyetlen kérdésben foglalja össze: „Mi lesz a sorsa az Istentől elszakadt és önerejére támaszkodó embernek”, „akit mindig megbuktat saját gyöngesége”? Szerinte Istentől „Ádám ketőt kérdez: Halhatatlan-e az ember lelke, és: tökéletesedik-e az emberiség. Az Úr nem ad határozott feleletet, aminthogy nem is adhat. Az igazság látása nem az ember osztályrésze” (Sík 1911). Ádám kérdésére ezért az Úr intó szóval felel: „Ne kérdd tovább a titkot”. Azaz vannak az ember számára teljesen meg nem ismerhető, tisztán nem látható dimenziói az Életnek: „Mert most tükör által homályosan látunk, akkor pedig színről-színre; most rész szerint van bennem az ismeret, akkor pedig úgy ismerem majd, a mint én is megismertettem” (1 Kor. 13: 12). Ennek ellenére az Úr küzdelemre, munkára biztatja Ádámot: „Karod erős – szíved emelkedett / Végtelen a tér, mely munkára hív”.

Bodor Aladár az ember örökös küzdelmének okát, az ember kettősségét 1905-ös Madách-tanulmányában (*Az ember tragédiája mint az egyén tra-*

gédiája) a következőképpen fogalmazza meg: „Azaz: a szív bizton hiszi a halhatatlanságot, az ész bizton tagadja és ez örökké kiegyenlíthetetlen lelki kétségben való döntést Isten magának tartja meg örökre, amit jónak kell látnunk magunkra nézve; életünkben pedig a szív és ész között levő helyes utat mutatja meg. Emberlelkünk „por és napsugár keveréke” (4083. sor) valóban, ezért ingadozunk persze a sejtett abszolútum s a látott arasznyi végesség között...” (Bodor 1905: 25). Bodor Ádám szerint a halhatatlanságnak felül kell kerekednie az „arasznyi végesség” érzetén: „Viszont a szív, mely eleitől fogva hitte a halhatatlanságot, újra s újra megroskad az ész döntő érvei alatt, de végkép meg nem adja magát. A szív a lét célját a halhatatlanságba helyezi. Ha van halhatatlansága lelkünknek, akkor ez magában hordja létünk célját, (önfenntartásért csak a végesnek kell küzdenie) akkor a földi halál nem teljes, nem is kell tőle félnünk” (Bodor 1905: 27).

5.4.3.1. „Világosíts fel!”

Az első szövegrészlet, amelyet tartalmi, formai szempontból elemzek, az Úr válasza Ádám „világosíts fel” kérésére. Ádám úgy érez, akárcsak Schiller *Az elfátyolozott szaiszi szobor* című balladájának ifja, akit Egyiptomba hajt a tudásszomja („Mit tudok, / – szólt az ifjú – ha mindent nem tudok?” / „Létezik-e itt »több« vagy »kevesebb«?”). Az ifjú a főpappal beszélgetve egy elfátyolozott szoborra lesz figyelmes, amely a főpap szavai szerint az Igazságot rejti. Az Isten végzése szerint senki halandó „bűnös kézzel a szent igazságról” fel nem emelheti a fátylat, míg engedélyt nem kap rá, és a fátyol fellebbentése „könnyű bár a kéznek, ám mázsás súly a lelkiismeretnek”. A fátyol fellebbentő ifjúra sem vár más, mint a „mélabú”, életkedvének az elvesztése: „Jaj annak [...] / ki bűnös úton jut az igazsághoz: / nem lel örömet benne soha többé”.¹³⁶ Földényi F. László értelmezésében „az ifjú megpillantotta az Igazságot és elfelejtett mosolyogni; mert megpillantotta azt, amit senki más: a Semmit. [...] Az ifjú rájött, hogy a *végző igazság* a *semmi*, és nincsen olyan hely, ahol életünket tisztázhatnánk” (Földényi 1983: 664).

¹³⁶ Friedrich Schiller: *Az elfátyolozott szaiszi szobor*. Halasi Zoltán fordítása. Kétezer. 2007/5. <http://ketezer.hu/2007/05/az-elfatyolozott-szaiszi-szobor/>.

A német eredeti sorai: »Was hab ich, / Wenn ich nicht alles habe?« sprach der Jüngling. / »Gibts etwa hier ein Weniger und Mehr?«; »Gewichtiger, mein Sohn, als du es meinst, / Ist dieser dünne Flor – für deine Hand / Zwar leicht, doch zentnerschwer für dein Gewissen.«; »Weh dem, der zu der Wahrheit geht durch Schuld, / Sie wird ihm nimmermehr erfreulich sein.« Friedrich Schiller: *Das verschleierte Bild zu Sais*. <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/gedichte-schillers/highlights/das-verschleierte-bild-zu-sais/>

Az Úr tehát arra inti Ádámot, hogy ne fürkéssze a titkokat. Az alábbi táblázatban az eredeti monológ és Dóczi Lajos fordítása olvasható. (A szövegrész további fordításait lásd a 4. függelékben):

1. Ne kérdd	1. Sage nicht und frage nicht.	a
2. Tovább a titkot, mit jótekonan	2. Schöpfers Hand verhüllt das Licht,	a
3. Takart el istenkéz vágó szemedtől.	3. Weil's verschleiert, Gnaden spendet,	b
4. Ha látnád, a földön mulékonyan	4. doch, erkannt, dein Auge blendet.	b
5. Pihen csak lelked, s túl örök idő vár:	5. Wenn du Ewigkeit gewinnst	c
6. Erény nem volna itt szenvedni többé.	6. Nach der Erde Leid und Freuden,	d
7. Ha látnád, a por lelkedet felissza:	7. Wäre Tugend kein Verdienst,	c
8. Mi sarkantyúzna, nagy eszmék miatt,	8. Wär's nicht Kraft, die Schuld zu meiden.	d
9. Hogy a muló perc élvéről lemondj?	9. Hättest du gewiß erkannt:	e
10. Míg most, jövőd ködön csillogva át,	10. Geist verrinnt in Staub und Sand,	e
11. Ha percnyi léted súlyától legörnyedsz,	11. Könntst du Kampf für Großes wagen?	f
12. Emel majd a végetlen érzete.	12. Flüchtigem Genuß entsagen?	f
13. S ha ennek elragadna büszkesége,	13. Drum durch Nebel heher und zart	g
14. Fog korlátozni az arasznyi lét.	14. Blinken dir der Zukunft Sternen,	h
15. És biztosítva áll nagyság, erény.	15. Und im Druck der Gegenwart	g
	16. Heben dich Unendlichkeiten.	h
	17. Nährte solche Ahnung wieder	i
	18. Sicherheit und Uebermut,	j
	19. Ziehe Sterblichkeit dich nieder,	i
	20. Und so wirst du groß und gut.	j

A szövegrészlet jól szemlélteti Dóczi Lajos fordítói stílusának már kiemelt formai jellegzetességeit: a sorok számának gyarapodását, a verssorok rímeltetését. A forrásnyelvi szöveg 15 soros monológja 20 soros lesz a fordításában. Madách rímtelen sorai helyett páros rímek és keresztrímek váltják egymást. Asszonáncszerűen rímel a 14. és a 16. sor: „Blinken dir der Zukunft Sternen – Heben dich Unendlichkeiten”. A 10–11 szótagos madáchi sorok 7–8 szótagszámúra rövidülnek. A rímekből és a szótagszámból adódik a célnyelvi szöveg erős zeneisége, ritmikussága.

Nézzük meg tartalmi, jelentésbeli szempontból az idézett részletet. Az isteni intés, felszólítás: „Ne kérdd...”, amely Madáchnál félsor, Dóczi Lajosnál kibővül, két ige fejezi ki: „Sage nicht und frage nicht”. A ’ne szólj és ne kérdezz’ nyomatékosabb lesz a célnyelven. Mit nem lehet megkérdezni? „A titkot” – folytatódik Madáchnál a mondat, ám Dóczi Lajosnál a ’titok’ fogalom meg sem jelenik, a helyét átveszi a ’fény’ („Licht”). A ’fény’ jelentés első pillantásra úgy tűnik, nem adja vissza a lényegét, kevesebbet mond, mint a „titok”, amely csak néhány beavatottal vagy senkivel sem közölt, rejtett, az emberi ész számára hozzáférhetetlen ismeret, melynek belső mivoltáról, lényegéről nincsen tudomásunk. De a titokra „fény derülhet”, „napvilágra, napfényre kerülhet”; a „fény” lehet az értelem, a szellem, a lélek világossága, a szellemi világosság (ÉrtSz.), melyet Madách

szerint Isten keze jótékonyan eltakar az ember szeme elől. Ha továbbgondoljuk, Dóczi Lajos fordítói választása nem egészen alaptalan.

Walter Benjamin szerint a tudás három sátáni ígérete: a szabadság, az önállóság és a végtelenség látszata. Mindegyikük csupán látszat: a vélt szabadság a tiltott dolgok kifürkészésében, a vélt önállóság az istenfélő emberektől való elkülönülésben és a vélt végtelenség a rossz feneketlen mélységében tárul az ember elé. (Földényi 1983: 663). Ezeknek a bűvkörébe kerül Ádám, amikor a második színben, az Édenben leszakítja a tudás fájáról az almát.

„A titkot ne lesd meg” – hangzik el József Attila versében is az intellem (*Tudod, hogy nincs bocsánat*). Láthatjuk, hogy Dóczi Lajos a ’ne szólj, ne kérdezz’ tagadó alakú ígéket használja. A további műfordítói megoldások így hangzanak: ’ne kutasd, ne fürkészd’ („forsch(e) nicht” – Mohácsi, Sponer; „wolle nicht erforschen” – Planer), ’ne esedezz érte’ („erflehe nicht” – Dietze). Madách „ne kérdd” felszólításához Dóczi Lajos fentebb idézett átültetése áll legközelebb, nincs benne sem a kifürkészés, nyomozás, sem az alázatos könyörgés, sem a megfajtás jelentésárnyalata.

Az „istenkéz”, mely „jótékonyan” elfedi a titkot a „vágyó szem” elől, Dóczi Lajos fordításában „Schöpfers Hand” (‘a Teremtő keze’). Szó szerinti fordítása Mohácsi Jenőnél jelenik meg összetett főnévként: „Gotteshand”, Alexander Dietzénél birtokos viszonyú főnévként: „Gottes Hand” (‘Isten keze’). Planer madáchi mintára („jótékonyan takart el”) betoldja a „mild” (‘szelíd’) lexémát: „Gottes milde Hand” (‘Isten szelíd keze’). Az „isteni kéz” képe eltűnik Sponer Andor fordításából: ‘a szem zárja el a rejtélyt’. Azt is láthatjuk, hogy a fordításokban a ‘titok’ jelentés („Geheimnis”) csak Dietzénél fordul elő; Mohácsinál, Sponernél ‘rejtély’ („Rätsel”) áll, Planer csak vonatkozó névmással („was”) utal rá („Was eines Gottes milde Hand verhüllt”).¹³⁷

A sorok számának szaporodása is tetten érhető. A madáchi részlet 2. és 3. sorát („a titkot, mit jótékonyan / Takart el istenkéz vágyó szemedtől”) Dóczi Lajos három sorban fejt ki: „Schöpfers Hand verhüllt das Licht, / Weil’s verschleiert, Gnaden spendet, / doch, erkannt, dein Auge blendet”. (‘Az alkotó keze fedi el a fényt, / Mivel elfátyolozza, kegyelmet ad, / de felismerve, szemedet megvakítja’). A „jótékony” lexéma jelentését itt kompenzálja Dóczi Lajos, ugyanakkor azt is explicitté teszi, hogy a „fény” fel-

137 Sponer A.: „Forsche nicht/ Dem Rätsel nach, das dein Auge dir verschleißt.”

A. Dietze: „Erflehe ferner / Nie dies Geheimnis. Gottes Hand verhüllte / Wohltätig dies der Sehnsucht deines Auges.”

Planer J.: „Was eines Gottes milde Hand verhüllt/ Dem Menschaugen, wolle nicht erforschen!”

Mohácsi J.: „Forsch länger nicht dem Rätsel nach,/ Das gnädige Gotteshand verhüllt.”

tárása veszélyt tartogat az ember számára, elvakítja („doch, erkannt, dein Auge blendet”).

A következő sorokban (4–15. sor) Isten megindokolja, miért kellett elrejtene a „titkot” az ember elől. A monológ a lét-nemlét, mulandóság-örökkévalóság, végeesség-végtelenség, nagyság-kicsinyesség ellentétpárokra épül. Madáchnál ezt a „múlékonyan” határozószó fejezi ki, a „por” főnév, valamint a „múló perc”, „pernyi lét”, „arasznyi lét” jelzős szószerkezetek, amelyek ellentéte az „örök idő”, a „végetlen érzete”. A felsorolásból kitetszik, hogy a borúlátás, a lemondás, a megszűnés gondolatköre dominál. Amennyiben van örökkévalóság, a földi szenvedés eltörpül – amennyiben nincs örökkévalóság, az ember a pillanatnyi élvezeteknek adja át magát, nem igyekszik többre törni, nem törődik „nagy eszmék”-kel. Hogyha nincs örökkévalóság, a lét nyomaszt, a súlya legörnyeszt, de az örökkévalóság létének tudata felemel. Ádám már az álomból ébredés után felteszi önmagának a kérdést: „És átalán több-é, mint álom, a lét, / Egy percre melly a holt anyagra száll, / Hogy azzal együtt végképp szétbomoljon? / Miért, miért e pernyi öntudat, / Hogy lássuk a nemlét borzalmait?” Voltaképpen „az idő lényegéhez tartozik, hogy minden jelen (most) elmúlik és múlttá lesz. [...] A múlt már nincs többé, a jövő pedig még nincs, de a jelen sem teljes értelmű, mert megfoghatatlan, s nincs kiterjedése: a következő pillanatban már múlttá lesz és visszahullik a nemlétbe. Így az idő a megsemmisülésnek bizonyos fajtája, mely örökké »felfalja önmagát«” – írja Christian Schütz *A keresztény szellemiség lexikonában*, az örökkévalóságról szóló szócikkben.¹³⁸ Az embernek nem marad más vágya, mint elérni az örökkévalóságot, amely a „lét teljességének tökéletes birtoklása”, és amely „csak Istenben lehetséges, mert az ember mindig csak töredékesen, pontszerűen találkozik a léttel” (Schütz 1993). Ádám vágya tehát, hogy birtokolja a lét teljességét, ami csakis Isten által lehetséges. Ugyanakkor Ádámnak, bár vágyik az örökkévalóságra, Lucifer közbeavatkozása miatt ingadozik a hite.

Hogyan ülteti át Dóczi Lajos, valamint a további fordítók a fentebb kiemelt kulcsszavakat? Az „örök idő” Dóczi Lajosnál ’örökkévalóság’ („Ewigkeit”), Mohácsinál és Planernél ’örök élet’ („ewiges Leben”; „ew’ges Leben”). Dietze, Sponer az igésítés mellett döntenek: ’a lélek örökké él’ („ewig lebt”).

A földi élet mulandóságát látva, az embert semmi sem „sarkantyúzná nagy eszmékre”. A „nagy eszmék” Dóczi Lajos fordításában egyetlen szóval van kifejezve: „Großes” (’nagyság’, ’nagy dolgok’). Sponer Andor a ’dicső gondolatok’ („herrliche Ideen”) jelentés mellett dönt. Mohácsinál ’a

138 <http://mek.oszk.hu/adatbazis/lexikon/phplex/lexikon/d/katlex/s342.html>. (2019. 12. 16.)

nagyság' („das Große"), Dietzénél 'világeszme' („Weltidee"), Planernél 'magasra törekvés' („höheres Streben") szerepel. Talán az utóbbi fordítás, a Planer Jenőé, adja vissza leginkább a „nagy eszme" kifejezés súlyát, mert benne rejlik a határozott akarás, igyekezet mozzanata, amely a nagy eszmék megvalósításához elengedhetetlen. Ugyanakkor pontatlan megfelelője a „nagy eszméknek", hiszen az eszme nagysága az az erő, amely a „magasra törekvést" elindítja az emberben.

A részlet 6. sorát – „Erény nem volna itt szenvedni többé" – Dóczi Lajos három sorral adja vissza, miközben a szenvedés és öröm, erény és bűn, erő és érdem fogalmát is beletömöríti e pár sorba: „Nach der Erde Leid und Freuden, / Wäre Tugend kein Verdienst, / Wäre's nicht Kraft, die Schuld zu meiden" ('A földi szenvedések és örömek után / Az erény nem lenne érdem, / Nem lenne erő, amellyel a bűnt elkerüljük').

Madách lírai szépségű sorát, „a por lelkedet felissza", egyetlen fordítás sem képes teljesen visszaadni. A forrásnyelvi szöveg költőiségét legjobban Dóczi Lajos fordítása érzékelteti a „verrinnen" igei és főnévi megkettőzése („Staub und Sand") által. Dóczi Lajosnál a „Geist verrinnt in Staub und Sand" jelentése: 'a szellem / lélek beszivárog a porba és homokba'. Mohácsi fordítása túl kemény hangütésű, és egyben benne van az erőlködés jelentésmozzanata: 'a lélek megfullad a porban' („deine Seele im Staub erstickt"), Planer átültetésében 'a lélek széthull' („die Seele einst zerfällt"), Dietze és Sponer átültetésében 'a por felszívja a lelket' („der Staub die Seele aufsaugt"), ami egyébként tartalmilag, és főleg szintaktikailag legközelebb áll a madáchi sorhoz.

Ezt tudva, „mi sarkantyúzna, nagy eszmék miatt / Hogy a múltó perc élvéről lemondj" – kérdi Madách drámai költeményében az Úr. A „sarkantyúz" ige kifejezőereje, képisége Dóczi Lajos fordításában elvész ('tudnál-e harcolni nagy dolgokért'). A további vizsgált fordítói megoldásokban megjelenik a „Sporn" ('sarkantyú', 'ösztönzés' – Mohácsi) vagy „spornen" ('sarkantyúz', 'sarkall' – Dietze, Planer, Sponer) lexéma. Hogyha vesztességgel számolhatunk itt Dóczi Lajos fordításában, talán kompenzál majd a „múltó perc élve" célnyelvi megfogalmazása: „flüchtiger Genuß" – 'múltó élvezet' („Könnstst du Kampf für Großes wagen? / Flüchtigem Genuß entsagen?"). A fordítói megoldások többségénél fordítási vesztességgel szembeesülünk: Mohácsi egyszerűen a 'pillanat' („Augenblick") lexémát felelteti meg, Planer a 'jelen élvezete' („Genuß der Gegenwart"), Sponer a 'pillanat öröme' („Lust des Augenblickes") fordítói megoldás mellett dönt. Az eredetit hűen követi Dietze: „Entsagst des flücht'gen Augenblick Genusse?" ('Lemondasz a múltó pillanat élvezeteiről?').

A részlet következő sorát: „Míg most, jövőd ködön csillogva át", Dóczi Lajos ismét kissé kifejtve, két sorral adja vissza, és növeli a fordításszöveg

költőiségét: „Drum durch Nebel heher und zart / Blinken dir der Zukunft Sternen” (‘Ezért ködön dicsón és gyengéden / Ragyognak rád a jövő csillagai’). Egyben dúsítással él, két határozószót is illeszt a „ragyog” igéhez, és a „csillagok” képe is megjelenik. Mondhatnánk, hogy a rím kedvéért teszi, de keresztrím nem igazán jön létre (a 2. és 4. sor nem rímel):

Drum durch Nebel heher und zart
Blinken dir der Zukunft Sternen,
Und im Druck der Gegenwart
Heben dich Unendlichkeiten.

Szó szerinti fordítását nyújtja a fentebb vizsgált sornak Mohácsi: „wo deine Zukunft durch Nebel glänzt” (‘ahol jövőd ködön át csillog’). Az ő megoldásához hasonló A. Dietze korábbi fordítása: „doch schimmert deine Zukunft jetzt im Nebel”. Kissé más árnyalatot nyer a Planeré („Nun eben ist die Zukunft dir verschleiert), ahol köd takarja el vagy fátyolozza be a jövőt. Sponer átültetésében ködös a jövő („deine Zukunft nebelhaft”).

A ránehezülő teher miatt lélekben összeroppanó embert az örökkévaló lét tudata felemeli. A szállóigévé vált sorok: „Ha percnyi léted súlyától legörnyedsz, / Emel majd a végtelen érzete”, Dóczi Lajos átültetésében a következőképpen hangzanak: „Und im Druck der Gegenwart / Heben dich Unendlichkeiten” (nyersfordításban: ‘És a jelen nyomásában felemel a végtelenség’). A forrásnyelvi sor egyszerűbbé válik: a „percnyi lét”, „a lét súlya”, a „végtelen érzete” nem lelhető fel a tolmácsolásban. Többletet nyújt a német fordításban, hogy az „Unendlichkeiten” (‘végtelenség’) főnév többes számban van: „Unendlichkeiten” (‘végtelenségek’), amely a szó vonatkozásában sem a forrás-, sem a célnyelven nem gyakran használt grammatikai forma. Szó szerint leghűbb Alexander Dietze fordítása: „Und beugest dich die Last des flücht’gen Seins, / Erhebt dich bald der Ewigkeit Gefühl” (‘Ha megtör/meghajlít a múló lét terhe / Hamarosan felemel az örökkévalóság érzése’), hangzásában azonban nehézkes. A percnyi lét Mohácsinál ‘túl rövid lét’ („viel zu kurzer Sein”), egyébként ő is hűen követi az eredetit („wenn dich gebeugt / Die Last des viel zu kurzen Seins: / Erhebt dich Ewigkeitsgefühl”). Sponer Andornál a ‘jelen terhe’ nyomasztja az embert, és az örökkévalóság érzete emeli („dich das Gefühl der Ewigkeit erhebt, / wenn dich die Last des Daseins saft erdrückt”). Planer fordítása túl erős, drámai, a jelen földhöz vágja az embert („Und *schmettert* dich die Gegenwart zu Boden, / so stärkt dich das Gefühl der Ewigkeit”), holott az eredetiben a drámaiságát vesztett életről, az értelmetlenül viselt hétköznapi gyöttelemről van szó.

Ha az örökkévalóság gondolatától önhitté válna az ember, akkor a végeesség, az „arasznyi lét” gondolata újra a földi létre irányítja a figyelmét. A szállóigévé vált szövegrészlet további három sorát („S ha ennek elragadna

büszkesége, / Fog korlátozni az arasznyi lét. / És biztosítva áll nagyság, erény”) Dóczi Lajos négy, kereszttrimes sorban adja vissza:

Nährte solche Ahnung wieder
Sicherheit und Übermut,
Ziehe Sterblichkeit dich nieder,
Und so wirst du groß und gut.

Ha a végtelenség 'sejtése' magabiztosságot és önteltséget keltene az emberben, akkor a 'halandóság' tudata lehúzza őt. Amint láthatjuk, a „büszkeség” fogalmát Dóczi Lajos két szóval adja vissza: „Sicherheit” und „Übermut” – 'magabiztosság' és 'önteltség/elbizakodottság', ami fokozásként hat. Az „arasznyi lét” szókapcsolatot egyetlen főnévvel, implicit módon fejezi ki: „Sterblichkeit” ('halandóság'). A rövid sorok formai kötöttsége kifejezővé teszi a német szövegrészletet. A „büszkeség” jelentés azonban a további fordításokban (Dietze, Planer, Sponer és Mohácsi fordításában) megjelenik. Sponer megtoldja az „öntelt, önhitt” jelzővel: „der übermüt'ge Stolz”.

Az „arasznyi lét” költői kifejezés Dóczi Lajosnál nem jelenik meg, pedig ez Madách drámai költeményének tartalmilag fontos, költői kifejezése. Mohácsinál („die Spanne Dasein”) és Dietzénél („die Spanne Sein”) jelen van. Sponernél 'arasznyi rövid idő' („die kurze Spanne Zeit”), Planernél a 'lét rövid ideje' („des Daseins kurze Frist”) fordítói megoldással találkozunk. A „korlátoz” ige megfelelője Dóczi Lajosnál a 'lehúz' („niederziehen”), azaz 'alacsonyabb szintre kényszerít'. A „lehúz” nem túl szerencsés fordítói választás, hiszen a madáchi „korlátoz” igében benne van az ellenőrző képzelet (a végesség tudata), amely szükséges ahhoz, hogy a „magaságvágytól” eltelt embert visszafogja, nehogy az a „megistenülés” vágyává vagy hamis tudatává váljon. Ennek a feszültségnek a vállalásában van biztosítva az ember számára a „nagyság, erény”. A további fordítói variánsok, a Planer Jenőétől eltekintve ('megzaboláz, féken tart' – „zügelt”), közelebb állnak az eredetihez: 'korlátoz, megszorít' („engen”; Mohácsi), 'korlátok közé szorít' („in Schranken halten”; Dietze), 'korlátok közé zár' („einschränken”; Sponer).

A vizsgált monológ zárósorában újabb kulcsszó áll: a „nagyság”, „erény”. A nagyság jelentéskörébe tartozik a kiválóság, kiemelkedő érdem, elsősorban a lelki, szellemi nagyság. Az erény az erkölcsi jóra irányuló törekvés, állandósult akarati készség (ÉrtSz). Dóczi Lajos a főnevek helyett melléknéveket használ: „groß und gut” – fordításában enyhül a fogalmi jelentések súlya („Und so wirst du groß und gut” – „Így leszel nagy és jó”). A fordításban úgy tűnik, mintha az ember akaratától függne, hogy „nagy és jó” legyen, és ehhez mintha eszközül szolgálna az örökkévalóság hite. De a „nagyság és erény” Madách szerint „biztosítva áll”, azaz mintegy „előkészítve áll”, hogy megadassék az embernek. Dóczi Lajos for-

dításában a „biztosítva”, mintegy előkészítve álló nagyság és erény háttérbe szorul, és a folyamatra, az eredményre kerül a hangsúly („leszel”). Madách tömör sorát éppolyan tömörséggel, ugyanakkor szóról szóra adja vissza Mohácsi: „Und Größe, Tugend sind gesichert”. Hasonló a Sponer („Die Tugend und die Größe sind gesichert”), Dietze („Und Größe, Tugend steht gesichert da”), és Planer fordítása („Und so gesichert wachsen Tugend, Größe”).

5.4.3.2. „De, óh, Uram! ki fog feltartani, / Hogy megmaradjak a helyes uton?”

Faust így kérdez: „Ki vezet engem? Mit kerüljek?” Ádám kérdése a Faustéhoz hasonló – de ő nem magában morfondírozva, hanem egyenesen az Úrhoz intézi kérdését: „De, óh, Uram! ki fog feltartani, / Hogy megmaradjak a helyes uton?”

Erre a kérdésre érkezik feleletként a válasz, a második dialógusrészlet, megnyilatkozás, amelyet az elkövetkezőkben részletesen megvizsgálunk. (A szövegrész további fordításait lásd az 5. függelékben):

1. Karod erős – szíved emelkedett:	1. Starke Hand und volle Brust,	a
2. Végetlen a tér, mely munkára hív,	2. Ew'gen Schaffens frische Luft,	a
3. S ha jól ügyelsz, egy szózat zeng feléd	3. Und im Zweifel innres Klingen	b
4. Szünetlenül, mely visszaint s emel,	4. Mahnend, dich hinaufzuschwingen.	b
5. Csak azt kövesd. S ha tettődús életed	5. Noch im Dunkel schwacher Schimmer,	c
6. Zajában elnémúl ez égi szó,	6. Er ist um dich, folg' ihm immer.	c
7. E gyöngé nő tisztább lelkülete,	7. Wärst du doch im Thatendrange	d
8. Az érdekek mocskától távolabb,	8. Selber taub dem leisen Klange:	d
9. Meghallja azt, és szíverén keresztül	9. Zarten Weibes klare Seele	e
10. Költészetté fog és dallá szűrődni.	10. Hört ihn, fern vom Lebensdrang	f
11. E két eszközzel álland oldalodnál,	11. Quellend ihr aus Brust und Kehle,	e
12. Balsors s szerencse közt mind-egyaránt,	12. Ruft dich Lieb- und Leidgesang.	f
13. Vigasztaló, mosolygó génusz. –	13. Ström' aus ihr mit diesen beiden	g
14. Te, Lucifer meg, egy gyűrű te is	14. Freud' im Glück und Kraft im Leiden,	g
15. Mindenségemben – működjél tovább:	15. Tröstend, lächelnd, lebe-lang. –	f
16. Hideg tudásod, dőre tagadásod	16. Du auch, Geist des Sündenfalls,	h
17. Lesz az élesztő, mely forrásba hoz,	17. Kettenring du meines Alls	h
18. S eltántorítja bár – az mit se tesz –	18. Wirke weiter, scheidend, klärend,	i
19. Egy percre az embert, majd visszatér.	19. Menschen, mit des Zweifels Hauch,	j
20. De bűnhődésed végtelen leend	20. Wie die Hefe, herb durchgärend.	i
21. Szünetlen látva, hogy mit rontni vágyol,	21. Mag er manchmal straucheln auch,	j
22. Szép és nemesnek új csirája lesz. –	22. Lenkt ihn Schöpferhuld zurück:	k
	23. Trostlos sei mir dein Geschick,	l
	24. Daß du nie Gewinn erwerbest,	m
	25. Nie als Sieger kehrest heim.	n
	26. Jegliches, das du verderbest,	m
	27. Wird des Guten frischer Keim.	n

A korábban kiemelt szövegrészlettel már példáztam a sorok számának növelését. Ismételten megállapítható az a fordítási sajátosság is, hogy Dóczy Lajos célszövegében csökken a verssorok szótagszáma (Madáchnál

10–11, Dóczinál 7–8 lesz). A részletre – pár sortól eltekintve – páros rímek kiegyensúlyozott összecsengése jellemző, a célnyelvi sorok ettől pergőbbé válnak.

Az előző monológban feltett kérdéseket, melyekben Ádám a halhatatlanság, örökkévalóság, az emberiség haladása és olyan világrend léte felől érdeklődik, „ahol végre egymásra talál erkölcs és boldogság, erkölcstelenség és bűnhődés”, az Úr nem válaszolja meg. Ebben a monológban sem nyújt konkrét fogódzót: Ádámnak a szívében megszólaló „égi szót”, „szózatot” kell követnie. Barta János értelmezésében „ha egyszer átértük a magunk lelkének szent igényeit, a metafizikai bizonytalanság arra ébreszt minket, ezeket az igényeket itt, ebben a földi létben nekünk magunknak *kell* megvalósítanunk” (Barta 2003: 181–182). A halál felőli bizonyosságot, a halállal való szembesülést csak akkor hessegethetjük el, ha létünk célja felől megbizonyosodunk, és teszünk is valamit ezért a célért. Ezért az Úr munkára szólítja fel Ádámot.

„Karod erős – szíved emelkedett”: két olyan adottság, amely képessé teszi Ádámot ezeknek az igényeknek a megvalósítására, képessé a munkára, amelyre felszólítást kap. Az embert minden időben a munkája boldogítja, teszi teljessé. Kahlil Gibran szavaival, „ha dolgoztok, beteljesíttek egy darabkát a föld legmesszibb álmaiból, azt a darabkát, melyet rátok szabtak, amikor az álom megszületett” (Gibran 1998: 40). Munkálkodva, Ádám is beteljesítheti felismert küldetését, előreléphet igazi énje felé. Németh László 1966-os naplójegyzeteiben így vall a munkáról, a munkálkodásról: „... a munka az egyetlen, amibe kapaszkodhatom. Nem a céllal, a társadalom javára végzett munka... hanem a munka mint öncél, élet és szellem dacos maga-bizonyítása, a testünkben dolgozó pusztulás s a világ értelmetlen süketségével szemben” (Németh 1966/1980: 129).¹³⁹ Barta János szerint ez a dacolás Ádámra mindvégig jellemző: dacol Istennel, dacol lelke, szelleme szabadságáért, dacol, amikor öngyilkosságra készülve elhatározza, hogy „önmagát fogja végső elvnek tekinteni” (Barta 2003: 166).

Az égi, belső hang súgja majd Ádámnak, hogyan kell végrehajtania földi küldetését. Madáchnál Éva – akárcsak Goethénél Margit – a férfi őre, nemtője, aki az égi szózatot élesebben hallja, hiszen „tisztább lelkülete”, és „az érdekek mocskától távolabb” van. Az égi szózat Éva szíven át „költészeté és dallá” lesz. Ez az Éva magabiztosan, „glóriával” lépi át a „tátongó mélységet”. Most nézzük meg, hogyan fejezi ki mindezt Dóczi Lajos fordítása, valamint hogyan adják vissza a további, vizsgált fordítások. A monológ első soraiban a személytelenség tűnik fel Dóczi Lajos fordításában: „Starke Hand und volle Brust, / Ew’gen Schaffens frische Luft, / Und im

139 Németh 1966. Újévi eltökélések.

Zweifel innres Klingen / Mahnend, dich hinaufzuschwingen" ('Erős kéz és teljes kebel / Örökös alkotás friss levegője / És kétségek közt belső szózat / Int, hogy felemelkedj'). A vizsgált célnyelvi szöveg első három sorában nem szerepel a személyes névmás, csupán a fordítás 4. sorában jelenik meg a „dich” tárgyas esetű személyes névmás formájában. Madáchnál Isten személyesen megszólítja Ádámot, már a monológ első szavában a „karod”, majd a „szíved” főnévben benne van a 2. személyű birtokos rag. A további fordítások mindegyike visszaadja ezt a személyességet a célnyelven: „dein Arm”, „dein Herz”.

Dóczi Lajos átültetésében eltűnik a „végetlen tér”, és a rím kedvéért (Brust – Luft) betoldja a „frische Luft” ('friss levegő') kifejezést. A „munka” az „ew'ges Schaffen” szókapcsolatban tükröződik. Dietze és Mohácsi fordítása követi itt leghűbben az eredetit: a tér végtelenségét az „endlos” jelző fejezi ki, a „Raum” és „Arbeit” főnevek szintén jelen vannak (Mohácsi: „Endlos der Raum, der Arbeit heischt”; Dietze: „endlos / Der dich zur Arbeit ruft, der Raum”). Planer az „unendlich” jelző mellett dönt, és a munkát a „Feld der Thätigkeit” ('tevékenységek mezeje') kifejezéssel adja vissza. Sponer fordítása különbözik a többiekétől: a „der Spielraum deines Schaffens” annyit tesz, mint 'alkotásod játéktere' (lásd az 5. függelék).

A „szózat” Dóczi Lajosnál „inn'res Klingen” ('belső csengés/belső szózat') költői kifejezés, a többi fordításban „Stimme” ('hang'). Dóczi Lajos átültetésének az 5. és 6. sora valójában ennek a „belső szózatnak” a milyenségét fejt ki jobban, megnövelve a sorok számát: a sötétben halvány csilámlás, amely Ádám körül van, amelyet örökösen követnie kell („Noch im Dunkel schwacher Schimmer, / Er ist um dich, folg' ihm immer”). Pár sorral lennebb a „szózat” szinonimája Madáchnál az „égi szó”, amely Dóczi Lajos monológjában „leiser Klang” ('halk hang') – kimarad az égi eredetre való utalás. Madáchnál „elnémul” az „égi szó”, Dóczi Lajosnál az ember lesz „süket” az égi szóra, annak „halk hangjára”. A további fordítónál ez a minőség jelen van: Dietzénél a „Himmelswort” ('égi szó'), Planernél a „Himmelsklang” ('égi csengő hang'), Sponernél a „Himmelslaut” ('égi hang') összetett főnév, Mohácsinál „des Himmels Stimme” ('az ég hangja') birtokos szókapcsolat szerepel.

A nő „tisztább lelkülete”, amely jobban hallja az égi szót Dóczi Lajos átültetésében „klare Seele” ('tisztá/világos lélek/lelkület') – a fordítók egy részénél 'tisztá, idegen anyagtól mentes lélek' („reine Seele” – Mohácsi, „rein're Seele” – Planer), Sponernél 'tisztább érzület' („des reinern Sinns”), Dietzénél 'tisztább gondolkodásmód' („die reinre Denkart”). Ez a női lélek „az érdekek mocskától távolabb” áll, mint a férfié. A „mocskok” beszeny-nyez, odatapad a lélekhez, foltot ejt a jellemen. Dóczi Lajosnál eltűnik a pejoratív jelentésárnyalat: „fern vom Lebensdrange” jelentése 'az életös-

töntől eltávolodva'. Az 'érdek' és a 'mocsok' jelentésárnyalatok egyaránt jelen vannak A. Dietze fordításában: „das ferner steht dem Schmutz der Interessen”. Planer fordításában a női lelket 'nem szennyezi be az élet küzdelme' („vom Lebenskampfe nicht beschmutzt”). Sponer és Mohácsi átültetésében 'távol áll a földi por mocskától' („entrückter all' dem Schmutz des Erdenstaubs” – Sponer; „entrückt dem Erdenschmutz” – Mohácsi). Az égi szózat a nő lelkén áthaladva „költészetté fog és dallá szűrődni”, ezáltal megjelenik benne „a valóság, a természet, az élet jelenségeiben megnyilvánuló, az érzelmeket és a képzeletet megragadó hatás, hatóerő, sajátosság; varázs, ígézet, szépség, báj” (ÉrtSz). A költészet és dal („Dichtung, Lied” – Sponer; Mohácsi; „Poesie und Lied” – Dietze), amelyet Planer Jenő a 'nemes' és 'dicső' minőségjelzőkkel lát el („edles Lied, hehre Poesie”), Dóczi Lajosnál eredeti, sajátos megoldásra lel: „Lieb- und Leidgesang” ('szeretet és szenvedés dala'), amely némileg eltér az eredetitől.

A nő „vigasztaló, mosolygó génusz”-ként áll a férfi mellett „balsors és szerencse” idején. A „génusz” egyaránt lehet az embert óvó, az ember feltett őrködő védőszellem, őrangyal, de egy elvont fogalomnak, mint pl. erő, igazság, szépség megtestesítője is (ÉrtSz). Dóczi Lajosnál elmarad a „génusz” fogalom, a nő őrködő nemtő szerepköre kissé elhalványul. A fordító a pár sorral korábban szereplő női lélekre, lelkületre utal vissza, amelyből vigasztalva, mosolyogva, egy életen át árad boldogság idején az öröm, és szenvedés idején az erő („Ström' aus ihr mit diesen beiden / Freud' im Glück und Kraft im Leben / Tröstend, lächlend, lebe-lang”). Mohácsi pontosan adja vissza Madách sorait, a „Genius” főnév is szerepel átültetésében („Mit diesen Beiden stehe sie/ In Leid und Glück dir stets zur Seite, / Als Genius voller Trost und Lächeln”). A „Genius” lexéma a további fordításokban is jelen van (Dietze, Planer), Sponernél többes számban fordul elő („milde Genien”), és a költészetre meg dalra vonatkozik.

Az Úr a válaszában nemcsak Ádámmal szól, de Luciferhez is: „te, Lucifer” – szólítja meg alattvalóját. A „du aber Lucifer” (Sponer) néven szólítás Dóczi Lajosnál eltűnik. Dóczi nem használja a tulajdonnevet, hanem a gonosz megtestesítőjének szellemváltat emeli ki, és mint a bűnbeesés okozóját szólítja meg: „Du auch, Geist des Sündenfalls” ('te, a bűneset szelleme'). Erre a sorra rímél a következő, amely kifejti Lucifer másik jellemzőjét: „Kettenring, du meines Alls” – az Úr világegyetemének láncszeme. A „Kettenring” ('láncszem') itt több mint a „Ring” ('gyűrű', 'karika'), amely Mohácsi Jenő fordításában jelenik meg („Und du, Luzifer, auch ein Ring / In meinem Weltall”). Lucifernek ugyanaz a szerepkör jut ki, mint Mefisztónak Goethe művében: míg Mefisztó „egy darab oly erő, / Mely csak a rosszra tör s csak jót idéz elő” („Ein Teil von jener Kraft, / Die stets das Böse will und stets das Gute schafft”), Madáchnál Lucifer „az élesztő, mely for-

rásba hoz”, amit ráadásul az Úr mond ki. És akárcsak Mefisztónak, Lucifernek is azt kell tapasztalnia, hogy „mit rontni vágyol, / Szép és nemesnek új csírája lesz”. Dóczi Lajos fordításában ez a következőképpen hangzik: „Jegliches, das du verderbest, / Wird des Guten frischer Keim”. A „szép és nemes” értékfogalmakat Dóczi Lajos egyszerűsítve a „jó” („das Gute”) fogalmával adja vissza. Dietze, Planer, Mohácsi fordításában megjelenik a „das Edle und das Schöne” (‘a nemes és a szép’), Sponer a „nemes” helyett a „das Erhabene” (‘magasztos, fennkölt’) jelentésű szót választja, ezáltal nemcsak kiválóságot, de emelkedettséget, fenségességet sugall.

Láthatjuk, hogy „a tagadás ősi szelleme”, Lucifer, aki kárörömmel nézné az értékek, az Úr világának bukását, és Isten ellen lázítva megpróbálja Ádámot a maga oldalára vonni, folyamatosan kudarcra van ítélve. Az Úr megengedően mondja neki: „működjél tovább”, hiszen látja, hogy „hideg tudása, dőre tagadása” eltántoríthatja ugyan „egy percre” az embert, de nem végleg, az ember visszatér Istenéhez. És éppen tagadásának, lázításának az eredménytelensége lesz Lucifer „bűnhődése”. Nézzük, hogyan sikerült Dóczi Lajosnak mindezt németre ültetnie:

Wirke weiter, scheidend, klärend,
Menschen, mit des Zweifels Hauch,
Wie die Hefe, herb durchgärend.
Mag er manchmal straucheln auch,
Lenkt ihn Schöpferhuld zurück.

Nyersfordításban: ‘Működj tovább, elkülönítve, megtisztítva / Az embert, a kétség fuvallatával, / Mint az élesztő, kesernyésen megerjesztve. / És ha néha meg is botlik, / Az alkotó jóindulata visszatéríti’. A „hideg tudás, dőre tagadás” szókapcsolatok jelentése hiányzik Dóczi Lajosnál, viszont a szövegrész kifejezőmódja kevésbé szaggatott, szövevényes. A többi fordításban „kaltes Wissen” (‘hideg tudás’) szó szerinti fordítással találkozunk, míg a „dőre tagadás” szókapcsolatot már más-más kifejezés adja vissza: „eitles Leugnen” (‘dőre, hiú tagadás’ – Mohácsi), „thorenhafte Lügen” (‘esztelen, dőre tagadás’ – Dietze), verstocktes Leugen (‘konok tagadás’ – Sponer). Planer Jenőnél szintén elmarad a két jelzős szókapcsolat. Az emberre való utalás („Menschen”) Dóczi Lajos fordításában már a részlet 16. sorában megjelenik, míg Madáchnál csak pár sorral később.

Madách intő sorát: „De bűnhődésed végtelen leend”, Dóczi Lajos három explicitáló sorral adja vissza: „Trostlos sei mir dein Geschick, / Daß du nie Gewinn erwerbest, / Nie als Sieger kehrest heim” (‘Sorsod vigasztalan számomra, / Hogy sosem érsz el nyereséget, / Sosem térsz haza győztesként’). Mohácsi ezt egyetlen sorral fordítja: „Doch dies sei ewig deine Sühne”, követve Madách szavait, akárcsak Sponer („Und deine Buße soll unendlich sein”), Dietze („Doch deine Buße wird unendlich sein”), Planer („Und ewig währt für dich die bitt’re Strafe”). A fordítói megoldásokat fi-

gyelve megállapíthatjuk, hogy más lexikális jelentésekkel adja vissza a sort Planer, aki a „währen” (‘tart’) ige, és a „bittere Strafe” (‘keserű büntetés’) jelzős szókapcsolattal ülteti németre a kiemelt sort. Elmondhatjuk, hogy egyedül Dóczi Lajos explicitálja terjedelmesebben ezt a sort: a ‘nyereség’, ‘győzelem’ jelentésekkel bővül, ugyanakkor sekélyesíti az eredeti sűrített megfogalmazás erejét és jelentését.

5.4.3.3. „Mondottam ember, küzdj, és bízva bízzál!”

A „hadd lássam, mért küzdök” alapkérdésre, amelyet Ádám a 3. színben tesz fel, most, a 15. színben sem érkezik konkrét válasz. A 13. színben megfogalmazódott Ádámban, hogy „a cél halál, az élet küzdelem, / S az ember célja e küzdés maga”. Ugyancsak a küzdés fogalmára utal a *Tragédia* egyik legidézettebb sora, amelyet az Úr Ádámhoz intéz a 15. szín végén: „Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!” Barta János e küzdés mozgatórugóját a következőképpen fogalmazza meg: „Az ember nem azért küzd, mert metafizikai tudása súgja, hogy érdemes, hanem azért, mert tudja, hogy küzdenie kell. [...] Isten nem ad az embernek más biztos támaszt, csak azt a büszke tudatot, hogy szabadon választhat bűn és erény, jó és rossz között. Még ez a támasz sem végleges birtoka, ez sem hull magától az ölébe. Úgy kell a küzdelemben mindig újra, saját erkölcsi erejének latbavetésével megszereznie. De csak az hallja meg az Ő szavát, aki ezt az öntudatot megszerezte” (Barta 2003: 182).

A mű zárósorának, az Úr végső szavainak az elemzése az eredeti mű és a kontrasztív fordítási vizsgálat szempontjából is kiemelt jelentőségű. Karinthy Frigyes „hatalmas szuggesztív erőt” tulajdonít e szavaknak, és fejtegetése mutatja, több értelmezési lehetőség rejlik ebben a sorban: „És próbálják magyarázni pro és kontra, ebből a zárómondatból, hogy a *Tragédia* tulajdonképpen a katolikus vallásbölcselem hirdetője – mások pesszista, szkeptikus szemléletet, ismét mások progresszíve, forradalmi optimizmust sejteneek mögötte” (Karinthy 1923: 120).

Úgy vélem, e sorban egy logémával, a fordításban megőrzendő komplex jelentésegységgel állunk szemben. Radó György a logémát tartja a „fordítás mértékegységének” (Radó 1981: 222), olyan invariánsnak, amelyet a fordítási folyamatban meg kell őrizni. A logéma lehet egy szó, egy szóösszetétel, egy szintagma, egy mondat, egy bekezdés, de logémaszerepe lehet egy képzőnek és ragnak, egy refrénnek, alliterációnak, egy vers egyedi formájának is. A tényleges logémát nehéz átültetni, de a fordítás hiányos marad nélküle (Radó 1981: 221; 226). Ilyen logémának tekinthető a gyakran idézett madáchi sor. A biblikus „mondottam”, valamint a „bízva bízzál” kettőzött forma, amely szintén a Bibliára jellemző kifejezés mód, az egyik legnehezebben visszaadható eleme *Az ember tragédiájának*. Pollák

Miksa szerint Madách kedveli a kettőzött formát, ami a bibliai hatásnak is tulajdonítható (Pollák 2010: 81).

Hadd nézzük a kiemelt sort a már vizsgált német fordításokban:

Dóczi: Ihr hört es, Menschen: Kämpfet und vertraut!

Planer: Ich sagte dir: Vertraue Mensch und ringe!

Mohácsi: Ich sagte dir: Mensch, kämpfe und vertraue!

Sponer: Jetzt Mensch, jetzt weißt du's, kämpfe und vertraue.

Dietze: Nun ring', o Mensch, und sei voll Zuversicht!

A madáchi sor három ígét tartalmaz („mondottam”, „küzdj”, „bíz-zál”). A „mondottam, ember” megszólítás Dóczi Lajosnál 'halljátok, ember-ek' – Dóczi többes számú megszólítása az általánosítást, minden egyes emberre vonatkozást hivatott kifejezni. Madáchnál nagyobb súlya van az isteni szónak: az „ember” megszólítás egyszerre személyes, az Ádám-sze-replőnek, ugyanakkor Ádámnak mint első embernek, „az” embernek szól. Planer és Mohácsi így indít: „megmondtam neked”, majd ezután szólítja meg a címzettet: „ember”. Dietze közbeékeli a főnevet „most küzdj, ember” elhagyva a „mondottam” kijelentést.

A megszólítás után a biztatás következik: „küzdj és bízva bízzál!” Dóczi Lajos fordításában a többes számú „kämpfet” ('küzdjetek, harcoljatok') általánosabb jellegű felszólítás, mint az egyes szám második személyű igealak. Mohácsi és Sponer is a „kämpfe” ('küzdj, harcolj') lexéma mellett döntenek. Planer és Dietze azonban a ringe ('küzdj, küszködj') lexémát választja.

Dóczi Lajos a „bízva bízzál” megkettőzést (figura etymologicát) a „vertraut” ('bízzatok') igével adja vissza. Láthatjuk, hogy német nyelven a többi fordítónak sem sikerül ezt a maga gazdagságában, fokozó jellegében átültetnie, Planer, Sponer, Mohácsi is ugyanígy jár el („vertraue” – 'bízzál'). Dietze megoldása eltér a többitől: a „sei voll Zuversicht” annyit tesz, mint 'légy teli bizalommal'. A fordítói megoldások azt jelzik, hogy a figura etymologica-jellegű kifejezés hasonló formában való megjelenítését a német nyelv nem teszi lehetővé.

Az említett zárómondatot Radó György is megvizsgálta a későbbi német fordításokban (Radó 1965). Tanulmánya alapján kiegészítem a fordítások sorát, és megtoldom azt Hans Thurn 2005-ben megjelentetett fordításával is.

Dux Adolf (1862): Ich sagte dir es: Kämpfe und vertraue!

Fischer Sándor (1886): Ich sage Dir Mensch, ringe und vertraue.

Siebenlist József (1886): Ich sagt' es dir, o Mensch: Kämpf und vertraue!

Lechner Lajos (1888): Lass' dir gesagt sein: kämpfe und vertraue!

Elsa Reitter Podhradszky (1940): Mensch, ich sagte: Kämpfe und vertraue!

Hans Thurn (2005): Mein Wort, Mensch, mahnt dich: Glaube, hab' Vertrauen!

A fordítói megoldásokat áttekintve, a Lechner Lajosé és Hans Thurné tűnik ki. Lechner megpróbálja visszaadni a „mondottam” biblikus jellegét a „lass’ dir gesagt sein” idiomatikus kifejezéssel, amelyben ott rejlik a „jól jegyezd meg magadnak” figyelmeztetés, megerősítés jelentésárnyalata. Kissé körülményesebben hangzik Hans Thurn megoldása: „mein Wort, Mensch, mahnt dich” (‘szavam, ember, figyelmeztet/int téged’). A fordítók többsége, akárcsak Dóczi Lajos, a „kämpfen” meg a „vertrauen” ige mellett dönt. Thurn fordítása ismét eltér a többi fordítástól: a „glaube” jelentése ‘higgy’, és a „vertraue” ige helyett a „hab’ Vertrauen” (‘légy bizalommal’) kifejezést választja.

Láthatjuk, *Az ember tragédiája* zárósorát tartalmilag és hangulatilag (archaikus jellegében) teljesen egyenértékűen egyetlen fordítás sem adhatja vissza németül. Így Dóczi Lajosnak sem róható fel a teljesértékűség hiánya – fordítása értelmileg hű, nem esik a terjengősség hibájába, mint Lechner vagy Thurn. Ugyanakkor fordításában a szórend egyszerűen, hűen követi az eredetit (ellentétben Dux Adolf átültetésével, ahol pl. a szórendhasználat nem követi a szabályos rendet, és nehézkességet eredményez: „Ich sagte dir es”).

Ebben az egyetlen sorban igék sorjáznak, bővítmények híján, és bár egyértelmű üzenetet hordoz, a sor mégis sokértelmű, és ezt a sokértelműséget többen is próbálták megragadni. Máté Zsuzsanna találóan állapítja meg, hogy az isteni felszólítás igéinek bővítmény nélküli szemantikai hiánya többértelműséget kölcsönöz a mondatnak, lehetőséget nyújt az eltérő értelmezéseknek: „Mondottam ember: küzdj” – valamiért: a szent és nagyszerű eszmék megvalósításáért? Az életedért, mint belső, immanens etikai parancsért, mivel ez az emberi lényeged? Vagy a külső, isteni felszólítás miatt kell tovább folytatnod ezt a végtelen küzdelemet? Lucifer ellenében és Istennel együtt, ismét egyfajta determinációban? „és bízva bízzál” – valamilyen: Istenben? Isten felé irányuló hitedben? Az abszolutizált szellemben, valamely szellemi, eszmei lényegben? A segítő égi szózatban, mely „költészetté és dallá szűrődik” tehát a transzcendens közvetítőként felfogott művészetben? Saját emberi mivoltodban bízzál, a magadra irányuló hitedben? Autonómiádban, szabadságodban, emberi nagyságodban, erős karodban? Hogy képes vagy választani jó és rossz között? Évában, »mert az élet él és élni akar«, mert »minden isten meghal minden eszme összeomlik, de az élet mégis él, és bízva bízik?« Vagy a küzdés, a hit és a bizalom univerzális erejében bízzál? Ezekre a konkrétumokra nem kapunk választ, mert mindegyik lehetősége benne van a »küzdj és bízva bízzál!« felszólításában” (Máté 2002: 82).

Sík Sándor szűkebb, határozott értelmezést adott 1911-ben e sornak: „Az Úr utolsó szavai tehát körülbelül ezt jelentik: Mondottam ember, hogy

kegyelmembe fogadtalak. Ne félj hát semmitől, veled vagyok. Te csak tedd meg a magadét. A többit bízd reám. Küzdj: az emberiséget én vezetem. Ne félj a jövőtől: sorsod az én kezemben van. Amit láttál, vigasztalan, de ott nem voltam veled. Az a jövő volt Luciferen keresztül. De a te jövődet én intézem, nem Lucifer. Veled vagyok, mondtam, azért bízva bízzál. Ben-nem bízzál!” (Sík 1911). Ez a „bennem bízzál” egyértelmű isteni parancs: az élet (lelki) küzdelmei, magasságai és mélységei közepette fel kell emelkednünk a lelki magaslatra – Németh László szavaival „Isten: ragaszkodás lelkünk magaslataihoz” (Németh 1965/1980: 77).¹⁴⁰

Nemcsak Madách Ádámjának, de Goethe Faustjának is a törekvés, a küzdés hozza el a menekülést: „Megmentve a szellemvilág / Nemes fia a rossztól. / Ki törekedve nagyba vág, / Megváltható a gonosztól” (Dóczi 1900: 292; Faust, II. rész). Ez a „törekedve nagyba vág” egybecseng Madách felszólításával: „küzdj, és bízva bízzál”.

5.4.4. Aforizmatikus tömörségű, epigrammatikus sorok a drámában

Az eddigiekben egyetlen kifejezés („eszme”), valamint hosszabb lélegzetű monológok álltak a vizsgálataim középpontjában, a következőkben rövidebb részletek, aforisztikus tömörségű, epigrammatikus sorok képezik az elemzés tárgyát. Az *ember tragédiájának* számos „egymással vitatkozó és dialogizáló” értelmezése a mű „gondolkodtató és ható voltát” jelzi – írja Máté Zuzsanna (Máté 2004: 10). Madáchról írt tanulmánykötetében (*Madách, a poeta philosophicus*) „bölcseleti műalkotásnak” nevezi a *Tragédiát* (Máté 2004: 5). Joggal, hiszen a *Tragédia* versbeszédére nemcsak a líraiság jellemző, de a költőivé formált filozófiai nyelvhasználat is, melyet a *szellem, eszme, lét, nemlét, kezdet, vég, anyag, erő, szabad akarat* kulcsszavak is tükröznek. A filozofikusság hordozói gyakran az aforisztikus tömörségű, gnómaszerű sorok, amelyek általános igazságot vagy erkölcsi alapelvet fejeznek ki (Máté 2004: 33). Madách drámájának egy-egy sora szállóigévé vált. A következőkben a szentenciaszerű részletek fordítását vizsgálom: mennyire tömören és hűen sikerült visszaadnia Dóczi Lajosnak Madách lakonikus, velős sorait. A kontrasztív elemzés most sem marad el, összehasonlításként a további fordítók megoldásaira is reflektálok.

5.4.4.1. Az idő és boldogság

Vegyük először az idő fogalmát, hiszen az idő a lét alapkategóriája. A harmadik színben Lucifer a következőket mondja az időről: „Minden, mi

140 Németh László: Gondolatok, történetek 1965. május–június.

él, az egyenlő soká él, / A százados fa s egynapos rovar”. Vagyis: az élet teljességét nem években kell mérni. Avagy: isteni nézőpontból tekintve egy évszázad vagy egy pillanat földi értelemben vett különbsége eltűnik. Nézzük, hogyan ülteti át Dóczi Lajos Madách fentebb idézett sorait:

Was lebt, 's ist jedem gleiche Frist gesteckt,
Dem Eichenstamm wie dem Insekt.

Fordítása tömör, velős, akár a forrásnyelvi szövegé: „az egyenlő soká él” kifejezést a német „Frist” főnévvel adja vissza, melynek jelentése ‘idő-tartam, időhatár’. A „százados fa” a fordításában „Eichenstamm”, ‘tölgyfa törzse’. A tölgy akár ezer évnél is többet élhet, már az ókorban csodálatos erőt tulajdonítottak neki, szent fának tartották. Erre cseréli Dóczi Lajos a „százados fa” jelzős szókapcsolatot. Az „egynapos rovar” fő jellemzője, a rövidéltűség elmarad: a fordításban csak „Insekt” jelenik meg. Az általánosabb jelentésvonatkozás ellenére az ellentét a célnyelvi mondatban is erőteljes. Nézzük a további megoldásokat:

Dietze: Gleich lange lebet alles, was da lebt.
Der hunderjäh'r'ge Baum und Tagesfliegen.
Planer: Mein Freund, was lebt, das lebt die gleiche Zeit:
Der hunderjäh'r'ge Stamm, die Eintagsfliege.
Sponer: Was lebt hat Alles gleiche Lebensdauer
Der hunderjäh'r'ge Baum, die Eintagsfliege.
Mohácsi: Jedwedem lebt die gleiche Zeit:
Uralter Baum und Eintagsfliege.

A „százados fa” szókapcsolatot a fordítók többnyire szó szerint átültették („hunderjäh'r'ge Baum / Stamm”), csak Mohácsi Jenő választott más jelzőt a „százéves” helyett: „uralt” (‘ősregi, ősi’). Az „egynapos rovar” német megfelelője a vizsgált fordításokban a rövid éltű tiszavirág („Eintagsfliege”, „Tagesfliege”).

Tiszavirágéltű a boldogság is, amely csupán percnyi ideig tart. A nőnek, Évának ezerszínű érzelmvilágában még a szépségben is fájdalom rejlik – az örömben ott az ürm. Éva így szól Ádám-Sergiolushoz:

Legédesebb percünkbe is vegyül	In unsre süßeste Minute mengt sich
Egy cseppje a mondhatatlan	Ein Tropfen von unsäglich tiefem
fájdalomnak,	Schmerz,
Talán sejtjük, hogy az ily perc – virág,	Vielleicht die Ahnung, daß der
	Augenblick
S így hervatag.	Nur eine Blume ist – und welkt.

Dóczi Lajos fordítása pontosan, az eredeti képekhez és minősítésekhez ragaszkodva adja vissza a forrásnyelvi szövegrész értelmét, egyetlen jelzőt („tief”) told be: ‘mondhatatlanul mély fájdalom’. Hangzásában is jó e rímekbe szedett pár sor.

Nehézkesnek hat Dietze fordítása, ahol a szórend erőltetett (a „sich” visszaható névmást hátraveti, távolabb az igétől), a harmadik sorban csupa főnév sorjázik („Ahnung”, „Minute”, „Blume”), és az állítmány hiánya erősen érződik:

Selbst in die süßeste Minute mischt
Ein Tropfen unsagbaren Schmerzes sich,
Zur Ahnung wohl, daß solch Minute Blume,
Und so verwelkt.

Sponer behozza 'az igaz boldogság' fogalmát („das echte Glück”), amely sosem 'ujjong' („jauchzt nimmer”), hiszen a pillanat gyönyörében ott az 'üröm', a mérhetetlen fájdalom keserű cseppje („Wermutstropfen ungemess'nen Weh's”). Így képileg-tartalmilag eltér az eredetitől:

Das echte Glück jauchzt nimmer, denn es mischt
Sich in den Wonnerauch des Augenblicks
Ein Wermutstropfen ungemess'nen Weh's.
Wir ahnen wohl im Augenblick die Blume,
Die welken muss.

Planer átültetésében is megjelenik a 'boldogság' jelentésű lexéma, a fordító megszemélyesíti a boldogságot: 'nevet és tréfálkozik' („lacht und scherzt”), és nem 'igazi, valódi' („wahr”). Az 'örömittasságba' („Freudentrunk”) mindig vegyül fájdalom, és a boldogság virága elhervad, mint minden más virág:

Das Glück, das lacht und scherzt, ist nicht das wahre.
Es mengt sich stets in jeden Freudentrunk
Ein Tropfen auch unsäglich tiefen Leides:
Als ahnten wir, das solches Glückes Blüte –
Wie jede Blüte – welkt!

Mohácsi az idézett szövegrészlet pontos, de kevésbé lírai (sőt, túl prózai, köznyelvi) fordítását nyújtja:

Ist noch so süß der Augenblick,
Ein Tropfen unsägliches Leides
Mengt sich hinein, er muß verwelken
Wie eine Blume.

Madách költői kifejezőmódját „az ily perc – virág, / S így hervatag” nem sikerül visszaadnia: az édes pillanatnak 'el kell hervadnia, mint egy virágnak'. Ezt a szövegrészletet Dóczi Lajosnak sikerül leglíraibban és legművészebben visszaadnia.

5.4.4.2. Család és tulajdon

Madách a világ „kettes mozgatója”-ként határozza meg a családot és a tulajdont (3. szín; Lucifer), mint amely elindít, fenntart vagy megváltoztat, azaz működtet egy (akár belső) folyamatot. A kulcsszavak, amelyeket a célnyelvi szövegek különböző fordítói megoldásaiban megfigyelünk, a kö-

vetkezők: tulajdon, kettős mozgatója, kényszer, nagy s nemes, hon és ipar, nemzője és felfalója.

Nézzük először Madách Imre és Dóczi Lajos sorait:

A család s tulajdon
Lesz a világnak kettes mozgatója,
Melytől minden kényszer születni fog.
És e két eszme nő majd szüntelen,
Amíg belőle hon lesz és ipar,
Szülője minden nagyoknak és nemesnek,
És felfalója önnön gyermekének.

Familie und Besitz:
Sie werden dieser Welt Triebfedern sein,
Von ihnen kommt euch alle Lust und Qual.
Die zwei Gedanken keimen, wachsen fort
Und heißen einst Gewerbe, Vaterland.
Sie werden Zeuger alles Großen, Edeln
Und fressen ihre eignen Kinder auf.

Aztán a további fordításokat:

Alexander Dietze
... Familie, Eigentum,
sie werden einst der Welt Beweger sein,
Von denen alle Lust und Leid entspringt,
Und dies Ideenpaar wächst dann fort und fort,
Bis draus hervorgeht Staat und Industrie,
Die Eltern alles Großen, alles Edlen,
Und hoch Verschlinger ihres eignen Kinder.

Eugen Planer
... Familie
Und Eigentum, das sind die beiden Kräfte,
Die, Lust und Leid gebärend, stets die Welt
Bewegen werden, und die rastlos wachsen
Bis zum Begriffe Vaterland – und Handel,
Gewerbe, Industrie – das Hehrste zeugend,
Und ihre eignen Kinder auch
verschlingend!

Andor von Sponer
Eigentum, Familie
Wird bald die Doppeltriebkraft in der Welt,
Der alle Lust und alles Weh entstammt.
Und die Idee wächst fort und immerfort,
Bis daß sie Vaterland, Gewerbe und Kunst
Und alles Große, Herrliche gebärt,
Zuletzt jedoch die eignen Kinder frißt.

Mohácsi Jenő
Familie und Besitz:
Sie werden einst die Welt bewegen
Und alle Lust und Qual gebären.
Die zwei Gedanken wachsen weiter
Und werden: Vaterland und Arbeit.
Sie zeugen alles Große, Edle,
Und fressen ihre eignen Kinder.

Míg a „család” kifejezésnek a „Familie” felel meg a fordításokban, addig a „tulajdon”-ra két lexéma is előfordul a célnyelvi szövegekben: Dóczi Lajos, majd később Mohácsi Jenő a „Besitz” (‘birtok’) lexéma mellett döntenek; Dietze, Planer és Sponer az „Eigentum” (‘tulajdon’) mellett. A „kettes mozgató” Dóczi Lajosnál „Triebfeder” (‘mozgatóerő, hajtóerő’) többes számban, „hajtóerők”-ként van jelen – találó kifejezésnek tartom, hiszen benne van a belső erő, ösztönzés mozzanata. Az övéhez hasonló, bár sokkal nehezkesebb kifejezés, Sponer megoldása, aki találóan a „Doppeltriebkraft” (‘kettős hajtóerő’) kifejezéssel Madách „kettős” jelzőjét igyekszik visszaadni. Ezt Planer is fontosnak tartja, hiszen „die beiden Kräfte” (‘a két erő’) kifejezést választja. Ezzel szemben Dietze egyszerűen a „Beweger” (‘mozgató’) főnevet használja. Mohácsinál nem jelenik meg ez a kulcsszó, ő egyszerűen kihagyja (‘család s birtok: ők fogják egykor a világot mozgatni’), és a „bewegen” (‘mozgat’) igével fejezi ki ezt az ösztönzést.

A világban jelenlévő „kék s kín” megfelelője Dóczi Lajosnál és Mohácsinál „Lust und Qual”. Dietze és Planer a „Lust und Leid” mellett döntenek (‘kék és szenvedés’). Sponer megoldása, mint más helyeken, itt is eltér a többi fordítóétól: „Lust und Weh” (‘kék s fájdalom’). De a „hon és ipar” főnevek német fordításában is találunk eltéréseket. A „hon”, Dietzét leszámítva („Staat” – ‘állam’), mindegyik fordítónál, így Dóczi Lajosnál is „Vaterland” (‘szülőföld, haza’). A Dóczi választotta „Gewerbe” (‘ipar, mester-ség’) lexéma Sponernél visszaköszön. Sponer kibővíti a sort, betoldással él: a hon és ipar mellé a művészet is odakerül, bár nem illik a szövegösszefüggésbe („Vaterland, Gewerb’ und Kunst”). Planernél az „ipar” helyett a kevésbé találó „Handel” (‘üzlet, kereskedés’), Mohácsinál „Arbeit” (‘munka’) jelenik meg. A ma gyakran használt „Industrie” kifejezés Dietzénél bukkan fel („Staat und Industrie”). Láthatjuk, hogy a különböző szinonimák más-más árnyalatot visznek a fordításba. Míg az „ipar” jelentés inkább gyártó gazdasági ágazat, termelőtevékenység értelemmel bír, a „Handel” a gazdasági élet része, a „Gewerbe” inkább kisvállalkozásokra vonatkozik, az „Arbeit” pedig tevékenységsorozatra utal, amely egy cél elérésére irányul. Itt is tetten érhetjük – attól függően, a fordító melyik kifejezést választja –, hogyan módosul a célnyelvi szövegrészlet jelentésárnyalata.

A „hon és ipar” mint „szép s nemes” szülője optimista csengésű gondolat, amely azonban már a következő sorban pesszimizmusba fordul: önön felfalója lesz. Ma már valóban fenyegető a modern ipari társadalom gépezete. A „szülője” kifejezést csak Sponer „gebärt” (‘szül’) igéjében ismerjük fel, a fordítók többsége, élen Dóczi Lajossal, a „nemz” szócsaláddal él: „Zeuger” (nemző; Dóczi), „zeugen” (Sponer Mohácsi), „zeugend” (Planer). Dietze az „Eltern” (‘szülők’) egyedi főnévvel fejezi ki. A szülőből felfaló lesz. Az utóbbi lexémát egyedül Dietze adja vissza főnévvel, szó szerint a „Verschlinger” főnévvel. Planernél a verschlingend” határozói melléknév szerepel. A „fressen” igét választja Sponer és Mohácsi, míg Dóczi Lajos az erősebb árnyalatú „auffressen” (‘felfal’) igét, amellyel így fokozást fejez ki.

A „nagy s nemes” minősítéseket nyomon követve, láthatjuk, hogy a fordítók többsége (Dóczi, Dietze, Mohácsi) szó szerint a „das Große”, „Edle” lexémákkal adja vissza őket, Sponer a „nemes” helyett a ‘nagyszerű’ („Große”, „Herrliche”) fogalmat választja, míg Planer egyetlen kifejezéssel él: „das Hehrste” (‘dicső’). Dóczi Lajos, és később Mohácsi Jenő is, három mondatra tagolja a kiemelt hét sort, ami által a megértés, a mondhatóság kritériumának tesz eleget. Dietze és Planer fordításai hosszadalmassá, körülményessé válnak azáltal, hogy egyetlen mondatba zsúfolják a sorokat.

5.4.4.3. *Szellemi törvények*

„Hol a szellem van, ott a győzelem” – hangzik el a szállóigévé vált sor Ádám (Tankréd) szájából (7. szín). A szellemi szféra az idealista filozófiában megelőzi a materiális szférát; a szellem az ember lelki, értelmi képességeinek összessége, az alkotó értelem (ÉrtSz). Az ember szellemi, lelki, testi valóval bír (1Thes 5,23), és Isten, aki maga is Szellem, az ember szellemét szólítja meg. Dóczi Lajos fordításában Madách e sora megrövidül, tömörebbé válik: „Dann siegt der Geist” (‘Akkor győz a szellem’), és egyben elveszti epigrammatikus jellegét. Nézzük a többi megoldást:

Dietze: Beim Geiste steht der Sieg. (‘A szellemnél van a győzelem’)

Planer: Wo Geist und Wissen herrscht, da thront der Sieg!

(‘Hol szellem és tudás uralkodik, ott a győzelem trónol’)

Sponer: Da wo der Geist, ist auch der Sieg.

(‘Ott ahol szellem van, ott van a győzelem is’)

Mohácsi: Wo Geist, ist Sieg. (‘Hol szellem, győzelem van’)

Láthatjuk, a német fordítások többé vagy kevésbé sikeresek. Mohácsi Jenő tömör, két tagmondata követi a forrásnyelvi mintát. Dietze, akárcsak Dóczi Lajos, egyszerű bővített mondatba tömöríti az összetett mondatot. Sponer fordítása követi leghűbben a német eredetit. Planer célnyelvi variánsa terjengőssé válik, a „szellem” mellé betoldja a „tudás” fogalmát, a győzelem pedig „trónol”, ami átvitt értelemben gúnyos árnyalattal bírhat.

Időszerűek Lucifer szavai is: „Előre csak önhitten útadon, / Hidd, hogy te mégy, ha a sors árja von” (4. szín). Korunk emberéhez szól Madách, aki olykor abba az illúzióba ringatja magát, hogy teljes mértékben ő irányítja a saját életét, és akár a másokét is. Dóczi Lajos a következőképpen adja vissza e két sort:

Ja, eitler Thor! Nur vorwärts, unentwegt!

Du meinst zu gehen, weil das Geschick dich trägt

Nyersfordításban e sorok: ‘Igen, öntelt/balga (ember)! Csak előre, tántoríthatatlanul! / Úgy véled, haladsz, mert a sors hordoz téged’. Szintaktikai szerkezetét tekintve a kiemelt részlet eltér a forrásnyelvitől. Dóczi Lajos átszabja a mondathatárokat. Madách egyetlen összetett mondata három mondatra hasad, amelyből kettő felkiáltás, érzelmi-indulati alakzat, amely növeli a felindultság erejét. Lexikális szinten feltűnik, hogy az ember nem „önhitten”, hanem „tántoríthatatlanul” halad előre. Az „önhitt” jelentésköre azonban nem vesz el, Dóczi Lajos a megszólítással érzékelteti az önteltséget („eitler Thor”). A „sors árja” költői kifejezés a célnyelvi szövegből elmarad, az embert a sors („Geschick”) viszi előre. Olvassuk el a többi fordítást:

Dietze: Vorwärts nur deine Bahn voll Dünkelmuth,

glaub, daß du gehst, wälzt sich Geschickes Fluth.

Sponer: Nur zu, du dünkst dich, eig’nen Wegs beflissen,

du glaubst zu geh'n, und wirst nur mitgerissen.

Planer: Nur vorwärts, selbstbewußt auf dieser Bahn,

Du glaubst zu schreiten, wenn die Flut dich trägt.

Mohácsi ---

Mohácsi/Engl (1994): Nur immer zu, glaub dünnelhaft,

Daß du beschließt, was Schicksal schafft.

Formai szempontból – Planert kivéve – mindegyik fordító követi az eredetit, és rímelteti ezt a két sort, akárcsak Madách. A fordítások többsége terjengősnek, dagályosnak hat. Dietzénél az „út”-ból „Bahn” lesz, azaz „pálya”, „önhittséggel teli pálya”, az önhittség régies szó „Dünkelmuth”; a „sors árja hömpölyög” („wälzt sich Geschickes Fluth”). Sponernél „buzgón” halad az ember az útján, de miközben úgy véli halad, valójában „elragadtatik” („wirst nur mitgerissen”). Planer embere már inkább „öntudatosan” („bewußt”) halad pályáján, amelyen valójában az ár viszi. Mohácsi nem fordítja le ezt a két sort. Az 1994-es Engl Géza által revideált Mohácsi-fordításban már megjelenik e két sor, de itt is terjengősnek hat, és eltér az eredetitől („Csak rajta mindig, hidd önhitte / Hogy te döntöd el, amit a sors teremt”).

5.4.4.4. Egyén és történelem

Az epigrammaszerű részletek közé kíváncsiak a következő gyakran idézett sorok is, ahol immár nem a sors árja, de a kor folyama sodorja az egyes embert. Milyen az egyén és a tömeg, az egyén és a történelem viszonya? Érvényesülhet-e az egyén akarata, alakíthatja-e a folyam a medrét? Lucifer Ádám-Tankrédhoz intézett szavai szerint a folyam szabja meg az egyén korlátait:

Hiú törekvés. Mert egyént sosem

Hozandsz érvényre a kor ellenében:

A kor folyam, mely visz vagy elmerít,

Uszója, nem vezére, az egyén. –

Dóczi Lajos fordításában e sorok így hangzanak:

Vergeblich Mühn! Es wird dir nie gelingen,

Als Einzelgeist den Geist der Zeit zu zwingen.

Es rauscht der Strom – wer will da aufrecht stehn?

Hier heißt es schwimmen oder untergehn.

A „hiú törekvés” kijelentés Dóczi Lajosnál felkiáltás: „Vergeblich Mühn!” (hiábavaló fáradozás, vesződés), és ezáltal kifejezőbb, emocionálisabb lesz. Többet hordoz az egyén szó német fordítása: „Einzelgeist”. A német összetett főnév, „egyedi/egyéni szellem” jelentése a „kor szellemével” („Geist der Zeit”) van szembeállítva: az előbbi nem kényszerítheti ez utóbbit semmire („zwingen”). A megerősítő kijelentés („a kor folyam”) Dóczi Lajos átültetésében költőibb, sodróbb erejű: „a folyam, az ár morajlik” („es rauscht der Strom”), és Dóczi költői kérdést tesz fel: „ki akar/

tud itt még egyenesen állni?” („wer will da aufrecht stehn?”). Az „úszó” és „vezér” főnevek sem jelennek meg a célnyelvi szövegben, hanem igéket feleltet meg nekik a fordító, amelyek egyben az előző sor „visz vagy elmerít” igéihez is visszacsatolnak: „hier heißt es schwimmen oder untergehn” (‘itt vagy úszol, vagy elmerülsz’). Láthatjuk, Dóczi Lajos nem szó szerint, hanem szabadabban adja vissza a forrásnyelvi szöveget, de az értelmét sikerül visszaadnia.

Alexander Dietze a következőképpen jár el:

O eitles Mühn! Du wirst dem Einzelwesen
Geltung verschaffen nie der Zeit entgegen,
Die wie der Strom trägt oder untersenkt,
Ihr Schwimmer, nicht ihr Lenker ist der Mensch.

Dietze szó szerinti hűségre törekszik már a felkiáltásban („O eitles Mühn!”). Az „egyén” lexémának a német „Einzelwesen” felel meg, bár a második említéskor már „Mensch” (‘ember’) jelenik meg. Az „érvényre hozandsz” kifejezést is pontosan visszaadja: „Geltung verschaffen”. Az „úszó” (‘Schwimmer’) és „vezér” (‘Lenker’) személye is megjelenik.

Planer átültetésében az „egyén” lexémát a „Mann” (‘férfi, ember’) lexéma váltja fel, aki sosem győz a gyenge harcban kora ellenében, hiszen a folyamban úszik, de azt nem irányíthatja.

Ein eitles Streben! Nimmer siegt ein Mann
Im schwachen Kampfe gegen seine Zeit, –
Die ist ein Strom, der trägt – doch auch verschlingt,
du schwimmst darin, doch kannst du ihn nicht leiten.

Sponer Andor, akárcsak Dietze, az „Einzelwesen” főnevet felelteti meg az „egyén” lexémának, majd megállapítja, hogy az ‘egyes ember’ („der einzelne”) úszhat, de nem irányíthat, vezethet.

Verlorne Müh’! Das Einzelwesen wirst
Du nie, ihm selbst zum Trotz, zur Geltung bringen.
Der Strom der Zeit verschlingt dich aber tragt dich;
Der Einzelne kann schwimmen, steuern nie. –

Mohácsi fordítása is szó szerinti hűségre törekszik. Az „egyén” kulcsszó nála az „Einer” névmással van kifejezve („Einen”, „der Eine”), amely általánosabb, semlegesebb, mint a megszólítás 2. személye Madáchnál („hozandsz” [te]) és Dóczinál („es wird *dir* nie gelingen”):

Verlorne Müh! Nie kannst du Einen
Der Zeit zutrotz zur Geltung bringen:
Ihr Strom trägt und versenkt, sein Schwimmer,
Nicht sein Lenker ist der Eine.

5.4.4.5. Az ember célja

Madách Péter apostol szavaival adja tudtunkra a 6. színben, mi lehet az egyén célja, és egyben feladata:

Legyen hát célod: Istennek dicsőség,
Magadnak munka. Az egyén szabad
Érvényre hozni mind, mi benne van.
Csak egy parancs kötvén le: szeretet.

A Biblia szellemében hangzanak el ezek a szavak. A *solī Deo Gloria* követelménye fő elve kell, hogy legyen az embernek. Feladata: „munkálkodjál” (1Móz 2,5). A munkálkodás során kiteljesítheti magát, és Isten ajándékaént örülhet fáradozása eredményének (Préd. 5: 19). A fő parancs: szeresd Istenedet és szeresd felebarátodat (Márk 12,30–31). Pollák Miksa *Madách Imre és a Biblia* c. írásában a *Tragédia* eszméiben megnyilvánuló sajátos bibliaszerúségről ír: „Madách nyelvezetén sem bibliaszerúséget, sem bibliai zamatot nem vehetünk észre. Nála a bibliai hatás csak gondolataiban, eszméiben, szellemében nyilvánul, de nem nyelvében... Úgy tűnik föl a Biblia szava Madáchnál, mint a falba épített sziklatömb, amely a beillesztés után is megtartja eredeti jellegét, sziklaszerúségét” (Pollák 2010: 31–32).

Dóczi Lajos átültetésében ez a részlet így hangzik:

Sei denn dein Ziel: Die Ehre Gott, für dich
Die Arbeit. Die Persönlichkeiten ist frei.
Was in ihr ruht, das darf sie ausgestalten.
Beschränkend darf nur eins, die Liebe, walten.

Láthatjuk, mennyire pontosan, az eredeti szellemében adja vissza e sorokat. Még a felszólítást is a kiemelt részlet elején: „Legyen hát célod” („Sei denn dein Ziel”). A „die Ehre Gott” („Istennek dicsőség”) kifejezés a nyelvtanilag nem jelölt részes eset miatt arcahikusnak hat. A következő mondatot két mondatra tagolja: ‘az egyéniség/személyiség szabad. Mi benne van, azt szabadon kiformálhatja/kialakíthatja’. Így a hangsúly inkább az egyén „szabadságán” van. Csak a szeretet, a belsővé tett parancs korlátozza. Madách rövid mondataiban, a központosításban (kétszer is alkalmaz kettőspontot) megnyilvánuló hangsúlyozás Dóczi Lajosnál még erőteljesebb lesz azáltal, hogy három megnyilatkozás helyett négyre tördeli a szöveget. „Az egyén szabad...” – Madáchnál folytatódik – „érvényre hozni mind, mi benne van”. Dóczi Lajos pontot tesz a kijelentés végére: „Die Persönlichkeiten ist frei” – ezáltal szünetet iktat be, a gondolat kifejtésének menete egy pillanatra megáll, és az egyén „szabadságára” helyezi a hangsúly, de egyben a folytatás is nyomatékosabb lesz: „Was in ihr ruht, das darf sie ausgestalten” (‘mi benne van, azt érvényre hozhatja’). Az utolsó két sor rímeltetése itt is frappánssá teszi a fordítást. A további fordítók Madách tagolását követik.

Dietze fordítása is hűen követi az eredetit, megőrzi az ‘egyén’ („Einzelwesen”) kifejezést, és a madáchi kifejezést – „egy parancs kötvén le” – is visszaadja: „ein Gebot soll dich verbinden”.

Dein Lebensziel sei denn: gib Gott die Ehre,
Arbeit dir selbst. Frei ist das Einzelwesen,

Was in ihm liegt, zur Geltung ganz zu bringen.

Nur ein Gebot soll dich verbinden: Liebe!

Planer német szövegváltozatában az „egyén” megnevezés eltűnik, ’lel-
ked szabad’ („deine Seel’ ist frei”) hirdeti az apostol. Hogy mi tölti be, azt
az egyén alakítja.

Es sei fortan dein Ziel: Die Ehre Gottes

Und stete Arbeit! Deine Seel’ ist frei,

Was ihn erfüllt, kann jeder sich gestalten,

Es bindet ihn nur ein Gebot: die Liebe!

Mohácsi Jenő nem szerencsés betoldással indít, mivel a jövőre vonat-
koztatja a célt a mindenkori jelen helyett: „dein Ziel in der Zukunft” (‘cé-
lod a jövőben’). Az „egyén” pedig ’ember’ („Mensch”) lesz fordításában.
Máskülönben pontosan követi a forrásnyelvi szöveget.

Dein Ziel in Zukunft: Gott sei Ehre,

Dir Arbeit. Jeder Mensch kann frei

Entfalten alles, was in ihm enthalten.

Ihn zwing nur ein Gebot: die Liebe.

Az eredetitől legfeltűnőbb eltérések Sponer Andor fordításában jelent-
keznek, ami a részlet hangulatát is befolyásolja: biblikusabb, ugyanakkor
túldíszített, terjengős:

Dein Ziel sei: Preis dem Herren in der Höh’,

Dir Müh’ und Arbeit. Jedem stehe frei,

Sich zu entfalten, mit dem Pfund zu wuchern.

Nur ein Gebot sei bindend: Nächstenliebe.

Az egyszerű tiszteletadás („dicsőség Istennek”) Sponernél így hang-
zik: „preis dem Herren in der Höh’ ”, azaz „dicsőség a magasságban Isten-
nek”. Aztán a „munka” főnév mellé helyezi a ’fáradozást’ („Müh’ und Ar-
beit”). Betold egy idiomatikus kifejezést „mit seinem Pfunde wuchern”
(‘jól sáfárkodik képességeivel’), és szűkíti a szeretet fogalomkörét: ’feleba-
ráti szeretet’ lesz („Nächstenliebe”), ezáltal el is tér az eredetitől.

5.4.4.6. Az emberi jellem

A „gondolkodás”, a töprengés áthatja az egész drámát, a szereplők a
gondolkodás során különböző felismeréseket tesznek. Ádám, Éva, Lucifer
velős rövideggel életelveket, tapasztalati igazságokat fogalmaznak meg
az emberi jellemről is. Nézzünk meg néhányat:

Lucifer szájába adja Madách a következő szavakat: „Nemes, de terhes,
önlábunkon állni”. A fordítói megoldások:

Dóczi: Groß ist’s, doch hart, auf eignen Füßen stehn.

Dietze: Auf eigenem Fuß stehn edel, aber schwer!

Planer: Gefährlich, stolz auf eignen Füßen stehen!

Sponer: Schön ist’s, doch schwer, auf eig’nen Füßen stehn!

Mohácsi: Du selbst zu sein, ist hehr, doch hart.

Két minősítést követhetünk nyomon az önállósággal kapcsolatban, amely „nemes”-nek és „terhes”-nek bizonyul. Egyedül Alexander Dietze őrzi meg a „nemes” jelentést szótári értelemben („edel”), Dóczi Lajos a feladatot ’nagy’-nak („groß”) nevezi, Sponernél ’szép’ („schön”), Mohácsi-nál ’magasztos, dicső’ („hehr”). A *terhes* minősítés tulajdonképpen a nehézségre utal, és Dóczi Lajos ezért minősíti keménynek („hart”), akárcsak később Mohácsi. Dietzénél és Sponernél „schwer” (’nehéz’). Az ellentétes értékek különböző szópárokban jelennek meg, de ugyanazt a célt szolgálják: az önállóság kettősértékűségének szemléltetését. Láthatjuk, hogy Planer fordítása eltér a többiekétől, a „Gefährlich, stolz auf eignen Füßen stehen!” annyit tesz, mint ’veszélyes büszkén állni saját lábunkon’. Ugyanakkor Mohácsi elhagyja ’a megáll a saját lábán’ idiomatikus kifejezést, és helyette így fogalmaz: ’önmagad lenni’ („du selbst zu sein”), ami más konotációval bír, az önmegvalósítást idézi fel.

Ádám úgy véli, „ha forr az érc, a rossz salak kihull, / De a nemesb rész tisztán megmarad”. Nézzük a német nyelvű variánsokat:

Dóczi: Doch schmilzt ein Erz,

Fällt nur die Schlacke aus, das Edle bleibt.

Mohácsi: Wo Erz kocht, fällt heraus die Schlacke,

Der edle Teil bleibt rein zurück.

Dietze: Wenn das Erz

Erglüht, so scheidet aus die schlechte Schlacke:

Jedoch geläutert bleibt das Edlere.

Planer: Wenn Erze schmelzen, scheidet sich die Schlacke,

und reiner strahlt nur, edler das Metall!

Sponer: Wenn das Erz

Zerschmilzt, so wird die Schlacke entfernt,

doch bleibet zurück was edel ist und rein.

Dóczi Lajos fordítása rövid, velős, pontos. Hogyha a szójelentések megfeleltetését nézzük, feltűnik, hogy a „forr” helyett ’olvad’ („schmilzt”) a fém. Úgy tűnhet, hogy az „olvad” nem adja vissza a forrongás, tűzben tisztulás fogalmát, de a salak éppúgy kiválik az olvadás során. Az „olvad” („schmelzen”) ige mellett dönt Planer és Sponer is, míg Dietze az ’izzásba jön’ jelentésű („erglüht”) igét választja. Planer fordításában a „Metall” (’fém’) főnév is megjelenik.

„Neked silány szám, nékem egy világ” – mondja Éva a 4. színben: a rabszolga élete a fáraó számára semmit sem ér, de a feleségének mindent jelent. Megnyilatkozása egyben felidézi a közhelyé vált mondatot is: „Egy ember halála tragédia, milliók halála statisztika”.

Éva: Neked silány szám, nékem egy világ,

Dóczi: Eine Ziffer / Für dich! Doch mir die ganze Welt!

Mohácsi: Dir eine Zahl, mir eine Welt!

Planer: Für dich ist’s eine kleine Zahl, für mich / Ist’s eine ganze Welt!

Sponer: Dir schnöde Ziffer, mir ist's eine Welt.

Dietze: Dir ist's geringe Zahl, mir eine Welt.

Szintaktikai szempontból ismét feltűnik, hogy Dóczi Lajos szaggatottabbá teszi a stílust a mondathasadással. Két felkiáltó mondat lesz Madách egyetlen kijelentő mondatából. A mély érzelmet, felindultságot fejezi ki a szórendbeli nyomatékosítás is: Dóczi Lajos a mondat elejére hozza, kiemeli a „szám” („Ziffer”) főnevet, és ezáltal nyomatékosítja. Lexikális szempontból feltűnik, hogy a „silány” jelző elmarad Dóczi Lajos és Mohácsi Jenő átültetésében. Dóczi Lajos itt is nyomatékosít: a világ 'egy egész világ' („eine ganze Welt”). Fordítása rövid, velős. Planer fordítása már nehezebb, 'a te számodra egy kis szám, de számomra egy egész világ'. A „silány” helyett a „kis” jelentésű melléknevet („kleine”) helyezi a „szám” főnév elé. Dietze fordításában ez 'csekély szám', Sponer meg más árnyalatot kölcsönöz a sornak, amikor a 'hitvány' jelző mellett dönt. Az „ist's” hiánnyellett ellátott igei alakok nehezítik a kiejtést.

Akár a 12. szín (falanszter) szövegkörnyezetétől elszakadva, megszólítanak a Tudós szavai, felhívják a figyelmünket az egocentrikus gondolkodásra, az énközpontúságra, amikor a világot csak a saját szemszögünkből vagyunk képesek látni. A Tudós így szól:

Hiúságból mindenki önmagát

Tekinti látkörében a középnak.

Dóczi Lajos kreatív módon adja vissza e két sor értelmét ('Ez a hiúság horizontja. Mindenki önmaga középpontja'):

Das ist der Horizont der Eitelkeit.

Ein jeder ist sich Zentrum.

A „Horizont der Eitelkeit” ('hiúság horizontja') olyan költői kép, amely a szűklátókörűséget sugallja ebben a szövegkontextusban. A magyar mondat két német mondatra bontása szaggatottságot és némi drámaiságot visz a megnyilatkozásba.

Hűségese, de kevésbé eredeti és hatásos fordítás a Mohácsi Jenőé, aki még a szórendet is követi, az ige helyének kivételével, amelyet a német kötött szórendnek megfelelően helyez el:

Aus Eitelkeit hält jeder sich

Für seines Horizontes Mitte.

Sponer is követi az eredetit, a „tekint” igét azonban a 'tűnik, tetszik' („düinkt”) igeire cseréli.

Aus Eitelkeit düinkt Jeder selber sich

In seinem Horizont der Mittelpunkt.

Planer Jenő betoldással él, a horizont elé 'gyakran korlátozott' minőségjelzőt illeszt („oft beschränkter Horizont”).

Es hält sich jeder für den Mittelpunkt

Des eignen, oft beschränkten Horizontes.

Kissé nehezkesebb a Dietze fordítása, bár ő is hűségre törekszik. A „te-kinti” nála „betrachtet”, de a „horizont” fogalmát a ‘körre’ („Kreis”) cseréli: ‘Hiúságból bizony mindenki önmagát tekinti saját körében a közép-pontnak’.

Aus Eitelkeit betrachtet wohl ein jeder
Sich selbst als Mittelpunkt in seinem Kreise.

5.4.4.7. Egy epigrammaszerű részlet

A tartalmi hűségre fókuszálva, itt említünk meg egy epigrammaszerű részletet a *Tragédiából* (10. szín), amelyben Radó György fordítói buktatót lát Madách fogalmazása miatt:

Egykor nevetni fognak az egészen.	Zum Spott wird einst das ganze Treiben.
Az államférfit, kit nagynak	Den Staatsmann, den vergöttert das
neveztünk,	Jahrhundert,
Az ortodoxot, akit bámulánk, –	Den Orthodoxen, den wir tief bewundert,
Komédiásnak nézi az utókor,	Wird als Hanswurst verlachen jedes Kind,
Ha a valódi nagyság lép helyébe,	Wenn ihr die wahre Größe sehen werdet,
Az egyszerű és a természetes,	Die sich natürlich, einfach, schlich gebärdet,
<i>Mely ott ugrat csupán, ahol gödör van,</i>	<i>Die dort Sprünge macht, wo Gräben sind,</i>
<i>Ottan hagy útát, ahol nyílt a tér.</i>	<i>Und gradaus geht, wo ebne Straßen führen.</i>

Radó György úgy véli, az „ugrat” ige a „lovass” képét idézi, de a „lovas” lexéma nem szerepel a szövegrészletben. Ugyanakkor homályosnak véli Madách „hagy útát” kifejezését, és úgy értelmezi, hogy a lovas „szabadjára engedve lovát, akár el is hagyja a kijelölt utat” (Radó 1956: 314). Kérdése „vajon hányan lesznek, akik szerintünk helyesen értelmezik ezt sort: »hagy útát« – vagyis a nyílt téren a lovát szabadjára engedi, nem ragaszkodik a kitaposott úthoz” (Radó 1956: 320).

Radó következetesen elemzi, melyik fordító hogyan oldotta meg ezt a lexikai kérdést a fordításban. Alexander Dietze „az „ugrat”-ot jól fordítja”, de aztán „túl aktív: utat tör” (Radó 1956: 319). Sponer fordításáról a következőket írja: „Az általánosságban hű és az eddigieknél magasabb színvonalú fordításban az ominózus „hagy útát”: „egyenes útra lép” (Radó 1956: 325). Planer Jenő fordításában „eltűnt a lovasember alakja, egy magyar sor két németté dagad, és váratlanul megjelenik a célhoz vezető utak é p í t é s é n e k képe” (Radó 1956: 329). Mohácsinál is az utak építésének gondolata jelenik meg. A buktatót rejtegető sorban Dóczi Lajos eljárását tartja jónak Radó György, aki szerint „a lovas vonatkozást ugyan nem veszi észre, de a megoldatlan problémát művészi megoldással »keni el« (»és

egyenesen megy ott, hol sima utak vezetnek»)” (Radó 1965: 328).¹⁴¹ Ebben a részletben Dóczi Lajos hűen követi az eredetit szintaktikai szempontból is.

5.4.5. A nő alakja a monológokban

A további elemzett szövegrészek közös vonása, hogy témájuk szerint a nő alakja köré szövődnek, hiszen Éva bizonyos értelemben éppúgy fő alakja a drámának, mint Ádám. „Éva véghetetlenül sokoldalú, számtalan változatban lép elénk. Minden színben más a helyzete, más a feladata; minden színben rajta keresztül, általa oldódik meg a helyzet” – jelzi Tolnai Vilmos (Tolnai 1923/2015: 72–73). Madách 1864-es akadémiai székfoglaló beszédében (*A nőről, különösen aesthetikai szempontból*) felveti a kérdést „Mi újat adhatna még e tárgy?” És ha ír, akkor meg „... minek a nőről? Nem azt tárgyalja-e már úgyis tíz könyv közül kilenc; nem hallottunk-e már róla eleget prózában, versben, dicsőítve, káromolva, énekelve, gúnymosollyal; tudósan és tudatlanul? ... épp e sokszerű felfogás, ez örökös visszatérés hozzá mutatja, hogy a tárgy kimeríthetetlen, mint a tavasz kelleme, mint a tenger mélye” (Koszorú II(1864) 1. sz.: 3). Madách sorai is mutatják, hogy mindig kimeríthetetlen forrása volt az elmélkedésnek a nő biológiai, társadalmi, kulturális szerepe, a nő–férfi viszony, a szerelem, a párkapcsolatok bonyolultsága. A nő szerepével kapcsolatos kérdés ma is megmozgat mindenkit, mindenkinek van róla véleménye, amelyet előítéletek, mélyről fakadó érzelmek, akár erős indulatok is kísérhetnek.

Láthatjuk, hogy Madách különleges szerepet tulajdonít a nőnek. A *Tragédiában* is meghatározó szerepet játszik Éva Ádám segítőtársaként, akárcsak Gretchen Faust sorsának az alakulásában. Ádám „... nem egyedül járja végig a történelem évezredeit, ott van mellette Éva, az édenkerti nő” – állapítja meg Barta János, majd így folytatja: „A nő a szíven keresztül gondolkodik, ő a kegyelet őre, akit érzelmei és ösztönei kalauzolnak az életen át. Az álmjelenetekben Éva ilyen irányú szerepe fel-felcsillan. A fáraót eltéphetetlen „szál” kapcsolja a rabszolgafeleséghez (Ki e nő és mi bűve-bája van?), a kínzó élményekre kiengesztelődést hoz az athéni és a londoni színben, a római orgia közepette, a bizánci kolostor előtt, és a falanszter-jelenetben az Édenkertre emlékezteti Ádámot. A kiábrándulásban

141 Dietze: Aufspringen läßt, wo eine Grube droht, / Und dort den Weg bahnt, wo der Raum erschlossen.

Sponer: Nur springen heißt, wo eine Tiefe klafft, / In off'ner Eb'ne graden Weges schreitend.

Planer: Wo keine Gräber unsern Schritt begrenzen;/ Da baut man Straßen, die zum Ziele führen!

Mohácsi: Die dort nur springt, wo Gräben klaffen,/ Und Wege baut, wo frei das Feld.

és az új eszme kitűzésében is többnyire szerepe van az Éva-élménynek. Ennek a fonalnak utolsó láncszeme az, amikor visszatartja az öngyilkosságtól” (Barta 2003: 240). Éva az, aki Ádámot rávezeti korának, valamint az uralkodó eszméknek a hibáira, a tulajdon hibáira, és gyakran segítséget, menekvést nyújt neki. Amikor Ádám öngyilkosságra gondol, egyfajta szabadságeszmének a rabja, kétségbeesésből fakadó szándékával valójában szabad akaratát akarja bizonyítani Istennek. Éva az anyaság által győz az anyagi halál felett, az élet diadalmaskodik általa.

Tolnai Vilmos úgy véli, Madách Évában „a nő természetrajzát” tárja elénk, és „Éva sokkal gazdagabb egyéni vonásokban, mint maga Ádám, akit csak emberi küzdelmének vége és célja érdekel” (Tolnai 1911/2015: 39). Éva valóban sokarcú: anya, feleség, szerető. Elérzékenyül, amint az anyaság vár rá; öröltlen adja át magát az érzéki vágyaknak; bátran, küzdelemre készen néz szembe a tátongó mélységgel. Madách Éva alakját a különböző történelmi színekben a legellentétesebb vonásokkal rajzolja meg, de akár egyetlen színen belül is két ellentétes jellemű Évát szerepeltet (9. szín, Párizs). És ahogyan Gretchen Mefisztónak, úgy Éva Lucifernek az ellenlábasa. Bíró Béla így ír Éváról: „Alakja az egyiptomi vagy bizánci szín Paradicsomot idéző ideális nőalakjától fokozatosan torzul az eszkimó-szín visszataszító nőtényéig. [...] A nőben rejlő alapvető kettősség megfogalmazásához Éva alakját Madách nemcsak térben, időben is bontja. A nőiség vonzó és visszataszító vonásai néha (mint a bizánci, majd a párizsi színben) párhuzamosan megjelenített személyiségek alakját öltik, máskor az egymást követő színek nőalakjai jelennek meg ellentétes vonásokkal, s van eset (a prágai szín), amikor egyazon nő testesíti meg mindkét vonatkozást” (Bíró 2006: 139–140). Míg a római színben Éva az élvezetek tárgya, a bizánci színben felmagasztosított ideál, apáca, aki a testi szerelmet elveti. A párizsi színben két szerepköre is van: arisztokrata és közönséges forradalmár. Az előbbi Ádám-Danton ellensége kellene legyen, az utóbbi pedig erkölcsileg alábbvalónak bizonyul.

A nőnek ezt az összetettségét nemcsak a drámában leljük meg, Madách az akadémiai székfoglaló beszédében is utal rá: „Felállítottam a női hivatás s női jellem kaleidoszkópját, sok tarka, csillogó, részint fantasztikus alak mozog benne, kimeríthetetlen sorozattal tolakodik elénk, s majdnem elkábít, megzavar” (Madách 1864: II. évf. 3. sz.: 52). A nő alakja összetett, és rejtélyes, akár egy kaleidoszkóp. A fantasztikus alakok, amelyeket látni vélünk: feleség, szerető, anya, nővér, házvezetőnő. Egy és mégis sok. A nő színesen kavargó változásainak gyors egymásutánját, a kaleidoszkópszerű sokszínűséget nézzük meg az alábbiakban a fordítások tükrében. A válogatott rövid monológokból – amelyek Éva, Ádám és Lucifer szájából hangzanak el – kirajzolódik a nő alakja.

5.4.5.1. A nőiség mibenléte

A 8. színben Ádám (Kepler) a nő természetére csodálkozik rá. Nézzük Madách sorait és Dóczi Lajos átültetését:

Minő csodás kevercse rossz s nemesnek	Seltsam Gebräu aus Niederem und Edlem,
A nő, méregből s mézből összeszűrve.	Aus Gift und Honig bist du, Weib.
Mégis miért vonz? mert a jó sajátja,	Warum
Míg bűne a koré, mely szülte őt.	Ziehst du uns an doch? Weil das Gute dein ist,
	Das Schlimme von der Zeit kommt.

Dóczi Lajos itt sort sorral ad vissza, és szintaktikai szempontból is hű marad az eredetihez, megőrzi a kérdő mondatot, amelyet több fordító is felkiáltó (Planer, Mohácsi) vagy kijelentő (Sponer) mondatná alakít. A sorokat olvasva feltűnik, hogy Dóczi Lajos Ádámja nem 3. személyben beszél a nőről, hanem 2. személyben, mintegy megszólítva őt („bist du, Weib”, „ziehst du uns an”, „dein ist”). Azáltal, hogy Ádám Évához intézi beszédét, szavai az odafordulást fejezik ki, mintha esetleg Évától várná a válasz a kérdésére. Valójában az eredeti műben belső töprengése hangzik el, Ádám kérdése a titkot feszegeti, amelyről tudja, hogy megfejthetetlen.

„Minő csodás kevercse rossz s nemesnek / A nő, méregből s mézből összeszűrve” – indítja Madách a monológot. A „kevercs” (‘keverék, egyveleg’) Dóczi Lajos fordításában „Gebräu” (‘főzet’). A „méreg” és „méz” főnevet a „bűn” és a „rossz” követi Madáchnál. Dóczi Lajos fordítása hű: a jó („das Gute”) lexéma ellentétpárja azonban a „bűn” helyett a ‘rossz’ („das Schlimme”) lesz. Így aztán a nő nem a „rossz” és „nemes” keveréke, hanem a ‘közönségesből, alacsonyrendűből’ és a ‘nemesből’ („aus Niederem und Edlem”) van összegyúrva. Az ellentétes értékek szembesítése azonban az árnyalatnyi jelentésbeli eltérések ellenére megmarad. A további vizsgált fordítások a következőképpen szólnak:

<i>Planer</i>	<i>Mohácsi</i>
Ein sonderbar Gemeng’ von Gut und Bösem,	Wie seltsam ist aus Gut und Böse
Von Honig und von Gift ist doch das Weib!	Das Weib gemischt, aus Gift und Honig.
Was gut an ihr, das ist ihr eigen, doch Das Böse ist der Fehler ihrer Zeit.	Und reizt uns doch! Nur weil das Gute Sein eigen, aber zeitgeboren Sein Böses.

Dietze

Welch wunderbar Gemisch aus Schlecht
und Edel,

aus Gift und Honig ist das Weib! Warum

Zieht doch es an? Sein eigen ist das Gute,

Jedoch der Zeit gehört, die es geboren,
Sein Laster an.

Sponer

Ein sonderbar Gemisch von Schlecht
und Edel

Ist doch das Weib, ein Teig von Gift
und Honig.

Und dennoch zieht's uns an. Wohl
weil das Gute

An ihm sein eigen ist, das Böse nur
Der Zeit gehört, die es geboren.

Planer Jenő szintén sort sorral fordít. A „kevercs” itt a hiányjellel ellátott „Gemeng” (‘keverék, zagyvalék’), a „bűn” helyett gonosz („das Böse”) szerepel. A költői kérdés „Mégis miért vonz?” elmarad, Planer magyarázattal él a kérdés helyett ‘Ami benne jó...’ („Was gut an ihr...”) az sajátja, de a bűne ‘korának hibája’ („der Fehler ihrer Zeit”).

A további fordítók (Mohácsi, Dietze, Sponer) megnövelik eggyel a sorok számát. Mohácsi Jenő fordítása tartalmilag hű, lexikai szinten is. A kérdés helyett: „Mégis miért vonz?”, felkiáltás szerepel: „Und reizt uns doch!” (‘És minket mégis csábít/vonz!’). Az övéhez hasonló Sponer megoldása („Und dennoch zieht's uns an”). A Madáchnál megjelenő „bűn” lexéma csak Dietze átültetésében jelenik meg, aki a ‘bűnös szenvedély, bűn’ („Laster”) kifejezést felelteti meg neki. Dietze a „wunderbar” jelző mellett dönt, amikor a „csodás kevercse” („wunderbar Gemisch”) szókapcsolatot visszaadja; a további vizsgált fordításokban a „sonderbar”, „seltsam” (‘különös, furcsa’) lexéma szerepel. Sponernél feltűnik a „Teig” (tészta) kifejezés, méreg és méz összegyúrt ‘tésztaijából’ van a nő. Dóczi Lajos fordítása ismét gördülékenynek bizonyul Alexander Dietze és Sponer Andor nehézkes fordításával ellentétben.

Ádám a nőiség varázsát emeli ki, mint a nő legfőbb értékét: páratlan szépítőszernek tartja. A londoni (11.) színben így szól Évához a vásárban:

A nőiség varázsa arcodon

A szépítőszer, melynek párja nincs.

Dóczi Lajos átültetése itt tartalmilag eltér az eredetitől, e két sor más árnyalatot nyer (‘Ah, minden más szépség semmivé lesz / Ezen arc gyermeki arckifejezésétől’):

Ach, alle andre Schönheit wird zu nichts

Vorm Kinderausdruck dieses Angesichts.

A kortárs fordítások közül legtalálóbóbb Dietze fordítása (Nőiséged bája az arcodon / A legszebb szépítőszer, pár nélküli’):

Liebreiz der Weiblichkeit auf deiner Wange

Ist ja das Schönheitsmittel ohne Gleichen.

Mohácsi Jenő átültetése pontosan követi az eredetit, az ő fordítása áll legközelebb a köznyelvhez, a mindennapi beszédhez:

Der Zauber deiner Weiblichkeit
 Ist wohl ein Mittel ohnegleichen.
 Planer Jenő megszólítja a nőt, és a „nő” főnév elé a „tiszta” jelzőt helyezi („reines Weib”), így a sor többletjelentést hordoz az eredetihez képest:
 Du hast ja doch das beste Schönheitsmittel:
 Den ew’gen Zauber eines reinen Weibes!
 Planer fordítása nehézkes, hasonlóképpen a Sponer Andoré is, aki a „varázs” főnevet megtoldja egy jelzővel: ’bájos varázsa’ („holde Zauber”).
 Der holde Zauber deines Angesichts
 Ist eine Schönheit, welcher Nichts vergleichbar.

5.4.5.2. A szerelmes nő

Nem csupán Ádám gondolkodik el a női nem rejtélyes voltán, de maga Heléne is a konstantinápolyi (7.) színben. Madách az akadémiai székfoglaló beszédében így elmélkedik a nőről: „a nő a szerelem megtestesülése, s a legvadabb férfi meghajol rózsavesszejének”. Ugyanakkor a női nem jellemző vonása egyfajta „őrültség” is: „... a szépség és szeretetre való rendeltetés öntudatának minden aberrációja is kiválóan női tulajdon... Csak egy Stuart Mária öltözködhetett tükör előtt, midőn a vérpadra lépett” (Kosszorú II (1864) 1. sz.: 3). Az előítéletekkel szakító nő szenvedélye, a visszafogott nő szenvedése tárul elénk Heléne szavaiból. A nő – amint a monológ befejező része sugallja – nem csupán szellemi, de testi lény is. Idekívánkoznak Emilia Galotti szavai Lessing drámájából, amelyben Emilia feláldozza az érzéki örömeit az erkölcsi értékek javára. A kísértést érző lány így szól apjához: „Erőszak! Erőszak! Ki nem tud dacolni vele? Az erőszak semmi: A csábítás a valódi erőszak. – Vér folyik ereimben, apám, fiatal, meleg vér. És az érzékeim is érzékek. Nem állok jót semmiért”.¹⁴² Hasonlóképpen ismeri fel érzéki voltát Heléne:

¹⁴² „Gewalt! Gewalt! wer kann der Gewalt nicht trotzen? Was Gewalt heißt, ist nichts: Verführung ist die wahre Gewalt. – Ich habe Blut, mein Vater, so jugendliches, so warmes Blut als eine. Auch meine Sinne sind Sinne. Ich stehe für nichts.” Gotthold Ephraim Lessing 1772: Emilia Galotti. Kapitel 14. Siebenter Auftritt. <https://gutenberg.spiegel.de/buch/emilia-galotti-1174/14>. 2019. 11. 12.

5. AZ EMBER TRAGÉDIÁJA NÉMETÜL

Csodálatos, minő örült nemünk!
Ha az előítélettel szakít,
Vadállatul rohan a kéj után,

A méltóságot arcáról letépi

És megvetetten sárban ténfereg.
Ha nem szakít, önárnyától remeg,
Fonnyadni hagyja meddő bájjait,
Mástól s magától elrabolva a kéjt. –
Miért nem jár középen. Vagy mit árt
Egy kis kaland, egy kis gyöngéd
viszony

Illemmel olykor, meg nem foghatom.

Hiszen a nő se szellem csak merőben.

Wie aberwitzig ist doch jedes Weib!
Wie eine von der Sitte frei sich macht,
Gleich stürzt sie, wie ein Tier, sich auf
Genuß,

Verliert die Scham und wälzt sich frei im
Kote.

Hält eine aber an der Zucht, erschrickt sie
Vorm eignen Schatten, läßt die Reize
welken,

Raubt sich und andern unnütz jede Lust. –
Ist denn kein Mittelweg? Ein Abenteuer,
Ein zart Verhältnis hie und da, in Ehren;

Dies sollte, denk' ich, kein Verbrechen
sein.

Ist denn das Weib nicht auch aus Fleisch
und Bein?

Nézzük a negatív elfogultságból eredő ítélet fogalmát, az „előítéletet”, amellyel a nő „szakít” vagy esetleg „nem szakít” (Madách: 2., 4. sor). Az „előítélet” főnevet Dietze, Planer és Sponer a legkézenfekvőbb szótári megfelelővel fordítja: „Vorurteil”. Dóczi Lajos megoldása egyedi, ő a „Sitte” lexémát felelteti meg, amelynek tágabb a jelentésköre (‘szokás, hagyomány; (uralkodó) erkölcs, illem’), és ezáltal hangsúlyosabbá válnak az elvárások, illetve az elvárt viselkedéstől való eltérés súlyossága. Dóczi Lajos megoldását Mohácsi Jenő is átveszi.

A Madáchnál ugyanazzal az igével kifejezett „szakít” – „nem szakít” választási lehetőséget, a fordítók többnyire hasonló fordulattal adják vissza (pl. Mohácsi: „los sich reißt” – „reißt sie nicht sich los”; Dietze: „bricht” – „bricht es nicht”). Dóczi Lajos tőlük eltérő módon két különböző ígét választ a fordítás során: „von der Sitte frei sich macht” – „hält eine aber an der Zucht” (sich frei machen (‘szabaddá teszi magát’) – sich halten an (‘valamihez tartja magát, vmihez igazodik’)). A „Sitte” főnév jelentéskörét erősíti a pár sorral lejjebb előforduló „Zucht” (‘illem, tisztesség, illendőség’) főnév. Nézzük a további célnyelvi variánsokat is:

Mohácsi

Wie närrisch ist doch unsre Art!
 Wenn sie von Sitte los sich reißt,
 Rennt bestiengleich sie nach der Lust,
 Streift sich die Würde vom Gesicht
 Und wälzt verachtet sich im Schlamm.
 Doch reißt sie nicht sich los, dann bebt
 Sie vor dem eignen Schatten,
 Läßt ohne Frucht die Reize welken,
 Beraubt sich selbst der Lust und andre.
 Was hält sie nicht die Mitte? Könnte
 Ein kleines Abenteuer schaden,
 Ein zarter Liebesbund in Ehren?
 Das Weib ist doch nicht nur von Geist.

Planer

Ein seltsam eigen Los, das uns beschert:
 Sobald das Weib mit Vorurteilen bricht,
 So stürmt sie wild begehrlieh nach der Lust
 Und ihre Würde von der Stirne reißend,
 Verachtet, wälzt sie sich in Schlamm und
 Kot!
 Und bricht sie nicht die Kette, so erschreckt
 sie
 Der eigne Schatten; ihre Reize welken,
 Und sie beraubt sich selbst und andere um
 Der Wonne Lust! Ich lob' den Mittelweg,
 Ein kleines Abenteuer, zart Verhältnis,
 Das schadet nichts – nur muß man
 Anstand wahren:
 Das Weib ist schließlich nicht nur Geist
 allein!

Dietze

Seltsam, wie mein Geschlecht wahnsinnig ist,
 Sobald es mit dem Vorurtheile bricht,
 Dem wilden Thier gleich stürzt es nach der
 Lust
 Und wälzt verachtet sich im Schmutz herum.
 Und bricht es nicht, bebt's vor dem eignen
 Schatten,
 Läßt seine Reize unfruchtbar verwelken,
 Sich selbst und Andre nur der Luft berau-
 bend. –
 Ein kleines Abenteu'r, ein zart Verhältniß
 Manchmal mit Anstand: kann ich nicht
 begreifen.
 Ist ja das Weib auch nicht von blosem Geiste.

Sponer

O wie verrückt, wie sonderbar ist unser
 Geschlecht! Denn hat es einmal überwunden
 Die Vorurteile, rennt es wie ein Tier
 Nach Luft und wälzt jeder Würde bar,
 Verachtet, in den Pfützen sich herum.
 Wo nicht, so bebt es vor dem eignen
 Schatten,
 Läßt seinen Reiz verwelken ohne Frucht,
 sich selbst und Andre süßer Luft beraubend.
 Warum denn nicht der Mittelweg? Was
 schadet
 Denn hie und da ein kleines Abenteuer
 Zu ehren und in Züchten? Ist ja doch
 Das Weib bei Leibe nicht der pure Geist.

A monológot Madách a rácsodálkozást kifejező „csodálatos” jelzővel indítja. Ezt csupán Dietze adja vissza: „*seltsam*, wie mein Geschlecht wahnsinnig ist”, ahol a „*seltsam*” jelentése ‘sajátságos, különös, furcsa’.

Madách erős, intenzív minősítéseket használ: „örült”, „vadállatul”. Az „örült” Dóczi Lajos fordításában „*aberwitzig*” (‘esztelen’), Mohácsinál „*närrisch*” (‘bolondos, bohó’). Pedig az eredetiben az „örült” itt a szenvedély örületére vonatkozó jelző. Dietzénél „*wahnsinnig*” (‘örült, tébolyodott’), Sponernél „*wie verrückt, wie sonderbar*” (‘milyen örült, mily különös’), Planernél kimarad ez a minősítés. Láthatjuk, hogy a különböző fordítói megoldásokban a fokozás jelentésárnyalatai a bohóságtól az esztelenségen át az örültségig terjednek.

A „*vadállatul*” határozószót Dóczi Lajos és Sponer Andor egy hasonlaltal fejezi ki: „*wie ein Tier*” (‘mint egy állat’). Dietze hasonlata még fokozza az intenzitást: „*dem wilden Thier gleich*” (‘a vad állathoz hasonlóan’). Mohácsi „*bestiengleich*” (‘bestiáként, akár egy bestia’) hasonlata talán túl

erős, de közelebb áll a Madáchéhoz. Planer „wild begehrllich” (‘vad mohósággal’) megoldása a vágy mohóságát érzékelteti.

A „meddő bájait” szókapcsolat jelzője elmarad Dóczi Lajos (és Planer Jenő) fordításában: „läßt die Reize welken” (‘hagyja elfonnyadni/elhervadni bájait’). Dietze pontosan adja vissza a ‘terméketlen, meddő’ jelzőt: „unfruchtbar”. Mohácsi és Sponer az „ohne Frucht” (‘gyümölcs nélkül’) szókapcsolatot választja.

Szintén erőteljes hatással bír Madáchnak a következő sora, amely egyben képszerű is: „a méltóságot arcáról letépi” (aki vadállatul rohan a kéj után). Dóczi Lajos másként fejezi ki németül: nála a kéjt választó nő ‘elveszti szemérmét/szemérmességét/szégyenlősségét’ – „verliert die Scham”. Szintén más megoldást választ Sponer: „jeder Würde bar” annyit tesz, mint ‘minden méltóságtól mentes’. Dietze átültetésében elmarad ez a sor. Mohácsi és Planer megőrzi a képszerű kifejezőmódot: „streift sich die Würde vom Gesicht” (Mohácsi), „und ihre Würde von der Stirne reißend” (Planer). Planer átültetésében az „arc” („Gesicht”) helyett a „homlok” („Stirn”) képe jelenik meg.

Hogyan lehetne a nőnek a középúton megmaradni: „Miért nem jár középén” – jelenti ki kérdő hangsúllyal Madách. Indirekt kérdése Dóczi Lajosnál már kérdő mondatná lesz: „Ist denn kein Mittelweg?” (‘Hát nincsen középút?’). Sponer („Warum denn nicht der Mittelweg?”) és Mohácsi („Was hält sie nicht die Mitte?”) is kérdést tesz fel, Planer azonban egészen más árnyalatot ad e sornak, határozottan jelenti ki: „Ich lob den Mittelweg” (‘dicsérem a középutat’). Láthatjuk, a kérdő forma több fordításváltozatban előfordul.

Egy „kis gyöngéd viszony” és az „illem” megtartása lenne a középút. Az illem Dóczi Lajos fordításában „in Ehren”, azaz ‘becsületben, tisztességben’. Mohácsi Jenő is e mellett a fordítási lehetőség mellett dönt. Sponernél az „ehren” ige jelenik meg. Dietze és Planer az „Anstand” (‘illem, illendőség’) lexémát választja (Dietze: „mit Anstand” – ‘illendően, úgy, ahogy illik’; Planer: „Anstand wahren” – ‘betartja az illemet’). A nő is letérhet a tisztesség útjáról, „hiszen a nő se szellem csak merőben”. A „szellem” kifejezést Dóczi Lajos kivételével a további fordítók „Geist”-nak fordítják. Az ő fordítása két vonatkozásban is eltér a többi fordító megoldásától: nem kijelent, hanem kérdez: „Ist denn das Weib nicht auch aus Fleisch und Bein?” És ez a fordított részletben már a második kérdés, melyre kérdezője nem vár választ, hanem inkább megfogalmaz általa egy álláspontot, mintegy annak az elismerését sugallja. A másik eltérés a forrásnyelvi szövegtől, hogy a „Geist” („szellem”) kifejezést nem használja: az illemtől való eltérésnek ‘nem kell büntettnnek lennie, hiszen a nő *hús és csont is*, nemde?’ („Dies sollte, denk’ ich, kein Verbrechen sein. / Ist denn

das Weib nicht *auch* aus *Fleisch und Bein*?"). Ezáltal világosan utal a testi-ségre, amely Madáchnál csak implicit módon fogalmazódik meg.

5.4.5.3. Az anya és gyermeke

„Lehet nő, ki egész életében egyebet nem tett, mint szeretett; majd mint gyermek, majd mint nő, majd mint anya; míg a férfiú életében a szeretet vajmi csekély úrtölthet csak be”, „a nő a család alkotója, a házi kör összetartója” – hangzik el Madáchnak *A nőről...* szóló beszédében (Koszorú II(1864) 1. sz.: 3). Majd így folytatja eszmefuttatását: „A szülői viszony gyermekével oly végtelen erősebb az apáénál, s az anyatej, anyanyelv s anyai oktatás szentháromsága által nemcsak a család alapjait rakja le, de az öntudatra ébredező ember lelkébe mindazon kegyelet, gyöngéd viszony s szent eszme csiráját ülteti, melynek természetes örje a nő” (Koszorú II(1864) 1. sz.: 3). Ezzel Madách már ki is jelöli a nő másik fontos szerepét: az anyaságot. Tudjuk, amikor Éva megvallja anyaságát Ádámnak, döntő fordulat áll be: Ádám letesz a szándékáról, hogy szakítson a földi léttel.

Tolnai Vilmos úgy véli, Évában „ösztönénél fogva is benne van az anyaság érzete”, már a harmadik színben felismeri „létének célját és feladatát”, amikor így szól: „Nekem meg büszkeségem az csupán, / Hogy a világnak anyja én leszek” (Tolnai 1911/2015: 40). A 12. színben, amikor a falanszterben el akarják szakítani tőle a gyermekét, így szólal meg Éva:

Óh, gyermekem! hisz én tápláltalak	O Kind, mein Kind!
Szivem vérével. – Hol van az erő,	Ich habe dich mit meinem Blut genährt:
Mely e szent kapcsot elszakítani bírja?	Soll ich auf ewig dir entsagen?

A célnyelvi szöveg Dóczi Lajos fordításában az eredetihez képest módosul: részben erősödik, részben csökken az eredeti emotivitása. A megszólítás megkettőzése (‘Óh, gyermek, gyermekem!’) által nyomatékosít, érzelmi többletet nyújt, az „erő”, a „szívem vérével” meg a „szent kapocs” kifejezések elmaradásával (‘Véremmel tápláltalak / Örökre le kell mondanom rólad’) pedig csökken az eredeti szöveg emocionalitása. A „szívem vére” kifejezés erősebb kötődést fejez ki, mint a ‘vérem’ (Blut), ezt erősíti a forrásszövegben a „szent kapocs” kifejezés is.

Mohácsi

Mein Kind! Mit meinem Herzblut hab
Ich dich genährt. Wo ist die Kraft,

Die unser heiliges Band zerreißt?

Dietze

O Herzenskind! Ich ja ernährte dich
Mit meines Herzens Blut. – Wo ist die
Macht,

Die dieses heil'ge Band zerreißen
kann?

5. AZ EMBER TRAGÉDIÁJA NÉMETÜL

Planer

O Kind, mein Kind! Ich habe dich
genährt
Mit meines Herzens Blut! O welche
Macht
Zerrisse frevelnd diese heil'gen Bande?

Sponer

O Kind, mein Kind! hab' ich dich nicht
genährt
Mit meinem Herzblut? Welche Kraft
vermag
Die heil'gen Bande zu zerreißen?

A megszólítást Planer Jenő és Sponer Andor is megkettőzi. Alexander Dietze „O Herzenskind” (‘édes gyermekem’) megszólítással juttatja kifejezésre az anyai szeretet erősségét. A „szívem vére” szókapcsolat a további fordításokban jelen van, összetett főnévként („Herzblut”) vagy birtokos jelzős szókapcsolatként („meines Herzens Blut”). Az „erő” fogalmára is két variáns van: „Kraft” (erő) és „Macht” (hatalom, erő). A „szent kapocs” német megfelelője a „heiliges Band” (‘szent kötelék’). Planer betold egy határozót: „frevelnd” – ‘Ó, mely hatalom szakítaná el *vétkezve* e szent köteléket?’ E kis részlet fordításában Dóczi Lajos mellőzi a Madáchra jellemző kulcsszavakat.

Hogyha a gyermeknél és az anyai szeretetnél tartunk, nézzük Lucifer szavait a 8. színben, ahol a felnövő, kamasz gyermekről szól:

Madách

Olyat nem is bírnék tán feltalálni,
Min megbotránkoznának a szülők,
Nem messiás-é minden újszülött,
Fénylő csillag, mely feltűnt a családnak,

S csak későbbben fejlik szokott pimasszá.

Dóczi Lajos

Schwer wär's, so plump zu lügen,
Daß Eltern sich dran stoßen. Jeder
Wurm
Ist ein Messias, ist ein Stern am
Himmel.

Im Wachsen erst entpuppt sich dann
der Lümmel.

Mohácsi

Ich könnte keine je ersinnen,

Die Eltern übertrieben fänden.

Ist jeder Neugeborne nicht
Ein heller Stern, ein Messias,

Der später erst zum Bengel wird?

Dietze

Auch Dinge wohl könnt ich erfinden
nicht,
Woran die Eltern Anstoß nehmen
würden.

Ist nicht Messias jedes Neugeborne,
Glanzscheinend im
Familienkreis?

Nur später erst entpuppt's als Laffe
sich.

Planer

Ich könnte gar nicht so etwas ersinnen,
 Woran die Eltern Anstoß nehmen
 würden:
 Ist doch der Neugeborne ein Messias,
 ein heller Stern, der ihrem Haus
 erglühte, der Stern
 Und wird erst später zum gewohnten
 Tölpel!

Sponer

Ich wüßte ja nich einmal auszusinnen
 Das Eltern übertrieben fänden. Ist
 Nicht jeder Neugeborne ein Messias?
 Ein Stern, der in der Sippschaft
 aufgetaucht,
 nur später zeigt sich der gewohnte
 Bengel.

Madách első sorában a „feltalál” ige mai jelentése ’kitalál’. Dóczi Lajos az ige helyett (amely a további fordítói megoldásokban „erfinden”, „ersinnen”, „aussinnen”) egy intenzív kifejezőerejű, idiomatikus szerkezetet választ: „so plump zu lügen”; a „plumpe Lüge” jelentése ’vaskos hazugság’ – ’Nehéz lenne oly vaskosat hazudni, hogy megbotránkozzanak a szülők’. Az eredetitől eltér ez a sor, hiszen az eredeti szerint nem lehetne olyan szörnyűséget mondani a gyermekről, hogy azt elhinné a szülő, azaz elég lenne ahhoz, hogy a gyermekét kitagadja. Az újszülött a család számára „messiás” és „fénylő csillag”, aki később a „szokott pimasszá” fejlődik – véli Madách. Dóczi Lajosnál a „csillag” főnév elől elmarad a „fénylő” jelző („ein Stern am Himmel”), a további fordítói megoldásokban viszont szerepel: „Glanzstern” (Dietze), „heller Stern” (Planer, Mohácsi).

Dóczi Lajos átültetésében nem szerepel az „újszülött” jelentés, helyette a bizalmas jellegű, egyben tréfás, gúnyos árnyalattal bíró ’vakarcs’ („Wurm”) áll, amely az újszülött véznaságára, kicsiny voltára utal. De a „Wurm” főnévnek itt a ’hernyó’ jelentésárnyalata is belejátszik a fordításba, hiszen a későbbiekben a ’gubóból nem más bontakozik ki’ („entpuppt sich”), mint a ’neveletlen, faragatlan kamasz’ („Lümmel”). A további fordításokban a „szokott pimasz” célnyelvi megfelelője a tréfás „Bengel” (’komisz kölyök’ – Sponer, Mohácsi), a régies „Laffe” (’széltoló, üresfejű’ fiatal – Dietze), a lekicsinylő „Tölpel” (’fajankó, tökfilkó’ – Planer). Láthatjuk, hogyan változik a különböző fordítói megféleltetésekben a szavak stílári értéke. Szintaktikai szempontból ismét szembesülünk a mondathasadás jelenségével: Madách hat sorra terjedő megnyilatkozása Dóczinál három megnyilatkozásra bővül. Egy sorral rövidebb a célnyelvi szöveg, mint az eredeti, de verbális állománya (a szavak száma) nem csökken. A mondatok rövidegsége miatt tagoltabb, és mégis tömörebbnek hat.

5.4.5.4. „Csecsebecs” vagy „nemtő”?

Hogyan tekint Ádám Évára? Milyen szerepkört szán Évának Madách? Az első színben a következő szavakat intézi Ádám Évához: „Óh, nő, mi szűk, mi gyarló látköröd.” Fáraóként (7. szín) hasonlóképpen vélekedik,

5. AZ EMBER TRAGÉDIÁJA NÉMETÜL

nem tulajdonít a nőnek fontosabb szerepet: „Te csak virág légy, drága cse-csebecs, / Haszontalan, de szép, s ez érdeme.” Ádám úgy véli: „Eszem elég van nékem önmagamnak, / Erő s nagyságért nem kebledre hajlok, / Sem a tudásért”. Ezt a nőről alkotott képet alátámasztják Madách székfoglaló beszédének szavai is: „A szép és rendkívüli erősebben meghatja a nőt, s így jobban is lelkesül érte, mint a férfi. Azért, hol a perc hatalma dönt, ott a nő önfeláldozásra kész – hol kitartó küzdés kívántatik: a férfiú áll helyt” (Madách 1864). Mégis Évában ott lakik az az erő, amellyel többek közt a londoni szín (11.) végén szembesülünk: míg a sírversüket elmondó szereplők egy óriási sírba ugranak, egyedül Éva az, aki a földi világtól elbúcsúzva az égbe emelkedik. Éva szavai a következők:

Mit állsz, tátongó mélység, lábaimnál!	Mich, Abgrund, ziehst du nicht darnieder,	a
Ne hidd, hogy éjed engem elriaszt:	Mich schreckt nicht der Vernichtung Graus,	b
A por hull csak belé, e föld szülötte,	Mein Staub nur sinkt zum Staube wieder,	a
Én glóriával áttállépem azt.	Mein Kern schwebt über dich hinaus.	b
Szerelem, költészet s ifúság	Mein Lächeln weckt die ew'gen Triebe,	c
Nemtője <i>tár utat</i> örök honomba;	Besiegt den Tod, besiegt die Zeit,	d
E földre csak mosolyom hoz gyönyört,	Denn Jugend, Poesie und Liebe	c
Ha napsugár gyanánt száll egy-egy arcra.	Erheben mich zur Ewigkeit.	d

A további vizsgált fordítások:

<i>Mohácsi</i>	<i>Dietze</i>	
Was klaffst du, Tiefe, mir zu Füßen?	a Was starrst du, tiefe Kluft, zu meinen	a
Glaub nicht, ich fürchte deine Nacht!	b Füßen!	
Mein Staub nur sinkt, weil erdgeboren,	c Nicht wähne, daß mich deine Nacht	b
Ich schreit dahin in Glorienpracht!	b erschreckt:	
Denn Liebe, Dichtung, Jugend bahnen	d Der Staub nur fällt hinein, Geburt der	c
Den Weg in meine ewige Welt.	e Erde.	
Mein Lächeln nur bringt Erdenwonne,	f Ich übersteige sie mit Glorie.	d
Wenn es als Sonnenstrahl ein Antlitz hellt.	e Der Liebe, Poesie und Jugend Schutzgeist	e
	Erschließt den Weg in meine ew'ge	f
	Heimath;	
	Mein Lächeln nur bringt Wonne dieser	g
	Erde,	
	Fällt es wie Sonnenstrahl auf	h
	Mannesantlitz.	
<i>Planer</i>	<i>Sponer</i>	
Du gähnst zu meinen Füßen, grause Tiefe,	a Was klaffst du, Tiefe, mir empor? verloren	a
Doch nimmer schreckt mich deine dunkle	b Ist all dein Drohn, ich spotte deiner Nacht:	b
Nacht;	Der Staub nur, weil die Erde ihn geboren,	a
Verschlingst du auch den Staub, den	c Ist dein, ich schreite hin in Glorienpracht.	b
erd'geboren,	Sind Liebe, Dichtung, Jugend doch	c
Ich schwebe heim in ew'ger Strahlenpracht.	a beschieden,	
Von Jugend, Lieb' und Poesie geleitet,	d Mir ewig Weg zu bahnen durch die Welt;	d
Beherrsche ich was schön und ideal;	e Mein Lächeln ist das einz'ge Stück	c
Mein Lächeln leiht der Erde ihren Zauber,	f hienieden,	
In sel'gen Augen spielt sein Sonnenstrahl!	e Wenn es ein Antlitz sonnig aufgehell.	d

Formai szempontból feltűnik, hogy Dóczi Lajos itt is rímelteti a sorokat (ababcedcd). De hozzá hasonlóan jár el Sponer Andor is ebben a szövegrészben. Mohácsi és Planer átültetésében is találunk rímeket (abcbdefe), de náluk nem rímel a monológ minden sora. Ezt a részletet nem könnyű hűen visszaadni, jellemzően madáchi: kifejeződik benne a romantikus vágy a metafizikai élményekre (Barta 2003: 182): a „nemtő” jelenléte a transzcendencia felé segít, akárcsak a „glória” és „napsugár” győzelme a „tátongó mélység éje” felett. Barta János szerint Évát az ösztön, az érzelem, az intuíció az égihez, a természetfölöttihez kapcsolja, és Madách olyan „metafizikai rangot” ad itt a nőnek, „ami már vallásos eszmének mondható” (Barta 2003: 241).

A szédítő, veszedelmet sejtető „tátongó mélység” jelzős szókapcsolatot Dóczi Lajos a ‘feneketlen/ijesztő mélység, pusztulás, romlás’ jelentésű „Abgrund” főnévvel adja vissza, amely tömör német nyelvű ekvivalense az eredeti jelzős szerkezetnek. Igaz, hogy elmarad a „tátongó” jelző, de az „Abgrund” fogalma fenyegetőbb, mint a további fordítások „Kluft” (‘hasadék, szakadék, mélység’) lexémája, amely elé csupán két fordító helyez jelzőt: Dietze – „tiefe Kluft”, Planer – „graue Kluft”. A mélység „éje” ijeszt – a vizsgált fordításokban jelen van az éj („Nacht”) lexéma, csak Dóczi Lajos választ más megoldást: „Mich schreckt nicht der Vernichtung Graus”. Azaz: a ‘megsemmisülés iszonya’ nem ijeszt. A megsemmisülés, ha nincs is lexikálisan jelen, kiolvasható Madách soraiból, hiszen a következő sor így folytatódik: „a por hull csak belé, e föld szülötte”. A „föld szülötte” jelző elmarad Dóczi Lajosnál (Planer, Mohácsi fordításában „erdgeboren”, Dietzenél „Geburt der Erde”), kompenzációként a „por a porhoz” képpel él: „mein Staub nur sinkt zum Staube wieder.”

Madáchnál a következő sor én-nel kezdődik. Ez a hangsúlyos „én” („ich”) csupán Dóczi Lajos fordításában módosul „Kern”-re (‘valaminek a legbelső lényege, magva’), és ezáltal énünk transzcendens részére utal. Ez a legbenső lényeg ellebeg („schwebt...hinaus”) a mélység felett – a „glória” fogalma elmarad változatában. Dietzénél szó szerint megjelenik („Glorie”), Sponer, majd később Mohácsi is a „Glorienpracht” (‘glória pompája’), Planer a „Strahlenpracht” (‘sugarak pompája’) kifejezéssel él. A kiemelt részlet következő négy sorában Dóczi Lajos felcseréli az eredetihez képest a sorokat.

A nő mosolya ‘felébreszti az örök ösztönöket, hajlamokat’: „mein Lächeln weckt die ew’gen Triebe” (Madáchnál: „e földre csak mosolyom hoz gyönyört”). Az ehhez kapcsolódó feltételes mondat: „ha napsugár gyanánt száll egy-egy arcra”, Dóczi Lajos átültetésében elmarad. A mosoly, amellet, hogy felébreszti az örök hajlamokat, legyőzi a halált és az időt („Besiegt den Tod, besiegt die Zeit”). A további fordítások megőrzi Ma-

dách sorának jelentését, igaz, helyenként más árnyalatot nyer: pl. Dietzénél a mosoly 'férfiarcra' („Mannesantlitz”) hull, Planernél nem „gyönyört”, hanem 'varázst' („Zauber”) hoz a földre.

Madách következő két sora: „Szerelem, költészet s ifjúság / Nemtője tár utat örök honomba”, Dóczi Lajos fordításában a következőképpen hangzik: „Denn Jugend, Poesie und Liebe / Erheben mich zur Ewigkeit.” Láthatjuk, nem jelenik meg a „nemtő” fogalma, az „örök hon” pedig egyszerűen „örökkévalóság” („Ewigkeit”) lesz, amelyből hiányzik az otthonra találás mozzanata az örökkévalóságban. Emellett természetesen formai okok szólnak: a Triebe–Liebe, Zeit–Ewigkeit rímek követelik meg a módosítást. Az „örök hon” hű fordítása csupán A. Dietzenél jelenik meg: „ew'ge Heimath”, akárcsak a „nemtő” kifejezés is: „Schutzgeist”. Planer Jenő is nagyobb szabadságot enged meg magának ebben a szövegrészletben, a két sort így adja vissza: „Von Jugend, Lieb' und Poesie geleitet, / Beherrsche ich was schön und ideal” ('Az ifjúság, szerelem és költészet által vezérelve / Bírom azt, mi szép és ideális').

Szintaktikai szempontból közelítve, ebben a részletben nem figyelhetjük meg a szokásos mondathasadás jelenségét – ellenkezőleg, Dóczi Lajos elhagyja az első felkiáltó mondatot, és a szövegrészlet csak két megnyilatkozásra tagolódik. A sorokat itt is következetesen rímelteti. A rímes forma gyakran szükségszerűen magával vonja a kisebb mértékű tartalmi módosulást, és e formai többlet miatt a többi, formailag kevésbé kötött fordítással való összevetés éles fényben láttatja a tartalmi eltéréseket, és kevésbé a költői szépséget. Dóczi Lajos mégis az értelméhez hűen adja vissza Madách sorait, nem hamisítja meg a monológ üzenetét, olykor talán jobban, terjedelmesebben kifejti azt. Ez az eljárás a műfordítás mibenlététől nem idegen. Vas István a műfordításról nyilatkozva azt vallja, hogy „az igazi fordítás mindig *magyarázat* is: a vérbeli fordító akarva-akaratlan közli benne a maga véleményét, felfogását az idegen költőről, s a lefordított vers értelmezését, értékelését is” (Vas 1962: 10).

A recepció kontextusába ágyazott történeti áttekintés mellett a fejezetben végigkövettük Dóczi Lajos fordítói technikáit: a formával való bánásmódját, a tartalmi hűség megvalósítására való törekvését, a nyelvi jelek esztétikai jelekké rendeződését az átültetésben. Mindezek meghatározzák a fordítás hangulatát, és felvetik a hangulati hűség kérdését. *Tragédia*-fordítására jellemző a formai módosulás, ami szükségszerűen maga után von némi hangulati változást, helyenként kisebb mértékű tartalmi módosulást. A nyelvi váltással járó módosulások ellenére többnyire sikerül átmentenie az eredeti mű jelentéslehetőségeit, árnyalatait, nem vét a tartalmi hűség ellen. Költői erő, stiláris, nyelvi gondosság, gördülékenység, ritmikuság, felfokozottság és emocionalitás, mind olyan jellemzők, amelyeket szöve-

gének olvasásakor érzékelünk. Mielőtt azonban fordítói eljárásainak összegzését tekintenénk át, elengedhetetlennek tartom Dóczi Lajos közvetlen megnyilatkozásainak bemutatását, melyekben a műfordítói tevékenységgel kapcsolatos nézeteinek ad hangot, és amelyek által jobban megérthetjük fordítói döntéseit.

6. DÓCZI LAJOS MŰFORDÍTÓI ELVEI ÉS FORDÍTÁSAINAK FOGADTATÁSA

Egy mestermű nem idéz elő hirtelen lelkesedést. Soká és sokszor kell tanulmányozni, a míg helyesen megértjük; az igazi mesterműhöz fel kell szállnunk, mert az hozzánk nem ereszkedik. Benyomása nem oly hirtelen, de tartós. A lelkesedés iránta csak nő a familiaritás által, noha a költemény olvasása alatt nem veszítjük el az igazi élvezetet, és minél tovább mélyedünk belé, annál inkább vesszük észre megszámtalan gazdagságát.

Palágyi Lajos¹⁴³

Amint a XIX. század fordítási elveit ismertető fejezetben kifejtettem, e században a fordítással kapcsolatos elméleti megfogalmazások elsődlegesen a fordításokhoz kapcsolódó paratextusokban, a sajtóban megjelenő fordításkritikákban, cikkekben, értekezésekben, valamint a Kisfaludy Társaságban elhangzó székfoglaló beszédekben fogalmazódnak meg. Ez a fejezet két fő részre oszlik: az elsőben Dóczi Lajosnak a paratextusokban megfogalmazott fordítási nézeteit, a másodikban a műfordításaival kapcsolatos kritikákat, méltatásokat vizsgálom. Ez utóbbiakból következtetni lehet arra, hogyan viszonyulnak műfordítói tevékenységéhez a kortársai. Egyben arra is rálátást nyerünk, mennyire befolyásolja a tárcaíró véleményét annak a lapnak a politikai és irodalmi irányultsága, amelyben közöl, illetve a tárcaírónak valamely irodalmi csoportba való tartozása.

143 Palágyi 1906: 18.

6.1. Dóczi Lajos műfordítói elvei a paratextusok tükrében

Dóczi Lajos nem ír értekezést a fordítás mikéntjéről, viszont a műfordításaihoz írt előszókból, néhány lapalji jegyzetből következtetni lehet arra, hogy milyen fordítási elvek vezérlik, hogyan látja a tartalom és a forma viszonyát, a fordítói hűség, illetve szabadság kérdését, a műfordítói és költői munka kapcsolatát, az újrafordítás problémáját, a drámafordítást, és mit tart a műfordítás céljának, milyen jelentőséget tulajdonít a fordításnak és személyes fordítói tevékenységének. Nézeteinek a feltérképezéséhez a *Faust* 1900-as kiadásához, *Az ember tragédiájához* (1891), *Schiller költeményeihez* (1902) írt előszava, valamint Palágyi Lajosnak az 1906-os *Faust*-kiadáshoz írt előszava nyújt alapot. Nem ír terjedelmes bevezetőket – kivételt képez az 1900-as *Faust*-kiadáshoz és a *Schiller költeményeihez* írt előszó. Ez utóbbi, úgy vélem, szintén elengedhetetlen fordítói nézeteinek az ismertetéséhez. Az 1900-as *Faust*-kiadáshoz írt előszót a kötet megjelenésének évében a *Budapesti Napló* decemberi száma is közli (Budapesti Napló V(1900). 342. sz.: 1–3).

A *Faust*-fordításhoz (1900) írt előszóban megindokolja, miért nem szeret hosszas előszavakba bocsátkozni: minden megjegyzés és magyarázat összezavarhatja és befolyásolhatja az olvasót, ronthatja a befogadó esztétikai élményét. Egy hasonlattal érzékelteti a „commentárok” feleslegességét: „A költői munkákhoz adott »használati utasítások«-at olybá tekintem, mint a bizonyos zenéntúli muzsikához írott programokat. Csak olyan zenéhez kell magyarázat, melyet a nélkül sem érteni, sem érezni nem lehet” (1900: 8). Az előszót tehát „használati utasítás”-nak minősíti, amely az értelemhez szól, és zavarja az élvezetet. Azt is jelzi, hogy nem közli George Henry Lewes angol író Goethe-életrajzát sem az előszóban, hiszen csak konkrét szavak, mondatok magyarázatát tartja megengedhetőnek.

E felfogás mögött az az elképzelés húzódik meg, miszerint a befogadóban a szövegnek „gyönyört”, sőt „tisztá esztétikai gyönyört” kell keltenie (Szász Károly 1859, Toldy Ferenc 1943). Dóczi Lajos azzal a vággyal adja a közönség kezébe a magyar Faustot, hogy „vegyék, olvassák, élvezzék és szeressék”. Lelkesedéssel írja: „Képes volnék az utcára állni, s kínálni mint a virágot szokták: Vegyenek szép virágot!” (1900: 9). A műélvezetre való felhívás többször megismétlődik: „olvasd, hogy élvezd, olvasd, a hogy magam olvastam, *commentár nélkül*”, „a magyar poetikus érzelmű olvasónak csak ezt tanácsolhatom: Olvass, élvezz, érezz, s ha van kedved, tünődjél el azon, a mit olvastál, de ne igyekezzél egyebet abstrahálni abból, a mit a költő mond, mint a mi közvetlenül szól szivedhez, elmédhez” (1900: 16, 18). Ebben a művészi alkotásokban megnyilvánuló szépség iránti érzékenysége jut itt kifejezésre. Amikor 1921-ben a Kisfaludy Társaság

májusi felolvasó ülésén Kenedy Géza nagy tetszéssel fogadott székfoglaló beszédében Dóczi Lajos bárót mint színműíró, publicistát és műfordítót méltatja, kiemeli, hogy „irodalmi munkásságában mindig az eszményi szépet, a tiszta morált kereste” (Budapesti Hírlap XLI(1921). 102. sz.: 5).

A műélvezetre való felhívás mellett az előszó írója ismételten a magyarázat, „commentár” nélküli olvasásra sarkall: „S ha van a mit nem értesz meg teljesen, s a mit nem akarsz értetlen hagyni, akkor sem mindjárt a commentatorhoz fordulj, hanem napold el a tudás vágyát és bízzál abban, hogy újra fogod a művet olvasni. Ez új olvasás alatt pedig új dolgokat fogsz találni, mind újabbakat végtelenül” (1900: 16–17). Ezzel arra hívja fel az olvasó figyelmét, hogy csakis többszöri olvasással ismerheti meg a művet a maga (érzelmi) mélységében, hogy a mű értelmezése nem lezárt folyamat. Roland Barthes ezt úgy fogalmazza meg, hogy „csak az újraolvasás sokszorozza meg a szöveg sokrétűségét és pluralitását” (Barthes 1997: 28). A mű homályos részeinek homályosnak is kell maradniuk: Dóczi Lajos szerint azért titokzatosak, rejtélyszerűek, „mert Goethe így *akarta*”. Ezek a részek „az eredetiben sem világosabbak, mint a magyar szövegben” (1900: 18).

A XIX. század azon elve, miszerint a műfordító fordításaival a nemzeti irodalmat hivatott szolgálni, Dóczi Lajosnál is megfogalmazódik: „a magyar irodalomnak maradandó kincset nyújtani életem becsvágya” – írja az előszóban. Goethe remekét „magyar szóval érthetővé és élvezhetővé lehet tenni, nyelvünk, szellemünk, geniusunk egyik érettségi bizonyítványa gyanánt kell tekintenünk” – jelzi, alkalmasnak tartva a magyar nyelvet arra, hogy a nagy német klasszikus művét megszólaltassa rajta. Kijelentésében ambíciójára is fény derül: élete becsvágának tekinti a *Faust* átültetését, és felmerül benne a „nagy és érdemes dolgot míveltem” gondolata. Ennek a becsvágynak a kísérője a „tiszta lelkesedés”, „végtelen áhítat”, amellyel az átültetésen dolgozik (1900: 8–9).

Dóczi Lajos a fordítói tevékenységről és a fordítási folyamatról is nyilatkozik a *Faust* előszavában. A rímes fordítás „minutiosus, szüntelen fontolgatást és változó technikát” igényel. Azonban számára nem annyira a formai elemek hű visszaadása a fő kihívás, hanem a hangulati hűség megvalósítása, a mű hangulatával, „lelkével” való azonosulás, amelyet fő követelménynek tekint: „mindvégig nem szavakkal, rímekkel, rhytmusokkal vesződtem, hanem folyton hangulattal, érzésekkel, *lelkével* véltem foglalkozni” – vallja (1900: 9–10).

Az előszóban a „poetikus érzelmű olvasót” szólítja meg, és ezzel jelzi, fontos szempontnak tartja a költőiséget, a formai elemek csiszoltságát, a rím és ritmus zeneiségét. A továbbiakban még visszatérek arra, hogy méltatói leggyakrabban a formával jól bántó költőt értékelik benne. A dráma-

fordítás során – amint azt az elméleti fejezetben megfogalmaztam – két szempontot is érvényesíthet a fordító. Helyezheti a hangsúlyt elsősorban a szöveg költői hangjának megformáltságára, de tekinthet rá dramaturgiai munkaként, a drámai szerkezetet, a mondhatóságot, a szituációt, a gesztusnyelvet tartva szem előtt. Hogy Dóczi Lajos költői munkaként tekint a *Faust* átültetésére, nyilvánvaló: az előszóban kijelenti „én vagyok az egyetlen poéta-ember, a ki erre a magyar munkára vállalkozott” (1900: 12). Ugyanakkor nemcsak költőként közelít a nagy klasszikus műhöz, hanem a drámai műfajt is szem előtt tartja. Így ír: „Egyetlen sorát sem bíztam csupán a tollra, hanem élő szóval, hangosan kísérlettem meg az utánozhatatlannak utánzását. Mielőtt leírtam, végig mondtam, sőt énekeltem az énekek ez énekét...” (1900: 10). Vallomása alapján elmondható, hogy nem csupán a poétika követelményének, a hangzatosságának akar eleget tenni, de a színpadi mondhatóságot is szem előtt tartja. A hangos olvasás, hangos kiejtés fontosságát, amelyet Dóczi Lajos felismer és szem előtt tart, Zolnai Béla a következőképpen fogalmazza meg: „Kétségtelen, hogy az írott nyelv a hangos olvasás (és ennek művészi fajtája, a szavalás) útján teljeseedik ki. Megjelennek benne azok az akusztikai tényezők, amik a néma, csupán látható nyelvben csak virtuálisan lappanganak: a hangszín, hangmagasság, a hangmagasság váltakozása, a dinamika, a tempó, a ritmus stb” (Zolnai 1964: 41).

Dóczi Lajos korának egy másik kulturális tendenciáját is érinti az előszóban, az újrafordítás kérdését. Szavai szerint a *Faust* első kiadásának több ezer példánya jutott el az olvasóközönséghez. Az első, 1873-as fordítás idején a huszonhat évesek „merészségével”, most, 1900-ban a „férfi kor kvalitásaival, az érettebb fontolgatás és ízlés biztosságával” elkészített *Faust*-fordítást nyújt olvasóinak (1900: 12). Elismeri, hogy a kritikusai és a maga látta „fogyatkozásokat” szándékozott eltávolítani az új, átdolgozott kiadásban. Az átdolgozásért és a változtatásokért az olvasóközönség bocsánatát kéri, hiszen amennyiben javítanivaló volt a szövegen, igazságtalanság érte az első szövegvariáns olvasóit, akik kevésbé minőségi célszöveget kaptak kézhez.

Az első, 1873-as szövegváltozat „gáncsolóinak” a véleményét „zsémbes és haragoskodó kifogások”-nak tartja. Egyetlen bírálatot emel ki, a Gyulai Pálét a *Budapesti Szemlé*ben. A legsértőbb, véli Dóczi Lajos, hogy Gyulai Pál a Nagy István fordításával veti egybe az övét: „De a kifogások legtöbbször oly kicsinyes, a kritika elvi álláspontja oly prózai, a bírálónak mondhatni alapindulata oly igaztalan, a mikor egy Nagy Istvánnal tesz párhuzamba, a kinek verselő képessége még a szótagok számát és értékét sem bírja latba vetni, hogy az ily bíróságot nem tarthatom illetékesnek arra, hogy több mint egy negyedszázad után semmiségi eljárást indítsak

ítélete ellen” (1900: 14–15). A verselésben jártas költőt a Nagy Istvással való párhuzam bántja leginkább, valamint Gyulai Pál jóslata: „ha fordításomat gyökeresen át nem dolgozom, az egy-két lustrum alatt épen mint a Nagy Istváné a megérdemelt feledség örvényében fog eltűnni” (1900: 15).

Öntudatosan, némi büszkeséggel cáfolja meg Gyulai be nem teljesült jóslatát: „Bizony, e jóslat nem teljesedett. A fordítást, a mint volt, számos és el nem tagadható fogyatkozásaival, nemcsak az olvasó közönség fogadta be az irodalom törvényes forgalmába, hanem a színpad is. Paulay merészkedett a Faustot az én fordításomban a deszkákra vinni, s nem panaszkodik senki, hogy a mit ott hall, az nem volna magyar, a mit érez, az nem lenne költészet” (1900: 15). A magyar *Faust* a könyvkiadások és a színre vitel következtében kétségtelenül Dóczi Lajos nevéhez kapcsolódik. Rédey Tivadar irodalom- és színháztörténész Kozma Andor fordításának az ismertetésekor megerősíti, hogy a *Faust* az olvasóközönség, de a színházi közönség számára is Dóczi Lajos nevével kapcsolódik egybe: „Kozma művét kerek félszázad kísérletei előzték meg. Ezekből csak Dóczi fordítása bírt gyökeret verni, mi jórészt annak is tulajdonítható, hogy a színpad ezt fogadta el, s onnan természetesen belerögződött széles körök emlékezetébe, nemzedékek során” (Napkelet III(1925). 3. sz.: 258).

A *Faust*-előadásról így nyilatkozik fordítója: „Az előadást egyszer hallottam, mély megindultsággal és azon el nem titkolható elégtétellel, hogy nem dolgoztam hiába. Érzésem az volt, hogy az, a mit hallok, bár nincsen oly ragyogón magyarul írva, a mint németül volt, s bár némely részben nincsen is a szabályok szerint magyarul írva, de Goethe-ül van. Már pedig ez a legnehezebb és ez esetben a fődolog” (1900: 15). Tudatában van tehát nyelvi korlátainak, és annak is, hogy az egyenértékűség a fordításban nem valósulhat meg abszolút értelemben a szöveg minden szintjén. Azt is felfedi, hogy a hatásazonosság megvalósulását tartja fontosnak, bár tudja, hogy „az utánozhatatlan utánzását” kísérli meg.

Dóczi Lajos előszavának feltűnő jegye az olvasóval szemben érzett felelősségérzete és tisztelete. Megnyilvánul ez a személyes hangvételi megszólításban, a bocsánatkérésben, de a „legjobbat adni” vágyában is. Alázatot és szerénységet tükröznek a következő szavai is: „... igazság szerint és meggyőződésből mondom: a javításra és átdolgozásra nem az igaztalan gáncs ösztönzött, hanem az egészen meg nem érdemlett dicséret” (1900: 16). Ugyanakkor azt is látja, hogy nincs befejezett, tökéletes fordítás: „Nem tartom fordításomat tökéletesnek ma sem” (1900: 11). Fordítói magatartása a mai fordításelméleti nézettel cseng egybe: úgy tekint a fordításra, mint amely bizonyos értelemben mindig befejezetlen, mindig tökéletesíthető.

A *Faust* 1873-as kiadásához P. L. (Palágyi Lajos) ír előszót, a kiadó megbízásából. Az előszó felér egy tanulmánnyal, „commentárral”: ír Goe-

théról, hogyan foglalkoztatta évtizedeken át a *Faust* megírása, hogyan alakította, csiszolta azt, majd ismerteti az egyes jeleneteket. Az *Erdő és barlang*-jelenethez a következő megjegyzést fűzi: „Az összefüggés, melyben a részlet a mű többi részéhez van, nehezen található ki. Faust egyedül van a természet magányában, s kiönti szerelmét és kétségbeesését. Később bejö Mefisztó és elkezdenek civakodni. A jelenet sok szépséget tartalmaz, de helye magában a műben nem igen érthető.” Az előszót olvasó Dóczi Lajos nem állja meg, hogy ne fűzzön megjegyzést Palágyi soraihoz. Lábjegyzetben a következőket írja:

Csudálkozva kell mondanom, hogy nekem meg a gyengéd érzésű és erős ítélőtű magyarázónak e mondata teljességgel nem érthető. E jelenet olyan, mely nélkül Faust Margittal szemben, de egyszersmind az olvasó előtt nem mint tévedő vagy bűnös ember, hanem mint embertelen szörny, mint lelketlen kéjencz állana, az egyetlen hely, mely mutatja, hogy neki Margittal szemben van lelkiismerete; az egyetlen hely, a hol az érzéki vágyon túlmenő nemes érzés küzd – igaz, hogy a tüzelő Mefisztó ellenében eredménytelenül: de a küzdelem megmenti Faust számára rokonszenvünket s a mellett oly mélyen igaz, hogy a jelenet nélkülözhetetlen. A fordító (Dóczi 1873: 12).

Láthatjuk, hogy a fordító a mű érzékeny, értő befogadója és értelmezője. Finoman ráérez, hogy ez a jelenet kulcsfontosságú Faust lelki rajza szempontjából: Faust túllát érzéki vágyán, büntudatot érez, meglátja a saját romlottságát, és Margit iránti szerelme váratlanul átalakul, többé nem csupán érzékiségtől fűtött testi vágy („S én be nem értem, Isten átkozottja / Hogy a sziklákat döntsem csak romokba / Őt kelle, békéjét fölgyújtanom, / Neked, pokol, ily prédát nyujtanom!”). Faust felismerése Mefisztó elveszejtő terveit veszélyezteti.

Míg Palágyi Lajos terjedelmes előszót, „commentárt” ír, Dóczi Lajos a maga írta előszóiban többször kiemeli, hogy nem ír „commentárt” a műhöz, és „commentár nélkül” olvassa a művet (Dóczi 1900: 18). Az előszó, kommentár, utószó célja felhívni az olvasó figyelmét arra, mit tart a kezében. Dóczi Lajos bármiféle kommentár megírását elutasítva egyben a kommentátor szerepét is elutasítja. Fordítói feladatának csupán az eredeti mű visszaadását tekinti. A fordító hermeneutikai tevékenysége (olvasás, megértés és értelmezés) elkerülhetetlenül jelen van a műfordításban, amint az olvasóé is a befogadás során – a kommentár befolyásolná az olvasói befogadást, értelmezést.

A *Goethe költeményei* előszavát Dóczi Lajos „jegyzet” névvel látja el, és kihangsúlyozza, hogy tudatosan nem ír előszót a kötethez: „Előszó nélkül kell e kötetet az olvasónak átadnom. A kiadóval szemben külön kikötöttem, hogy ne legyen bevezetés írására köteles. Goethéről, mint versköltőről értekezést írni akkor sem éreztem magamban elég erőt, mikor e fordításra vállalkoztam” (Goethe költeményei 1907: 5). Nem filológiai munkára

vállalkozik, nem életrajzírássra, hanem költői tevékenységre. Az olvasótól itt is, akárcsak a *Faust*-előszóban, kizárólag műélvező magatartást vár el, önfeledt esztétikai élvezetet:

A ki nagyobb teljességet kíván, kinek érdeklődése az élvezet és érzés vágyán túlterjed: az nem olvasó többé, hanem buvár és tudós. Ilyen pedig fordítással, ha sokkal jobb és tökéletesebb volna is enyémmel, be nem érheti, hanem az eredetire van utalva. Én ez amúgy is nagyon merész vállalkozással csak aethetikai, nem tudományos czélt akarok szolgálni s boldog leszek, ha ezen utolsó műfordítási kiadványomban a művelt magyar elme és az érző magyar szív némi élvezetet talál (Dóczi 1905).

Dóczi Lajos a *Nyugat-keleti díván* verseiből is fordít; a Goethe-verseknek ezt a csoportját úgy emlegeti, mint „fordítói ambícióm kedvenczét”, és néhol észrevételeket fűz a versekhez. Szabadkozik is emiatt: csupán azért teszi, hogy az olvasó nem az *egyed* darabokat, de az *egész* válogatás összefüggését megértse. Ismételten kijelenti, akár a *Faust*-átültetés előszavában, hogy „commentárt, bár a »teljes« Dívánra nagyon is ráférne, nem szándékozom adni”, a magyarázat csupán azok számára hasznos, akik tanulmányozás, kutatás céljából olvassák Goethét. A kutatónak amúgy is eredetiben kell olvasnia a művet, érvel.

De mi a megértést illeti, bevallom, hogy előttem azt, a mit a költőből és néhány személyi adat lexiconszerű kiböngészéséből meg nem értettem, a keleti ősirodalomból vett tanulmányok, sőt maga Goethe félkötetes jegyzetei sem világossá, sem élvezhetővé nem tették. Egyáltalán e helyütt különösen ki kell emelnem, a mi ezen egész kiadás összeválogatásának – mind a mennyiségre, mind pedig a minőségre nézve – vezető elve volt, hogy nem tudományt, hanem művészetet kívántam nyújtani az olvasó közönségnek. A mit csak mások után bírok érteni és érezni, azt legfeljebb hogy prosában tudnám valahogy tovább adni, de a költői reproductióra szükséges lelkesedésnek híjával lenne; tehát nem is lelkesíthetne senkit (Dóczi 1906).

A sorokból ismét kiviláglik, hogy Dóczi Lajos az ihletet és az eredeti mű szerzőjével való lélekrokonságot elengedhetetlennek tartja valamely irodalmi mű átültetéséhez, újraalkotásához. Szándékát, hogy művészetet és nem tudományt óhajt nyújtani, a *Schiller költeményei* kötetének előszavában is jelzi. Ugyanakkor a *Schiller költeményei* (1902) elé már terjedelmesebb előszót ír (*Bevezetésül. Schillerről, e fordításról és egyebekről*). Megindokolja, hogy miért: a kiadó a Remekírók sorozatban megjelenő kötetek előszavában elvárja az eredeti mű írójának „vázlatos jellemzését”, a „szerző szellemi arczképét”, hiszen „nem csak gyönyörködtető, hanem nagyméretű kulturális művet szánt a nemzetnek” (1902: 6). Ezalól Schiller verseskötete sem lehet kivétel, Dóczi Lajos „különvéleménye”, „haeretikus nézetei” ellenére sem (Dóczi 1902: 6). A Schiller-életrajz, de egy, a lírikus Schillerről írt monográfia erejét meghaladó feladat lenne az amúgy is nagy terjedelmű, nehéz fordítói munka után – jelenti ki. Nem tesz mást tehát, mint meg-

írja saját érzéseit, gondolatait, ötleteit a „teljesség és tudományosság igénye nélkül” (Dóczi 1902: 8). Arra is felhívja a figyelmet, hogy fordításkötetében magyarázó jegyzeteket fűz egy-egy vershez, ezek forrása Viehoff háromkötetes kommentárja. Ugyanakkor ismételten kimondja, hogy az olvasónak nincsen szüksége kommentárookra, a versek magukért beszélnek: „A költő képét verseiből alkotni meg – ez az olvasó élvezetes föladata. A költőnek lelki arczképében mintegy előre megadni az útmutatást, hogy munkáit miként kelljen érteni és érezni, az megfordított eljárás. Egy Erdélyi vagy egy Gyulai Pál tollával megírva érdemes munka lehet, de a ki olvassa, nem a költőt élvezi jobban, hanem az aesthetikust bámulja” (1902: 6). A műnek tehát önmagáért kell szólnia, az értelmezést az olvasóra kell bízni, nem pedig értelmezéskivonatot nyújtani neki. Dóczi Lajos irodalomszemléletét a műközpontúság jellemzi: a közvetítetlen élményt a mű adja. Az életrajz a mű által nyer jelentőséget, és nem megfordítva, a mű az életrajz által. A fentebb idézett sorok valójában az olvasóvá nevelés ideáját is megfogalmazzák. Az életrajzírás, az (élet)mű elemzése az irodalomkritikusok és irodalomtörténészek feladata (Erdélyi, Gyulai), amelytől elhatárolja magát.¹⁴⁴

Az *ember tragédiája*-fordításhoz (1891) írt bevezető Dóczi Lajos elveihez hűen rövid. A *Tragédia*-fordítást elemző fejezetben már részletesen ismerttettem az előszót, amelyben a következő fordítói nézetei jutnak érvényre: formai szabadságot enged meg magának a dráma fordításakor („freiere Form”, „ungewöhnliche Freiheiten”). Ezt a szabadságot azzal indokolja, hogy a lírai mondanivaló vagy az epigrammatikus tartalom gazdagabb rímeket „követel” („fordern”). Hogyha a formai hűség nem is jellemzi átültetését, tartalmi hűségre, szó szerinti hűségre („wortgetreu”) törekszik – jelenti ki Dóczi Lajos.

144 Dóczi Lajos nem nyilatkozik kortársairól, sem irodalmi viszonyokról, még felkérésre sem. A *Budapesti Ujságírók Egyesülete Almanachjának* kitérő választ ad: „Hogyne volna, nem tagadom, van véleményem ezeknek a jelenségeknek némelyikéről, de éppen ezért nem nyilatkozom. Egyetlen szó félreértéséből, olykor egyetlen mondat más értelemben való alkalmazásából nagy kellemetlenségek keletkezhetnek, erre pedig nincs szükség. Elvem az, hogy intervjúk céljaira nem nyilatkozom, mert az intervjú-módszert nem tartom sem szükségesnek, sem célszerűnek. Itt-ott, ezekről a jelenségekről, melyek megfigyeléseim körébe jutnak, magam is szoktam írni s ha szükségét fogom érezni, kifejezésre juttatom nézeteimet.” A *Budapesti Ujságírók Egyesülete Almanachja* 1909: 209.

6.2. Dóczi Lajos és fordítói eljárásai a méltatások kontextusában

A XIX. században az irodalmi mű (vagy műfordítás) és a befogadó közönség között az irodalmi társaságok, a sajtó, a napilapok és a folyóiratok töltik be a közvetítő szerepét, bírálatukkal vagy dicséretükkel irányítják a közönség irodalmi ízlését. Az irodalmi életet befolyásolják továbbá a könyvkiadók, valamint a színházak, amelyek az élőszó közvetlenségével hatnak a közönségre. A század vége felé főként a sajtó lesz a nemzeti közvélemény irányítója (Farkas 2015: 81, 88). Az irodalmat illetően az újságok, de a szépirodalmi és társadalmi folyóiratok is ismertetéseikben, bírálataikban nem a szerző értékelését vagy a közönség ízlésének irányítását tartják elsőrendűnek, hanem nézeteiket a lap érdeke, a politikai szempontok irányítják (Farkas 2015: 90). Bodnár Zsigmond irodalomtörténész 1878-ban megállapítja: „Mindenből politikát csinálunk. Politikai lapoknál is hallani ilyen kérdéseket: Melyik pártnak hódol a szerző? Ha a miénk, dicsérjük: ha más irány híve, megrójuk” (idézi Farkas 2015: 90–91; A Petőfi Társaság Lapja, 1878. 3. kötet, 22. sz.: 349).

Farkas Gyula a XIX. század második felében tevékeny írói nemzedékek elkülönítésekor a közös törekvéseket, azonos világnézetet és azonos életérzést veszi a csoportosítás alapjául. Az irodalmi nemzedékek sorából itt kettőt emelek ki. Az egyik az ún. „irodalmi Deákpárt”, amely Kemény Zsigmond szellemi vezetése alatt áll, irodalmi vezére Gyulai Pál. Tagjai többek közt Szász Károly, Salamon Ferenc, Csengery Antal, Lévy József, Degré Alajos, Szigeti József, Dobsa Lajos, Pálffy Albert, Vadnai Károly, Baksay Sándor, Abonyi Lajos, Nagy Miklós. Valamennyien a nemzeti hagyományok őrzői, az irodalomban Arany János az eszményképük, tagjai a Kisfaludy Társaságnak, sokan közülük az Akadémiának is. A kor irodalmi tudata Gyulai táborát „kálvinista klikk”-nek nevezi. Vezéregyéniségük, Gyulai Pál, a *Budapesti Szemle* szerkesztője, a Magyar Tudományos Akadémia osztálytitkára, alelnöke, két évtizeden át a Kisfaludy Társaság elnöke, az egyetem irodalmi tanszékén Toldy Ferenc utóda, a Franklin Társulat igazgatósági tagja, az Olcsó Könyvtár kiadója, nagy befolyással van az irodalmi életre (Farkas 2015: 60–61).

A másik jelentős irodalmi nemzedék a Kávéforrás-kör. Tagjairól részletesen írtam a Dóczi Lajos személyét és munkásságát bemutató életrajzi fejezetben. A Kávéforrás-kör megszervezője Andrássy Gyula zsidó sajtófőnöke, Ludassy-Gans Mór, szellemi vezére Rákosi (Kremsner) Jenő, és ide tartozik Dóczi Lajos is. Ez az irodalmi kör az első keresztény-zsidó szövetkezés az új magyar irodalomban, melyek német zsidó tagjai őszintén igyekeznek asszimilálódni, de lelkiségükben, irodalmi megnyilvánulása-

ikban gyökeresen különböznek a „hagyományos magyartól” – jelzi Farkas Gyula. Gyulai Pál és Rákosi Jenő irodalmi táborá közt nem jön létre lelki kapcsolat (Farkas 2015: 67–68).

Úgy vélem, hogy Dóczi Lajos műfordításainak a megítélésében szerepet játszik, hogy a tárca írója melyik irodalmi csoportba tartozik, és melyik lapba ír. A két írói nemzedék rövid bemutatása után a sajtó és a tárcaírók felé fordulok, a Dóczi Lajosról írt méltatásokat – melyek közt dicséret és bírálat egyaránt van – ismertetem.

Az első terjedelmesebb bírálat az 1873-ban megjelent *Faust*-fordításához kapcsolódik, Závodszy (Széchy) Károly¹⁴⁵ közli az irodalmi, szépművészeti és kritikai lapban, a *Figyelő*ben (Figyelő III(1873). 10. szám, 11. szám). Závodszy Károly, aki Gyulai Pált követően a budapesti egyetem magyar irodalmi tanszékén lesz tanár, két részletben közli bírálatát, amelyet a Dóczi Lajos *Faust*-átültetését bemutató fejezetben már részletesen ismertettem, és amelynek vehemens hangvétele nem kerülheti el a figyelmet. Felelevenítésül tárcája második részének a bevezető sorait idézem, amelyben Závodszy összefoglalja bírálatát két sarkalatos pontját: „Első cikkünkben okadatolva mutattuk ki, hogy Dóczi Lajos nem tud magyarul; e második cikkben annak bebizonyításával tartozunk, hogy Dóczi nem ismeri a német mythológiát, vagy ha igen: azt szándékosan elferdíti és meghamisítja” (Figyelő III(1873). 11. sz.: 124). Závodszy bírálatában annak a véleménynek is hangot ad, miszerint a fordító barátai „magasztaló dicsének”-ének köszönhetően „jutott babéraihoz” (Figyelő III(1873). 10. sz.: 111). Első cikkében pedig azt állítja, hogy Dóczi Lajos sem a kellő átérzés képességével, sem a kellő tudással nem rendelkezik a mű fordításához: „a fordítónak egyfelől az író egyediségébe kell elmerülnie, másfelől tudománya gazdag körében kell otthonosnak lennie, törekvése különben siker-

145 Závodszy Károly hírlapíró, irodalomtörténet-író, számos bírálat és cikk írója, az *El-lenőr* napilap irodalmi rovatának vezetője, majd az Otthon szépirodalmi, ismeretterjesztő havi folyóirat alapítója (1874). Bölcsletpolitikai oklevélének megszerzése után a magyar irodalom, majd az esztétika tanára, 1905 elején Budapestre kerül Gyulai Pál tanszékének örökösévé (Színnyei József 1909: 523–524). A Magyar Szemlében olvasni róla a következő véleményt: „Széchy számos kötetben fejtette ki egy-egy régi íróról, mikor született és halt meg, valamint mily adatok sorozhatók életük folyamán az eme két nevezetes határpontja közé. Az adathalmazban Széchy nagymérvű fizikai szorgalmat fejtett ki, de elveket, törvényeket, sőt mélyebb fölfogásokat nem igen ültetett el műveinek sűrű barázdái között”. Magyar Szemle XVII(1905) 3. szám. Jegyzí – Závodszy nem csupán Dóczi Lajos fordítását, de Mikszáth Kálmán elbeszéléskötetét is megkritizálja 1874-ben: „S míg örömmel üdvözljük a népies irodalomban, mert magyarán érez és gondolkodik, addig lehetetlen nem búsulnunk a felett, mikép azt hiszi, hogy minden aesthetikai és bölcsészeti törvény alól fel van oldva, hogy tisztulatlan ízlésében, prózájában még csak emelkedni sem óhajt [...] Mikszáth Kálmánnak tanulmányra és ízlésre van legelőször is szüksége: és ha tanulmánya gyarapszik, ízlése fejlődik, – sok élvezetet nyújthat”. Figyelő IV(1874) 21. sz.: Závodszy Károly: Négy fiatal novellaíró. 244.

telen. Dóczi Lajos sem az egyikre, sem a másikra nem képes; azért fordítása tele van hibával” (Figyelő III(1873). 10. sz.: 110). Széchy Károly bírálata támadó és bántó hangvételi. Emellett túlzó és igazságtalan, rossz irányba befolyásolja az olvasóközönséget, a nagy klasszikus mű fogadtatását, és rombolja a fordítás hitelét. Azét a fordításét, amellyel tulajdonképpen a „magyar Faust” fogalma a köztudatba bevonul, amelyet még a XX. századi fordítások előszavai is úttörő, a XIX. századi *Faust*-fordítások sorából kiemelkedő fordításként emlegetnek.

Úgy vélem, a kritika rossz értelemben elfogult Dóczi Lajos irányában, és hangja, véleménye attól függően is módosul, hogy milyen politikai irányultságú lapban jut szóhoz. A *Budapesti Szemle* mint a kor magas színvonalú kritikai orgánuma irányt mutat az irodalmi fejlődés megítélésére, és ítéletei „bevonulnak az irodalmi köztudatba” – jelzi Farkas Gyula irodalomtörténész (Farkas 1938/2015: 84). Így az akadémiai folyóiratnak tekintett újságban Závodszy bírálata minden bizonnyal kedvezőtlen.

Bírálatának negatív következménye nyilvánul meg abban, hogy Dóczi Lajos életrajzírója, Fürst Ilona is fenntartások nélkül átveszi a véleményét – a bírálót, illetve bírálatát „elfogulatlanak” minősíti: „A barátok, mint »tökéletes« alkotást újjongták körül, de a »Figyelő« elfogulatlan bírálója kimutatta, hogy Dóczi nem tud magyarul és nem járatos a »német mitológiában« sem: egyelőre még csak ösztönszerűen énekel, mint a madár” – írja Fürst Ilona a *Faust*-fordításról (Fürst 1932: 90).¹⁴⁶

A másik kritika, amely Dóczi Lajos *Faust*-fordításának első változatát részletesen elemzi, Gyulai Pál tollából származik, és saját lapjában, a *Budapesti Szemle*ben jelenik meg (Budapesti Szemle 1873. 1. kötet, 2. szám, jegyzí-m-). Az akadémiai folyóiratnak tekintett *Budapesti Szemle* a kor magas színvonalú, mértékadó kritikai orgánuma, melynek ítéletei „bevonulnak az irodalmi köztudatba”, és irányt mutatnak az irodalmi fejlődés megítélésére (Farkas 2015: 84). Gyulai Pál elmarasztaló bírálatával szembesültünk már a korábbiakban: Dóczi Lajos az 1900-as, átdolgozott *Faust*-fordításának előszavában válaszol a méltánytalannak érzett bírálatra. Tárcájában Gyulai Pál részletesen elemzi a fordító nyelvi hibáit, „a nyelven elkövetett hallatlan erőszakoskodás”-t, „nyelvének magyartalanságát”, amelyet „Vörösmarty hangzatos, Petőfi egyszerű és erőteljes, Arany művészi tökélyű s plastikus nyelvét”-vel egybevetve elmarasztal (Budapesti Szemle 1873. 1. kötet, 2. sz.: 444, 443). Gyulai Pál, akárcsak Závodszy, „a fordító jó barátainak túlzó dicséreteit” is felemlégeti (Budapesti Szemle 1873. 1. kötet, 2. szám 442). Závodszy Károlyhoz hasonlóan kijelenti, hogy a magyar Dó-

¹⁴⁶ Fürst Ilona nevet téveszt: Závodszy Ferenc [sic!] *Faust* magyar fordítása Dóczi-tól. Figyelő 1873. 10. 11. sz.

czy Lajosnak csak tanult nyelve: „A magyar neki tanult nyelve, a melyet, a mint egy barátja útján a Reformból értesülünk, nem is igen régóta tanult. Hogy született német ajkából magát magyar íróvá, költővé képezi, dicséretes, irodalmunkra nézve öröndetes, sőt nyereséges igyekezet, de intő példa egyszersmind, hogy bármily tehetséggel s költői erővel is nagyobb költői mű (egy Faust) fordításához ne fogjon senki a nyelv teljes birása nélkül.” Gyulai szerint Dóczi Lajos „egész magyar Góthének képzelte magát, ki souverain hatalommal uralkodik a nyelven, holott azt még meg sem hódította” (Budapesti Szemle 1873. 1. kötet, 2. sz.: 460). Láthatjuk, Gyulai Pál kritikájában is jelen van az az előítélet, miszerint Dóczi Lajos születését tekintve nem magyar, tehát nem bírhatja a magyar nyelvet anyanyelvi szinten. Éppen ezért arra inti őt, hogy „nyelv dolgában legyen szerény és tartózkodó, bizza a merészséget másokra, ez őt teljességgel meg nem illeti” (Budapesti Szemle 1873. 1. kötet, 2. sz.: 460). Bár a magyar nyelv Dóczi Lajosnak nem születéstől beszélt nyelve, Gyulai Pál mégis a század elismert költőinek (Vörösmarty, Petőfi és Arany) a nyelvezetével veti egybe. Itt érdemes megjegyezni, hogy Dóczi magyar nyelvű tárcáiban (*A boldogságról*, 1896; *Ta tvam aszi*, 1897) nyoma sincs nyelvi botlásoknak, mivelhogy nem köti meg írójukat a forma kényszere. Mindkét tárcája mély lelkiséggel, gyönyörű líraisággal íródik.

Nem maradhat ki a bírálatnak az részlete sem, amely a fordító számára a legbántóbb: a Nagy Istvánnal való összehasonlítás. Gyulai így ír:

... az egész Faust (t. i. a Dóczi által is adott első rész), már előbb megjelent Nagy István fordításában, mely ugyan egészben véve sokkal gyöngébb a Dócziénál, de mint első kezdet még is figyelemre méltó s egyes részletei, melyekre rá fogunk mutatni, jobbak is a Dócziénál, kitől e szerint a kezdemény érdemét meg kell tagadnunk, ámbár ez semmit sem vonna le a fordítás érdeméből, ha az úgy sikerült volna, mint ohajtanók. Fájdalom, ez nem történt; s ha áll, mit a Nagy István fordításáról egyik ismertető mond, hogy bár megjelentekor némi figyelmet költött, de később az érdemlett feledségbe merült, félünk hogy Dóczi fordításának sem lesz más sorsa (Budapesti Szemle 1873. 1. kötet, 2. sz.: 444).

Ezt az előrevetített jóslatot cáfolja meg valójában Dóczi Lajos 1900-as, átdolgozott *Faust*-fordításának újabb kiadása, valamint a fordításában játszott dráma színpadi sikere.

Gyulai elismerő szavai a fordítás költőiségét és a fordító tehetségét emelik ki erényként: „Mi annyi kiáltó hiba mellett is bizonyos tekintetben irodalmi nyereségynek tartjuk Dóczi fordítását. Ő nagy előszeretettel, igazi belemélyedéssel az eredetibe, ennek egészben, részletekben csaknem teljes átértésével költői tehetséget egyesítve, elődénél egészben véve jobbat adott s fordítása a Nagy Istváné után haladás” (Budapesti Szemle 1873. 1. kötet, 2. sz.: 460).

Láthatjuk, Závodszy Károly és Gyulai Pál kritikája Dóczi Lajos nyelvezetének a magyartalanságát hangsúlyozza, amit a származásával hoznak összefüggésbe. Bár a két bírálatban kevés az elismerő szó, mindketten a fordítás költőiségét értékelik. Závodszy Károly így ír: „De igazságtalanok lennénk, ha be nem ismernők, hogy vannak e fordításban szép helyek is. Hol lyrai részletek fordulnak elő [...] Dóczi Lajosban van költői tehetség...”. Gyulai Pál tanácsa: „óhajtjuk, ne álljon meg félúton, a tehetség és kitartás rendesen le szokták győzni az akadályokat” (Gyulai, Budapesti Szemle 1873. 1. kötet, 2. sz.: 460). Az óhajnak Dóczi Lajos valójában eleget tesz, nem bátortalanodik el, nem hagy fel műfordítói tevékenységével, folytatja a *Faust*tal való munkálkodást. Bár a bírálatok feltehetően fájó pontját érintik, és lesújtó hatással lehetnek rá, a már említett alázattal, az olvasó iránti felelősségérzettel a jobbítás céljából tovább dolgozik, tovább tökéletesíti munkáját.

A két bírálat kapcsán említeném meg az Alexander Bernát és Gyulai Pál közt a *Hét*ben, illetve a *Budapesti Szemlé*ben lefolyt vitát a normatív, illetve a deskriptív kritikáról, amely éppen Dóczi Lajos egyik művével kapcsolatban robban ki. Alexander Bernát szerint az a probléma, hogy nincs interpretáló, csak bíráló kritika; úgy véli, az elemzésnek, azaz „deskripciónak”, meg kell előznie a bíráló értékelést (Horváth 1970: 28).¹⁴⁷ Gyulai Pál azonban a kritika ítéző jellegét hangsúlyozza:

Tehát a kritikusnak nem szabad bírálni, csak ismertetni. De hát így hogy adhat számat élvezetéről, hogy vizsgálhatja az író egyéniségét, ha nem szabad bírálnia, ítélnie? [...] Képzeltetni-e philosophot elemzés, bírálat, ítélet nélkül? S vajon nem bírált-e maga Alexander is regényeket, drámákat és tudományos munkákat? S nem oly lapban hirdeti-e ez elvet, a mely jól-rosszúl szintén bírál, sőt minden indoklás nélkül koronként pálczát tör az Akadémia és a Kisfaludy-társaság fölött? Alexander panegyrist írva Dóczi arczképéhez, hirdeti ez elvet, mert rossz néven veszi, hogy Dóczit nem csak ismertetni, hanem bírálni is merik (Budapesti Szemle 1890. 63. kötet, 163. sz.: 160).

Gyulai szavaiból kitűnik, hogy Alexander Bernátot a Dóczi Lajost magasztalók, elismerők táborába tartozónak ítéli. Alexander Bernát azonban cáfolja, hogy elfogult lenne: „Határozottan megmondottam azon czikkben, hogy nem akarom Dóczit se elemezni, se méltatni, inkább a személyről szóltam, mint a művekről” (Budapesti Szemle 1890. 63. kötet, 165. sz.: 479). A kritikát illetően álláspontja a következő:

Van a kritikának oly foka is, mely ideálokhoz méri a művet, de mily nehéz, bonyolódott ez a functió, mennyi óvatosságot követel, s mennyire szükséges,

¹⁴⁷ Alexander Bernát: Dóczi Lajosról. A *Hét* 1890. I. 342.; Gyulai Pál válasza –i. álnéven. Budapesti Szemle 1890. 63. k. 163. sz. 160.; Alexander nyílt levele Deskriptív kritika címen. Budapesti Szemle 1890. 63. 166. sz. 478–480.; Gyulai válasza –i. álnéven uo. 480.

hogy a descriptiv kritikára következzen, ne pedig mellőzze. A mű értékéről való elmélkedést tehát nem tiltom meg, csak nem teszem a bírálat első föladatává [...] A descriptio nem zárja ki a bíráló személyes benyomásának konstatálását sem, ellenkezőleg – involválja. Aesthetikai mű méltatásában e kettő: a mű objectiv sajátosságai s az e sajátságoknak megfelelő subjectiv impressiók vállaltatlan egységet képeznek. A ki amazokról ad számot, emezekről sem feledkezhetik meg [...] Az értékmegállapító kritika nagy dolog, melyre kevés ember van hivatva: az őszinte descriptiv kritika ennek szükséges alapját képezi s többeknek hozzáférhető (Budapesti Szemle 1890. 63. kötet, 165. sz.: 479–480).

A két álláspont valójában két kritikai felfogást képvisel: Gyulai Pál példaképekhez, irányzatokhoz, „ideálokhoz” méri a művet, Alexander Bernát a funkciója betöltése szerint ítéli meg. Gyulai ítélkező, a neki nem tetőző törekvések felett a művek gyengéinek felsorolásával pálcát tör, Alexander Bernát a kritika leíró, értékmegállapító szerepét helyezi előtérbe.

A kettejük közti vita ismertetése után a következőkben Alexander Bernát¹⁴⁸ egyik tárcája áll a vizsgálataim középpontjában. A tárcát Alfa néven közli a *Budapesti Hírlap*ban Dóczi Lajos Schiller-versfordításainak a megjelenésekor, 1902-ben. Igaz ugyan, hogy kritikája nem a *Faust* vagy a *Tragédia* megjelenéséhez kapcsolódik, de úgy vélem, hogy fontos gondolatokat közöl Dóczi Lajos műfordítói habitusáról. A tárca hangvétele, személyes jellege a paratextusokhoz közelíti az írást, azt sejteti, hogy a tárcáíró személyes beszélgetés révén szerezhett tudomást Dóczi Lajos fordítói nézeteiről. Alexander Bernát elismeréssel méltatja a fordító munkáját, úgy véli, nyugdíjba vonulásának évében „egy húsz éves ifjú idealizmusával és egy érett férfiú hű állhatatosságával”, „komolysággal” fogott hozzá „egy igen ideális, igen szép, de hihetetlenül súlyos munkához”, Schiller költeményeinek magyarra ültetéséhez, és azt sikeresen véghez is vitte (Budapesti Hírlap XXII(1902). 338. sz.: 1).

Alexander Bernát Dóczi Lajos fordítói elveit is felfedi az olvasó számára: „A műfordításról pedig oly nézetei vannak [Dóczinak], melyek éppenséggel nem könnyítették meg föladatát [...] Azt tartja, hogy a fordítás nem puszta mechanikus áttétele valamely műnek az egyik nyelvből a másikba. A jó fordítás is alkotás” (Budapesti Hírlap XXII(1902). 338. sz.: 1). A fordítási folyamathoz kreativitás szükséges, a műfordítás nem csupán a nyelvi

148 Alexander Bernát (1850–1927) a század eleji magyar filozófia bölcseleti között jelentős helyet foglal el, széles skálájú munkásságának fontos része esztétikai és műkritikai tevékenysége. Fiatal kora óta a Budapesti Hírlap és a Pester Lloyd színházi kritikusa, a Színművészeti Akadémián a dramaturgia tanára, a Műegyetemen esztétikát és művelődéstörténetet ad elő. 1881-ben megindítja és 1919-ig szerkeszti a Filozófiai Írók Társát. Az Athenaeum c. filozófiai folyóirat szerkesztője (Kritika IX(1971). 6. szám. Sándor Pál: Alexander Bernát. 23–30).

elemek cseréjét jelenti. Dóczi Lajos szerint a műfordító társszerzővé lép elő, a művet újraalkotja a célnyelven: „Az alkotást az különbözteti meg a csinálástól, hogy nem a tudatos reflexió hordja össze az alkotás anyagát és formálja szabályok szerint, hanem középponti érzés vonzza magához és jegecesíti a részeket egészszé [...] A jó fordító alkotva fordít” (Budapesti Hírlap XXII(1902) 338. sz.: 1). Az alkotó fordításhoz kreativitás szükséges, a fordításba azonban belejátszik a fordító egyéni stílusa is. A jó műfordító ismertetőjele, hogy azonosulni tud a fordítandó művel, „gondolja ennek gondolatait, érzi érzéseit”, így képes visszaadni az eredeti mű szellemét, alapérzését, egységét (Budapesti Hírlap XXII(1902) 338. sz.: 1). A jó fordításhoz elengedhetetlen az ihlet. Dóczi Lajos olyan műfordítónak tűnik, akinek a fordítása nem szó szerinti, „rabi fordítás” (Toldy Ferenc), hiszen nem szavakat fordít, hanem „a mű lelkét”. Az olvasó számára nem kevesebbet igyekszik nyújtani, mint az „eredetinek hullámlzó életét”, megőrizve az eredeti alapérzését. A fordítás éppen ezért művészet: „Meg kell lennie benne az eredetinek, de természetesen nem a mint magában van, mert ez lehetetlen, hanem a mint egy más lélekben, egy más nyelvben tükröződik” (Budapesti Hírlap XXII(1902). 338. sz.: 1). Így válik a fordító mesterebbé és művésszé, miközben újra meg újra átéli a fordítási folyamat örömeit és szenvedéseit. Ugyanakkor Dóczi Lajos „úgy akar fordítani, a mint az illető költő irt volna, ha ezen a nyelven irt volna” (Budapesti Hírlap XXII(1902). 338. sz.: 1). A hűségre, az egyenértékűségre való törekvés jellemzi fordítói eljárását, célja a német gondolatot és német érzést úgy fejezni ki magyarul, hogy az átvitel során ne veszítsen az értékéből: „Hogyan lehetne mégis Schiller sajátos német gondolatát, német érzését úgy kifejezni magyar nyelven, hogy az, a mi abban a gondolatban értékes, magyarul kifejezve is megmaradjon? Így tűzte ki magának a problémát Dóczi Lajos” (Budapesti Hírlap XXII(1902). 338. sz.: 1). Hogy az eredeti egységes szellemét, jellegét megőrizze, úgy tartja, „a leghívebb magyar kifejezést megtalálni: a fődolog”. A cikkíró szerint Dóczi „a legmagasabbra törekszik és a legszigorúbb mértéknek veti magát alá” (Budapesti Hírlap XXII(1902). 338. sz.: 2). Alexander Bernát dicsérettel adózik neki:

Dóczi nemcsak a nyelvnek általában, hanem mindkét nyelvnek, mely itt szóba jő, nagymestere. Nálunk sokan tudnak németül és magyarul, de a két nyelvnek ekkora tudása, illetőleg művészete még eddig egy főben együtt talán nem volt meg soha. Ő rá illik, a mit Schopenhauer mondott egy angol kiadónak, a kinek följánlotta, hogy lefordítja Kant főművét angolra. Önnek kapva kell kapnia az én ajánlatom, mert én a legritkább kombináció vagyok, tudok jól angolul, németül és értem Kantot; talán századok múlnak, míg ismét ily ritka kombináció akad. így vagyunk Dóczival; tud magyarul, németül és – Schille-
rül. Mily ritka kombináció! (Budapesti Hírlap XXII(1902) 338. sz.: 3).

Dóczi Lajosnak tehát sikerül visszaadnia Schiller verseinek a hangulatát. Ugyanakkor magyar és német nyelvtudását, nyelvi kompetenciáját is méltányolja a cikk írója. Hogyha a dicséretben némi túlzás is van, a megbecsülés jogos.

Alexander Bernát Dóczi Lajos fordításművészetének egy másik jellemző vonását is kiemeli: „Néha nyelvművészet elcsábítja, hogy más utakon bolyongjon, mint Schilleréin. Majd jó részletes kritika. De ez a kritika nagyon igazságtalan volna, ha nem nézné mindenekelőtt az egészet, a hangot, az érzést, a karaktert, az egységet, szóval azt, a mi a fordításban a legértékesebb” (Budapesti Hírlap XXII(1902) 338. sz.: 4). A „nyelvművészet” csábítása nem más lehet, mint a formai virtuozitás, amely Dóczi Lajos átültetéseire jellemző. Ugyanakkor az esetleges hűtlenséget – „szép hűtlen” lenne, mivel néhol önkényesebben bánt a formával? – a schilleri hangulat visszaadása ellensúlyozza.

A *Faust* I. átdolgozott és a *Faust* II. pár jelenetével kiegészített kiadás-hoz kapcsolódik Sebestyén Károly¹⁴⁹ méltatása a magyar nyelvművelő folyóiratban, a *Magyar Nyelvőrben* (1901). Sebestyén Károly már tárcája elején jelzi, mielőtt „filológiai természetű vizsgálódásba” fogott volna, az új kiadást az eredetivel való egybevetés nélkül olvasta el. Talál ugyan „tárgyi és nyelvi szempontból” kivetnivalót, „de azért ez a munka mint egész, mégis becsületes költői alkotás, a szeretet, sőt gyakran az ihlet műve, nyelvben, hangban, stílusban, fölfogásban csaknem egyenletes, vagyis: majdnem mindig gondolkodó, formában biztos, hevületre és megfontolásra egyaránt képes költő színvonalán van” (Magyar Nyelvőr XXX(1901): 30). Ő is a költőiséget emeli ki a műfordítás fő jegyeként. Továbbá jelzi, hogy nincsenek a fordításban „bántó magyartalanságok”, „a költő szerető gonddal igyekezett minden botránykövet eltávolítani útjából”, „a változások legnagyobbbrészt javára vannak a munkának” (Magyar Nyelvőr XXX(1901): 31–32). Dóczi Lajos nagyobb részleteket, de jelentéktelen sorokat is javított. Az egybevetés során Sebestyén Károly mégis olyan példákat emel ki, amelyek az első változatban jobban hangzottak. A fordítás „naiv, humoros és társalkodó részletei fényesen sikerültek” – állapítja meg –, „de a filozófiai szemlélődések, a gondolatok súlyos, rövid és velős kifejezése a magyarban meg sem közelíti néha az eredetit” (Magyar Nyelvőr XXX(1901). 31–32).

149 Sebestyén Károly (1872–1945) filozófiai és irodalomtörténeti író, újságíró. Budapesten, Lipcsében, Berlinben végezte az egyetemet. 1912–1933 közt a Színművészeti Akadémia tanára. 1904-ben a Budapesti Hírlap, majd a Pester Lloyd belső munkatársa. 1930-tól tagja volt a Kisfaludy Társaságnak. Fordított Ibsen, Goethe, Schiller stb. drámáiból (Magyar életrajzi lexikon II. 1982: 612).

Sebestyén Károly fő elvárása a műfordítással kapcsolatban a következő kérdésében jut kifejezésre: „vajjon magyarrá, a magyar szellem kincstárának törzsökös jószágává lett-e Faust a fordító jóvoltából s képességei segítségével”? (Magyar Nyelvőr XXX(1901). 31). Vagyis sikerül-e a fordításnak bevonulnia az olvasó tudatába, igazodnia a célnyelvi kultúra irodalmi kánonjához, sikerül-e azt a fordítónak közel vinnie a magyar olvasóhoz? Írása záró soraiban a *Faust*-fordításról Sebestyén Károly megállapítja, hogy „így is, ahogy van, jeles költőnek, tiszta, világos észnek s a verselésben teljesen járatos embernek munkája ez”. (Magyar Nyelvőr XXX(1901). 36).

1902-ben, a *Faust* harmadik kiadása alkalmával Bródy Miksa¹⁵⁰ számol be Dóczi Lajos átültetéséről a *Fővárosi Lapok* hasábjain. A *Fővárosi Lapok* a *Budapesti Szemle* rokonlapjának lehet tekinteni, mint irodalmi napi közlöny minden számában hoz eredeti verseket, eredeti és fordított elbeszéléseket, irodalmi bírálatokat és híreket (Farkas 2015: 84). Bródy Miksa méltatását már korábban ismertettem. Írásában Dóczi Lajos fordításának erőnyeit és hibáit egyaránt említi. Úgy véli, a hibákat, amelyek a magyarság és értelem rovására mennek, könnyen ki lehet javítani, és egy következő kiadásban a fordító meg is fogja tenni. Dóczi Lajost elhivatottnak látja arra, hogy „nemzetünk köztudatába vigye” a *Faustot*. Az átültetés erényének a „költői átérzést”, egyes sorok „bravúros konstruálását” tartja (*Fővárosi Lapok* XXXVIII(1901). 2. sz.: 27).

A *Fremden-Blatt*-ban (1891) Dóczi Lajos *Tragédia*-fordításáról Hevesi Lajos ír tárcát. Amint már a *Tragédia*-fordításról írt fejezetben is ismertettem, Hevesi úgy véli, a *Tragédia* lefordítása nemcsak fordítói munkát, hanem utánköltést igényel. Már pusztán a gondolati tartalma miatt is, nem beszélve a sokszínűségről, az érzékletes nyelvi kifejezésekről. Dóczi Lajosnak sikerül Madách hangvételét megragadnia, hajlékony és erőteljes nyelvezettel visszaadnia. Bár fordításán érződik Goethe hatása, valójában a saját költői nyelvére költi át Madách drámáját: „Doczi schreibt ohne Zweifel seine eigene Sprache und seinen eigenen Vers” – írja Hevesi Lajos (*Fremden-Blatt* 1891. május 17. 135. sz. 12–13). A rím a költő Dóczi Lajosnak életforma. Erre a költői, stilisztikai különbségre valójában úgy is tekinthetünk, mint amely által beleviszi, beleplántálja a fordításba a saját költői énjét. Hevesi Lajos is, akárcsak többi kritikusa, költői nyelvét, verselésének figyelemre méltó könnyedségét, bravúrosságát emeli ki. Amikor a fordító a

150 Bródy Miksa (1875–1924) újságíró. 1904-től újságíró, a *Budapesti Napló* és a *Magyar Hírlap* színikritikusa. 1910-től a *Pesti Napló* munkatársa, az I. világháború alatt Az Est svájci tudósítója (Magyar életrajzi lexikon I. 1967: 268).

versformára, rímre, ritmusra, a zeneiségre helyezi a hangsúlyt, a dráma szövegében valójában felerősödik a kifejezőfunkció.

Dóczi Lajosról a *Vasárnapi Ujság* is közöl tárcát (1889). A széles néprétegeknek szóló, illusztrációkkal ellátott, enciklopédikus jellegű, ízlésformáló hetilap a népművelést tekinti feladatának. A világnézeti semlegesség jellemzi, irodalmi ízlésvilága pedig a Gyulai Pál vezette népnemzeti irányhoz ragaszkodik (Lipták 2002: 76). Igaz ugyan, hogy a tárca Dóczi Lajos verseskötetének a megjelenését hivatott méltatni, írója azonban a műfordítót is megemlíti, és fordítói sikerét a *Faust*-átültetésének tulajdonítja:

A szellemes író, kit mint „Fauszt” hivatott fordítóját s néhány költői szépségekben gazdag színdarab íróját hazai közönségünk jól ismer: most új oldalról, mint lyrikus mutatja be magát. Dóczi legelső babérját is mint műfordító szerzte, „Fauszt” első részének fordításával, melyben az első rendű műfordító kitűnő tulajdonságai: hűség, költőiség, formakönnyűség, megbocsáthatatlan nyelvtani botlásokkal s bántó magyartalanságokkal párosultak. [...] Ugy látszik, a nyelv olyan hangszer, hogy a ki nem bölcsőjében kezdte tanulni, sohasem tud rajta tökéletesen játszani, s még oly kiváló költői tehetség is, mint Dóczi, gyakran hibás hangot csal belőle. Dóczi költői stíljét különben nemcsak a magyartalanságok teszik egyenetlenné, hanem számos oly kifejezés is, melynek fonákságát, komikumát úgy látszik ő nem érzi, de annál inkább minden tiszta magyar fülű (*Vasárnapi Ujság* –XXXVI(1889). 52. sz.: 867–868).

A tárca szerzője a fordítás erősségének a fordítói hűséget, költőiséget, formai könnyedséget, gyengeségének a magyar nyelvi hibákat tartja. A tárcáíró azonban a Závodszy és Gyulai cikkében elhangzó előítéletet veszi át: aki nem születéstől, bölcsőtől fogva hallja a magyar szót, nem sajátíthatja el teljesen a magyar nyelvet.

1902-ben a *Pécsi Napló* a Remekírók Képes Könyvtára sorozatban megjelent köteteket ismerteti, köztük Dóczi Lajos Schiller-fordításait:

A Dóczi Lajos Schiller-kötete a nagy német poéta összes költeményeinek fordítása. Szinte már nem is fordítás, hanem az eredeti szellemének és formájának teljes megértése és megóvásával való után-költés, amelynek kifejező eszközét, a magyar nyelvet Dóczi mesterien kezeli. Alexander Bernát egyetemi professzort nemhiába ösztönözte valósággal nagyszabású tanulmány megírására ez a kötet, amelynek jelentősége szinte vetekedik, egy nagyszabású eredeti irodalmi alkotásával. Ha volnának a Magyar Tudományos Akadémiának is, aminthogy van a francziának, díjai a jelentős fordítások jutalmazására, Dóczi Schiller-fordítása a legnagyobb díjat érdemelné meg (*Pécsi Napló* XI(1902) 292. sz.: 9).

A cikk szerzője itt a fordítónak a mű lelkével való azonosulását emeli ki, és az eddig elhangzott előítéleteket korrigálja, amikor kijelenti, hogy a magyar nyelvet „mesterien” kezeli. Meglehet, a fordító életkora, érettsége és nyelvi, műfordítói kompetenciájának fejlődése is szerepet játszik ebben: a verseskötet megjelenésekor Dóczi Lajos már ötvenhét éves, nem huszon-

hat éves pályakezdő, mint a *Faust* első kiadásakor, és mögötte már irodalmi, műfordítói pálya áll.

Dóczi Lajos Schiller-fordításáról a *Budapesti Szemle* (1903) is közöl tárcát. Szerzője Trencsény Károly.¹⁵¹ Tárcájának a címe gúnyos hangot üt meg: *Dóczi Schiller-je és egyik magasztalója*. Cikkében konkrét szöveghelyek elemzésével cáfolja Keszler Józsefnek a *Magyar Nemzet*ben közölt, Dóczi Lajosra vonatkozó elismerő szavait. Trencsény Károly is felveti azt a gondolatot, miszerint a műfordítót a saját írói köre dicséri és tünteti fel jó fényben: „Megszoktuk már, hogy nálunk, mostanában, minden »elsőrendű irodalmi eseményszámba megy«, a mi egynémely választott (bár nem mindig: hivatott) író tollából kikerül. Ne is csudálkozzunk tehát az égis-magasztaláson” (*Budapesti Szemle* 1903. 113. kötet, 314. sz.: 313–318). Úgy tűnik, a *Budapesti Szemle* már csak elmarasztaló lehet Dóczi Lajossal szemben.

Szintén a *Budapesti Szemlében* (1888) olvasható egy „Névtelen” szerző Dóczi Lajos elleni kirohanása egyik Schiller-vers kapcsán a „Nyílt levelek a szerkesztőhöz” rovatban. A cikk írója a Petőfi Társaság felolvasó ülésén fellépő Dóczi Lajost tárja elének, a személye, fellépése által kiváltott rajongást. A tárca szerzője szerint, amikor Dóczi Lajos Schiller versével fellépett, ... lett nagy figyelem, suttogással s lökdösődéssel elegy, lorgnettek és csíptetők játéka, akarván mindenki látni nem csak a költőt és műfordítót, hanem az udvari tanácsost is. [...] lehangolódtam. De mikor vége lett a fölolvásásnak s oly tapsvihar, éljenzés, lábdobaj s kezek összeverése következett, hogy kételkedni kezdék érzéseimben, jól hallottam-e, a mit a fölolvásásból hallottam ítéletemben, helyesen, elfogulatlanul ítéltam-e az egyszer hallotról, ha nem tapasztaltam volna, hogy a Kisfaludy- s Petőfi-társaságok hálás közönsége mindent megtapsol s helyeslése lelkesedett kifejezésével soha sem fukarkodik. Mégis, ez a tetszés-zaj nagyobb volt a közönségesnél, annál, a mi mindenkinek kijut ily fölolvásásokon, mintha csak az ingyen kapott élvezetért a tisztelt közönség kötelességének érezné legalább tapsokkal fizetni (*Budapesti Szemle*. 1888. 53. kötet, 135. sz.: 490–491).

A Závodszyk Károly és Gyulai Pál által megfogalmazott vélemény, miszerint Dóczi Lajos születését tekintve német, és a magyar csupán tanult nyelve, ennél fogva nem bírhatja azt tökéletesen, újra megismétlődik a *Budapesti Szemle* hasábjain: a cikk írója a lefordított Schiller-versben „Dóczi eredendő bűnének, a magyartalanságnak még több jelé”-t véli felfedezni, és megállapítja „Dóczi bizonyosan jobban tud németül, mint magyarul”

151 Trencsény Károly felső kereskedelmi iskolai tanár, esztétikai, történeti, nyelvészeti (*Magyar Nyelvőr*) és iskolaügyi cikkeket ír a Polgári Iskolába, a Magyar Salonba, a Petőfi Múzeumba; költeményeket és tárcákat a Fővárosi Lapokba, a Vasárnapi Újságba, a Hétbe, a Képes Családi Lapokba (*Szinnyei* 1914: 542).

(Budapesti Szemle. 1888. 53. kötet, 135. sz.: 493, 492). A cikk záró része szinte rögeszmésen ismétli meg ezt a gondolatot: „... költő csak egy nyelven lehet valaki; Dóczi Lajos bizonyára inkább német, mint magyar nyelven; lehetett volna ez utóbbin is, ha kezdettől fogva szakított volna a másikkal s magát kizárólag ennek szentelte volna” (Budapesti Szemle 1888. 53. kötet, 135. sz.: 494). A kijelentés egyben Dóczi Lajos bécsi külügyminisztériumi tevékenységét is elmarasztalja, a német hivatalban eltöltött időszakot olyan tényezőnek tekinti, amely megakadályozta igazi magyarra válását.

Dengi János író, költő, tárcaíró a *Magyar Szemle* (1892) hasábjain Pater Laurentius álnéven (Gulyás 1956: 344) így ír az írói érvényesülésről:

S mit látunk? Azt, hogy az írói érvényesülésnek sokkal több akadály áll útjába, mint akár a politikainak vagy a többinek. A ki élesebb szemmel tekint körül társulatainkban, folyóiratainkban s lapjainkban, kivált ha még összeköttetései ezekhez közelebb is hozzák: az előtt nagyon lehangoló képe fog feltárulni a mai irodalmi viszonyoknak. Erős falánxot lát mindenütt, mely, míg óvatos őrszemmel védi saját érdekkörét, még óvatosabb előrelátással állja útját minden invázióknak. Im Kis József évek óta mennyköveket szór Beöthyre s a Kisfaludy-társaságra, hogy őt s Dóczyt oda a világért be nem eresztik. Holott ha e kettő nem is olyan nagy tehetség, mint a minő hire van: tagadhatatlanul helyet foglalhatnának ott, a hol – Vargha Gyulának nevezetes szerepe van. Mert a tehetség érvényesülésénél sem felekezeti, sem semmiféle szempontoknak érvényesülniük nem szabad (Magyar Szemle IV(1892) 21. sz.: 1).

Hogy mi lehet ez az erős „falánx”, amely útját állja Dóczi Lajos nagyobb elismerésének, támogatásának, sejthetjük: az egymástól elhatárolódó irodalmi csoportok érdekszövetsége, a származása, valamint a bécsi hivatalban betöltött tisztsége.

A *Magyar Szemle* Dóczi Lajos értékelésével kapcsolatban a következőket írja: „Nagyon természetes, hogy leszámítva néhány őszinte hangot, úgy bírálták, mint Dóczyt bírálni szokás, azaz hogy éppen nem érdemlegesen” (Magyar Szemle IV(1892) 47. sz.: 565). A kijelentés megerősíti azt a feltételezésemet, miszerint a kortársai közt bőven vannak olyanok, akik a fentebb említett irodalomszemléleti, világnézeti vagy származásbeli különbözőség miatt a műfordítói tevékenységét sem méltányolják kellőképpen.

6.3. Dóczi Lajos fordításának későbbi recepciója

A fordított szövegek elavulásának kérdését már kifejtettem. Mivel a nyelvállapot folyamatosan változik, minden kor újrafordítja a maga nyelvére a nagy műveket. Nemcsak a nyelv, hanem a fordítói koncepció is folyamatosan változik, és Márton László szavaival „a fordítói szolgáltatás...

az idő múlásával mindinkább elveszíti transzparenciáját”, a szöveg helyett a fordítói értelmezések lesznek láthatók, ezek pedig „elfedik és felszívják a szöveget” (Márton 2015: 673). Dóczi Lajos *Faust*-fordításáról mégis elmondható, nem merült teljesen feledésbe: átültetésére a XX. századi fordítások előszavai, a *Faust*-fordításokról írt tanulmányok is kitérnek, és a *Faust* legutóbbi fordítója, Márton László is számontartja Dóczi Lajos munkáját.

Harsányi Zsolt¹⁵² a *Nyugatban* (1925) Kozma Andor *Faust*-fordítását méltatja, és a Dóczi Lajoséval hasonlítja össze. Úgy véli, Dóczi Lajosnak könnyebb lehetett lefordítani a *Faustot*, mert a német és magyar nyelv egyformán közel állt hozzá, „a gutgesinnt monarchiai polgárosultság német nyelvét beszélte és magyar nyelvét írta”, míg Kozma Andor „németsege egy világnyi messzeségben áll, magyarsága pedig makacs, református és ellenzéki”, és erre a magyar nyelvre lefordítani „az irdatlan németet” szinte lehetetlen (Harsányi 1925: 185–186). Harsányi szerint Kozma Andor fordításának „árt” az a törekvés, hogy átültetése mindenképpen különbözzék elődje fordításától, valósággal „harcba száll” Dóczi Lajos fordításával. Ez a minden áron különbözni vágyás, műfordítói individualításra törekvés nyomot hagy Kozma Andor átültetésén, hiszen Dóczi Lajosnak olyan jó fordítói megoldásai is vannak, amelyeket nem kell felülrírni, nem lehet felülmúlni:

Művének homlokára rá van írva, hogy Dóczyhoz semmi áron nem akar hasonlítani ...ez a felfogás láthatóan ártott a fordításnak. Elvégre vannak műfordítási részletproblémák, amelyek olyanok, mint az egy ismeretlenű algebrai egyenlet: csak egy lehetséges megoldásuk van. Aki mindenáron el akarja kerülni ezt a megoldást csak azért, mert más az egyenletet már megoldotta, az csak gyengébbre találhat. Ilyen helyeken az összehasonlítás gyakran a Dóczy sikerével végződik. És általában is: az első rész Kozma-fordítását, amelynek sok ereje felőrlődött a Dóczy- emlékekkel vívott fényűző harcban, a második rész Kozma-fordítása erősen felülmúlja (Harsányi 1925: 185–186).

Harsányi Zsolt algebraiegyenlet-hasonlata érzékletesen szemlélteti azt a tényt, hogy a fordításban vannak olyan szerencsés fordítói megoldások, egyéni színezetű műfordítói fogások, amelyeknél nehezen találni jobbat egy esetleges újrafordítás során. Az idézett részletből az is látható, hogy Kozma Andor célszövegének egyetlen méltó „vetélytársa” a Dóczi Lajos szövegvariánsa.

152 Harsányi Zsolt (1887–1943): író, újságíró, műfordító. A kolozsvári egyetemen előbb bölcsészetet, majd jogot hallgat. Incze Sándorral előbb Kolozsváron, majd 1910-től Budapesten Színházi Hét címmel színházi lapot szerkeszt, amely később Színházi Élet címmel jelentik meg. 1913-ban a Budapesti Hírlap, aztán a Pesti Hírlap munkatársa, a két világháború között az Új Idők állandó munkatársa (Magyar életrajzi lexikon I. 1967: 679).

A vetélkedés gondolata feltehetőleg felmerül a mindenkori műfordítóban valahányszor egy nagy klasszikus művének az újrafordítására vállalkozik. Márton László pl. úgy érzi, hogy a *Faust* I. részének fordításakor Jékely Zoltán fordításával kellett „konkurálnia”, mert az számít a „kanonizált, sztenderd” fordításnak. Az sem mellékes, hogyan jellemzi Márton László a Jékely-fordítást: „Jékely pedig megtölte nehezen érthető, különös hangzású erdélyi tájszavakkal a szöveget, ami egy költeménynek jót tesz, de a néző húsz percig gondolkodik, mire felfogja, hogy egy-egy kifejezés, fordulat körülbelül mit jelent” (Lettre 2009. 75. szám). Egy másik tanulmányában Márton László azt a jól ismert gondolatot veti fel, hogy míg az eredeti művek nem avulnak el, legfeljebb szómagyarázatokra szorulnak (Balassi, Csokonai versei), addig Dóczi Lajos százéves műfordítása „mai szemmel nézve már szinte semmit nem közvetít Goethe költészetéből, annál inkább közvetíti a fordító tehetségének korlátait és akkori költői köznyelv (tehát nem Vajda János vagy Komjáthy Jenő költői nyelvének, hanem az Endrődi Sándor vagy Ábrahányi Emil által normává tett versbeszédnek) sekélyességét és erőtlenségét”. Ugyanakkor, jelzi Márton, Dóczi Lajos nem tehet róla, hogy a korízlés, a közgondolkodás változik – övé „az úttörés érdeme” (Magyar Lettre 1995. 19. sz.: 77). A további fordítói kísérletek ellenére a második világháborúig, mintegy hetven évig Dóczi Lajos átültetése marad a magyar Faust (A Dunánál II (2003). 6–7. sz.: 45).

Amint jeleztem, a Dóczi Lajosét követő fordításokat ismertető költők, írók, újságírók szinte kivétel nélkül utalnak az ő átültetésére. A *Szózat* 1925-ben úgy vélekedik fordításáról, mint amely először szólaltatja meg Goethét a *Faust*-ban magyarul. Hibái ellenére Dóczi Lajos „érdemét az első magyar »Faustért« rég elkönyvelte az esztétika” (*Szózat* VII(1925) 1. sz.: 19).

Turóczi-Trostler József 1959-ben a következőképpen méltatja a *Faust*-fordítást:

Tizenhárom évvel Nagy István után a kétnyelvű s kétlaki Dóczi Lajos jelentkezik az I. rész új fordításával. Ez a fordítás frivol, szellemes és virtuóz, mint a fordító maga, teljesen átírja s áthangolja az eredetit, ami természetes, mert lényegében olyan messze van tőle, mint a nyolcvanas évek dekadens szelleme a Sturm und Drang forradalmi légkörétől. De van egy előnye: könnyíti a súly és nehézkedés hagyományos törvényén, olvasható és előadható. Ebben a fordításban a Faust levetkőzi ezoterikus jellegét s első ízben jut el a szélesebb olvasórétegekhez. Ha Goethe ellenére s Goethe rovására is, de él. És ez sokat jelent, főleg ha E. Kovács Gyula egykorú kompilációjára (1875, I. rész), Komáromy Andor (1887, I. rész), Szabó Mihály (1888, I. rész), vagy akár a Palágyi Lajos (1909, I. rész) „modernebb” fordításaira gondolunk, amelyek alig vesznek tudomást Vajda János, a Reviczky–Komjáthy-korszak terminológiai újításairól (Turóczi-Trostler 1959: 55).

A kétnyelvű fordító tehát könnyed, kivételes technikájú verselő, aki-
nek az átültetése olvasmányos és előadásként is élvezetes. Ugyanakkor
szabadon fordít, „Goethe rovására” átkölti az eredetit. Túróczi-Trostler a
Pester Lloyd-ba is ír a magyarra fordított német költészetről (*Ungarische
Dichtung in deutschen Übersetzungen*), és Dóczi Lajost „két nyelvi világ vir-
tuóz polgárának” („Ludwig Dóczi, der virtuose Bürger zweier Sprachwel-
ten”) minősíti, és a minősítésben a hangsúly a költői virtuozitásán van
(*Pester Lloyd* LXXXII(1935). 196. sz.: 1).

Lator László Sárközi György *Faust*-fordításának a méltatásakor kieme-
li, hogy „a Faustot a magyar olvasóközönség előtt elsősorban két korábbi
fordítás, Dóczi Lajos és Kozma Andor fordítása tette ismertté” (Irodalom-
történet XLIII(1955): 235).

1959-ben Endre Károly költő, újságíró Franyó Zoltán *Faust*-fordítását
bemutatva visszatekint a Franyó Zoltánét megelőző *Faust*-fordítókra, köz-
tük Dóczi Lajosra. Kiemeli, hogy „a Dóczi-féle fordítás csaknem félév szá-
zadig elégítette ki a magyar olvasóközönség magas igényét, bár az akkori
versnyelv még mélyen alatta állott mai kifejező képességének. De Dóczi jó
verselő volt, és sok mindent jól oldott meg” (Korunk XVIII(1959) 5. sz.:
751). A Dóczi-féle fordítás elavulásának elsődleges oka tehát a nyelv válto-
zása.

Dóczi Lajos *Faust*-fordításának a mondhatóságát, gördülékenységét
tanúsítja Dalos László hírlapíró-műfordító vallomása, amely az *Új Ember*
2006-os, májusi számában jelenik meg, *Faust a buszon* címen. Egy forgalmi
dugóban vesztegelve Dalos László a *Faust* sorait szavalja magában, Dóczi
Lajos fordításában. Mi más mellett szólna ez, minthogy a fordítása még ma
is szép magyarsággal, költőien, a szívhez szól, 2006-ban újra életre kel:

Valami miatt dugóba kerültünk... autóbuszunk csak lépésben haladt. Ültem a
helyemen, s a kényszerű lassúság közepette mondani kezdtem – persze csak
magamban, hangtalanul –: „Szelíd, hatalmas égi zengzetek, / a porban miért
kerestek engemet...” Miért éppen ezt? Miért éppen most és itt? Tizennégy éves
gimnazistaként a Burgszínház című nevezetes Willi Forst-film egyik nagy jele-
netének hatására megtanultam Faust húsvét reggeli monológját, amelyet mé-
regpohárral kezében mond a Goethe-mű hőse: „ott szálljatok, hol lány kebel
dobog;/ én hallom az ígét, de hinni nem tudok...” És az egész, az utolsó szóig;
hibátlanul eszembe jutott. Pedig hosszú esztendőök óta nem recitáltam el, sem
hangosan, sem szóltanul ejtve a szavakat. És most „elhangzik” bennem min-
den sora! Az a régi, a Dóczi Lajos-féle fordítás, azt tanultam meg 1938-ban, és
lám – 2006-ban is tudom. „Ó zengj tovább, te égi hallelúja! / Könnyem fakad, a
földé vagyok újra.” – fejeztem be, ott, az autóbuszban, amely egy negyedórán
át araszolgatott a máskor két-három perces útszakaszon (*Új Ember* LXI(2006).
20. sz.: 11).

Benjamin Walter cserépedény-hasonlatában (Benjamin 2007: 192, lásd
a 4. lábjegyzetet) a cserépedény darabjaiból az eredeti mű a fordítási válto-

zataival együtt áll össze teljes egésszé. Dalos László is ezt a teljesség iránti igényt fedezi fel váratlanul magában: „Miután célhoz értem, az is eszembe ötlött, hogy Dóczi után Kozma Andor, Sárközi György, Bárdos Artúr, Jékely Zoltán, Márton László is lefordította a Faust első részét. És – micsoda passzió lenne a monológot valamennyi átköltésben megtanulnom! Büszkélkedhetnék vele, hogy amit a németek csak egyféleképpen mondhatnak el, azt én – magyarul – hatféleképpen is tudom. El is mondom, bárhol. Még egy autóbuszban is” (Új Ember LXI(2006). 20. sz.: 11).

7. ÖSSZEGRZÉS

Dóczi Lajos kultúraközvetítő szerepe szorosan összefügg származásával, szocializációjával, és az Osztrák–Magyar Monarchia dualista államának mindkét központjában, Pesten és Bécsben kifejtett tevékenységével. Műfordítói tevékenysége során kora kimagasló és kanonizált magyar szerzőinek műveit ülteti át németre, illetve a német irodalom klasszikusait fordítja magyarra. A könyv középpontjában álló két drámai költemény – Goethe *Faustja* és Madáchnak *Az ember tragédiája* – kétirányú műfordítói tevékenységének mintegy leképezése. A német klasszikus mű Dóczi Lajosnak köszönhetően épül be a magyar nemzeti irodalomba, több kiadást ér meg, és a magyar színházi közönség is az ő fordításában ismerkedik meg Goethe drámájával. *Az ember tragédiájának* átültetése szintén jelentős kulturális érték, hiszen a németül értő külföldi befogadók (olvasó- és színházi közönség) számára elérhetővé teszi a magyar kultúra reprezentatív művét: a *Tragédia* német ősbemutatójára az ő fordítását választják.

Dóczi Lajos műfordítói elveinek és gyakorlatának a vizsgálata összetett kérdés, hiszen a műfordítói gyakorlat egyrészt a műfordítói hagyományban gyökerezik, korának fordítói normáihoz, a kifejezési módok konvencióihoz igazodik, másrészt a fordító kreativitásának és adottságainak, egyéni nyelvezetének, idiolektusának, állandósult stílár szokásainak a függvénye. A forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg nem lehet abszolút módon, a szöveg összes szintjén egyenértékű, már az eltérő nyelvi, stilisztikai és kulturális sajátosságok miatt sem. Mint minden fordításban, a Dóczi Lajoséban is vannak kisebb hiányosságok, veszteségek, amelyeket kreatív módon kompenzálni igyekeznek. Az elavult nyelvi elemek ellenére fordítása magas színvonalat képvisel. Szövegének igényes megformáltsága, a hatásos nyelvi kifejezőeszközök eredményezik a kritikusai által is elismert költői, esztétikai hatást.

Faust-átültetésében olykor a XIX. századi drámafordításokra jellemző honosító szándék nyilvánul meg. Dóczi Lajos közelebb kívánja hozni a művet a magyar befogadó közönséghez, így a honosítás több formájával is él. A magyar olvasó hiedelemvilágához igazodva a Walpurgis-éji jelenet helyszínét a célnyelvi környezetbe helyezi át, ennek megfelelően adaptálja a földrajzi neveket. Az adaptáció szándéka nyilvánul meg a személynevek, valamint a beszélő nevek magyarításában is. A sajátos konnotációval, közszói jelentéssel rendelkező beszélő nevek Dóczi Lajos átültetésében magyar megfelelőt kapnak, így a magyar olvasó számára is élvezhetővé válik a nyelvi humor. A nevek megalkotásakor az ekvivalencia elvét tartja szem előtt, a beszélő nevek a forrásnyelvvel ekvivalens változatot kapnak. Magyarításukban fordítói leleményességről tesz tanúságot, fordítói megoldásai gyakran kifejezőek, szemléletesek. Az idegen nevek magyar ekvivalenssel való helyettesítése a XIX. század nemzeti törekvéseinek velejárója. A személyneveket illetően részben megőrzi a német neveket, részben pedig honosítja, elsősorban a népi szereplők nevét – nevük hangulata a magyar népi világhoz idomul. A szereplők a nyelvezetük, népies szavak, közhelyek formák, a társalgásban használt fordulatok, beszédhelyzethez kötött formulák által is magyarrá formálódnak, beszéd-sajátosságaik tükrözik az adott társadalmi réteghez tartozásukat. Dóczi Lajosnál az adaptáció nem mechanikus eljárás. A befogadó közösség korabeli elvárásaihoz igazodik, és ahol szükségesnek érzi, az idegenítés módszerét alkalmazva teremti sajátos atmoszférát, így az ördög és a szellemlények nevének megőrzésekor, a ráolvasás fordításakor. A kihagyás is a honosítás egyik válfajának számít. Dóczi Lajos célnyelvi szövegvariánsában egyetlen jelenet marad ki, a Walpurgis-éji álom, avagy Oberon és Titánia aranylakodalma intermezzója. Hogy helyénvaló-e adaptációja, vitatható, hiszen a fordítók sorában ő az egyetlen, aki a honosításnak ezt a módszerét választja. Tény, hogy a mű a jelenet nélkül tartalmilag „egész” és élvezhető marad, hiszen az intermezzo amúgy sem kapcsolódik a dráma cselekményéhez. Dóczi Lajos feltehetőleg azért választja a kihagyást, mert Goethe kulturális utalásai magyarázatot kívánnának meg, márpedig fordítói elvei szerint az irodalmi művet önmagában, magyarázat („commentár”) nélkül kell olvasni. Tény, hogy az amúgy éles hangú korabeli kritika tudomást sem vesz a kihagyásról, nem rója fel a fordítónak. Dóczi Lajos rendszerint kellő mértékben és indokolt esetben él a pragmatikai adaptáció lehetőségével. Honosító eljárása lokális, nem terjed ki a dráma egészére. Az adaptációt annyiban érvényesíti, amennyiben a mű világa és a hűség követelménye ezt lehetővé teszi. Erre utal az a tény, hogy a későbbi magyar *Faust*-fordítók is többnyire ugyanazon szöveghelyeken alkalmaznak adaptációt. Láthatjuk, hogy fordítói döntései során mindkét fordítói magatartás – a honosítás és az idege-

nítés – megnyilvánul. A fordítói megoldások elemzése azt mutatja, hogy előnyben részesíti a honosítást, szem előtt tartva a célnyelvi befogadót. Kulturális adaptációja az újrafordítási hipotézis elméletével is magyarázható, amely szerint az idegen kultúra befogadása érdekében az első fordításokra nagyobb mértékben jellemző a honosítási szándék.

A fordításból adódó elkerülhetetlen veszteségeket Dóczi Lajos kompenzálni igyekszik. Az elemzéseim azt jelzik, hogy fordítói technikájának jellemző vonása a frazeologizálás. Fordításában gyakran illeszt be a célnyelvi szövegbe frazémát ott is, ahol a forrásnyelvi szövegben nincs idiomatikus kifejezés. A frazeologizálás, illetve a frazémák célnyelvi megfeleltetése során az is feltűnik, hogy az állandósult kifejezés kötött szerkezetét akár meg is bontja, szabadon alkalmazza. Előfordul, hogy a frazéma egyik elemét kicseréli, vagy akár a mondatszerkezetet is módosítja. Ezeket a módosításokat gyakran a rímhelyzet, a rímkényszer motiválja. A frazeologizáláson, variatív megfeleltetésen, teljes átalakításon kívül eredeti, idiomatikus jellegű, közmondásszerű kifejezéseket is alkot. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy a kompenzáció és szemantikai dúsítás érvényesüljön műfordításában. Célnyelvi szövegében a frazéma mint stilisztikai elem gyakran az ironia és a humor kifejező eszköze. Dóczi Lajos tapasztalt, szövegérzékeny fordítónak bizonyul, aki nem tapad görcsösen a szöveghez, a szótári formális megfelelőkhöz, hanem a fogalmak és képek szintjére lépve keresi a célnyelvi ekvivalenst.

Az elemzésből kiténik, hogy Dóczi Lajos *Faust*-fordításában többnyire az eredetihez hasonló expresszív kifejezések alkalmazásával teremti meg a tartalmi és hangulati egyenértékűséget. Olykor szemantikai dúsítással szándékszik elérni, hogy a célnyelvi szöveg szemléletességében, képszerűségében a forrásnyelvihez hasonló módon fejezze ki a mű világát létrehozó jelentéseket, tárgyiasságokat. Az egyéni szóalkotásokkal több jelentéstartalmat sűrít egy-egy szóba, szókapcsolatba. A nyelvi kifejezőérték formái, a nem szokásos szóösszetételek, szókapcsolatok azon törekvéseit éreztetik, hogy a célnyelvi szövegben megvalósítsa a költőiséget és érzelmetelítettséget. Előszeretettel használ ikerszókat: az ismétléses szóalkotással létrejött szavak hangulata, jelentése expresszívebb. Nemcsak igéket ikerít, nemcsak igekötők megkettőzésével növeli a szöveg kifejezőerejét, hanem expresszív igék alkalmazásával is: hangutánzó, hangulatfestő igékkel, képzős igei származékokkal, sajátos igekötős szerkezetekkel. A dúsítás, illetve kompenzáció másik eszköze az expresszív, egyéni szavak, szókapcsolatok alkotása: a metaforikus, képszerű fogalmazásmód szintén a hatásbeli egyenértékűség létrejöttét, a fordítással járó veszteségek kompenzációját szolgálja. A sajátosan megalkotott szavakban vagy szókapcsolatokban kiszélesedik a jelentések és asszociációk köre. Néhol erősen exp-

resszív sorok is létrejönnek a fordítás során, ahol Dóczi Lajos másként fogalmaz, mint az eredeti mű szerzője.

Faust-átültetésének feltűnő jegye az idegen, elsősorban latin eredetű szavak használata. Célnyelvi szövegében nem csupán honosító jellegű, magyaros kifejezéseket találunk, hanem idegen szokat is, melyeknek egy része a forrásnyelvi szövegben is jelen van, más része csupán a célnyelvi szövegben jelenik meg a fordítás során. Előszeretettel használ idegen (elsősorban latin) eredetű szavakat ott, ahol a német eredetiben nem szerepel jövevényszó. Ahol a forrásnyelvi szövegben idegen eredetű kifejezés van, többnyire a célnyelvi szövegben is idegen eredetű ekvivalenst találunk. Elenyésző számú példa van arra, hogy az eredeti műben szereplő idegen szónak Dóczi Lajos átültetésében magyar kifejezés lenne az ekvivalense. Az idegen szavak használata fordításában a stilisztikum forrása, az idegen szóhoz gyakran érzelmeket kifejező szerep tapad, mint pl. gúnyosság vagy választékosság. Az idegen szavak javarészt Mefisztó szájából hangzanak el, és Goethe ördögének intellektuális voltát, választékosságát, olykor ironiáját érzékeltetik. Dóczi Lajos *Faustot* fordító kortársai jóval kisebb mértékben írnak bele a fordításba idegen, latin eredetű kifejezéseket.

Faust-fordítása sorhű fordítás, és a rímes formát is visszaadja minden szöveghelyen, ahol Goethe az eredetit rímelteti. A ritmus és a rím követelményének nyelvi kihatásai vannak fordítására, a forma kényszerítő ereje miatt a szövegben lexikai, morfológiai és szintaktikai síkon kisebb módosulások, ritkán nyelvhelyességi hibák is létrejönnek. Az irodalmisággal, a köznapi beszédetől eltérő költői nyelvvel azonban nem csak Dóczi Lajosnál, de kortársainál is együtt jár a nyelvhelyesség torzítása. Dóczi Lajos fordítása sem mentes a kifogásolható nyelvi elemektől: szokatlan igekötő-, toldalék- és vonzathasználat, a mondat szerkezet értelemzavaró módosulása megfigyelhető átültetésében. A felsorolt nyelvbtlások, „magyartalanságok” száma azonban elenyészik a költői szépségű megoldások mellett, amikor szemléletes, nagy érzelmi horderejű, erőteljes líraiságú sorokkal adja vissza az eredetit.

Az *ember tragédiája* átültetésének elemzésekor is szembesülünk a kulturális adaptációval. Az adaptáció szándéka itt a formai többletben mutatkozik meg. A forrásnyelvi szöveggel egybevetve láthatjuk, hogy formai szempontból szabadon kezeli a drámát, Madách rímtelen sorait gyakran rímelteti. A fordításban olykor eltér a „sort sorral” fordítói elvtől, egy-egy monológban megnöveli a sorok számát. Madách tömör sorai Dóczi Lajos átültetésében helyenként kibővülnek, de ez mégsem vezet terjengősséghez. Amit az eredeti mű tömörsége, esetleg nehezkesége, valamint a rímes forma miatt nem lehet hűen lefordítani, Dóczi Lajos kibontja, explicitálja. Ez az explicitáció helyenként kevésbé indokolt betoldásnak tűnik.

Fordítói eljárás módjához feltehetőleg a rímkényszer is indítékul szolgált. A vizsgált fordításokat egybevetve megállapítható, hogy a fordítók sorában Dóczi Lajos él a legnagyobb formai és költői szabadsággal. A *Tragédiához* írt rövid előszóban jelzett elve szerint a fordítónak jogában áll mértékkel csiszolnia az eredetint. Vitatható, hogy a csengő rímek előnyére vannak-e a fordításnak, illetve, hogy megengedhető-e ez a formai „hűtlenség”, amely korának fordítási nézetei szerint (pl. Szász Károly) hamisítás. Különösen, hogy a formai módosítás, a csengő rímek a hangulati hatás, az összenyomás módosulását vonják maguk után. Bár a korabeli fordításról való elmélkedésekben a szorosabb formahűség elve dominál, a szabadabb eljárás elve is megjelenik.

Nem feledhetjük, Dóczi Lajos a német és magyar nyelvet egyaránt aktívan használó kétnyelvű, a magyar és a német közösség szellemi műveltségében jártas irodalmár, műfordító. Úgy vélem, a tudatosan vállalt és vallott rímeltetés valójában kulturális adaptáció: ahogyan a *Faustot* a magyar célnyelvi olvasó igényeihez szabja, úgy igazítja a *Tragédiát* a német célnyelvi olvasó elvárásaihoz. Fordítói szabadságát nem kell feltétlenül az eredeti mű német formai irányban való meghamisításának tekinteni, fordítói döntése mögött inkább a korabeli feltételezett német irodalmi elvárásoknak való megfelelési igény áll, a „nemzetibb formára” való cserélés gondolata. Figyelme a két kultúra párbeszédére irányul, és a célkultúra befogadóját tekinti elsődlegesnek. Bár a formai változtatás hangulati változással jár, a fordított szöveg az eredeti értelemezéshez nem hűtlen. Dóczi Lajos nem költi át az eredetit – ezt jelzi a szöveg tartalmi-nyelvi szempontú összehasonlító vizsgálata. Bravúros formai módosítása valójában költői többlet, a kötött forma megnehezíti a fordítói tevékenységet. Eljárásának oka a megcélzott hatásazonosság lehet: a Goethe nyelvét ismerő német befogadóhoz úgy szóljon a *Tragédia*, mintha német szerző német műve volna.

Dóczi Lajos, aki irodalmi irányultságát tekintve inkább konzervatív, az újromantika felé fordul, és nem a XIX. század végén kibontakozó újabb irányzatok felé, ezzel a formai szabadsággal mégis a nyugatos „szép hűtlenek” irányába mutat. A stílushűséget alárendeli a versforma érzékletességének: amint műfordításköteteinek előszavában is jelzi, a szépség eszménye központi kérdés számára. Fordítói módszeréből kitetszik, számára a szép eszménye magában foglalja a költőiséget, a zeneiséget, a rímeket, a könnyen folyó verselést.

A formai módosulás mellett Dóczi Lajos a tartalmi, szó szerinti hűséget emeli ki átültetése jegyeként a *Tragédia* előszavában. A formai többlet alkalmazása azonban szükségszerűen maga után vonja a kisebb mértékű tartalmi módosulást. A betoldások, amelyek megnövelik a sorok számát,

helyenként tartalmilag nyomatékosítanak, máshol feleslegesnek tűnnek, mivel nem mélyítik el a szöveg közlendőjét. A kiemelt részletek vizsgálataból kitűnik, hogy rendszerint nem vét a tartalmi hűség ellen, pontosságra, hűségre törekszik, és ahol szabadabban fordít, a nyelvi váltás ellenére igyekszik átmenteni a fordításba az eredeti mű jelentéslehetőségeit, az eredeti megnyilatkozás jelentésbeli árnyalatát, hangulatát. Fordítása az eredeti mű gondolatkörével azonos, akkor is, hogyha nem „szolgai módon” törekszik szószerintiségre, hanem megenged magának némi költői szabadságot, és olykor eredeti szóképekkel teremt atmoszférát. Dóczi Lajos tudatában van a hieronymusi fordítói követelménynek: nem szavakat fordítunk, hanem értelmet. A mondattani sajátosságokat tekintve, fordításában Madách összetett mondata gyakran két mondatra bomlik, megszaporodnak a rövid megnyilatkozások, de a felkiáltó, kérdő mondatok száma is, ami egyfajta felfokozottságot, emocionalitást kölcsönöz a fordításnak. Dóczi Lajos elkerüli a terjengősséget, fordítása nem nehézkes, természetesnek hat, nem találkozunk formai okokból erőltetett szórenddel, mint a kortárs fordításokban. Alexander Dietze például néhol nagyobb hűséggel követi a forrásnyelvi szöveget, de nyelvezete nehézkes és régies. Igaz, hogy Mohácsi Jenő átültetése hű, az eredetihez közel álló, fogalmilag pontos, sort sorral visszaadó fordítás, ám kevésbé költői, szárazabbnak hat, mit a Dóczi Lajosé.

Dóczi Lajos fordítói munkáját költői erő, stiláris, nyelvi gondosság jellemzi. Hogyha a színpadra vitel, a mondhatóság szempontjából nézzük, egyértelműen gördülékeny, ritmikus, költői sorok ezek. Minden bizonnyal ez is szerepet játszik abban, hogy az ő változatát választják az ősbemutatóra, és *Az ember tragédiáját* az ő fordításában játsszák legtöbbször a korabeli német színházakban. A későbbi fordítások és a fordításkritika sem csorbítja Dóczi Lajos úttörő érdemét, Túróczi-Trostler József a „német Madách-terminológia” megteremtőjének tartja (Túróczi-Trostler 1934: 228).

Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy átültetése a Madáchéhoz hasonló művészi színvonalú, nem erőltetett, fordítója vigyáz a forrásnyelvi mű alkotóelemeire, igyekszik hűen visszacni Madách művének hangulatát és értelmét, nem csorbítja a mondanivalót. Fordítását olvasva formai dúsitással szembesülünk, amire – amint az vallomásaiból kiderül – Dóczi Lajos feljogosítva érzi magát. A szinonimák közül gondosan választ, tolmácsolása művészileg kielégítő. Fordítói egyénisége érezhető a gördülékeny, könnyed formán, a gondolatiság átvitelén, költői beszédmódján. Az eredeti ihlető hatása, az eredeti műbe való beleélés egyértelműen érezhető *Tragédia*-átültetésén.

A paratextusokban kifejtett fordítói nézetei alapján elmondható, hogy Dóczi Lajos elsősorban költői alkotásként tekint a két drámára, de a szín-

padi mondhatóságot is szem előtt tartja. Számára a szépség fogalma központi szerepet játszik a fordításban, a műélvező közönségnek fordít, aki-ben az esztétikai tetszést, a gyönyörködés sajátos érzelmét kívánja felébreszteni. Felfogása szerint a széphez, az esztétikumhoz nem csupán a gondolatiság, eszmeiség tartozik hozzá, de a rímes költői forma is. Az esztétikusok magyarázatait, a műhöz fűzött értelmezéseket elveti, kizárólag a mű élvezetére szólítja fel a befogadót. Az általa vallott szépség, az esztétikum elérését tartva szem előtt, Dóczi Lajos él a fordítói szabadsággal, amely a *Tragédia* átültetésekor a formai dúsításban nyilvánul meg legfeltűnőbbben. Mindebből arra következtethetünk, hogy a fordítót alkotónak, sőt társszerzőnek tekinti. A formai szabadság mellett a tartalmi hűség igényességét is megfogalmazza. Vallomásaiból kiderül, hogy a fordítói folyamat alapfeltételének tartja a fordítói ihletet, a mű hangulatába, a mű világába való beleélést és a mű szerzőjével való lélekkonokságot. A fordítónak egygyé kell válnia a fordítandó szöveggel, de a fordítás nem lehet „rabi”, szó szerinti, hanem átérzéssel a mű lelkét kell tolmácsolnia. A hatásazonosság elve nyilvánul meg ama kijelentésében, hogy *Faust*-fordítása „goetheül van”. A *Faust*-fordítással való hosszas foglalkozása, a célszöveg csi-szolásáról, átdolgozásáról való elmélkedése arra enged következtetni, hogy a fordítás meglátása szerint befejezetlen művelet: a mindig új ekvivalenciák fényében az eredeti és fordítás között nincs végleges megfelelés.

Ami a két emberiségdráma fordításának recepcióját illeti, Dóczi Lajost számos bírálat éri. A *Faust*-átültetése kapcsán „magyartalanság”-gal vádolják, vélt magyar nyelvi hiányosságait a származásával hozzák összefüggésbe, és sztereotípiaként vonul végig a bírálatokban, hogy származását, nyelvét és gondolkodásmódját tekintve német, a magyar csupán tanult nyelve, nem birtokolja eléggé, és egy ilyen hatalmas költői műnek (a *Faust*-nak) a fordításához nem kellett volna hozzáfognia. Az *ember tragédiája* kapcsán az a bírálat éri, hogy „goetheizálta”, *Faust*-szerűvé tette a drámát. Erre a vádra az alapot elsősorban a kötött rímes formai módosítás szolgáltatja, amely a Madách és Goethe műve közti gondolati hasonlóságot felerősíti. Az az elképzelés is, miszerint Dóczi Lajos átültetésének tulajdonítható a *Faust*-hasonlóság vádja, túlegyszerűsített, általánosító elképzelés, amely szintén sztereotip módon ismétlődik.

A fordításaival kapcsolatos kritikai megjegyzéseket, méltatásokat figyelemmel végigkövetve, végső soron több pozitívum, mint negatívum hangzik el. A bírálók kivétel nélkül a költőiséget, a formával való bánásmódját emelik ki fő erényeként. Dóczi Lajosban „van költői tehetség” (Závodszy Károly, 1873; Gyulai Pál, 1873), *Faust*-fordítását „hűség, költőiség, formakönnyűség” jellemzi (Vasárnapi Ujság, 1889), átültetése „becsületos költői alkotás, a szeretet, sőt gyakran az ihlet műve, nyelvben,

hangban, stílusban, fölfogásban csaknem egyenletes... formában biztos, hevületre és megfontolásra egyaránt képes költő színvonalán van” (Sebestyén Károly, 1901). Az *ember tragédiájáról* írt bírálatokban a goethei irányba való meghamisítás, a német szellemhez, a *Faust* modorához való simulás vádján kívül valójában a dicséret dominál. A vélemények tükrében fordítása „költői szépségekben gazdag” (Mohácsi Jenő, Pesti Hírlap 1927), „a versek zengzetesen és tisztán gördülnek” (Budapesti Hírlap), a fordító „szemfényvesztő stílusromatikája”, „impresszionista nyelvi képzelete” elismerésre talál (Túróczy-Trostler 1934). Dóczi Lajos „egyéni művész”, aki „finoman, ötletesen” fordít, „egyéni színezettel” (Pesti Hírlap 1927), ugyanakkor neki van a „legtöbb szerencsés találata s technikailag legjobb megoldása”. Túróczy-Trostler a további Madách-fordítókkal szemben pozitívként említi, hogy nem hagyja magát megkötözni a „feltétlen szövegűség” által, ami az előző *Tragédia*-fordítók fordítói gyakorlatára jellemző (Túróczy-Trostler 1934: 227).

A német és magyar nyelvet „anyanyelveként” használó Dóczi Lajos mindkét közösség nyelvi és szellemi műveltségében jártas. A magyar ugyan tanult nyelve, ám egyúttal választott írói nyelve is. A saját műveit magyarul író Dóczi Lajos kellő jártasságot szerez a magyar nyelvben, és eljut a művészi szintű önkifejezésig. Két nyelv birtokában és két kultúra ismerőjeként sikeresen tölti be a maga korában a kulturális közvetítő szerepét. Tudatosságára és egyben bátorságára vall, hogy a két, egymással rokon szellemiségű dráma – a *Faust* és *Az ember tragédiája* – fordítását vállalja. Korának kétnyelvű fordítói közül senki nem vállalkozik erre a feladatra. A mindkét irányban végrehajtott kulturális közvetítésben Dóczi Lajos elhivatottsága jut kifejezésre: a magyar nemzet számára elérhetővé teszi a világirodalom klasszikus művét, a magyar mű német tolmácsolásával hozzájárul ahhoz, hogy *Az ember tragédiája* elfoglalja méltó helyét a világirodalomban. Dóczi Lajos átültetése óta a műfordításról vallott nézetek változtak, amint a költői, irodalmi nyelv és elvárásrendszer is megváltozott, de mindkét műfordítása mérföldkő marad az átültetések sorában: a további fordítók egyike sem tud elsiklani műfordítása felett, annak úttörő szerepét elismerni kénytelen.

FÜGGELÉK

1. függelék.

Faust fordítói dilemmája: a „logosz” fordítói változatai

Goethe (1808)

Geschrieben steht: »Im Anfang war das Wort!«
 Hier stock ich schon! Wer hilft mir weiter fort?
 Ich kann das Wort so hoch unmöglich schätzen,
 Ich muß es anders übersetzen,
 Wenn ich vom Geiste recht erleuchtet bin.
 Geschrieben steht: Im Anfang war der Sinn.
 Bedenke wohl die erste Zeile,
 Daß deine Feder sich nicht übereile!
 Ist es der Sinn, der alles wirkt und schafft?
 Es sollte stehn: Im Anfang war die Kraft!
 Doch, auch indem ich dieses niederschreibe,
 Schon warnt mich was, daß ich dabei nicht bleibe.
 Mir hilft der Geist! Auf einmal seh ich Rat
 Und schreibe getrost: Im Anfang war die Tat!

Dóczi Lajos (1900)

Megírva áll: Kezdetben volt az Íge.
 Ki fejt meg? Már fennakadtam íme.
 Hát érhet annyit ige, szó?
 E hely így nem fordítható.
 Ha jól esett megértenem,
 Így áll: Kezdetben volt az Értelem. –
 Gondold meg jól az első sort még,
 Nehogy a toll már itt botoljék!
 Mindent az Értelem terem elő?
 Nem! Első – írjuk – vala az Erő...

De ezt is alig jegyzem, már megint,
 Hogy ne hagyjam, más sugallat int.
 Világosság! Egyszerre tiszta lett.
 S bizvást irom: Kezdetben volt a Tett!

Komáromy Andor (1887)

Eleve volt az Ige irva áll.
 Tovább ki segít? már is akadály.
 Az ígét ily nagynak nem tarthatom,
 Ezt másképpen kell lefordítanom,
 És hogyha helyesen értelmezem
 Így kell: eleve volt az Értelem. –
 De gondold meg jól első sorodat,
 Hogy meg ne bánd hamarkodásodat,
 Mindent az értelem teremtet elő?
 Ugy kén-e, hogy első volt az Erő.
 De már is miglen ezt leirom,
 Valami int, hogy meg nem hagyhatom,
 S ime a szellem megvilágítja,
 S bizton irom: első a Tett vala.

Szabó Mihály (1887)

Így kezdődik: Kezdetben volt az Ige,
 Ki segít most? Felakadtam ime!
 Még se becsülhetem az Igét ennyire,
 Más szót kell tennem helyire!
 Ez áll ott: – ha jól lát lelki szemem –
 Kezdetben volt az Értelem.
 No. Ezt az első sort gondold meg jól!
 Ne hirtelenkedjék el semmit a toll.
 Az értelem állít-e mindent elő?
 Így lesz: Kezdetben volt az Erő.
 De ezt még le se tudtam írni,
 Hogy álljak el ettől, már int valami.
 Most végre lelkem jó útra vezérlett.
 Irom nyugodtan: Kezdetben volt a Tett.

Palágyi Lajos (1888)

Azt írja, hogy „Kezdetben volt az ige”.
 Fennakadok. Munkámban ki segítne?
 A szó nem állhat ily nagy becsületben,
 Másképp kell ezt nyelvünkre átültetnem.
 S mert szellem ihleté meg szellemem,
 Irom: „Kezdetben volt az értelem”.
 Gondold meg jól, amíg munkádat végzed,
 Nehogy nagy munkádat elhevenyészszed.

Értelem állít-e mindent elő?
 Írd inkább: „Kezdetben az erő”.
 De mialatt e szót leírja tollam,
 Valami int, hogy újra meggondoljam.
 Már eszmél lelkem, égi kéz vezet
 A bizvást írom: „Kezdetben volt a tett”.

Kozma Andor (1924)

„Kezdetben volt az ige!” – írva van –
 S már itt a kétség! Jó ez csakugyan?
 Ige, e szónak nincs elég nagy súlya,
 Le kell biz’ ezt fordítnom újra,
 Ha szellemem dicsőbb munkára kész.
 Mond az Írás: „kezdetben volt az ész”
 Első sor ez, – jól megfontoljad,
 Hogy éppen ezt el ne siesse tollad!
 Való, hogy mindent ész teremtet elő?
 Jobb így lesz: „kezdetben volt az erő!”
 De még írom s már int valami bennem.
 Hogy helyesebb e szórul is letennem.
 Ihlet segits! ... Most megvan, segített,
 S bátran írom: „Kezdetben volt a tett!”

Jékely Zoltán (1971)

Szól az Írás: „Kezdetben volt a szó.”
 Ki ad tanácsot? Így aligha jó.
 Ily súlyt sehogy sem adhatok a szónak,
 Más szavakat kell rá csiholjak,
 Ha helyes fény vezérli szellemem.
 Tehát: „Kezdetben volt az értelem.”
 Az első sort már jól ügyeld meg,
 Tollad szabadjára ne engedd!
 Az értelem valóban itt a fő?
 Tán így jobb: „Kezdetben volt az erő.”
 De jaj, alighogy e pár szót leírom,
 Valami int, ne tűrjem a papíron.
 A szellem, lám, mégiscsak segített!
 S bátran leírom: „Kezdetben volt a tett.”

Sárközi György (1956)

Kezdetben volt az Ige! – szólt a könyv.
 Megbotlok, íme, az első kövön.
 Ige! Hogyan becsülném oly magasra?
 Ezt más szó kell, hogy visszaadja,
 Ha jól világosít meg szellemem.
 Tehát: kezdetben volt az Értelem.

Az első sort mérd meg nyugodtan,
 Tollad ne fusson elhamarkodottan!
 Az értelem teremt mindent elő?
 Kezdetben volt, írd inkább, az Erő!
 De alighogy e szót leírtam, menten
 Int valami, hogy jobbat kell keresnem.
 Szellem, segíts! a szó megszületett,
 Ideírom: kezdetben volt a Tett!

Franyó Zoltán (1956)

Itt írva van: „Kezdetben volt az ige!”
 Már megint meg kell állnom! Híven hangzik-e?
 A szót nem tarthatom legtöbbször mégsem,
 Más fordítás kell – megkísérlem,
 Ha fényesebben gyúl ki ihletem.
 Nos így: „Kezdetben volt az értelem!”
 Jól gondold át e sort, a tollad
 Ne hadd sietni: könnyen elbotolhat!
 Vajon mindent az ész teremt-e, ő?
 Jobb volna így: „Kezdetben volt az erő!”
 De lám, alighogy ezt a szót lejegyzem,
 Érzem belül, hogy nem felel meg ez sem.
 Az ihlet győz, mely elmém lángja lett,
 S már írom is: „Kezdetben volt a tett!”

Báthori Csaba (1993)

Írva van: „Kezdetben volt az Ige!” ...
 S már csődöt mondtam... Ki segítene
 Az Igét túlbecsülnöm lehetetlen -
 Egy másik szót kell kieszelnem,
 Csak súgná szabatosan szellemem...
 Az van írva: Kezdetben volt az Értelem.
 Rágd meg jól, hogy mit takar e mondat,
 És zabolázd meg kezeden a tollat!
 Értelem, csakugyan, a titkos szervező?
 Nem jobb-e az, hogy: Kezdetben volt az Erő!
 De most is, épphogy megpercent a tollam,
 Egy hang sugallja, hogy megint botoltam.
 Az Ész segítsen! Adjon ő hitet!
 Hadd írjam bátran: Kezdetben volt a Tett!

Márton László (1993)

Írva áll: „Kezdetben volt Ige”!
 Már megállok! Segítség kell ide!
 Nem jó az ígét ily magasra tolni,
 Valami mással kell pótolni,

Ha a Szentlélek jó irányt mutat.
 Inkább: „Kezdetben volt a Gondolat”!
 Az első soron gondolkozz még!
 Nehogy a tollad félrecsússzék!
 Gondolatból jön-e létre a lehető?
 Legyen így: „Kezdetben volt az Erő”!
 Igen, de alig vetettem papírra,
 Máris érzem: nem jó, hogy ez van írva.
 De most megvan! A Szentlélek vezet,
 S tiszta szívvel írom: „Kezdetben volt a Tett”!

Márton László (2016)

Írva áll: „Kezdetben volt az Ige!”
 Már megállok! Segítség kell ide!
 Nem jó az ígét ily magasra tolni,
 Valami mással kell pótolni,
 Ha a Szentlélek van velem.
 Inkább: Kezdetben volt az Értelem!
 Az első soron gondolkozz még!
 Nehogy a tollad félrecsússzék!
 Értelemből jön-e létre a lehető?
 Legyen így: Kezdetben volt az Erő!
 Igen, de alig vetettem papírra,
 Máris érzem: nem jó, hogy ez van írva.
 De most megvan! A Szentlélek vezet,
 S tiszta szívvel írom: Kezdetben volt a Tett!

Efraim Israel (Hap Béla) I (1993)

Írva vagyok: „Kezdetben vala az Ige!”
 Már Kátyú! Kihúzni ki jön ide?
 Az Ige nem több a Szubsztanciánál.
 E nagy Szónak más Fordítás jár,
 Ha mely vezet, a Szellemé a Kéz -
 Írva vagyok: Kezdetben volt az Ész.
 Gondolj bele az első versbe,
 Fontold meg, tollad nehogy elsiessen!
 Az Ész tán a Teremtve-Működő?
 Vagy inkább: Kezdetben volt az Erő!
 De alighogy ezt lemásoltam,
 Egy Hang azt mondja máris: ne oly gyorsan!
 A Szellem segít! Fényt Lelkembe vet,
 És bátran írom: Kezdetben volt a Tett!

Efraim Israel II (2017–2018, Magyarul Bábelben)

Írva vagyok: „Kezdetben vala az Ige!”
 Már megakadtam! Ki segítene?

Az Ige nem több a Szubsztanciánál.
 E nagy Szónak más fordítás jár,
 Ha mely vezet, a Szellemé a kéz.
 Írva vagyon: Kezdetben volt az É s z!
 Gondolj bele az első Versbe,
 Fontold meg, tollad nehogy elsiessse!
 Az É s z a Működő, Teremtésre-Törő?
 Vagy inkább: Kezdetben volt az E r ő!
 De amint írom, hogy tovább haladjak,
 Valami int, hogy ennél ne maradjak.
 A Szellem segít! Fényt Lelkembe vet,
 És bátran írom: Kezdetben volt a T e t t!

2. függelék. A kényes kérdés: „Mondd meg, hogy állasz a vallás ügyébe?”

Johann Wolfgang von Goethe (1808)

Marthens Garten

MARGARETE:

Nun sag, wie hast du's mit der Religion?

Du bist ein herzlich guter Mann,

Allein ich glaub, du hältst nicht viel davon.

FAUST:

Laß das, mein Kind! Du fühlst, ich bin dir gut;

Für meine Lieben ließ' ich Leib und Blut,

Will niemand sein Gefühl und seine Kirche rauben.

MARGARETE:

Das ist nicht recht, man muß dran glauben.

FAUST:

Muß man?

MARGARETE:

Ach! wenn ich etwas auf dich konnte!

Du ehrst auch nicht die heil'gen Sakramente.

FAUST:

Ich ehre sie.

MARGARETE:

Doch ohne Verlangen.

Zur Messe, zur Beichte bist du lange nicht gegangen.

Glaubst du an Gott?

FAUST:

Mein Liebchen, wer darf sagen:

Ich glaub an Gott?

Magst Priester oder Weise fragen,

Und ihre Antwort scheint nur Spott

Über den Frager zu sein.

MARGARETE:

So glaubst du nicht?

FAUST:

Mißhör mich nicht, du holdes Angesicht!

Wer darf ihn nennen?

Und wer bekennen:

»Ich glaub ihn!«?

Wer empfinden,

Und sich unterwinden

Zu sagen: »Ich glaub ihn nicht!«?

Der Allumfasser,

Der Allerhalter,

Faßt und erhält er nicht

Dich, mich, sich selbst?

Wölbt sich der Himmel nicht da droben?

Liegt die Erde nicht hier unten fest?

Und steigen freundlich blickend

Ewige Sterne nicht herauf?

Schau ich nicht Aug in Auge dir,

Und drängt nicht alles

Nach Haupt und Herzen dir,

Und webt in ewigem Geheimnis

Unsichtbar sichtbar neben dir?

Erfüll davon dein Herz, so groß es ist,

Und wenn du ganz in dem Gefühle selig bist,

Nenn es dann, wie du willst,

Nenn's Glück! Herz! Liebe! Gott

Ich habe keinen Namen

Dafür! Gefühl ist alles;

Name ist Schall und Rauch,

Umnebelnd Himmelsglut.

MARGARETE:

Das ist alles recht schön und gut;

Ungefähr sagt das der Pfarrer auch,

Nur mit ein bißchen andern Worten.

FAUST:

Es sagen's allerorten

Alle Herzen unter dem himmlischen Tage,

Jedes in seiner Sprache;

Warum nicht ich in der meinen?

MARGARETE:

Wenn man's so hört, möcht's leidlich scheinen,

Steht aber doch immer schief darum;

Denn du hast kein Christentum.

Dóczy Lajos (1906)

MARGIT:

Mondd meg, hogy állasz a vallás ügyébe?

Oly jótét ember vagy, de félek,

Hogy nem sokat törődöl véle.

FAUST:

Hagyd ezt, szívem! Azt érzed, hogy szeretlek;

Élek, halok azokért, kik szeretnek.

Más érzését s hitét nem rablom el.

MARGIT:

Az nem elég; azt hinni kell.

FAUST:

Kell?

MARGIT:

Vajha adnál rám egy keveset!

Te a szentségeket se tiszteld!

FAUST:

De tisztelem!

MARGIT:

De nem kívánczol rá.

Misén, gyónáson vaj' beh régen voltál!

Hiszed-e Istent?

FAUST:

Édes, van-e itt lent,

Ki mondhatná: Hiszem az Istent?

Kérdj papokat, kérdj bölcseket:

A válasz gúny, hogy kérdezed.

MARGIT:

Hát nem hiszed?

FAUST:

Ne értsd visszára, szépséges szívem!

Ki hívhatná neven?

Ki vallhatná,

Hogy: Hiszem én?

S kiből van érzemény

És merné mondani:

Hogy nem hiszi?

A mindent ölelő,

A mindent éltető,

Nem éltet ő, nem ölel ő,

Engem, téged, magát?

Nem hajlik fenn a mennyek boltja?

Nem áll erőben lenn a föld?

S nem intnek éjjelente

Örökkévaló csillagok?

Nem lát szemedbe a szemem?

S benned, körülted, szívbe, agyba
 Nem tör-e minden
 S íreg-forog örök titokban,
 Elláthatatlan láthatóan?
 Színig töltsd ezzel szívedet,
 S ha csordulásig boldogított,
 Nevezd, a hogy csak tetszik:
 Boldogság, szív! Szerelem! Isten!
 Nekem szavam rá nincsen!
 Csak érzés minden.
 A név csak hang, a szó csak pára,
 Csak köd a mennyei sugárja.
 MARGIT:
 Mind szépen, jól van kigondolva,
 Körülbelől a pap is mondja,
 Csakhogy nem ilyen szóval épen.
 FAUST:
 Ezt mondja szíve belsejében
 Minden, kire a nap tekint,
 Mindenki ön szava szerint,
 Hát mért ne én a magam nyelvén?
 MARGIT:
 Így hallván, én is helyeselném.
 De sántikál az egy kicsit;
 Nincs benned keresztényi hit.

Komáromy Andor (1887)

MARGIT
 A szent vallásról, szólj mi a hited?
 Nemes, jó ember vagy, oh Henrikem!
 De nem sokat adsz rá, úgy rettegem.
 FAUST
 Gyermekek! hadd el! Ládd, hozzád jó vagyok,
 Szeretteimért bármit föláldozok,
 Hitétől senkit meg nem fosztanék. –
 MARGIT
 De hinni is kell: mind ez nem elég.
 FAUST
 Kell?
 MARGIT
 Bár ha vón reád egy kis hatásom!
 Nem tiszteled a szentségeket, látom.
 FAUST
 Tisztelem.
 MARGIT
 De nem vágysz rájuk!

Sohasem gyónsz és a misét nem járod.
Hisz-e Istenben?
FAUST
Gyermekem!
Ki mondhatja azt: hiszek Istenben!
Kérdezz meg bármely bölcset vagy papot
S a mit felel gunynak gondolhatod.
Arra ki kérdi.
MARGIT
Igy hát nem hiszed?
FAUST
Angyal, ne érts félre engemet!
Kinek szabad nevét kimondani?
Ki meri mondani: Én hiszem?
Ki az, ki érez
S azt merné mondani?
Én nem hiszem,
A mindent körülölelő,
A mindent föntartó
Nem fog-e körül?
Nem tart-e fönt
Téged, engem, önmagát?
Fölöttünk boltívet képez az ég,
Lábunk alatt a föld szilárdan áll
S végtelen, örök csillagsereg
Barátságosan ragyogva
Néz le ránk. –
Nem nézek-e veled
Most szemtől szembe?
S nem tódul-e mindez
Neked szived s fejedhez?
Örök rejtélyesen működve
Láthatlan és láthatón körülted!
Töltsd meg ezzel szived egész teljét,
S ha az érzés üdvösségit érzéd: –
Üdv! Szív! Szeretet! Isten! mondhatod.
Nincs arra név,
Az érzés minden!
A név csak kong,
A név csak füst, a mely
Ködével égi lángokat főd el!
MARGIT
Ez mind igen szép és jó lehet.
Hiszen papunk is mond ilyeneket;
De csakhogy mégis, mégis más biz ez.

FAUST

Az ég alatt; a föld színén,
Minden szív a saját nyelvén
Ezt mondja s én a magamén.

MARGIT

Ha így mondod, megjár, azt gondolom;
Pedig még sincs, a hogy kell, jól tudom.
Szent vallásunkban nincs igaz hited.

Szabó Mihály (1888)

MARGIT

Vallás dolgában hogy állsz? mondd meg nekem!
Jó igaz ember vagy, tiszta a szíved;
De úgy vélem, hogy azt, kevésé veszed.

FAUST

Hagyd el Lelkem, jól érzed, hogy szeretlek,
S meghalnék érte, akit szeretek,
S senki hitét nem rablom el.

MARGIT

Ez még nem elég; hinni is kell.

FAUST

Kell?

MARGIT

Hathatnék bár rád egy keveset!
A sakramentomot se tisztelel.

FAUST

De igen.

MARGIT

Mégsem kívánsz vele élni,
Régen nem voltál, se misén, se gyónni.
Hiszel Istenben?

FAUST

Ki mondhatná ezt el? Hiszek istenben!
Lelkem, ha e felől megkérdezel,
Papot, tudóst: észre veszel
Ajkán egy gúnymosolyt. Ezzel felel.

MARGIT

Hát e szerént te nem hiszel.

FAUST

Szép angyalom, ne magyarázd el.
Nevén ki hívhatná?
Ki a ki mondhatná:

Benne hiszek!

Ember, a ki érez,

Merhetné ez

Kimondani? Én benne nem hiszek.

A mindeneknek alkotója,
 E nagy egésznek fenntartója,
 Nem alkotott, nem tart-é fen,
 Engem, téged, magát?
 Nem látjuk ott fenn az ég boltozatát?
 S nem áll erősen földünk ide lenn?
 S nem szállnak nyájasan ragyogva,
 Éjjel az égboltra,
 Az örökéltű csillagok?
 Szemünk egymásba nézve nem ragyog,
 És nem tolúl-e minden
 Fejedbe, szívedbe?
 S körülötted, rejtélyesen,
 Megláthatón és láthatatlan,
 Örök titokban
 Nem zsong-e?
 Teljesedjék meg szíved azzal
 A véghetetlennel, a naggyal!
 S ha boldogságot érezel:
 Nevezd azt bármiképen el,
 Szerencse, szív, szerelem isten névvel!
 Én nem lelek nevet,
 Csak érzek.
 A név, üres hang, lenge pára.
 Köd, – ráborul a napsugárra.
 MARGIT
 Ez mind igen jó, igen szép.
 Körülbelől a pap is ekép
 Mondja; de mégis más szavakkal él.
 FAUST
 Ha szíve van csak, így beszél
 Ott, hol leszáll a nap, s a merre felkél,
 Mindenki a maga nyelvén.
 S ne a magamén mondjam én?
 MARGIT
 Így hallva, túrhetőnek tetszik,
 De mégis sántít egy kicsit.
 Nem vagy keresztyén.

Palágyi Lajos (1909)

MARGIT
 Vallás dolgában, mondd, hogy állsz uram?
 Hiszen tudom, jószágos a te lelked,
 De a vallást nem veszed komolyan.
 FAUST
 Gyermeke, hadd ezt! Hisz szeretlek, érzed.

A szerettimért od'adnék szívet, éltet!
És senkinek hitét nem rablom el.
MARGIT
Ez nincs így rendjén, – óh azt hinni kell!
FAUST
Kell!
MARGIT
Bár tudnék rád hatni keveset!
Még a szentségeket sem tisztelel.
FAUST
De tisztelem.
MARGIT
Nem élsz azokkal mégse.
Gyónásra nem mész, nem vagy ott misén sem.
Hiszel-e istent?
FAUST
Édes kis szívem,
Ki felelhetné erre: „Én hiszem”?
Kérdezd a papokat s bölcseket,
Gúnyként hallatszik majd a felelet,
Gúnyként a jámbor kérdező felett.
MARGIT
Hát csakugyan nem hiszel benne!
FAUST
Jól érts meg, lelkem szép szerelme!
Létéről hitet tenni,
Nevét ajkára venni,
Ki merné itt lent?
És emberszív ha érez,
Hogy is merhetné
Tagadni istent?
A mindent bíró,
Mindent fentartó,
Nem tart-e téged s engemet fenn
S nem tartja-e fenn önmagát is?
Nem domborúl-e a menny boltja,
S a föld alattunk nem szilárd-e?
S nem szállnak-é szeliden intve
Az örök csillagok az égre?
Nem néz-e szemem a szemedbe,
És nem túlul-e ezalatt
Hév, vágy fejedbe és szívedbe?
S örök titok nem leng körülted
Láthatatlanúl és láthatón?
Zárjad szívedbe, bármi nagy,
És ha gyönyörrel teli vagy,

Említse ajkad bármiképen,
 Üdv, szív, szerelem, isten – néven!
 És nékem arra nevem nincsen,
 Oh, csak az érzés minden, minden. –
 A név csak hang, csak füst, csak pára,
 Az égi fényt elrejtő árnya.

MARGIT

Ez mind igen jó, mind igen szép.
 Plébánosunk is szól ilyenkép.
 Csak más szavakkal mondja ezt.

FAUST

Milljó szív mondja ugyanezt
 A maga nyelvén mindenütt,
 Ahol csak isten napja süt.
 Hát mért ne én – a magamén?

MARGIT

Igy hallva ezt, igaznak látszik.
 De szép igéd mégiscsak sántít.
 Nem keresztényi a hited.

Kozma Andor (1924)

MARGIT

Vallás dolgában mint is állsz te? – mondd.
 Én ismerem jó szívedet,
 De félek, abba' nincs a hitre gond.

FAUST

Hagyd édes ezt! Hisz érzed, jó vagyok,
 Szerettimért, ha kell meg is halok,
 Érzelmét, hitét el másnak sem rabolnám.

MARGIT

Ez merni elég, mert hinni kell ám.

FAUST

Kell?

MARGIT

Ah, bár kissé meghatnálak téged!
 Még azt sem tisztelel, a hét szentséget.

FAUST

Én tisztetem.

MARGIT

De velük nem élsz te.

Misét sose hallgatsz s gyónni rég nem mégysz te.
 Istent hiszed?

FAUST

E szó nem tulmerész-e:

Istent hiszem –?

Kérdezd a bölcset s a lelkészt te –

S mint gúny fog hatni válaszuk
Arra, ki kérdez ilyet.
MARGIT
Hát nem hiszed?
FAUST
Te édes, kár ha ezt balul veszed!
Ki szólíthatja?
S ki állíthatja:
Hiszem őt.
És ha érez,
Van aki merész lesz
Kimondani: nem hiszem –?
Ki mindent éltet.
Ki mindent fenntart,
Nem éltet-e s tart-e fenn
Minket s magát?
Nem hajlik-e fölénk az égbolt?
S a föld alattunk nem szilárd?
S nem néznek nyájasan ránk
Fényes örök csillagzatok?
Szemedbe nem merül szemem
S nem tódul-e minden
Fejed s szíved felé,
S nem foly-e körülöd örök titokként,
Láthatlan s látható szövés?
Telítsd el ebből a szíved, bármi nagy,
S ha már egészen ez az érzés boldogít,
Nevezd el így vagy úgy:
Üdv! Szerelem! Isten! –
Én nem tudok nevet rá!
Nekem az érzés minden;
A név: szó, s füstgomoly,
Mely az égi tűzre ül.
MARGIT
Ez mind elég szép és komoly,
Ezt mondja a pap is körülbelül.
Csak más szavakban adja, persze.
FAUST
Ezt mondja messze-messze
Minden szív, kire az ég napja világol.
Mind a saját szavával –
S az én szóm tiltva lenne?
MARGIT
Így hallva, nincs rossz semmi benne –
És mégis, a bökkenője nagy,
Jó keresztény mégse vagy.

Sárközi György (1956)

MARGARÉTA

Mondd, és a vallás dolgában hogy állsz?

Jó ember vagy, de azt hiszem,

Hitet magadban sem sokat találsz.

FAUST

Hagyd ezt, szívem! Érzed, hogy jó vagyok;

Kit szeretek, azért élek-halok,

Hitét és templomát meg senkinek se nézem.

MARGARÉTA

Nem elég: hinni kell egészen.

FAUST

Kell?

MARGARETA

Ó, bárcsak vennéd szavam szivedre!

Nem tiszteled még a szentségeket se.

FAUST

De tisztelem.

MARGARÉTA

És mégse kívánod,

Rég gyónhattál nagyon, misén senkise látott.

Istent hiszel?

FAUST

Drágám, ki az, ki szólhat:

Istent hiszek?

Kérdezz papot, írástudókat

És csúfság lesz a felelet

A kérdezőre...

MARGARÉTA

Nem hiszel tehát?

FAUST

Szavam félre ne értsd, kis virág!

Ki szólíthatja,

És ki vallhatja:

Én hiszem?

S vajon ki érzi,

És ki merészli

Mondani: nem hiszem?

A mindenthajtó,

Mindentfenntartó

Nem hajt és tart engem,

Téged, magát?

A mennybolt nem ível felettünk?

S a föld alattunk nem szilárd?

És nem kelnek szelíden

Lenéző örök csillagok?

Szemem szemedbe nem merül,
 Fejed s szived a lét
 Árjába nem kerül,
 S a látható és láthatatlan
 Rejtélyesen nem szó körül
 Töltsd el szived mindezzel, bármi nagy,
 S ha boldog érzéssel csordultig telve vagy,
 Nevezd majd bármikép,
 Mondd: Boldogság! Szív! Isten!
 Én nem tudok nevet
 Reá! Minden az érzés:
 A név, hang, – füst, hamis
 Köd égi tűzmagon.

MARGARÉTA

Amit mondtál, az szép nagyon,
 Nagyjában így beszél a pap is,
 Legföljebb kissé más szavakkal.

FAUST

Ezt mondja éjjel s nappal
 Minden szív a földkerekségen
 A maga nyelvén; az enyémen
 Hát én miért ne mondjam?

MARGARÉTA

Nem is ellenkezném, azonban
 Valami még sincs benne rendjén:
 Nem vagy igazi keresztény.

Franyó Zoltán (1958)

MARGIT

No mondd, a vallással hogy' állsz?
 Bár jó ember vagy, kit csak bámulok,
 De látom, abban nem sok jót találsz.

FAUST

Hadd, édes ezt! Tehozzád jó vagyok;
 Enyéimért, ha kell, meg is halok.
 Vallását és hitét én mástól el nem orzom.

MARGIT

Ez még kevés, mert hinni kell, ha mondom!

FAUST

Muszáj?

MARGIT

Csak tudnék hatni bölcs eszedre!
 A hét szentséget, azt se tisztelek te.

FAUST

De tisztелеm.

MARGIT

Csak nem kívánod. Nem jársz te gyónni rég, s

A szent misén ki látott?

Istent hiszed?

FAUST

Szívecském, nem merész ez:

Igy szólni: Istenben hiszek?

Tudóst, papot hiába kérdesz,

A válaszuk mint gúny sziszeg kérdezőre.

MARGIT

Igy hát nem hiszed?

FAUST

Szépségem, óh ne torzíts semmit el!

Ki nevezheti néven,

Ki vallja kevélyen:

Én hiszem őt?

Ki mégis érez,

Elég merész lesz

Kimondani: nem hiszem? –

A mindent-átfogó,

A mindent-éltető

Nem éltet, nem fog át

Engem, téged, önmagát?

Nem domborul fölénk az égbolt?

A föld nem áll szilárdan itt alant?

Nem néznek nyájasan reánk

Örökvilágú csillagok?

Nem néz-e most szemem szemedbe,

S nem tódul-e minden

Szíved s agyad felé,

S nem szó be most örök titokként

Láthatatlan-láthatón?

Óh, töltsd meg ezzel színültig szíved,

S ha boldogságodat már csordultig hiszed,

Nevezd el így vagy úgy:

Üdv! Isten! Szív! Gyönyör!

Én nem tudok nevet rá!

Itt minden: érzelem;

A név – az hang és füstlepel,

S égi tüzet fed el.

MARGIT

Ez mind oly szép s igaz lehet;

A pap is ilyesmit emleget,

Csak kissé más szavakba fonja.

FAUST

Minden szív ezt vallja, mondja

A nap alatt, éltünk végtelenjén,
Mindent-mindent az önmaga nyelvén:
Miért ne én az enyémen?

MARGIT

Ha hallom, jól is hangzik éppen,
De mégis sántít egy kicsit;
Nincs benned keresztényi hit.

Jékely Zoltán (1971)

MARGIT

Te voltaképp a hittől hányadán vagy?
Bár jó ember vagy, elhiszem,
Úgy látszik, nem sokat számít tenálád.

FAUST

Hagyd ezt, szívem! Szeretlek, lásd, nagyon
S szerettemért testem-lelkem adom,
Hitük és templomuk nem rombolom le, hidd meg!

MARGIT

Ez nem elég, hinned kell, hinned!

FAUST

Hát kell?

MARGIT

Ó, bárcsak hajlanál hitemre!
Nem tiszteledd te a szentségeket se.

FAUST

Tisztelgetem.

MARGIT

Nem áhítsz rájuk mégse.
Nem mentél régideje se gyónni, se misére.
Istent hiszel?

FAUST

Ki jogosult e szóra:

Istent hiszek!

Paptól vagy bölcstől tudakolja,

A válasz csak csúfság lehet

A kérdezőre.

MARGIT

Nem hiszel te, nem?

FAUST

Félre ne érts, szépséges gyermekem!

Ki nevezheti Őt meg,

Ki ismerheti Őt meg:

Hiszem Őt -?

S olyat ki érez,

Hogy merni képes

Azt mondani: nem hiszem!

A Mindentartó,
 A Mindenhordó
 Vajon nem ölel át
 Engem, téged, magát?
 Az ég nem boltosul felettünk?
 S nem szilárd a föld talpuk alatt?
 S barátságos mosollyal
 Nem kelnek örök csillagok?
 Szemem nem a szemedbe néz?
 S nem tódul-e minden
 Fejed s szíved felé,
 S rejtelmesen nem sző körülted
 Láthatatlan és látható?
 Telítsd ezzel szíved, akármilyen nagy,
 S ha már boldogsággal telis-tele vagy,
 Nevezd ezt bárhogyan:
 Öröm! Szív! Lélek! Isten!
 De én szót nem találok
 Reá! Minden csak érzés;
 A név, hang, füst csupán,
 Elfojtja ég tüzeit.
 MARGIT
 Szép is, jó is ez a beszéd,
 A pap is ezt mondja általan,
 Éppen csak kissé más igékben.
 FAUST
 És ezt rebegi szépen
 Minden szív az Isten Napja alatt, lám,
 Ki-ki a maga ajkán;
 A magamén én ne mondjam?
 MARGIT
 Ebben sok tetszetős dolog van,
 Összevéve mégis csak biceg;
 Nincs is keresztény hited.

Márton László (2016)

MARGARÉTA
 Voltaképpen a vallással hogy állsz?
 Jóságos ember vagy nagyon,
 De sok mást – úgy hiszem – fontosabbnak találsz.
 FAUST
 Hagyjuk ezt, drágám! Hozzád jó vagyok;
 Kit szeretek, azért akár meg is halok,
 Senkit sem akarok hitétől félrevinni.
 MARGARÉTA
 Ez kevés, ennél több kell: hinni!

FAUST

Azt mondd, kell?

MARGARÉTA

Bár tőlem jönne mentesség!

Előtted nem szent semmiféle szentség!

FAUST

Dehogynem!

MARGARÉTA

Csak hogy nem veszed magadhoz!

Mióta, hogy nem jársz misére, nem gyónsz?

Az Istenben hiszel?

FAUST

Ki ezt állítja, kérked: „Az Istenben hiszek!”

A papot és a bölcset kérdjed:

A kérdőt mintha gúnyolnák ezek

A válaszukkal!

MARGARÉTA

Nem hiszel?

FAUST

Te tündér, túl hamar ítélsz!

Őt ki hallhatja?

És ki vallhatja:

Hiszem Őt?

Ki gyózi ésszel,

És ki merészel

Igy szólni: Őt nem hiszem?

A Mindent-körülfogó,

A Mindent-megőriző:

Nem fog, nem őriz-e

Téged, engem, magát?

Nem boltozódik fölöttünk az ég?

Nem szilárd alattunk a föld?

Nem szállnak-e föl nyájasan

Hunyorgó örök csillagok?

Nem néz-e szemem a szemedbe,

S nem iramlik-e mindez

Szemedben és szívedben át,

S nem száll-e körötted örök titokban

Láthatatlanul, mégis láthatón?

Ezzel töltsd meg szíved, ha mégannyira tág,

S ha boldogságod az érzéssel egybevág,

Adj neki nevet, amilyet akarsz:

Boldogság! Szív! Szeretet! Isten!

Én nem tudok rá

Nebet: minden az érzés,

A név hang és füst,
 Az égi tűz körül gomolygó.
 MARGARÉTA
 Mindez nagyon szép és nagyon jó,
 Amit a pap mond, ugyanígy fest,
 Csak másként vannak a szavak együtt.
 FAUST
 A földön mindenütt
 A szívek ezzel telve.
 Bár mindenkinek más a nyelve,
 Mért ne mondjam az én szavammal, amit vallok?
 MARGARÉTA
 Tetszetős dolog, amit hallok,
 Mégis tévelygés, érzem ezt én:
 Te nem vagy igazi keresztyén!

3. függelék. A fausti kettősség

Johann Wolfgang von Goethe (1808)

Wer lehret mich? was soll ich meiden?
 Soll ich gehorchen jenem Drang?
 Ach! unsre Taten selbst, so gut als unsre Leiden,
 Sie hemmen unsres Lebens Gang.
 Dem Herrlichsten, was auch der Geist empfangen,
 Drängt immer fremd und fremder Stoff sich an;
 Wenn wir zum Guten dieser Welt gelangen,
 Dann heißt das Beßre Trug und Wahn.
 Die uns das Leben gaben, herrliche Gefühle
 Erstarren in dem irdischen Gewühle.
 Wenn Phantasie sich sonst mit kühnem Flug
 Und hoffnungsvoll zum Ewigen erweitert,
 So ist ein kleiner Raum ihr genug,
 Wenn Glück auf Glück im Zeitenstrudel scheitert.
 Die Sorge nistet gleich im tiefen Herzen,
 Dort wirkt sie geheime Schmerzen,
 Unruhig wiegt sie sich und störet Luft und Ruh;
 Sie deckt sich stets mit neuen Masken zu,
 Sie mag als Haus und Hof, als Weib und Kind erscheinen,
 Als Feuer, Wasser, Dolch und Gift;
 Du bebst vor allem, was nicht trifft,
 Und was du nie verlierst, das muß du stets beweinen.
 Den Göttern gleich ich nicht! zu tief ist es gefühlt;
 Dem Wurme gleich ich, der den Staub durchwühlt,
 Den, wie er sich im Staube nährend lebt,
 Des Wandrers Tritt vernichtet und begräbt.

Dóczi Lajos (1906)

Ki vezet engem? Mi kerüljek?
 Űzzem, min lelkem vágya csüng? –
 Ah, útját állja éltünknek
 Az is, a mit teszünk, az is, mit szenvedünk.
 A legdicsőbb, mit szellemünk megérthet,
 Röghöz tapad s rideg anyagba vesz;
 Mihelyt e földi jót elérted,
 Mindent, mi jobb, csak agyrémnek hiszesz.
 Mik létre hoztak, dicső gerjedelmek
 A földi zajban meg-megdermedeznek.
 Mely hajdan, vakmerőn az égre törvén,
 A végtelenbe nőtt: a képzelet –
 Beéri zúggal, ha az élet-örvény
 Reményt reményre zúzva eltemet.
 Szívünkbe rögtön fészket rak a gond.
 Ott szítja rejtett kínok harczát,
 Vergődik folyton, nyugtot, kedvet bont,
 És ölt naponként új meg új álarczát.
 Mint ház és föld, mint gyermek s nő kísér,
 Mint tűz és víz, mint méreg s tör leselget;
 Mindentől reszketsz, ami sohasem ér,
 S mi el nem vész, folyton siratja lelked.
 Való, való! Nem Istennek mása,
 Féreg vagyok, ki útját porba ássa,
 Kinek hazája, tápláléka por,
 Kit vándor lépte zúzva eltipor.

Komáromy Andor (1887)

Ki fog tanítani, mit kerüljek?
 Vágyaim szavát kövessem-e?
 Cselekvésink, mint szenvedésink,
 Mind gát az éltünk mentibe.
 A lélek bárminő dicsőt fogamza,
 Külről anyag tapad rá szüntelen.
 És midőn a földi jót elértük
 A jobb neve csak tév és álhiszem.
 S az éltet adó dicső érzemények,
 A föld zsivajában megdermedének.
 A képzelet előbb merész röpülve
 Reménybe dús, a végtelenbe száll;
 Ha az idők örvénye üdvöt üdvre
 Elsodrott: kis körben nyugtot talál.
 A gond fészket szívünk mélyébe rak,
 Szül benne számos titkos kínokat.
 Bennünk örömet, nyugalmat, zavar,

Magára új s új álarczot takar.
 Eléd mint nő, ház, udvar, gyermek áll;
 Mint tűzvész, vízár, méreg és gyilok;
 Rettegsz attól mi sohase talál;
 S mi sohase vész el mindig siratod.
 Nem hasonlítok az istenekhez nem!
 Csak a féreghez, mely az útfelen
 Táplálékát a porban keresi,
 Míg a vándor rálép s eltemeti.

Szabó Mihály (1888)

Óh, ki tanít meg rá, hogy mit kerüljek!
 Engedjek-é ösztöneimnek?
 Úgy tetteink, mint szenvedéseink
 Megnehezítik életútaink!
 A legdicsőbbhöz, mit felfog a lelkünk,
 Mindig tapad földi salak;
 Ha világi jókra szert tehattunk,
 A jobb előttünk csak képzelt alak,
 A boldogító nemesebb érzelmek,
 A földi zajban lelkünkéből kivesznek;
 Képzületünk, a mely a remény szárnyán,
 Merészen szállott ég felé,
 Midőn szerencsénket mind elnyelé
 Az idők örvénye, csak alatt jár már.
 Befészkel a gond szivünkbe azonnal,
 Dúl benne, titkon égő fájdalommal,
 Kedvünk s nyugalunk messze elriasztva,
 S öltözve mindig új, meg újabb maszkba:
 Most mint ház, csűr, mint nő, gyermek jelen meg,
 Majd, mint gyilok, tűz, víz, méreg ijesztget.
 Rettegsz oly bajtól, mely rád nem jöhet,
 Siratgatod azt, a mid el nem veszhet.
 Mélyen érzem, hogy Isten nem vagyok,
 A porban nyüzsgő kis féreg vagyok,
 Melyre, míg a port étkeért kaparja,
 Rálép a vándor, és agyontiporja.

Palágyi Lajos (1909)

Most mit kerüljek? ki vezessen?
 Talán sugalmamat kövessem?
 Ah tettünk is, mint szenvedésünk,
 Csak megakasztja egyre léptünk.
 A legdicsőbbhöz, mely bennünk fakad,
 Mind újabb és újabb salak tapad.
 S ha már valamely földi jóhoz értünk,

A jobb hiú ábrándnak tűn fel nekünk.
 A magasztos vágy, mely hevíté hajdan,
 Ah, elhül mind a földi csúf zsvajban.
 Egykor képzelmünk büszkén szállt az égig,
 És nőtt merészen a végetlenségig;
 Most elég néki, bús hajótöröttnek,
 Egy kicsi zug, ahová menekedhet!
 S gond fészkel bé a szívbe menten,
 És tartja titkos gyötrelemben
 Megrontja üdvét és nyugtát a szívnek,
 Száz színben és alakban jelenik meg,
 Mint ház és birtok, nő és gyermek,
 Mint tűz, víz, méreg, tőr riasztja,
 Attól, mi sohasem éri, retteg
 S mit sohasem vesz e, azt siratja.
 Az istenekkel föl nem érek,
 Ah nagyon is sokat akartam!
 Csak porlakó vagyok, csak féreg,
 Kit vándor tapos el a porban.

Kozma Andor (1924)

Ki ad tanácsot? Mit kerüljek?
 Bízzak az ős-ösztönben én?
 Ah! tetteink csakúgy, mint kínjai a szívnek.
 Mind nyűgök éltünk menetén.
 A legdicsőbbhöz, mit felfog a lelkünk,
 Mindig tapad sok idegen anyag;
 S jobbat, ha már e földön jóra leltünk,
 Örült csalásnak mondanak.
 Mik életünket adták, a nagyszerű érzelmeink
 A földi zűrzavarban megdermednek.
 Előbb, még vakmerő a képzelet
 S a végtelenbe terjedez reménye;
 De nem kíván már csak egy kis helyet,
 Ha kincsre-kincs vesz az idő-örvénybe.
 A gond a szív mélyén ver fészket,
 Ott rejtett fájdalomakat ébreszt,
 Nem nyugszik, nem pihen, vergődik untalan,
 Mindegyre uj meg uj álarca van.
 Mint asszony tűn eléd, mint gyermek, ház, vagy
 Mint tűz-, víz-, méreg-, tőr halál, birtok,
 Csapástól félsz, mely nem talál,
 S mit el sosem veszítesz, azért kell egyre sírnod.
 Hasonló nem vagyok az istenekhez én!
 Féreghez inkább, lenn a föld rögén,
 Kinek megélést nyújt az útipor
 S kit lábunk porba nyom és eltípor.

Sárközi György (1956)

Ki ad tanácsot? Merre tartsak?
 Ösztönömet kövessem-e?
 Mit megteszünk éppúgy, mint mit megszenvedünk, csak
 Az élet botlató köve.
 A legtisztábbhoz, szellemünk mit érhet,
 Mindig tapad valami idegen;
 A jobb neve, ha a jót már elérted,
 Csalás és agyrém idelenn.
 A sok nagy érzés, melyből az élet kipattan,
 Megdermed mind e földi forgatagban.
 A képzelet, mely büszke szárnyakon
 Reménnyel telve szállt a végtelenbe,
 Kicsiny hellyel beéri most nagyon,
 Mikor zátonyra fut remény s szerencse.
 A gond hamar szívünk mélyére fészkel,
 Megtölti titkos szenvedéssel,
 Békétlen csapkod és megbontja kedvedet;
 Az arca mindig új arccal fedett:
 Hol asszonyt, gyermeket, hol házat, földet, aklot,
 Tüzet, vizet, tört, vért mutat;
 Rettegsz képzelt veszély miatt,
 S mit el se vesztettél, folyvást azt kell siratnod.
 Az istenekkel, ah, én nem vagyok rokon,
 Porrágó féreg inkább rokonom,
 Akit, mikor legjobb ízű a por,
 A vándor lépte semmivé tipor.

Franyó Zoltán (1958)

Ki oktat engem? Mit kerüljek?
 Kövessem azt a zord erőt?
 Ah, minden tette és gyötrelme életünknek
 Utunkba áll a cél előtt.
 A legdicsőbbhöz, mit kapott a lélek,
 Salak tapad, mind újra más;
 Hol hinni kezdtünk már a jó jelének,
 A jobb mi volt? – ábránd, csaló varázs.
 A pompás érzelem, mi életet teremthet,
 A földi zűrzavarban holtradermed.
 Ha máskor tán a képzelet hívón
 Repült a végtelen felé feszülve,
 Beéri már egy zuggal is, midőn
 Az évek sodra széttör üdvöt üdvre.
 A gond legott szívünk mélyébe fészkel,
 És titkos szenvedést idéz fel.
 Nyugalmat, kedvet öl s ott mardos untalan,

Mindegyre más és más álarca van.
 Mint ház, gyerek vagy asszony megregett,
 Mint tűz, víz, mérég és gyilok;
 Olyankor félsz, ha erre semmi ok,
 S mit úgyse vesztesz el, csak azt siratja lelked.
 Érzem, tudom, hogy Isten nem vagyok;
 Csak féregként a földbe túrhatok,
 S melyet ha táplál lent az úti por,
 A vándor lába durván eltipor.

Jékely Zoltán (1971)

Kitől tanuljak? S kit kerüljek?
 Kövessem ösztönöm megint?
 Jaj, tetteink akár a szenvedéseink
 Gáncsolják életütemünket.
 A szellem-fogta legmagasztosabbat
 Mind több idegen anyag járja át,
 S mihelyt a földi jót meghódítottad,
 A jobb: csalódás, délibáb.
 Mik adták életünk, a sok isteni hajlam,
 Megmerevül a földi zűrzavarban.
 A képzelet sebes szárnyon suhan,
 Törekedvén az örökkévalóra,
 De lám, beéri egy kis oduval,
 Ha a szerencse már nem pártfogolja.
 A gond a szívünk gyökerén tanyázik,
 S ott titkos kínokat csirázik,
 Békétlen hánytorog, zavar nyugtot, gyönyört;
 Mindegyre új meg új álarcot ölt,
 Házat mutat s tanyát, kis gyermeket meg asszonyt,
 Máskor tűz, víz, tőr, mérgezés;
 Attól remegsz, mi nem jön, és
 Mit el sosem veszítesz, azt kell folyton siratnod.
 Az istenekhez én, jaj, nem hasonlítok!
 Csak féreghez, mely porban vánszorog,
 A föld porában tenget életet
 S a vándor rátaposva eltemet.

Márton László (1994)

Ki lesz tanítóm? Mit kerüljek?
 Ösztönömre hallgassak-é?
 Jaj, tetteink, akár a szenvedélyek,
 Gátat emelnek életünk elé!
 A legszebbet, mely a szellem sajátja,
 Átitatja vad-idegen anyag,
 S ha e világban a Jót látja,

A Jobbat tébolynak nevezi a hanyag,
 A szép érzéseket, mik az életet adták,
 A földi tolongások megfagyasztják.
 Ha fantáziánk merész röptivel
 Öröklétig suhan, reménnyel telve,
 E szobában csupán mennyezetig ivel,
 Mert jósorsomat az idő-folyam elnyelte.
 A gond a mély szívben is rak fészket,
 Titkos fájdalommal emésztget,
 Hánytorog, szorongat, zavar,
 Új meg új álorcával megkavar,
 Ház és kert, asszony és gyermek képében jőve,
 S mint tűz-, víz-, tör-, méreg-halál:
 Attól félsz, ami nem talál,
 S ami nem vész el, siratod előre.
 Az istenekhez nem hasonlítok! De fáj!
 Inkább féreghez, mely a porba váj!
 Az étke por, lakása por,
 És elvész, ha egy vándor rátipor.

4. függelék. Ne kérdd tovább a titkot

Madách Imre (1862)

Ne kérdd
 Tovább a titkot, mit jótekonan
 Takart el istenkéz vágyó szemedtől.
 Ha látnád, a földön mulékonyan
 Pihen csak lelked, s túl örök idő vár:
 Erény nem volna itt szenvedni többé.
 Ha látnád, a por lelkedet felissza:
 Mi sarkantyúzna, nagy eszmék miatt,
 Hogy a muló perc élvéről lemondj?
 Míg most, jövőd ködön csillogva át,
 Ha percnyi léted súlyától legörnyedsz,
 Emel majd a végetlen érzete.
 S ha ennek elragadna büszkesége,
 Fog korlátozni az arasznyi lét.
 És biztosítva áll nagyság, erény.

Dóczi Lajos (1891)

Sage nicht und frage nicht.
 Schöpfers Hand verhüllt das Licht,
 Weil's verschleiert, Gnaden spendet,
 Doch, erkannt, dein Auge blendet.
 Wenn du Ewigkeit gewinnst

Nach der Erde Leid und Freuden,
 Wäre Tugend kein Verdienst,
 War's nicht Kraft, die Schuld zu meiden.
 Hättest du gewiß erkannt:
 Geist verrinnt in Staub und Sand,
 Könntst du Kampf für Großes wagen?
 Flüchtigem Genuß entsagen?
 Drum durch Nebel heher und zart
 Blinken dir der Zukunft Sternen,
 Und im Druck der Gegenwart
 Heben dich Unendlichkeiten.
 Nährte solche Ahnung wieder
 Sicherheit und Übermut,
 Ziehe Sterblichkeit dich nieder,
 Und so wirst du groß und gut.

Mohácsi Jenő (1930)

Forsch länger nicht dem Rätsel nach,
 Das gnädige Gotteshand verhüllt.
 Wär Leiden Tugend, wenn du sähest,
 Daß irdisch Sein vorübereinnt
 Und jenseits ewiges Leben harrt?
 Und wüßtest du, daß deine Seele
 Im Staub erstickt, was wär der Sporn,
 Den Augenblick zu opfern für das Große?
 Hingegen jetzt, wo deine Zukunft
 Durch Nebel glänzt, wenn dich gebeugt
 Die Last des viel zu kurzen Seins:
 Erhebt dich Ewigkeitsgefühl.
 Und wenn darob der Stolz dich packte,
 Wird engen dich die Spanne Dasein
 Und Größe, Tugend sind gesichert.

Alexander Dietze (1865)

Der Herr
 Erflehe ferner
 Nie dies Geheimnis. Gottes Hand verhüllte
 Wohltätig dies der Sehnsucht deines Auges.
 Sahst du, wie deine Seel' auf Erden ruht
 Nur flüchtig, doch im Jenseits ewig lebt:
 Nicht Tugend wär das Leiden mehr danieden.
 Sahst du, daß Staub aufsauge deine Seele,
 Was spornte dich, daß du für Weltideen
 Entsagst des flücht'gen Augenblick Genüsse?
 Doch schimmert deine Zukunft jetzt im Nebel,
 Und beugst dich die Last des flücht'gen Seins,

Erhebt dich bald der Ewigkeit Gefühl.
 Und wenn darob der Stolz dich risse hin,
 Wird dich die Spanne Sein in Schranken halten,
 Und Größe, Tugend steht gesichert da. –

Eugen Planer (1891)

Was eines Gottes milde Hand verhüllt
 Dem Menschenauge, wolle nicht erforschen!
 Denn wär' es Tugend etwa, hier zu leiden,
 sobald du siehst: nach flücht'gem Erdendasein
 Erwartet deine Seele ew'ges Leben?
 Und weißt du, daß die Seele einst zerfällt,
 Das sollte dich zu höh'rem Streben spornen,
 Entsagend dem Genuß der Gegenwart?
 Nun aber ist die Zukunft dir verschleiert –
 Und schmettert dich die Gegenwart zu Boden,
 So stärkt dich das Gefühl der Ewigkeit;
 Und wollte dieses deinen Stolz entfesseln,
 So zügelt dich des Daseins kurze Frist:
 Und so gesichert wachsen Tugend, Größe.

Andor von Sponer (1899)

Forsche nicht
 Dem Rätsel nach, das dein Auge dir verschließt.
 Denn sähst du, daß dein Geist nur kurz und flüchtig
 Hienieden weilt und jenseits ewig lebt,
 Dann wär's nicht länger Tugend, hier zu dulden.
 Und sähst du, daß der Staub die Seele aufsaugt,
 Was spornte dich, für herrliche Ideen
 Der Luft des Augenblickes zu entsagen?
 Wo jetzt, da deine Zukunft nebelhaft,
 Dich das Gefühl der Ewigkeit erhebt,
 Wenn dich die Last des Daseins sanft erdrückt.
 Und reißt dich hin der übermüt'ge Stolz,
 So schränkt dich ein die kurze Spanne Zeit.
 Die Tugend und die Größe sind gesichert.

5. fűggelék. Karod erős – szíved emelkedett

Madách Imre (1862)

Karod erős – szíved emelkedett:
 Végetlen a tér, mely munkára hív,
 S ha jól ügyelsz, egy szótat zeng feléd
 Szünetlenül, mely visszaint s emel,
 Csak azt kövesd. S ha tettdús életed

Zajában elnémúl ez égi szó,
 E gyöngé nő tisztább lelkülete,
 Az érdekek mocskától távolabb,
 Meghallja azt, és szíverén keresztül
 Költészetté fog és dallá szűrődni.
 E két eszközzel állandó oldalonál,
 Balsors s szerencse közt mind-egyaránt,
 Vigasztaló, mosolygó génusz. –
 Te, Lucifer meg, egy gyűrű te is
 Mindenségemben – működjél tovább:
 Hideg tudásod, dőre tagadásod
 Lesz az élesztő, mely forrásba hoz,
 S eltántorítja bár – az mit se tesz –
 Egy percre az embert, majd visszatér.
 De bűnhődésed végtelen leend
 Szünetlen látva, hogy mit rontni vágyol,
 Szép és nemesnek új csirája lesz. –

Dóczi Lajos (1891)

Starke Hand und volle Brust,
 Ew'gen Schaffens frische Luft,
 Und im Zweifel innres Klingen,
 Mahnend, dich hinaufzuschwingen.
 Noch im Dunkel schwacher Schimmer,
 Er ist um dich, folg' ihm immer.
 Wärest du doch im Thatendrange
 Selber taub dem leisen Klange:
 Zarten Weibes klare Seele
 Hört ihn, fern vom Lebensdrang.
 Quellend ihr aus Brust und Kehle,
 Ruft dich Lieb- und Leidgesang.
 Ström' aus ihr mit diesen beiden
 Freud' im Glück und Kraft im Leiden,
 Tröstend, lächelnd, lebe-lang. –
 Du auch, Geist des Sündenfalls,
 Kettenring du meines Alls,
 Wirke weiter, scheidend, klärend,
 Menschen, mit des Zweifels Hauch,
 Wie die Hefe, herb durchgärend.
 Mag er manchmal straucheln auch,
 Lenkt ihn Schöpferhuld zurück:
 Trostlos sei mir dein Geschick,
 Daß du nie Gewinn erwerbest,
 Nie als Sieger kehrest heim.
 Jegliches, das du verderbest,
 Wird des Guten frischer Reim.

Alexander Dietze (1865)

Dein Arm ist stark – dein Herz erhaben: endlos,
 Der dich zur Arbeit ruft, der Raum, und achtest
 Du wohl, in Einem fort tönt eine Stimme
 Rückmahnend und erhebend, dir entgegen,
 Ihr folge nur. Und wenn dies Himmelswort
 Verstummet im Lärm des thatenreichen Lebens,
 Die reinre Denkart dieses schwachen Weibes,
 Das ferner steht dem Schmutz der Interessen,
 Vernimmt's, und durch die Aber ihres Herzens
 Wird sie zu Poesie und Lied es klären.
 Sie wird mit diesen beiden mitteln dir,
 Im Glück und Unglück gleich, zur Seite stehn,
 Ein Genius des Trostes milde lächelnd.
 Du, Lucifer, auch du ein Kettenring
 In meinem Weltall – magst weiter wirken:
 Dein kaltes Wissen, thorenhaftes Lügen
 Wird, die in Gährung bringt, die Hefe sein,
 Und ob den Menschen es – was nichts besagt –
 Irrt auf Minuten auch, er kehrt zurück.
 Doch deine Buße wird unendlich sein,
 Da stets du siehst, was du zu stürzen trachtest,
 Als neuen Keim erstehn des Schönen, Edlen! –

Andor von Sponer (1899)

Dein Arm ist stark – und edel ist dein Herz.
 Der Spielraum deines Schattens ist unendlich;
 Die dich zurückruft, warnet und erhebt.
 Nur der gehorche. Und verstummt im Lärm
 Des Thatendranges je der Himmelslaut,
 So wird dies sanfte Weib, das reinern Sinns
 Entrückter all' dem Schmutz des Erdenstaubs,
 Ihn noch vernehmen; durch ihr Herz geläutert,
 Wird er zur Dichtung dir, zum Liede werden
 Die beiden aber wollen immerdar,
 Als tröstlich lächelnd milde Genien
 In Leib und Wonne dir zur Seite stehn.
 Du aber Lucifer, du, auch ein Ring
 In meinem Weltall, fahre fort zu walten:
 Dein kaltes Wissen, dein verstocktes Leugnen
 Sei eine Hefe, welche Gärung bringt,
 Die wohl den Menschen oft entwegt, jedoch
 Stets nur für kurz, bald findet er die Fährte.
 Und deine Buße soll unendlich sein,
 Denn ewig siehst du, wo du Schaden willst,
 Den neuen Keim des schönen und Erhab'nen.

Eugen Planer (1891)

Dein Arm ist stark – dein Herz, es ist gehoben,
 Unendlich ist das Feld der Thätigkeit;
 Und wenn du lauschest, klingen eine Stimme
 Ermahnend, spornend stets in deiner Brust.
 Verfolge sie! Und wenn die Himmelsklänge
 Zu deinem Streiten je verstummen sollten,
 So wird die rein're Seele dieses Weibes,
 Vom Lebenskampfe nicht beschmutzt, sie hören:
 In ihrem reinen Herzen wird die Stimme
 Zu edlem Lied, zu hehrer Poesie!
 Als heit'rer Genius mit süßem Troste
 Begleitet sie mit diesen beiden Gaben
 In allen deinen Leiden, deine Freuden,
 In jedem Wechsel des Geschickes dich!
 Du aber Lucifer, ein Kettenglied
 In meinem großen Weltall – schaffe weiter:
 Erregst du stete Gärung in der Welt;
 Bethörst du kurze Zeit die Menschen auch,
 Sie kehren doch zur ew'gen Wahrheit wieder,
 Und ewig währt für dich die bitt're Strafe,
 Zu sehen, wie aus deine bösen Saat
 Das Edle uns das Schöne stets entsprießt!

Mohácsi Jenő (1930)

Dein Arm ist stark, dein Herz erhaben,
 Endlos der Raum, der Arbeit heischt.
 Gib acht: dann rauscht dir warnend
 Und erhebend eine Stimme zu.
 Der folge nur. Und wenn des Himmels Stimme
 Im Lärm des werkereichen Lebens schweigt:
 Des schwachen Weibes reine Seele,
 Entrückt dem Erdschmutz, wird sie vernehmen
 Und wird durch ihre Herzensader
 Zur Dichtung und zum Lied sie läutern.
 Mit diesen Beiden stehe sie
 In Leid und Glück dir stets zur Seite,
 Als Genius voller Trost und Lächeln.
 Und du, Luzifer, auch ein Ring
 In meinem Weltall, wirke weiter,
 Dein kaltes Wissen, eitles Leugnen
 Wird Hefe sein, die Gärung bringt.
 Und lenkst du auch den Menschen irre
 Für kurze Zeit: er kehrt zurück.
 Doch dies sei ewig deine Sühne:
 Was du verderben willst, daraus
 Sprießt Schönes, Edles neu empor.

6. függelék. Dóczi Lajos a korabeli sajtóban

Bemutakozásokról beszélgettek egy társaságban, arról, hogy némelyik ember milyen szertartásos komolysággal mutatkozik be, némelyik milyen felületes könnyedséggel, némelyik pedig úgy motyogja el a nevét, hogy meg sem lehet érteni.

Azután szóbakerültek elmés bemutatkozások és valaki elmondotta, hogy hogyan mutatkozott be harminc esztendővel ezelőtt báró Dóczi Lajos Zemplén vármegye akkori főispánjának: Dókus Józsefnek.

Dóczi Lajos akkoriban a volt miniszterelnöknek és külügyminiszternek: gróf Andrássy Gyulának volt a magántitkára és mint ilyen sokat tartózkodott az Andrássyék zempléni kastélyában, Töketerében. Ide jött ki egyszer a zempléni főispán: Dókus József.

Dóczi fogadta és a főispán, aki a könnyedén bemutatkozók közé tartozott, kezét nyújtván a fiatal titkárnak, megmondotta a nevét:

– Dókus vagyok!

– Én pedig méltóságod genitivusa vagyok! – felelte Dóczi és megrázta a főispán feléje nyújtott jobbát (Tolnai Világlapja XXXIII(1913). 32: 28).

Dóczi Lajos

Vasárnapi Ujság XLIV(1897). 23. sz.: 365.

Aláírás: Levél Hatvany Lajoshoz. Bécs, 1910. júl. 8. Akadémiai Levéltár

ORSZÁG-VILÁG

◉ SZÉPIRODALMI ÉS ISMERETTERJESZTŐ KÉPES HETILAP ◉

Hirdetnek helyben fővárosunk a kiadónkban (Holt-utca 7.)
és külföldi hírlapjaink kiadójánál.

* FELELŐS SZERKESZTŐ: DR. VÁRADY ANTAL

Francia-, Angolország-, Belgium- és Hollandiából hírlapjaink kiadójánál John F. Jones & Cie. (Párizs) kiadójánál fogadják el.

SZERKESZTŐSÉG:

Budapest, VIII. kerület, Kerepesi-út 1. szám.

hirdetési és kiadói költségeit kifizető.

KIADÓHIVATAL: Budapest, V. kerület, Holt-utca 7. szám.

ELŐFIZETÉSI FELTÉTELEK:

Egyszeri előfizetés: 8 ft. | Negyedévi: 2 ft. - kr.

Félévi: 4 ft. | Éves: 8 ft. - kr.

Egyszeri előfizetés: 20 kr.

Ar előfizetési pénsek csak az

ORSZÁGOS IRODALMI FÜGGELÉK-TÁRSASÁGhoz

az ORSZÁG-VILÁG kiadóhivatalának

— (Budapest, V. kerület, Holt-utca 7. szám) kiadójánál fogadják el.

✻ DÓCZI LAJOS ✻

a külügyminisztérium sajtó-osztályának új főnöke

Mikor Falke udvari tanácsos, a külügyminisztérium irodalmi osztályának főnöke, megvált díszes állásától, mi magyarok aggódva találgatunk: vajon ki jön a helyébe? Lesz-e az olyan derék magyarbarát ember, mint Falke volt? Érdekeinknek, jogainknak lesz-e oly buzgó képviselője, mint az előbbi főnök?

A sok aggodalmat aztán igazi öröme váltotta az a hír, hogy erre a minket oly közeli érdeklő, minékvánt annyira fontos állásra Dóczy Lajos neveztek ki. Magyar érdekeinket feltették az új főnöktől s lőn az új főnök maga is magyar ember, érdekei és eszményei ugyanazok, mint a mieink s kedves nekünk kétszeresen, mert neve a legjobb hangzásúak közé tartozik irodalmunkban is.

Ritka eset, hogy egy ember tisztán a maga erejéből, összeköttetések nélkül, sőt felekezetenek akadályával az udvari körökben oly kiváló és előkelő helyzetet vívhatott volna ki, mint a milyent sikerült elérnie Dóczy Lajosnak. Mai díszes állása, az a sok kitüntetés, a miben eddig is részesült, mind bizonyosága egyéni kiválóságának, a mely egyetlen portálójá volt közpályáján.

Dóczy örövendes kinevezetése alkalmából érdemes lesz bemutatni ezt a nagytehetségű s immár oly magasrangú embert, érdemes lesz még egyszer fölidézni emlékünke életének, eddigi munkájának és sikereinek történetét.

Dóczy Lajos 1845-ben, nov. 5-én született Sopronban. Atyja (Dux Mór) gazdag gabonakereskedő volt, de a szabadságharc alatt minden vagyonát elvesztette. Lajos fiát kezdetben Nágycsanizán iskoláztatta, aztán a soproni gimnáziumba adta, hol ez Rákosi Jenővel együtt az ifjúság vezetője lett. Bevégezvén középiskolai tanulmányait, a bécsi egyetemen jogot hallgatott s egyúttal belépett a *Presse* szerkesztőségébe.

A lap szerkesztője fölműveltségű kiváló tehetséget, az 1865-iki nagyfotosszerű pesti országgyűlésre őt küldött tudósítónak.

Levelei, valamint több politikai cikke, melyekben az akkori közjogi ellenzéket támadta, nagy feltűnést keltettek; különösen azon cikkei, melyekben rajongó telkesedéssel védelmezte Deák Ferencz kiegyezési művét.

Ezek a cikkeik fölkeltek Horváth Boldizsár igazságügyminiszter figyelmét és ő eszközölte ki, hogy Dóczy 1868-ban a miniszterelnökségbe mint fogalmazó, Andrássy Gyula gróf főnöksége alá került, kinek figyelmét és érdeklődését szintén fölkelte, úgy, hogy mikor Andrássy 1872-ben átvette a külügyminisztérium vezetését, magával vitte Bécsbe Dóczyt is.

Itt csakhamar osztálytanácsossá, majd udvari tanácsossá neveztek ki és a magyar

nemességen kívül sok bel- és külföldi kitüntetést is kapott. A Kisfaludy-Társaság 1887-ben tagjai sorába választotta, tagja a Petőfi-Társaságnak is.

Dóczy már hírlapíró korában nagy kedvel és hívatással foglalkozott a magyar irodalommal, úgy is mint költő, úgy is, mint műfordító. 1871-ben nyerte el a *Csók* című vígjátékával a Teleki-díjat, mely azóta állandóan műsoron van s Dóczy fordításában német és külföldi színpadokon is nagy tetszést aratott.

A *Csók* nagy sikere után tizenkét évig hallgatott, mint költő, mert a politika teljesen elvonta az irodalomtól. De azóta megint visszatért hozzá a *Utolsó szerelmem* című vígjátékával (először adták 1884-ben) s *Székely Mária* című történelmi drámájával (színrre került 1886-ban) ismét nagyobb színpadi sikereket aratott. Kevesebb sikert hozott neki két utolsó darabja, a *Vegyes párok* és *Vera grófnő*.

Nagy érdemeket szerzett Dóczy mint fordító is. Goethe *Fausztj*át jeles magyar fordításban bocsátotta közre s Arany János és Vörösmarty számos költeményét ültette át német nyelvre, valamint Madách *Ember tragédiáját* is, melyet az ő fordítása szerint adnak a német színpadokon.

Mint prózaíró is igen jeles; novellái és elbeszélései nagyon kedveltek, nemkülönben tárczái, tanulmányai.

Irt opera-librettót is Arany János *Pázmán lovaga* után, mely Strauss János zenéjével a bécsi udvari operában került színrre.

Költeményeit és novelláit 1890-ben adta ki két kötetben.

Ez az irodalmi működés is kedvesé teszi nekünk Dóczy Lajost; büszkék is vagyunk rá, hogy oly előkelő állást foglal el magyar létére az udvarnál, de legjobban örülünk annak, hogy magyar szíve és magyar érzése az ő fontos pozíciójában egyre a mi javunkra munkál.

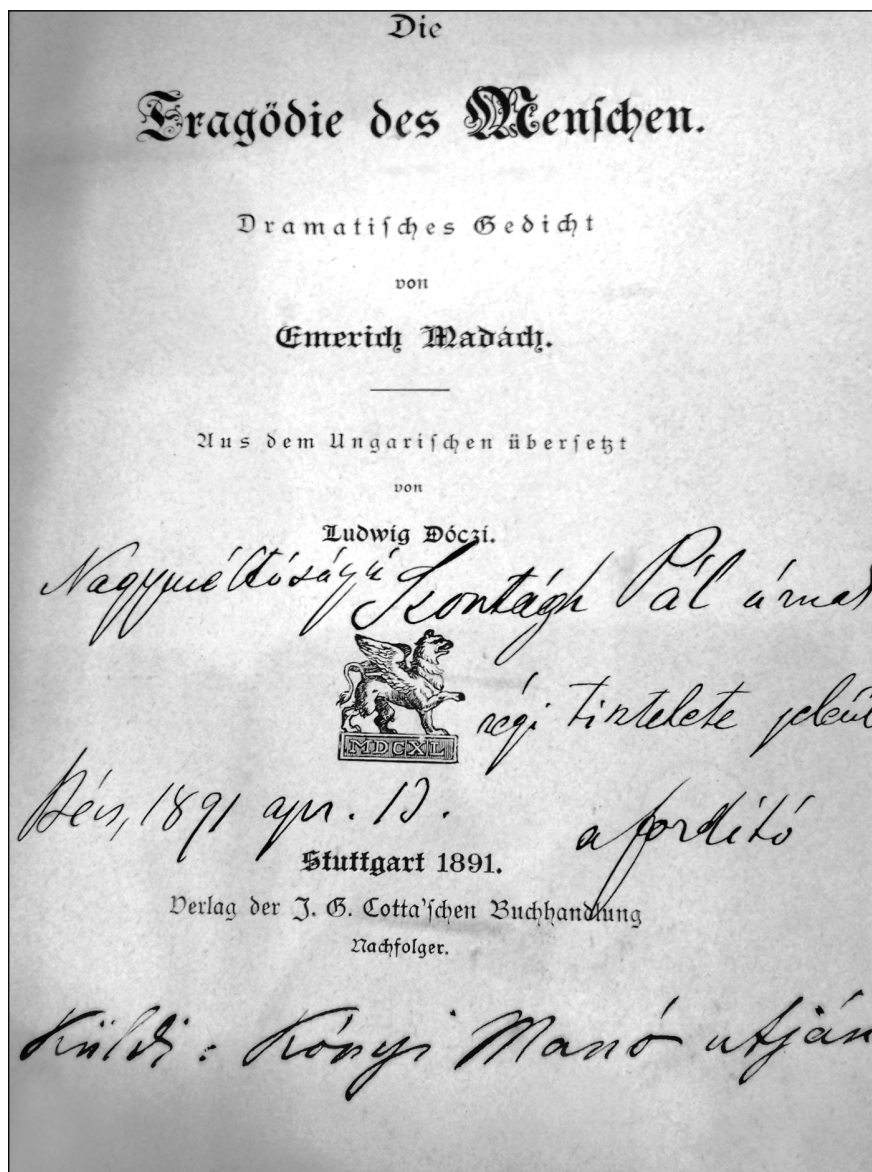
Ország-Világ XVI(1895). 35. szám

Borsszem Jankó XXXVI(1903). 1830. szám

Képes Folyóirat – A Vasárnapi Újság füzetekben, 21. kötet. Budapest, 1897

Die Tragödie des Menschen, 1891

BIBLIOGRÁFIA

Forrásművek

- Faust*. Göthe tragédiája. Magyarra fordította Dóczi Lajos. Pest, 1873, kiadja Ráth Mór.
- Faust*. Goethe tragédiája. Ford. Dóczi Lajos. Wodianer. Budapest, 1900. 3. kiadás.
- Goethe drámai műveiből: *Faust, Iphigenia Taurisban* / ford. Dóczi Lajos, Csengeri János. Lampel R. Kvkeresk., Budapest [1906].
- Goethe, Johann Wolfgang von: *Faust*. Eine Tragödie. Tübingen, 1808.
- Goethe: *Faust*. Ford. Komáromy Andor. Aigner Lajos kiadása. Budapest, 1887.
- Goethe: *Faust*. Ford. Szabó Mihály. Franklin-Társulat. Budapest, 1888.
- Goethe: *Faust*. Ford. Palágyi Lajos. Toldi Lajos könyvkereskedése. Budapest, 1909.
- Goethe: *Faust*. Ford. Kozma Andor. Pantheon Irodalmi Intézet. Budapest, 1924.
- Goethe: *Faust*. Ford. Sárközi György. Új Magyar Könyvkiadó. Budapest, 1956.
- Goethe, Johann Wolfgang. *Faust*. Első rész és Ős-Faust. Ford. Franyó Zoltán. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. Bukarest, 1956.
- Johann Wolfgang Goethe, *Faust*. Ford. Jékely Zoltán. Magyar Helikon. Budapest, 1971.
- Goethe, J. W. *Faust*. A tragédia első része. Teljes, gondozott szöveg. Ford. Márton László. Ikon Kiadó. Budapest, 1994.
- Goethe, J. W. *Faust*. Ford. Márton László. Pesti Kalligram Kft. Budapest. 2. kiadás. 2016.
- Három új Faust (részlet) 1993. Báthori Csaba, Márton László, Efraim Israel (Hap Béla) fordításai. = 2000. 1993/12. 26–41.

- Efraim Israel: Faust. Magyarul Bábelben. [http://www.magyarulbabelben.net/works/de/Goethe,_Johann_Wolfgang_von/\(Faust_\(1.1.6.\)_Der_Trag%C3%B6die_Erster_Teil._Studierzimmer?interfaceLang=en](http://www.magyarulbabelben.net/works/de/Goethe,_Johann_Wolfgang_von/(Faust_(1.1.6.)_Der_Trag%C3%B6die_Erster_Teil._Studierzimmer?interfaceLang=en). (2018. 03. 24.)
- Die Tragödie des Menschen*. Ein dramatisches Gedicht von Emerich Madách. Aus dem Ungarischen übersetzt von Ludwig Dóczi. Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart, 1891.
- Emerich Madách: *Die Tragödie des Menschen*. Aus dem Ungarischen übertragen von Alexander Dietze. Verlag von Adolf Kugler, Pest, 1865.
- Emerich Madách: *Die Tragödie des Menschen*. Dem Ungarischen nachgedichtet von Eugen Planer. Druck und Verlag von Otto Hendel. Halle a d. S., 1891.
- Emerich Madách: *Die Tragödie des Menschen*. Dramatisches Gedicht. Aus dem Ungarischen übersetzt von Andor von Sponer. 2. Auflage. Verlag von Otto Wigand. Leipzig, 1887/1899.
- Imre Madách 1930/1967. *Die Tragödie des Menschen*. Fordította: Mohácsi Jenő. Corvina Könyvkiadó, Budapest.
- Die Tragödie des Menschen* von Imre Madách. Aus dem Ungarischen übersetzt von Hans Thurn. Madách Irodalmi Társaság, Budapest, 2005.
- Madách Imre 1862/2011. *Az ember tragédiája*. Talentum Diákkönyvtár. Akkord Kiadó, Budapest.

Felhasznált szakirodalom

- ADY Endre 1906/1968. Dóczi Lajos Goethe-fordítása. In: Kispéter András–Varga József (szerk.) *Ady Endre összes prózai művei* 7. 1905 okt. 1. – 1906. jún. 14. Cikkek, tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ALABÁN Ferenc 2016. *A kulturális identitás metamorfózisai*. Selye János Egyetem, Komárom.
- ALBERT Sándor 1996. Some Aspects of the Philosophy of Literary Translation. In: Klaudy, K., Lambert, J., Sohar, A. (eds.) *Translation Studies in Hungary*. Budapest: Scholastica. 53–59.
- ALBERT Sándor 2003. *Fordítás és filozófia. A fordításelméletek tudományfilozófiai problémái & filozófiai szövegek fordítási kérdései*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- ALBERT Sándor 2005. Lefordíthatók-e a beszéd szupraszegmentális tényezői? In: Dobos Csilla–Kis Ádám–Lengyel Zsolt–Székely Gábor–Tóth Szergej (szerk.) *„Mindent fordítunk és mindenki fordít”. Értékek teremtése és közvetítése a nyelvészetben*. Szak Kiadó, Bicske. 17–21.

- ALBERT Sándor 2011. *A fővényre épített ház. A fordításelméletek tudomány- és nyelvfilozófiai alapjai*. Áron Kiadó, Budapest.
- ALBERT Sándor 2013. Az állandósult kifejezések néhány fordítási problémája. In: Bárdosi Vilmos (szerk.) *Reáliák a lexikológiától a frazeológiáig. Értelmezések és fordítási kérdések*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 11–23.
- ARANY János 1860/2008. A magyar Shakespeare megindítása. In: Józán Ildikó (szerk.): *A műfordítás elveiről*. Magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény – Pont Fordítva 7. Budapest. 188–192.
- ARANY János 1966. *Hivatali iratok 1. (1831–1865)*. Kiad. Dánielisz Endre–Törös László–Gergely Pál. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ARANY János levelezése író-barátaival. 1889. 2. kötet. Ráth Mór, Budapest.
- BABITS Mihály 1923. Előszó egy új Madách kiadáshoz. *Nyugat*, 3. sz. 170–172.
- BACSO Béla 2000. Logosz és megértés. *Vulgo*. 3. sz. 31–34.
- BALÁZS Géza 2013. Frazeológiában kódolt tudás. In: Bárdosi Vilmos (szerk.) *Reáliák. A lexikológiától a frazeológiáig. Értelmezések és fordítási kérdések*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 25–31.
- BALÁZS János 1980. A nyelvközi (interlingvális) kutatási módszerek In: *Magyar Fonetikai Füzetek 5.* (szerk. Bolla Kálmán) MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 7–16.
- BART István 1981. A mérce. In: *A műfordítás ma*. Tanulmányok. Gondolat, Budapest. 237–269.
- BARTA János 2003. Az ember tragédiája értelmezéséhez. In: *Magánélet és remekmű. Madách-tanulmányok*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest. 221–248.
- BARTA János 2003. Az ember tragédiája két főkérdése. In: *Magánélet és remekmű. Madách-tanulmányok*; utószó Beke Albert; Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest. 160–182.
- BARTHA Csilla 1996. A társadalmi kétnyelvűség típusai és főbb vizsgálati kérdései. *Magyar Nyelvőr*. 120 évf. 3. sz. 263–282.
- BARTHEs, Roland 1970/1997. S/Z. In: *Horror Metaphysicae*. Osiris Kiadó, Budapest. 28–29. Ford. Mahler Zoltán.
- BATSÁNYI János 1787/2008. A fordításról. In: Józán Ildikó (szerk.) *A műfordítás elveiről*. Magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény – Pont Fordítva 7. Budapest. 31–38.
- BAYER József 1903. Egy német író *Az ember tragédiájáról*. *Egyetemes Philológiai Közlöny*. 27. évf. 51–56.
- BAYER József 1908: Magyar drámairodalom osztrák megvilágításban. *Egyetemes Philológiai Közlöny*. 32. évf. 78–81.

- BELINSZKIJ, Visszarion Grigorjevics 1953. *Válogatott pedagógiai művei. A pedagógia, felvilágosodás és erkölcsi nevelés általános kérdései* (szerk. Ágoston György). Akadémiai Kiadó, Budapest. Ford. Pataki Szilveszter et al.
- BENJAMIN, Walter 2007. A műfordító feladata. In: Józán Ildikó–Jeney Éva–Hajdú Péter (szerk.) *Kettős megvilágítás. Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*. Balassi Kiadó, Budapest. 183–195. Ford. Tandori Dezső.
- BENŐ Attila 2000. Az expresszivitás változásai román eredetű kölcsönszavainkban. *Magyar Nyelv*. XCVI. évf. 4. sz. 436–445.
- BENŐ Attila 2011. Drámafordítás és pragmatikai adaptáció. In: Uő: *A dolgok másik neve*. Kom-Press Kiadó, Kolozsvár. 137–181.
- BENŐ Attila–Szilágyi Sándor 2015. Hangzásséma és motiváltság a hangutánzó és hangulatfestő igéink körében. 43–57. In: Kádár Edit–Szilágyi N. Sándor (szerk.) *Motiváltság és nyelvi ikonicitás*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- BERMAN, A. 1990. La retraduction comme espace de la traduction. *Palimpsestes* Vol. XIII. No. 4. 1–7.
- BÍRÓ Béla 2006. *A Tragédia paradoxona*. Liget Műhely Alapítvány, Budapest és Polis Könyvkiadó, Kolozsvár.
- BODOR Aladár 1905. *Az ember tragédiája mint az egyén tragédiája*. Lampel R. Könyvkereskedése (Wodiáner és Fiai) Részvénytársaság, Budapest.
- BORGES, Jorge Luis 1999. A Homérosz-fordítások. In: Scholz László (szerk.) *Jorge Luis Borges válogatott művei II. Az örökkévalóság története. Esszék*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 71–78. Ford. Scholz László.
- BORGES, Jorge Luis 1999. Egy név visszhangjai. In: Scholz László (szerk.) *Jorge Luis Borges válogatott művei II. Az örökkévalóság története. Esszék*. Európa Könyvkiadó, Budapest 326–331. Ford. Scholz László.
- BORGES, Jorge Luis 1999. Valakiből senki. In: Scholz László (szerk.) *Jorge Luis Borges válogatott művei II. Az örökkévalóság története. Esszék*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 304–307. Ford. Scholz László.
- BORONKAI Szabolcs 1998. A magyarországi német irodalom szerepvesztése és identitáskeresése. Német nyelvű irodalom és kultúra a múlt századi Sopronban. In: *Iskolakultúra* 1998/ 3. 63–76.
- BORONKAI Szabolcs 2001. Német-magyar kétnyelvűség: Ludwig Dux – Báró Dóczi Lajos (1845–1919). *Irodalomtudományi Közlemények*. CV. évf. 1–2. sz. 80–81.
- BORONKAI Szabolcs 2005. Asszimiláció és disszimiláció a 19. századi Sopronban. A kultúra mint történeti forrás. In: Egry Gábor–Feitl István (szerk.) *A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19–20. században*. Napvilág, Budapest. 34–49.

- BOYESEN H. Hjalmar és Heinrich Gusztáv 1888. *Goethe Faustja. Tanulmányok*. 1–160 oldalig: magyarázta Boyesen H. H., fordította Csiky Gergely. A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága. Budapest.
- BRODY Sándor 1900. Dóczi báró. In: *Fehér könyv* IV. Az író kiadása, Budapest. 5–15.
- BURDORF, Dieter–FASBENDER, Christoph–MOENNIGHOFF, Burkhard (szerk.) 2007. *Metzler Lexikon Literatur: Begriffe und Definitionen*. 3. kiadás. J. B. Metzler, Stuttgart–Weimar.
- BURJÁN Mónika 2003 a. *A fordításról való gondolkodás története Magyarországon 1787 és 1883 között*. (Doktori disszertáció. Kézirat). Szeged.
- BURJÁN Mónika 2003 b. „Ez a nyugtalan törekedés, dolgozásomat minél hasonlóbbá tenni az eredetihez...” (Kazinczy Ferenc nézetei a fordításról) *Irodalomtörténeti Közlemények*. 2003. 107. évf. 1. füzet.
- CATFORD, J. C. 1965/1980. Ekvivalencia, formális megfelelés és jelentés. In: Bart István–Klaudy Kinga (szerk.) *Fordításelméleti szöveggyűjtemény*. Tankönyvkiadó, Budapest. 147–171. Ford. Pordány László.
- CS. JÓNÁS Erzsébet 2005. Hermeneutika, befogadásesztétika és szemiotika a fordításelmzésben. In: Dobos Cs.–Kis Á.–Lengyel Zs.–Székely G.–Tóth Sz. (szerk.) *Mindent fordítunk, és mindenki fordít. Értékek teremtése és közvetítése a nyelvészetben*. Szak Kiadó, Bicske, 29–33.
- CSATKAI Endre 1946. Néhány adat Dóczi Lajos soproni vonatkozásaihoz. In: *Irodalomtörténet* (Kozocsa Sándor szerk.) 35. évfolyam. 68–69.
- CSENGERI János 1897. Előszó. *Propertius elégiái – Görög és latin remekírók*. Budapest. Franklin-Társulat.
- CSEPELI György 2006. *Szociálpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- DÁVIDHÁZI Péter 2004. *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Akadémiai Kiadó, Universitas Kiadó. Budapest.
- DÓCZI Lajos 1891. Előszó. In: *Die Tragödie des Menschen*. Ein dramatisches Gedicht von Emerich Madách. Aus dem Ungarischen übersetzt von Ludwig Dóczi. Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart.
- DÓCZI Lajos 1892. Hogy' tanultam magyarul. In: Igmándi Mihály (szerk.) *Magyar szellemi élet. Elbeszélések és rajzok a magyar írók és művészek életéből*. Budapest. 8–9.
- DÓCZI Lajos 1900. Előszó. In: *Faust. Goethe tragédiája*. Ford. Dóczi Lajos. Wodianer. Budapest, 3. kiadás.
- DÓCZI Lajos 1902. Előszó. In: *Schiller költeményei*. Ford. Dóczi Lajos. Lampel R. (Wodianer F. és fiai), 2. kiadás.
- DÓCZI Lajos 1905/1906. Előszó. In: *Goethe költeményei*. Ford. Dóczi Lajos. Lampel, Budapest.

- DÓCZI Lajos 1906. Egy vegyes házasság. In: Mikszáth Kálmán (szerk.) *Magyar regényírók képes kiadása*. 40. kötet. Franklin Társulat, Budapest.
- DÓCZI Lajos 1909. Írók – az irodalomról. In: Szerdahelyi Sándor (szerk.) *A Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja*. Révai és Salamon könyvnyomdája, Budapest. 209–210.
- DÖMÖTÖR Sándor 1939. Szent Gellért hegye és a boszorkányok. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 7. Budapest, 92–111.
- ECO, Umberto 2016. *A tökéletes nyelv keresése*. Atlantisz Kiadó, Budapest. Ford. Kelemen János.
- ENDRE Károly 1959. Franyó Zoltán Faust-fordítása. *Korunk* XVIII(1959). 5. sz. 751–755.
- EPPELSHEIMER, Rudolf 1982. *Goethes Faust. Das Drama im Doppelreich. Versuch einer Deutung im Sinne des Dichters*. Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart.
- ÉRCI, Jessica 2011. *Die Tragödie des Menschen von Imre Madách als Theaterstück*. Wien. http://othes.univie.ac.at/16565/1/2011-10-09_0700181.pdf. (2019. 10. 10.)
- ERDÉLYI János 1981. A dráma filozófiája. In: *Filozófiai és esztétikai írások*, S. a. r. T. Erdélyi Ilona. Budapest.
- FÁBIÁN Pál–SZATHMÁRI István–TERESTYÉNYI Ferenc 1958. *A magyar stilisztika vázlata*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- FABINY Tibor 1987. A hermeneutika tudománya és művészete. In: *A hermeneutika elmélete I. Szöveggyűjtemény*. JATE Összehasonlító Irodalomtudomány Tanszék, Szeged, 5–13.
- FARKAS Gyula 1938/2015. *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867–1914*. Attraktor, Máriabesnyő.
- FARKAS Tamás 2009. A tulajdonnevek fordításának alapkérdéseiről. *Dial dal vagy Viktória, Eugén vagy Jenő? Fordítástudomány* XI. 2. sz.
- FERCSIK Erzsébet–RAÁTZ Judit 2009. *Keresztnevek enciklopédiája. A leggyakoribb női és férfinevek*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- FERENCZI László 1981. Adalékok a felszabadulás utáni magyar műfordítás történetéhez. In: Bart István–Rákos Sándor (szerk.) *A műfordítás ma*. Gondolat Kiadó, Budapest. 11–60.
- FISCHER-LICHTE, Erika 2001. *A dráma története*. Jelenkor Kiadó, Pécs.
- FORGÁCS Erzsébet 2002. A reáliák fordítási nehézségeiről szépirodalmi szövegekben (Magyar–német kontrasztív vizsgálat). *Fordítástudomány* 4. évf. 2. sz. 63–82.
- FORGÁCS Tamás 2004. Előszó. In: Forgács Tamás (szerk.) *Magyar szólások és közmondások szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- FÖLDÉNYI F. László 1983. A melankólia csapdája. *Vigília* 9. sz. 661–664.

- FÜRST Ilona 1932. *Dóczi Lajos mint német író. Egy zsidó írói nemzedék típusa.* Pfeifer Kiadó, Budapest.
- FÜRSTNER Gabriella 1992. Németh Antal Tragédia-rendezései (Néhány gondolat). *Palócföld* XXVI(1992)2. 129–133.
- GADAMER, Hans-Georg 2000. Olvasni olyan, mint fordítani. *Vulgo.* 19–24. Ford. Simon Attila.
- GADAMER, Hans-Georg 2003. *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata.* Osiris Kiadó, Budapest. Ford. Bonyhai Gábor.
- GAIER, Ulrich 1989. *Goethes Faust-Dichtungen.* Ein Kommentar. Bd. 1. Urfaust, Reclam Verlag, Stuttgart.
- GALAMB Sándor 1937. *A magyar dráma története 1867-től 1896-ig I.* MTA Könyvkiadó Vállalata, Budapest.
- GÁSPÁR Kornél 1922. Az eszme felé. *Nyugat*, 24. sz. 1436–1445.
- GÁSPÁR Kornél 1923. Madách és lelki rokonai. *Nyugat*, 3. sz. 124–134.
- GERÉBY György 2006. Vallásfilozófia. Isteni attribútumok. Budapest. <http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/index5b14.html?option=c>.
- GIBRAN, Kahlil 1998. *A próféta.* Édesvíz Kiadó, Budapest.
- GOETHE, Johann Wolfgang von: *Zum Schakespears Tag.* Berliner Ausgabe. Herausgegeben von Siegfried Seidel: Poetische Werke [Band 1–16]; Kunsttheoretische Schriften und Übersetzungen [Band 17–22], Berlin: Aufbau, 1960 ff. <http://www.zeno.org/nid/2000485568X>. (2019. 09. 20.)
- GOETHE, Johann Wolfgang von 1981. *Antik és modern. Antológia a művészetekről.* Pók Lajos (szerk). Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- GOTTSCHALL, Rudolf 1865. Eine ungarische Faustiade. In: *Blätter für literarische Unterhaltung.* 34. sz. 540–542.
- GULYÁS Pál 1956. *Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GYÖRFFY Miklós 2018. *Német kulturális szótár.* 2. felújított kiadás. Corvina Kiadó, Budapest.
- GYÖRGY József 1932. *Dóczi Lajos.* Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Budapest.
- GYULAI Pál 1883/2008. A fordításokról In: Józán Ildikó (szerk.) *A műfordítás elveiről.* Magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény – Pont Fordítva 7. Budapest. 240–246.
- Gyulai Pál: Költői nyelvünk és szépprózánk. 479–486. *Budapesti Szemle* 1897. 89. kötet, 243. sz.
- HALASI Zoltán 2001. Fordított díván. Szerkesztői gondolatok a Nyugat-keleti díván verseinek magyar fordításairól. In: *Johann Wolfgang Goethe: Nyugat-keleti díván.* Magyar Könyvklub, Budapest.

- HÁRS Endre 2019 a. „A dualizmus legrokonszenvesebb irodalmi megtestesülése osztrák–magyar hazánkban”. Hevesi Lajos (1843–1910) és a századforduló publicisztikája. *Filológiai Közöny*. LXV(2019). 3. sz. 131–139.
- HÁRS Endre 2019 b. Über einen „literarischen Dualisten”. Mehrsprachigkeit im Feuilleton Ludwig Hevesis (1843–1910). In: Bobinac, Marijan–Müller-Funk Wolfgang–Spreicer, Jelena (szerk.) *Mehrsprachigkeit in Imperien / Multilingualism in Empires*. Zagreb, Horvátország: Leykam international. 189–204.
- HARSÁNYI Zsolt 1925. Kozma Andor Faust-fordítása. *Nyugat*, 3–4. sz. 185–186.
- HARSÁNYI Zsolt 1932. *Ember küzdj' ... Madách életének regénye III*. Singer és Wolfner, Budapest.
- HEINRICH Gusztáv 1883/1885. A műfordítás elméletéhez. In: *A Kisfaludy Társaság Évtapjai*. Új Folyam 19. (1883–1884). Franklin Társulat, Budapest. 135–163.
- HELTAI Pál 2014. *Mitől fordítás a fordítás?* Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.
- HEVESI Lajos 1891. *Fremden-Blatt* 135. sz. máj. 17.; 11–12.
- HOLMBERG, Märta Åsdahl 1976. Studien zu den verbalen Pseudokomposita im Deutschen. In: *Göteborger Germanistische Forschungen*. 14, Actauniversitatis Gothoburgensis, Lund.
- HORÁNYI Mátyás 1960. Klasszikus drámák új fordításairól. *Helikon Világirodalmi Figyelő* VI(1960) 3. sz. 248–264.
- HORVÁTH Károly 1970. A pozitivizmus mint irodalomtörténeti irányzat és ennek öröksége a polgári irodalomtudományokban In: Nyíró Lajos (szerk.) *Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól*, Akadémiai Kiadó, Budapest. 13–58.
- IMRE Zoltán 2013. *A nemzet színpadra állításai. A magyar nemzetiszínház-elképzelés változásának főbb momentumai 1837-től napjainkig*. Ráció Kiadó, Budapest.
- JÓZAN Ildikó 2009. Nemzet – hű – fordítás – kultusz: a hűség diskurzusai a 19–20. században. In: Uő: *Mű, fordítás, történet. Elmélkedések* – Pont Fordítva 9. Balassi Kiadó, Budapest. 67–91.
- JÓZAN Ildikó 2009. Szigor és méltányosság. Fordítás és kritika a XIX. században. In: Uő: *Mű, fordítás, történet. Elmélkedések* – Pont Fordítva 9. Balassi Kiadó, Budapest. 52–66.
- JUHÁSZ Ferencné 1971. A Fehér Könyv (1900) In: Uő: *Bródy Sándor. Irodalomtörténeti Könyvtár* 26. Akadémiai Kiadó, Budapest. 142–166.

- JUNG, Carl Gustav 1999. *Szellem és élet*. Kossuth Kiadó. Ford. S. Nyíró József. Budapest. <http://mek.oszk.hu/02000/02013/html/szellem/00.htm>. (2018. 03. 24.)
- KAPPANYOS András 2015. *Bajuszbögre, lefordítatlan műfordítás, adaptáció, kulturális transzfer*. Balassi Kiadó, Budapest.
- KARINTHY Frigyes 1923. Madách. *Nyugat* 3. sz. 113–123.
- KÁROLY Krisztina 2007. *Szövegten és fordítás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁROLY Krisztina 2010. Az ismétlésről a fordítási univerzálék tükrében. Lexikai ismétlés-eltolódások a magyar–angol fordításban. *Magyar Nyelv*. 106. évf. 3. sz. 322–338.
- KIERKEGAARD, Sören. Don Juan – az érzéki zsenialitás mint csábítás. In: Köpeczi Béla (szerk.) *Az egzisztencializmus*. 1965. Gondolat, Budapest. Ford. Zoltai Dénes.
- KISS Zsuzsánna 1999. Lear király, a későn felismert szeretet tragédiája. *Látó* X évf. 8–9. sz. 74–91.
- KLAUDY Kinga 1988. A frazeologizmusok szó szerinti fordításáról. *Magyar Nyelvőr* 112. évf. 3. sz. 305–314.
- KLAUDY Kinga 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Scholastica Kiadó, 2. kiadás. Budapest.
- KLAUDY Kinga 1999. *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Scholastica Kiadó, Budapest.
- KLAUDY Kinga 1999. *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Scholastica Kiadó, Budapest.
- KLAUDY Kinga 2002. A fordítási univerzálékról különös tekintettel az egyszerűsítésre. In: Fóris Á. et. al. (szerk.) *A nyelv nevelő szerepe*. A XI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye. Pécs: Lingua Franca Csoport. 481–486.
- KLAUDY Kinga 2007. *Nyelv és fordítás. Válogatott fordítástudományi tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- KLAUDY Kinga 2012. Szószintű műveletek szövegszintű hatása a fordításban. In: Bárdosi V. (szerk.) *A szótól a szövegig*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 153–161.
- KLAUDY Kinga 2013. *Nyelvi és kulturális aszimmetria a reáliák fordításában*. In: Bárdosi Vilmos (szerk.): *Reáliák. A lexikológiától a frazeológiáig. Értelmezések és fordítási kérdések*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KLAUDY Kinga–KOVÁCS Marietta 2016. Frazeologizmusok a szótárban és a fordításban – a fordítói kreativitásról. In: Bárdosi Vilmos (szerk.) *Frazeológia. Az emberi világgép tükrözője*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 119–129.
- KLEIN, Georg 2001. *Vak akarat és önző DNS*. Magvető Kiadó, Budapest.

- KOKAS Endre 1930. Az 1880-as évek irodalmi élete. Az irodalmi élet szervei és csoportjai. Dunántúl Egyetemi Nyomdája, Pannonhalma.
- KONRÁD Miklós 2009. Vallásváltás és identitás: A kitért zsidók megítélésének változásai a dualizmus korában. *Századok*, 144. évf. 3. sz. 593–636.
- KONRÁD Miklós 2011. *A zsidók áttérése Magyarországon a reformkor és az első világháború kitörése között*. (PhD-értekezés. Kézirat). Debreceni Egyetem. BTK. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/115304/Konrad_ertekezés-t.pdf?sequence=6&isAllowed=y. (2019. 06. 21.)
- KOSZTOLÁNYI Dezső 1913/1971. A holló. In: *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 501–506.
- KOSZTOLÁNYI Dezső 1928/1971. Ábécé a fordításról és ferdítésről. In: *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 514–519.
- KOSZTOLÁNYI Dezső 1928/1971. Horvát Henrik antológiája. In: *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 507–513.
- KOSZTOLÁNYI Dezső 1933/1971. A rím bölcselete. In: *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 480–482.
- KOVÁCS Marietta 2015. *A frazeológiai univerzálék fordítási aspektusai és üzenetközvetítő szerepe európai uniós kontextusban*. Budapest. (Doktori disszertáció. Kézirat). <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/kovacsMarietta/diss.pdf>. (2018. 06. 30.)
- LADÓ János 1971. *Magyar utónévkönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LANSTYÁK István 2014. A fordítási egyenértékűség néhány válfajáról. Szempontok a magyar Újszövetség-fordítások és revíziók vizsgálatához. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* XVI. évf. 1. sz. 61–91.
- LATOR László 1955. Sárközi György Faust-fordítása. *Irodalomtörténet*. XLIII évf. 2. sz. 235–241.
- LIMPÁR Imre 2010. Gondolatok lét és nem-lét problematikájáról. *Kharón Thanatológiai Szemle*. 4. sz. <https://kharon.hu>. 2019. 10. 10. <http://limparimre.com/wp-content/uploads/2012/09/Gondolatok-lét-és-nem-lét-problematikájáról.pdf>
- LIPTÁK Dorottya 2002. Vasárnapi Újság – a törzsökös magyar olvasó lapja. In: *Újságok és újságotolvasók Ferenc József korában*. L'Harmattan, Budapest. 67–78.
- MADÁCH Imre 1864. *A nőről, különösen aesthetikai szempontból*. Székfoglaló értekezés az Akadémián. Koszorú. Szerk. Arany János. 2. évf. 1–3. sz. (I: 1–4; II: 25–28, III: 49–53).
- MAHL, Bernd 1998. *Goethes „Faust” auf der Bühne (1806–1996): Fragment – Ideologiestück – Spieltext*. Verlag J. B. Metzler. Stuttgart–Weimar.
- MÁRAI Sándor 1943/ 2000. *Füves könyv*. Helikon Kiadó. Budapest.

- MÁRTON László 1995. A szöveg fonákja, avagy Faust mint műfordító. *Magyar Lettre*. 19. sz. 75–78. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre19/marton.htm>.
- MÁRTON László 2003. Faust a Dunánál. *A Dunánál* II évf. 6–7. sz. 45–46.
- MÁRTON László 2009. A műfordítás a mai magyar írásbeliségben. *Lettre*, 75. sz. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre75/marton.htm>. (2020. 03. 30.)
- MÁRTON László 2015. Faust meghal, Faust megmenekül (Egy készülő fordításról). *Tiszatáj*. V. 40–42.
- MÁRTON László 2015. Ördög szerződik, Isten eltűnik. Támpontok a Faust értő olvasásához. Fordítói utószó. In: Goethe, Johann Wolfgang: *Faust*. Kalligram Kiadó, Budapest. 655–679.
- MÁRTONYI Éva 2010. Öt fordító a Kincses szigeten. In: *Nyelvek találkozása a fordításban*. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest.
- MÁTÉ Zsuzsanna 2004. *Madách Imre, a poeta philosophus. Tanulmányok Az ember tragédiája esztétikumáról*. Bíbor, Miskolc.
- MÉSZÖLY Gedeon 2005. Utószó. In: *Uliasz azaz Homérosz Odisszeája magyarul*. Mérték Kiadó. Budapest.
- MEZEI Gábor 2015. Az írás anyagságának előzetessége. Egy Faust-jelenet és a Rubáiyát fordításai. *Irodalomtörténet* 46. (96.) évf. 1. sz. 60–75.
- MITROVICS Gyula 1925. Arany János esztétikája. Csáthy Ferenc M. Kir. Tudományegyetemi Könyvkiadóvállalata, Debrecen.
- MORVAY Győző 1879. *Madách E.: La tragédie de l'homme traduit du Hongrois par Ch. de Bigault de Casanove*. Budapesti Szemle. 91. kötet, 249. sz.
- MORVAY Győző 1897. A fordítások. In: *Magyarázó tanulmány „Az ember tragédiájához”*. Molnár Mihály Könyvnyomdája, Nagybánya. 226–256.
- MÖLLERS, M. J. Thomas. 2000. *Am Anfang war die Tat*. Hochschulgottesdienst am 10. Dezember 2000 in der Stadtpfarrkirche St. Moritz, Augsburg. http://hochschulgottesdienst.im-leben.de/wp-content/uploads/2015/06/Am-Anfang-war-die-Tat-Thomas-M.-J.-M%C3%B6llers_WS2000-01.pdf. (2018. 03. 24.)
- MURVAI Olga 1992. A szófajok stilsztikája. *Magyar Nyelvőr* CXVI évf. 1. sz. 17–28.
- N. LŐRINCZ Julianna 1996–1997. Stílus és műfordítás. In: *Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Tanulmányok a magyar nyelv, az irodalom köréből*. (Acta Academiae Paedagogicae Agriensis: Nova series; Tom. 23). 127–133.
- NÉMETH Anton 1941. Zur „Tragödie des Menschen”. In: *Ungarn-Jahrbuch*. 33–36.
- NÉMETH Ildikó 2005. Az iskolaváros Sopron nyelvi-tannyelvi viszonyai a dualizmus korában és a századfordulón. In: *Egry Gábor–Feitl István*

- (szerk.) *A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19–20. században*. Napvilág, Budapest. 50–71.
- NÉMETH László 1980. *Utolsó széttekintés. Életrajzi írások, esszék, drámák, műhelyvallomások*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- NIDA, Eugene A. 1964. *Towards a Science of Translating: With Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating*. Leiden: Brill. [om_tanelem&id_tanelem=188&tip=0](https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=njp.32101064300856&view=1up&seq=175). (2019. 06. 21.)
- OPITZ, Theodor 1863. Ein philosophischer Dichter der Ungarn. Des Menschen Tragödie. In: *Magazin für die Literatur des Auslandes*, Leipzig, április 8., 157–159. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=njp.32101064300856&view=1up&seq=175>.
- OSVÁTH Lehel 2012. Istenek és emberek. <http://mek.oszk.hu/11100/11163/11163.pdf>. (2018. 03. 24.)
- PAEPCKE, Fritz 1986. Az ekvivalencia illúziója. *Helikon Világirodalmi Figyelő* 1–2. sz. 57–95. Ford. Zalán Péter.
- PALÁGYI Lajos [1906]. Előszó. In: *Goethe drámái műveiből: Faust, Iphigenia Taurisban*. Ford. Dóczi Lajos, Csengeri János. Budapest: Lampel R. Kvkerek., 7–21.
- PAYR Sándor 1931. *Gyurátz Ferenc életrajza (1841–1925)*. Székely és Társa Könyvnyomdája, Sopron.
- PÉTER Mihály 1991. *A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- PÉTER Mihály 2005. A költői nyelv szemantikájáról. In: Kiss Gábor (szerk.) *Nyelv, stílus, költői beszéd*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 149–162.
- PÉTER Mihály 2005. Létezik-e „költői nyelv”? In: Kiss Gábor (szerk.) *Nyelv, stílus, költői beszéd*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 143–148.
- PICHLER, Josef G. 2000. *Anmerkungen zur Figur des Mephisto in Goethes Faust-Drama*. <http://www.wu.edu.at/jpichler/goethe.html>. (2018. 04. 14.)
- PODMANICZKY Katalin 1988. Die ersten Aufführungen von Imre Madáchs „Die Tragödie des Menschen” im Deutschen Sprachgebiet. In: *Hungarian Studies* 4/2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PODMANICZKY Katalin 2012. Az ember tragédiájának első transzfer- és recepcióhulláma az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után. *Jelenkor*. 55. évf. 6. sz. Pécs. 648–659. <http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/2515/az-ember-tragediajanak-első-transzfer-es-recepciohullama-az-osztrakmagyar-monarchia-összeomlása-után>. (2018. 08. 31.)
- POLLÁK Miksa 2010. *Madách Imre és a Biblia*. In: (Andor Csaba szerk.) *Madách Könyvtár – Új folyam* 65. Madách Irodalmi Társaság. Budapest–Balassagyarmat.

- POPOVIČ, Anton 1980. *A műfordítás elmélete* (A szöveg és az irodalmi metakommunikáció szempontjai). Madách, Bratislava. Ford. Zsilka Tibor.
- PRAZNOVSZKY Mihály (szerk.) 1995. *Madách Imre Az ember tragédiája* (A fordítások jegyzéke). Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest.
- PUKÁNSZKY Béla 1937. *Az ember tragédiája és az osztrák irodalom*. Különlenyomat a Budapesti Szemle 1937. évi ápr. füzetéből. dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/108784/Pukánszky_Béla_Az_ember_tragédiája_és_az_osztrák_irodalom.pdf. (2019. 11. 12.)
- RADÓ Antal 1883. *A magyar műfordítás története 1772–1831*. Budapest. Révai Testvérek kiadása.
- RADÓ Antal 1909. *A fordítás művészete*. Budapest. Franklin-Társulat.
- RADÓ Antal 1912. Shakespeare-fordításaink revíziójáról. In: *Magyar Shakespeare-tár*. 5. kötet. Budapest. 264–267.
- RADÓ György 1965. Az ember tragédiája a világ nyelvein I. *Filológiai Közlemény*. 313–353.
- RADÓ György 1981. Rendszeres fordítástudomány. In: *A műfordítás ma*. Tanulmányok. Gondolat, Budapest. 216–236.
- RADÓ György–ANDOR Csaba 2014. *Az ember tragédiája a világ nyelvein*. Madách Irodalmi Társaság. Balassagyarmat–Szeged.
- RÁKOSI Jenő 1926. *Emlékezések. I–III*. Franklin Kiadó, Budapest.
- RÉDEY Tivadar 1925. Kozma Andor. *Napkelet* III évf. 3. sz. 256–261.
- REXA Dezső 1915. Faust a magyar színpadon. *Akadémiai Értesítő*, 26. kötet. 516–520.
- ROBIN Edina 2012. Fordítások újraserkesztése. Mit tesz a szerkesztő a fordított szöveggel? *Filológia*. 3. évf. 2. sz. 99–117.
- ROMHÁNYI Gyula 1934. Dóczi Lajos drámái (I. közlemény). In: Császár Elemér (szerk.) *Irodalomtörténeti Közlemények*. 44. évf. 2. füzet. 128–143.
- S. VARGA Pál 2005. *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Balassi Kiadó, Budapest.
- SÁNDOR Pál 1971. Alexander Bernát. In: *Kritika* IX évf. 6. sz. 23–30.
- SCHÖPFLIN Aladár 1923. Az Ember Tragédiájának lírája. *Nyugat*, 3. sz. 173–175.
- SEBESTYÉN Károly 1903. Dóczi Lajos Fausztja. *Magyar Nyelvőr* XXX évf. 30–37.
- SÍK Sándor 1912. Az ember tragédiájának értelme. In: Kisparti János (szerk.) *A Váci Múzeumegyesület évkönyve az 1911. esztendőről*. Pestvidéki Nyomda, Vác. 71–90. <http://madach.hu/old/tanulmanyok/SzimposiumIX/Bene%20Kalman.htm>. (2019. 10. 6.)
- SIKLÓSSY Pál 1923. Az Ember Tragédiája külföldi színpadokon. *Egyetemes Philológiai Közlemény*. 121–124.

- SILBERSTEIN Adolf 1896. Malomkövek közt. In: Igmándi Mihály (szerk.) *Magyar szellemi élet. Elbeszélések és rajzok a magyar írók és művészek életéből.* 87–89.
- SIMIGNÉ Fenyő Sarolta 2006. A fordítás mint közvetítés nyelvi alapjai. In: (Simigné Fenyő S. szerk.) *A fordítás mint közvetítés.* Miskolc. 33–54.
- SOMLYÓ György 1993. A fordítás „prae”-jéről és „post”-járól (I). *Holmi V*, 4. sz. 529–538.
- SOMLYÓ György 1993. A fordítás „prae”-jéről és „post”-járól (II). In: *Holmi V*, 5. sz. 675–682.
- SOMOGYI Éva 2006. Egy magyar hivatalnok a bécsi külügyminisztérium szolgálatában. Bárány Dóczy Lajos. In: *Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában.* Budapest. L'Harmattan. 120–136.
- STEINER, George 2005. *Bábel után. Nyelv és fordítás.* I. Corvina, Budapest. Ford. Bart István.
- STOLZE, Radegundis 2003. *Hermeneutik und Translation.* Gunter Narr Verlag, Tübingen.
- SUDAU, Ralf 1993. *Johann W. Goethe, Faust I und Faust II: Interpretation,* München, Düsseldorf, Stuttgart, Oldenburg Schulbuch Verlag GmbH.
- SZABOLCSI Miklós (főszerk.) KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla (szerk.) 1985. *A magyar sajtó története II/2. 1867–1892.* [közread.] Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZÁRAZ György 2011. Az Ige szó fogalma. <http://boldognapot.hu/blog/az-ige-szo-fogalma/file:///F:/istenek%20%C3%A9s%20emberek.pdf>. (2018. 03. 24.)
- SZÁSZ Károly 1859/2008. A műfordításról, különös tekintettel Shakespeare és a Biblia fordítására. In: Józán Ildikó (szerk.) *A műfordítás elveiről.* Magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény – Pont Fordítva 7. Budapest. 167–187.
- SZÁSZ Károly 1870. Molière-fordításainkról. *Kisfaludy Társaság Évlapjai.* 75–100.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály 1995. A bizony(talan)ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban. In: „Minta a szönyegen”. *A műértelmezés esélyei.* Balassi Kiadó, Budapest. 76–89.
- SZÉKELY Dávid 1904. *Magyar írók álnevei a múltban és jelenben.* Kiadja Szilágyi Béla, Budapest.
- SZELE Bálint 2006: *Szabó Lőrinc Shakespeare-drámafordításai.* Miskolc. (Doktori disszertáció. Kézirat). <http://midra.uni-miskolc.hu/document/5702>. (2019. 04. 12.)
- SZERDAHELYI István 1997. *Műfajelmélet mindenkinek.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

- SZIGETHY Gábor 2003. Előszó. = Báróczi Sándor A védelmeztetett magyar nyelv. Budapest. Neumann Kht. <http://mek.oszk.hu/05400/05431/html/gmbaroczi0001.html>. (2018. 03. 25.)
- SZINNYEI József 1909. *Magyar írók élete és munkái*, 13. kötet. Hornyánszky, Budapest.
- SZINNYEI József 1914. *Magyar írók élete és munkái*, 14. kötet. Hornyánszky, Budapest.
- TARJÁNYI Eszter 2018. Zwei Vermittler der ungarischen Literatur: Karl Maria Kertbeny und Ludwig von Dóczi. In: Harmat, Tamás–Soproni, Zsuzsa (szerk.) *Verschränkte Kulturen: Polnisch-deutscher und ungarisch-deutscher Literatur- und Kulturtransfer*. Berlin, Frank & Timme GmbH Verlag für wissenschaftliche Literatur. Fordította Matthias Schimmele.
- TOLDY Ferenc 1846/2008. A műfordítás elveiről. In: Józán Ildikó (szerk.) *A műfordítás elveiről*. Magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény – Pont Fordítva 7. Budapest. 167–187.
- TOLNAI Vilmos 1911/2015. Az anyaság Madách Az ember tragédiájában. In: Andor Csaba (szerk.): *Madách-filológia*. Madách Irodalmi Társaság, Balassagyarmat–Szeged. 39–48.
- TOLNAI Vilmos 1923/2015. Madách Évája. In: Andor Csaba (szerk.) *Madách-filológia*. Madách Irodalmi Társaság, Balassagyarmat–Szeged. 72–74.
- TOLNAI Vilmos 1925. Goethe. Faust. Ford. Kozma Andor. *Protestáns Szemle* XXXIV évf. I–X. füzet. Budapest. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT. 123–141.
- TÚRÓCZI-TROSTLER József 1934. Madách németül. *Nyugat* 4. sz. 226–229.
- TÚRÓCZI-TROSTLER József 1959. Faust. In: Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei 15. kötet, 1–2. sz. 25–57.
- TÜSKÉS Gábor 2007. *A műelemzés lehetőségei*, Pécs, Pro Pannonia.
- ÚJSZÖVETSÉG. Egyszerű magyar fordítás. The Bible League. 2003.
- VÁNDOR Judit 2010. *Adaptáció és újrafordítás*. ELTE. (Doktori disszertáció. Kézirat) Online: <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/vandorjudit/diss.pdf>. (2018. 07. 25.)
- VÁNDOR Judit 2007. Adaptáció és újrafordítás. In: *Fordítástudomány* IX. évf. 1. sz. 40–57.
- VAS István 1962. *Hét tenger éneke. Válogatott versfordítások*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- VEKERDY József 1956. *A versforma kérdése keleti tanulmányoknál*. In: *Antik Tanulmányok*, 3. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest. 181–187.

- VENUTI, Lawrence 2004. *Retranslation: The Creation of Value*. In: M. Faull, Katherine. (ed.) *Translation and Culture*. Lewisburg: Bucknell University Press. 25–36.
- VÉRTESEY Jenő 1910. *Régebbi Faust-fordítások* (A Magyar Nemzeti Múzeum két kézirata). *Erdélyi Múzeum*. Új folyam 5. (27.) évf. 6. sz. 305–312.
- ZALABAI Zsigmond 1970. Költészet és nyelvhelyesség. *Irodalmi Szemle* 10. sz. 923–929.
- ZÁVODSZKY Károly Faust. I. rész. (Göthe tragédiája. Magyarra fordította Dóczi Lajos. Pest, 1873. Kiadja Ráth Mór). *Figyelő* III(1873) 10. sz. 110–113.
- ZÁVODSZKY Károly Faust. II. rész. (Göthe tragédiája. Magyarra fordította Dóczi Lajos. Pest, 1873. Kiadja Ráth Mór). *Figyelő* III(1873) 11. sz. 124–127.
- ZOLNAI Béla 1957. Az idegen szavak. In: Föglér Klára (szerk.) *Nyelv és stílus*. Tanulmányok. Gondolat Kiadó, Budapest.
- ZOLNAI Béla 1964. *Nyelv és hangulat*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- ŽUPANIČ, Jan 2017. Elfeledett elit. A zsidók nemesi rangra emelése az Osztrák Császárságban. In: *Kisebbségkutatás. Minority studies*. 26. évf. 4. sz. 138–141. Ford. Császári Éva.

Újságok, folyóiratok

- A Hét III(1892). 9. sz. 143.
- A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új Folyam LII(1918–1920). Bárány Dóczi Lajos rendes tag ravatalánál. Kozma Andor búcsúztató beszéde 1919. augusztus 30-án. 134–135.
- A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője VI(1872). 6. sz. 102–103. A „Csók”.
- Borsszem Jankó XX(1887). 995. sz. 5.
- Borsszem Jankó XXV(1892). 26. sz.
- Borsszem Jankó XXXVI(1903). 1830. sz. 2.
- Budapesti Hírlap 1892 a. *Az ember tragédiája Hamburgban*. febr. 24.; 55. sz. 3. l.
- Budapesti Hírlap 1892 b. *Az ember tragédiája Bécsben*. jún. 20.; 170. sz. 3. l.
- Budapesti Hírlap VI(1886). 226. sz. 1. Ünnepezen.
- Budapesti Hírlap VII(1887). 328. sz. 2. „Hazafi, de lelkében hazátlan.” A Budapesti Hírlap eredeti tárcája. 1–3. Jegyzi –ő–.
- Budapesti Hírlap XLI(1921). 102. sz. 5.
- Budapesti Hírlap XXII(1902). 338. sz. Dóczi Schiller-fordítása. Írta: Alfa (Alexander Bernát). 1–4.

- Budapesti Hírlap XXIII(1903). 354. sz. 82. Rákosi Jenő: *A nemzeti nyelv*.
 Budapesti Hírlap, XIV(1894). 168. sz.
 Budapesti Hírlap XX(1900). 97. sz. 10.
 Budapesti Napló V(1900). 342. sz. 1–3. Dóczi Lajos. Előszó a Fausthoz.
 Budapesti Napló VII(1902) 353. sz. 5–7. Dóczi Lajosnál. A Budapesti Napló mai tárcájáról.
 Budapesti Szemle 1873. 1. kötet, 2. sz. Gyulai Pál (jegyzí –m–) *Faust új fordítása*. 422–460.
 Budapesti Szemle L(1887). 125. sz. 322–327.
 Budapesti Szemle XXXVII(1889). 149. sz. Gyulai Pál. *Vegyes párok*.
 Budapesti Szemle 1873. 1. kötet, 1–2. sz. *Faust új fordítása*. 422–460. Jegyzí –m–.
 Budapesti Szemle 1888. 53. kötet, 135. sz. Nyílt levelek a szerkesztőhöz. – I–II. 490–494. Névtelen
 Budapesti Szemle 1903. 113. kötet, 314. sz. Trencsény Károly: *Dóczi Schiller-je és egyik magasztalója*. 313–318.
 Budapesti Szemle 1890, 61. kötet 158. sz. 325–336. Értesítő. *Beszélyek és vázlatok*. Jegyzí –i. (Gyulai Pál)
 Budapesti Szemle 1890. 63. kötet, 163. sz. 160. Gyulai Pál: *Descriptiv kritika*. Jegyzí –i.
 Budapesti Szemle 1890. 63. kötet, 165. sz. 478–480. Alexander Bernát: *Descriptiv kritika*.
 Budapesti Szemle 1890. 63. kötet, 165. sz. 480. Gyulai Pál: *Descriptiv kritika*. Jegyzí –i.
 Egyenlőség 1890. 42. sz. Feleki Sándor.
 Figyelő IV(1874) 21. sz. Závodszy Károly: *Négy fiatal novellaíró*. 243–245.
 Fővárosi Lapok XXIV(1887). 91. sz. 657–660.
 Fővárosi Lapok XXVI(1889). 334. sz. 2747–2748. *Hazai irodalom, művészet*.
 Fővárosi Lapok XXVI(1889). 341. sz. 2531. *Dóczi Lajos költeményei*.
 Fővárosi Lapok XXXVIII(1901). 2. sz. Bródy Miksa: *Faust, Goethe tragédiája*. Fordította Dóczi Lajos. 26–27.
 Fremden-Blatt 1891. május 17. 135. sz. 12–13. Lajos Hevesi: *Die Tragödie des Menschen*. (Jegyzí L. H.-i).
 Magyar Nemzet XXII(1903). 286. sz. 21. Rákosi Jenő: *A nemzeti nyelv*.
 Magyar Nyelvőr LXXVI(1952). 1. sz. Kallós Ede. *Egy eltűnt európai népcsalád nyomai. Kelta emlékek beszédünkben*. 42–69.
 Magyar Nyelvőr XXX(1901). 29–36. Sebestyén Károly Dóczi Lajos Fausztja.
 Magyar Salon, 5. kötet, 3. évf. 1885–1886/2. 302. Dr. Ötvös Adolf: *Dóczi Lajos*. 302–305.
 Magyar Szemle IV(1892). 21. sz. 1. Dengi János (Pater Laurentius): *Írói érvényesülés*.

- Magyar Szemle IV(1892). 26. sz. 313. Hoffmann Sándor: *A szezon végén I.* Szinirodalom.
- Magyar Szemle IV(1892). 47. sz. 565.
- Magyar Zsidó Szemle 5 (Új folyam, 2008). Antal Gábor: *Rákosi Jenőről.* 193–208.
- Néptanítók Lapja XLI(1908). 52. sz. 14–15.
- Neue Freie Presse 1890. november 1. 1–6.
- Neue Freie Presse 1890. november 4. 1–6.
- Neue Freie Presse 1890. november 5. 1–4.
- Ország-Világ XVI(1895). 35. sz. 545. Dóczi Lajos, *a külügyminisztérium sajtóosztályának új főnöke.*
- Pester Lloyd LXXV(1928). 292. sz.
- Pester Lloyd LXXXII(1935). 196. sz. 1–2. Josef Túróczi-Trostler: *Ungarische Dichtung in deutschen Übersetzungen.*
- Pesti Hírlap IX(1887). 90. sz. 1.
- Pesti Hírlap X(1888). 204. sz. 4.
- Pesti Hírlap X(1888). 345. sz. 4. Dóczi Lajosról.
- Pesti Hírlap XII(1890). 54. sz. 3–4.
- Pesti Hírlap 1927. szeptember. 49. évf. 218. sz.
- Pesti Hírlap, XXIII(1901). 345. sz. 3.
- Protestáns Szemle XXIV(1925). Tolnai Vilmos: *Goethe. Faust.* Ford. Kozma Andor. 123–127.
- Protestáns Szemle XXXIV(1925). I–X. füzet. Tolnai Vilmos: *Goethe. Faust.* Ford. Kozma Andor. Budapest. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT. 123–141.
- Protestáns Szemle XXXVII(1928). I–X füzet. Imre József: *Ismeretlen magyar Faust-fordító. Szabó Mihály.* 382–388.
- Protestáns Szemle XXXVIII(1929). 379. sz. Szász Károly: *Levél a szerkesztőhöz.* 378–381.
- Szépirodalmi Figyelő, I(1860). 1. sz. Jegyzi –y. 12–13.
- Szépirodalmi Figyelő, I(1860). 1. sz. Szász Károly: *Faust.* Irta Goethe. Fordította Nagy István. Pesten, 1860. 35–38.
- Szózat VII(1925). 1. sz. Új magyar „Faust”. Kozma Andor fordítása. (Jegyzi Gy. d.). 19.
- Tolnavármegye VII(1897). 1. sz.
- Új Ember LXI(2006). 20. sz. 11. Dalos László: *Faust a buszon.*
- Új Idők I(1895). 37. sz. 158–159. Dóczi Lajos. Jegyzi: Delta.
- Új Idők II(1896) 48. sz. Dóczi Lajos: *A boldogság.* 443–445.
- Új Idők, VI(1900). 13. sz. 283.
- Ujság VI(1930). 272. sz. 6. Fürst Ilona: *Rákosi és Dóczi. Dóczi Lajos levele legjobb barátjához.*

- Vasárnapi Ujság LII(1897). 3. sz.
 Vasárnapi Ujság LVII(1910). 10. sz. 204–205. Hevesi Lajos. 1843–1910.
 Vasárnapi Ujság XLVI(1899). 4. sz. 62. Sz-y D-s. Silberstein-Ötvös Adolf 1845–1899.
 Vasárnapi Ujság XXXIII(1886). 49. sz. *Goethe Faustja Komáromy Andor fordításában*. Budapest, Franklin-Társulat. 795–796.
 Vasárnapi Ujság XXXVI(1889). 52. sz. 867–868. *Dóczi Lajos költeményei*.

Szótárak, lexikonok

- A magyar nyelv értelmező szótára*. I–VII. kötet. Szerk. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Akadémiai Kiadó. Első kiadás: 1959–1962.
- Christian Schütz 1993. *A keresztény szellemiség lexikona*. Szent István Társulat. <http://www.ppek.hu/text/kszlex01.txt>. Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár <http://mek.oszk.hu/adatbazis/lexikon/phplex/lexikon/d/katlex/s342.html>. (2019. 10. 10.)
- Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862. *A magyar nyelv szótára*. Pest. Emil Gusztav Magyar Akadémiai nyomdásznál. <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-szotara-czuczorfogarasi-55BEC/>. (2018. 07. 01.)
- Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm. 1971. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig 1854–1961. Quellenverzeichnis Leipzig Online-Version vom (28. 06. 2018.)
- Diós István (főszerk.) 2010. *Magyar katolikus lexikon I–XV*. Szent István Társulat. Budapest, 1993. – Az internetes változat létrehozásában a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Információs Technológiai Karának diákjai, Csordás Gábor és Pakó Géza vettek részt, Pásztor Miklós irányításával. <http://lexikon.katolikus.hu/>. (2018. 03. 24.)
- Duden Onlinewörterbuch. <https://www.duden.de>.
- Duden Zitate und Aussprüche 1993. Der Duden; Band 12. Bearbeitet von Werner Scholze-Stubenrecht unter Mitarbeit von Maria Dose, Wolfgang Eckey, Heidi Eschmann, Jürgen Folz, Dieter Mang, Charlotte Schrupp. Dudenverlag. Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich.
- Eisler, Rudolf 1904. *Wörterbuch der philosophischen Begriffe*. Band 2. Berlin. <http://www.zeno.org>. (2019. 12. 19.)
- Halász Előd (szerk.) 1994. *Német–magyar szótár I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Johann August Eberhards *Synonymisches Handwörterbuch der deutschen Sprache* (1910). <https://www.textlog.de/37815.html>. (27. 06. 2018.)

- Király István–Szerdahelyi István (szerk.). 1979. *Világirodalmi lexikon VI.* Kamc–Lane. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Gábor (szerk.) 2001. *Magyar szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Magyar életrajzi lexikon I. 1967. Kenyeres Ágnes (szerk.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Magyar életrajzi lexikon II. 1982. Kenyeres Ágnes (szerk.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Révai Nagy Lexikona 1912. 5. kötet.
- Tótfalusi István 2008. *Idegyszó-tár.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Zaicz Gábor (szerk.) 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.

REZUMAT

POETICA TRADUCERII LITERARE. DÓCZI LAJOS, TRADUCĂTOR BILINGV

Cartea de față își propune prezentarea practicii și a metodelor traducerii lui Lajos Dóczi (născut Ludwig Dux, 1845–1919), traducător bilingv, intermediar între două culturi: cea maghiară și germană. Scriitor de limbă maghiară, publicist de limbă maghiară și germană, are privilegiul și talentul de a traduce opere literare lirice și dramatice atât în limba maghiară, cât și în germană. Cercetarea vizează analiza translațiilor operelor dramatice *Faust* de Johann Wolfgang von Goethe, respectiv *Tragedia omului* de Imre Madách. Scopul este de a evidenția particularitățile traducerilor lui Lajos Dóczi, dar și de a oferi o privire diacronică asupra traducerilor celor două opere analizate. Cele două poeme dramatice au avut premiera pe scenă în traducerea lui Lajos Dóczi: pe scena teatrului maghiar din Budapesta, respectiv pe diferite scene germane din Hamburg, Viena și Zürich.

Capitolul al patrulea și al cincilea analizează traducerile operelor dramatice menționate (*Faust*, tradus în anul 1900, *Die Tragödie des Menschen*, 1981). Metoda folosită este cea comparativ-contrastivă. Comparația cuprinde nu numai textul sursă și textul țintă al lui Lajos Dóczi, ci și versiunile altor traducători – traducerile lui *Faust*: Lajos Dóczi (1900), Andor Komáromy (1887), Mihály Szabó (1888), Lajos Palágyi (1909), Andor Kozma (1924), Zoltán Franyó (1956), György Sárközi (1956), Zoltán Jékely (1971), Márton László (1994/2016), Csaba Báthori (1993), Israel Efraim [Béla Hap (2017/2018), respectiv traducerile dramei filozofice *Tragedia omului*: Lajos Dóczi (1981), Alexander Dietze (1865), Andor von Sponer (1887), Eugen Planer (1891), Jenő Mohácsi (1930), Hans Thurn (2005). Analiza diverselor modalități de transpunere s-a făcut pe baza unui corpus de texte extras, fragmente relevante din punctul de vedere al translației, respectiv al mesajului operei literare.

Privitor la metodele și tehnicile abordate de Lajos Dóczi, se constată că unul dintre principiile la care apelează este adaptarea. În textul țintă al dramei *Faust*, observăm înlocuirea unor realități socio-culturale din limba sursă printr-una specifică socioculturii limbii țintă: astfel scena Noapții Walpurgis este mutată de pe muntele Brocken pe Muntele Gellért (în maghiară Gellért-

hegy; în germană Brocken sau Blocksberg). Adaptarea se efectuează în cazul unor nume geografice și a unor nume proprii care îndeplinesc o funcție stilistică, cărora i se pot atașa sensuri conotative, asociative sau emotive, dar și în denumirea unor realii precum haine, sau diferite expresii verbale. Un alt principiu de bază la care apelează Lajos Dóczi este compensația, eventualele pierderi ale traducerii sunt compensate prin folosirea mijloacelor de expresie în alte segmente ale textului tradus. Expresiile idiomatice, ale căror înțeles nu poate fi elaborat prin combinarea sensului literal al cuvintelor sale individuale, constituie o parte importantă a traducerii lui Lajos Dóczi. Urmând cu atenție textul țintă, putem constata că traducătorul folosește un număr mai mare de expresii idiomatice decât cele prezente în textul sursă. El găsește echivalentul idiomurilor, dar și creează expresii idiomatice ca echivalent al unor expresii din textul sursă. Urmărindu-se realizarea de efecte stilistice, în traducerea lui Lajos Dóczi se găsesc de asemenea cuvinte și construcții expresive, afective, ținând cont însă de reproducerea semnificației contextuale a originalului. Valoarea stilistică și afectivă se manifestă și prin folosirea unor cuvinte arhaice, regionale sau străine. În textul țintă apare un număr ridicat de cuvinte străine (majoritatea de origine latină), ele fiind folosite mai ales de Mefistofel, care întruchipează negația intelectuală. În ceea ce privește forma poetică, traducătorul realizează echivalența cu originalul respectând ritmul și rima textului original.

În textul țintă al dramei *Tragedia omului* de Imre Madách observăm însă contrariul privind forma: frazele grele de idei, dar deseori fără rimă ale lui Imre Madách capătă rimă în translație, ceea ce apropie opera lui Imre Madách de opera lui Goethe. Acest procedeu pare să fie o metodă a adaptării culturale, de care traducătorul este conștient. Lajos Dóczi, bun cunoscător al culturii din care provine, dorește ca textul țintă să fie adaptat cititorului german. În prefața volumului își exprimă principiul de traducere: se simte îndreptățit de această libertate, însă ține seama de criteriul fidelității ceea ce privește conținutul și expresia poetică originală. În ciuda faptului că forma se schimbă mai rar, iar numărul rândurilor este sporit, remarcăm o transpunere aproape identică, fidelă al textului original. Traducătorul este conștient, că echivalența nu se poate realiza în mod mecanic, ci prin creativitate, reușește să redea originalul fără interpretări excesive, neștirbind impactul expresiei poetice originale.

Translatorul Lajos Dóczi devine intermediarul celor două culturi, cea maghiară și germană, dând dovadă de creativitate și talent. El se dovedește a fi bun cunoscător al ambelor culturi, un interpretator care citește gândul autorului pentru a surprinde ideea care stă în spatele cuvintelor de tradus, dar un traducător, a cărui personalitatea își lasă amprenta asupra traducerii fără a încălca etica traducerii, cea de a realiza un text literar cu valori estetice echivalente cu cel original.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE POETIK DER ÜBERSETZUNG. DER KULTURVERMITTLER LAJOS DÓCZI

Im vorliegenden Buch werden die Übersetzungsverfahren und Übersetzungstechniken von Lajos Dóczy (deutsch Ludwig von Dóczy, geborener Ludwig Dux, 1845–1919) untersucht. Dóczy-Dux (1845–1919) war ein österreichisch-ungarischer Dichter, Journalist und Politiker jüdischer Herkunft. Zweisprachig aufgewachsen, übersetzte er aus dem Deutschen ins Ungarische und aus dem Ungarischen ins Deutsche. Auch als Feuilletonist war er zweisprachig, seine eigenen Werke schrieb er jedoch in ungarischer Sprache.

Bei der Untersuchung seiner Übersetzungsmethode und -intention stehen die Übersetzungen zweier dramatischer Dichtungen im Fokus: *Faust* von Johann Wolfgang von Goethe und *Die Tragödie des Menschen* von Imre Madách. Neben der komparativ-kontrastiven Analyse vom jeweiligen Ausgangstext und dem Zieltext von Ludwig von Dóczy erfolgt auch die Analyse weiterer Zieltexte. Das Korpus der vorliegenden Untersuchung bildet im Falle des *Faust* Ludwig von Dóczis Zieltext (Faust, 1900), sowie die Zieltexte folgender Autoren: Andor Komáromy (1887), Mihály Szabó (1888), Lajos Palágyi (1909), Andor Kozma (1924), Zoltán Franyó (1956), György Sárközi (1956), Zoltán Jékely (1971), Márton László (1994/2016), Csaba Báthori (1993), Israel Efraim [Béla Hap (2017/2018)]. Im Falle der dramatischen Dichtung von Imre Madách stammen die Zieltexte aus den folgenden Übertragungen: Ludwig von Dóczy (1981), Alexander Dietze (1865), Andor von Sponer (1887), Eugen Planer (1891), Jenő Mohácsi (1930), Hans Thurn (2005). Die komparativ-kontrastive Analyse des Originals und der Übersetzungsvarianten lässt auf den Personalstil des Übersetzers Ludwig von Dóczy schließen.

Ludwig von Dóczis *Faust*-Übertragung zeigt in manchen Szenen die Tendenz der Einbürgerung auf. Das einbürgernde Übersetzen zeigt sich in der Wiedergabe sprachlicher und kultureller Realien, wie z.B. geographischer Namen. In der Szene „Walpurgisnacht“ wird der Ort der Handlung aus dem deutschen Harzgebirge nach Pest verlegt. Damit will der Übersetzer die Rezeption des Dramas in der Zielkultur erleichtern. Ein einbürgerndes Verfahren ist auch die Übersetzung der Eigennamen, z. B. der Namen der jungen

Frauen aus der Szene „Am Brunnen“. Auch die sprechenden Namen gelten als Kulturspezifika und werden treffend übersetzt. Die Methode der Einbürgerung ist zu vernehmen auch in der Übersetzung von Anredeformen, Grußformeln, Redeformeln. Ein anderes Verfahren ist die Auslassung: Die Szene „Walpurgisnachtstraum oder Oberons und Titanias goldne Hochzeit“ wird ausgelassen. Ein weiteres wichtiges Übersetzungsverfahren stellt die Kompensation dar. Um die Adäquatheit und die Äquivalenz des Zieltextes zu realisieren, verwendet Ludwig von Dóczi in seinem Zieltext Ausdrücke phraseologischer Natur dort, wo es im Ausgangstext keine Phraseologismen stehen, um verschiedenen Situationen mehr Expressivität zu verleihen oder das Lokalkolorit widerzuspiegeln. Ein anderes Kompensationsverfahren ist die Anwendung von Fremdwörtern meist lateinischer Herkunft, die vor allem von Mephistoteles, dem intellektuellen Verneiner verwendet werden, und damit stilprägenden Wert im Zieltext haben. Ludwig von Dóczi bildet kreative, geglückte, dem Original adäquate Ausdrücke, Komposita. Bildhafte Ausdrücke, Metapher, Sprachspiele, idiomatische Redensarten, Fremdwörter werden mit Sorgfalt wiedergegeben und der Zieltext klingt lebendig. Der Übersetzer folgt dem Original: er wiedergibt die Textstellen gereimt oder reimlos, wie sie bei Goethe vorliegen. Die Anzahl der Zeilen des Ausgangstextes im Zieltext werden bewahrt, und auch die Satzstruktur und Interpunktion werden treu beibehalten.

Eine andere Vorgehensweise des Übersetzers ist in der Übertragung der *Tragödie des Menschen* zu beobachten. Die oft ungereimten Verse des Originals werden in Ludwig von Dóczi's Zieltext gereimt wiedergegeben. Die Bezeichnung für Madáchs „Tragödie“ ist „Der ungarische Faust“. Die in Goethes Manier gereimte Form des Zieltextes hebt die Ähnlichkeiten der zwei Dramen hervor und Dóczi's Zeitgenossen meinen, er „verdeutsche“ *Die Tragödie des Menschen*, Madáchs Drama sei eine Nachdichtung des *Faust*. Diese Vorgehensweise ist eigentlich ein Verfahren der Einbürgerung, die sog. kulturelle Adaptation. Im kurzen Vorwort seines Übersetzungsbandes betont Ludwig von Dóczi, dass er sich dazu berechtigt fühle, das Drama in einer freieren Form wiederzugeben, dass er aber dem Original inhaltlich treu bleibe, und eine „wortwörtliche“ Übersetzung anstrebe. Den Text übersetzt er nicht immer Zeile für Zeile: In manchen Monologen ist eine Vergrößerung der Zeilenzahl festzustellen. Die Sätze werden in diesen Monologen kürzer, die wachsende Zahl der Ausrufe- bzw. Fragesätze steigert die Emotionalität. Diese Änderungen sind die Folgen der gebundenen Form, des Rhythmus und der Reime. Inhaltlich bleibt der Zieltext jedoch dem Ausgangstext treu.

Die Autorin zieht aus der Untersuchung das Fazit, dass Ludwig von Dóczi ein berufener, sensibler Übersetzer ist, der Meisterwerke der Weltliteratur mit Kunstsinn bzw. dem ungarischen und deutschen Lesepublikum eine dem Original äquivalente Übertragung vermittelt.

Anémet és magyar nyelvet „anyanyelveként” használó Dóczi Lajos mindkét közösség nyelvi és szellemi műveltségében jártas. Két nyelv birtokában és két kultúra ismerőjeként sikeresen tölti be az Osztrák–Magyar Monarchia idején a kulturális közvetítő szerepét. Tudatosságára és egyben bátorságára vall, hogy a két, egymással rokon szellemiségű dráma – a *Faust* és *Az ember tragédiája* – fordítását vállalja. Korának kétnyelvű fordítói közül senki nem vállalkozik erre a feladatra. A mindkét irányban végrehajtott kulturális közvetítésben elhivatottsága jut kifejezésre: a magyar nemzet számára elérhetővé teszi a világirodalom klasszikus művét, a magyar mű német tolmácsolásával hozzájárul ahhoz, hogy *Az ember tragédiája* elfoglalja méltó helyét a világirodalomban.

ISBN 978-606-739-188-6

